

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Милан Ж. Војновић

**СРЕДЊЕ ПОДРИЊЕ – ИСТОРИЈСКО-
ГЕОГРАФСКО ИСТРАЖИВАЊЕ
(14. – ПОЧЕТАК 16. ВЕКА)**

докторска дисертација

Београд, 2024

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Milan Ž. Vojnović

**MIDDLE PODRINJE – HISTORICAL-
GEOGRAPHY RESEARCH
(14TH – BEGINNING OF 16TH CENTURY)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024

Ментор:

Проф. др Јелена Мргић, ванредни професор,
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

Проф. др Сениша Мишић, редовни професор,
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Проф. др Ема Петровић, редовни професор,
Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Датум одбране: _____

Средње Подриње – историјско-географско истраживање (14. – почетак 16. века)

Сажетак: Овај рад се бави историјом Средњег Подриња у периоду од 14. до почетка 16. века из угла историјске географије. Ослањајући се на разноврсне, али ограничене историјске изворе можемо видети утицај средњовековног човека на природно окружење. Најдинамичније промене дешавале су се у близини рудника Средњег Подриња. За потребе рудника Сребренице у време њеног највећег успона (прва половина 15. века) било је посечено између 480 и 600 хектара шуме годишње, а то нам посредно говори о интензитету коришћења шумских ресурса на овом простору. Средње Подриње је било простор на коме су се преплитали утицаји, не само Србије и Босне, већ и Угарске и Османског царства. У приказу политичке историје Средњег Подриња прецизиране су све промене граница између Србије и Босне од преласка Сребренице под власт деспота Стефана Лазаревића. У тим бурним временима не сме се занемарити утицај великашких породица на овом простору, а у првом реду Дињичића/Ковачевића. Пратећи политичку историју овог простора кроз 14. и прву половину 15. века видимо да су сви владари и великаши који су контролисали Сребреницу имали власт и над територијом Лудмера према Јадру и тврђави Кушлат. Тај простор се може повезати са градском жупом овог рударског центра. У раду је анализирана и територијална организација овог простора са акцентом на жупу Треботићи и *земљу* Подриње. Посебан акценат у истраживању дат је процесу урбанизације и деурбанизације, као и анализи руралног простора у његовом односу према градској средини. Историја Средњег Подриња осветљена је и кроз демографске промене, верску структуру и привредне токове. Ради бољег представљања главних резултата нашег истраживања израдили смо 16 нових карата овог простора.

Кључне речи: Дрина, средњи век, Подриње, Треботићи, рударство, Сребреница, Србија, Босна, природно окружење, урбанизација.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у средњем веку са историјском географијом и старословенским језиком

Middle Podrinje – Historical-Geography Research (14th – beginning of 16th century)

Abstract: This thesis deals with the history of the Middle Podrinje in the period from the 14th to the beginning of the 16th century from the perspective of historical geography. Relying on diverse, yet limited historical sources we can see the impact of medieval men on their natural environment. The most dynamic changes took place near mines in Middle Podrinje. For Srebrenica mine at the time of its greatest height (the first half of the 15th century), between 480 and 600 hectares of forest were cut down annually, and this indirectly tells us about the intensity of the use of forest resources in this area. Middle Podrinje was an area where the influences of, not only Serbia and Bosnia, but also Hungary and the Ottoman Empire were intertwined. Presenting the political history of this area, all the border changes between Serbia and Bosnia were specified since despot Stefan Lazarević took over Srebrenica. In those tumultuous times, the influence of the noble families in this area must not be ignored, first of all the Dinjičić/Kovačević family. Following the political history of this area through the 14th and the first half of the 15th century, we see that all the rulers and magnates who controlled Srebrenica also had authority over the area of Ludmer towards Jadar and Kušlat fortress. This area can be connected to the city *župa* of this mining center. Our work also analyzed the territorial organization of this area with emphasis on *župa* Trebotići and *zemlja* Podrinje. Special emphasis in the research is given to the process of urbanization and deurbanization, as well as to the analysis of rural space in its relation to the urban environment. The history of the Middle Podrinje is also shown through demographic changes, religious structure and economy. In order to better highlight main results of our research we have created 16 new maps of this area.

Key words: Drina, middle ages, Podrinje, Trebotići, mining, Srebrenica, Serbia, Bosnia, natural environment, urbanization.

Scientific field: History

Special topics: History of the Serbian people in the Middle Ages with Historical geography and Old Slavic language

САДРЖАЈ:

УВОД.....	1
-Предмет истраживања.....	1
-Извори и досадашња истраживања.....	5
-Методологија и начин израде рада.....	11
ПРИРОДНО-ГЕОГРАФСКИ ОКВИР.....	15
- Увод.....	15
- Дрина и њене притоке.....	17
- Рељеф Средњег Подриња.....	21
- Шуме Средњег Подриња.....	22
- Утицај рударства на животну средину.....	26
- Клима Средњег Подриња.....	35
ПОЛИТИЧКА ГЕОГРАФИЈА СРЕДЊЕГ ПОДРИЊА.....	38
- Античко наслеђе и сеоба Словена.....	38
- Средње Подриње од 10. до 14. века.....	41
- Треботићи и Подриње у саставу средњовековне босанске државе.....	46
- Средње Подриње између Босне, Угарске и Србије.....	56
- Пад под османску власт и прве деценије османске управе.....	77
ТЕРИТОРИЈАЛНО-УПРАВНА ОРГАНИЗАЦИЈА СРЕДЊЕГ ПОДРИЊА...	91
- Увод.....	91
- Жупе и нахије.....	93
°Осаг.....	93
°Треботићи и Јадар.....	97
°Лудмер.....	101
°Бирач.....	104
°Долина Жепе.....	105
°Десна обала Дрине.....	106
- Метох-Жупа-Власт.....	109
- Земља Подриње.....	113
- Вилајети, санџаци и кадилуци.....	116
НАСЕЉА СРЕДЊЕГ ПОДРИЊА.....	119
-Увод.....	119
- Урбани простор: градови и тргови.....	121
- Утврђења.....	129
- Рурални простор: сеоска насеља.....	136

- Мрежа насеља.....	154
ДЕМОГРАФИЈА СРЕДЊЕГ ПОДРИЊА.....	158
- Увод.....	158
- Становништво Средњег Подриња.....	160
- Демографска кретања.....	166
- Категорије становништва.....	188
ЦРКВЕНЕ ПРИЛИКЕ У СРЕДЊЕМ ПОДРИЊУ.....	192
- Увод.....	192
- Православна црква.....	193
- Римокатоличка црква.....	198
- „Црква босанска“.....	202
- Исламизација.....	205
ПРИВРЕДНИ ТОКОВИ.....	209
- Увод.....	209
- Рударство.....	210
- Трговина.....	220
- Земљорадња и сточарство.....	226
°Процене производње по глави становника.....	233
- Остала занимања становништва.....	239
- Саобраћај.....	242
°Путеви преко планине Таре.....	242
°Преко Гласинца и Борача за Средње Подриње.....	246
°Пут долином реке Дрињаче ка Подрињу.....	249
°Путеви у околини Сребренице.....	250
°Путеви источно од Дрине.....	253
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	256
СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ.....	259
- Извори.....	259
- Карте и атласи.....	264
- Литература.....	265
- СПИСАК ПРИЛОГА.....	280
- Илустрације.....	280
- Графикони.....	280
- Табеле.....	280
- Карте.....	281

УВОД

Предмет истраживања

Истраживања појединих области српских средњовековних држава нису новина у домаћој историографији. До сада је било више радова који су се бавили изучавањем просторне структуре средњовековне „регионалне“ историје односно историје средњовековних *земаља* као територијално-управних јединица. Ти историјско-географски радови су свакако обогатили наша знања, али и поставили методолошке темеље и смернице за даља истраживања. Децентрализованост средњовековне босанске државе омогућила је регионални приступ проучавања појединих *земаља* средњовековне Босне у домаћој историографији. До сада су на тај начин проучаване скоро све *земље* средњовековне Босне: Хумска земља, Доњи Краји, Усора и Соли (Северна Босна), Западне стране, Требиње и простор Подриња у форми синтезе.¹ Овај својеврсни модел историјско-географског проучавања у мањој мери је примењиван и на територији средњовековне Србије која је у време Немањића, за разлику од Босне, имала већи степен централизованости. Подриње спада у слабије истражене области из угла историјске географије, а тема ове дисертације биће усредсређена на Средње Подриње.²

Политичка граница у средњем току реке Дрине између Босне и Србије развила се у мит вековне поделе. Дрина у 20. веку постаје симбол те поделе и јавља се мит о вековној „граници на Дрини“. То је мит о граници између Истока и Запада, Србије и Босне, римокатоличанства и православља, између две цивилизације и два света. Дрина као граница није посматрана само као физичка, природна препрека. Она прераста у психолошку поделу, а у очима просечног савременика раздваја, у зависности од угла посматрања: „њих од нас“, „ове од оних“, „добро и лоше“ итд.³

До развоја овог мита дошло је у круговима радикалне хрватске деснице између два светска рата, а свој коначан облик добио је у усташкој пропаганди током Другог светског рата. Сам мит јављао се често у публицистичким, али и у научним радовима, где су га аутори убацивали свесно зарад неког политичког циља или су га некритички преузимали и тиме доприносили његовом ширењу. Мит „границе на Дрини“ није само везан за политичку већ и за верску, културну и етничку границу која раздваја две различите цивилизације, две вере и два народа. Основа мита се базира на чињеници да је након смрти цара Теодосија 395. године римско царство подељено на источни и западни део, а граница је ишла долином реке Дрине. Међутим, ово је само условно тачно јер је граница у том тренутку била на Дрини. Политичке границе су се брзо мењале, а културне, цивилизацијске, друштвене и етничке границе нису се увек поклапале са политичким.⁴ Исто важи и за средњовековни период. Дрина никада није одвајала целим својим током две српске средњовековне државе – Босну и Србију, нити је била граница између православља и римокатоличанства. Политичка граница између Србије и

---

¹ С. Мишић, *Хумска земља*, Београд 1996; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002; Ј. Мргић, *Северна Босна 13-16 век*, Београд 2008; Т. Рибар, *Западне стране у средњовековној босанској држави*, Београд 2010; М. Благојевић, *Подриње између српских средњовековних држава*, у: Дрина, Београд 2005, 29-67.

² За нашу тему су значајни радови који се баве простором *земље* Моравице и Полимља пошто се ове територије географски наслањају на Подриње - М. Благојевић, *Жупа Моравице и земља Моравице*, Свети Ахилије у Ариљу. Историја, уметност, Београд 2002, 13-23; Д. Булић, *Насеља и становништво „земље“ Моравице (XIV - средина XVI века)*, Београд 2014 (необјављена докторска дисертација); Резултати истраживања Полимља и *земље* Лим сумирани су у зборнику радова: С. Мишић, *Студије о средњовековном Полимљу*, Ниш 2012.

³ Р. Zanini, *Značenja granice*, Београд 2002, 9-12, 15-32; I. Goldstein, *Granica na Drini – značenje i razvoj mitologema*, *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo 2003, 109-138; С. Божанић, *Чување простора: међе, границе и разграничења у српској држави од 13. до 15. века*, Нови Сад 2013, 13-14, 62-64, 75-79.

⁴ I. Goldstein, *Granica na Drini*, 111-136; С. Ферјанчић, *Дрина у праисторији и антици*, у: Дрина, Београд 2005, 28.

Босне више пута се мењала у средњем веку, а најдинамичнија је била у првој половини 15. столећа.⁵

Уколико оставимо по страни проблеме који већим делом излазе из хронолошких, али и тематских оквира нашег рада поставља се питање проблема реке Дрине у историјско-географској медијевистици као и темеља на које треба да поставимо географске и хронолошке оквири нашег рада. То је питање просторног распореда средњовековних *земаља* и жупа у њеној долини, мреже насеља, природних карактеристика и питање политичких граница. Како посматрати простор Подриња у средњем веку из угла историјске-географије? Да ли се и на Дрини може изградити „мост“ који ће премостити поделу историје и географије (*Bridging the Divide; the Great Divide*)?⁶ Само Средње Подриње се може посматрати као *регион*; познато аналитичко средство у географском истраживању. При сваком истраживању региони се могу поставити као просторне категорије формиране на основу изабраних критеријума истраживања (еколошки, друштвени, културни, историјски...). Региони могу почивати и на перцепцији становника. Како бисмо адекватно посматрали Средње Подриње у нашем истраживању морамо поред географског укључити и историјске факторе у хронолошким оквирима које смо доле поставили. Такође, не смемо заборавити и свест самих становника, тачније како су они вредновали и представљали своје географско окружење.⁷

До сада проучаване *земље* средњовековне Босне представљају компактне историјске, а често и географске области. То није случај са долином реке Дрине на коју се наслањало више средњовековних *земаља* (Дрина, Подриње, Усора, Соли, Лим, Моравице, Мачва), а на простору Средњег Подриња услед политичке подељености српских средњовековних држава није формирана једна *земља* која би захватила цео географски простор као што је то случај са Горњим Подрињем где је формирана *земља* Дрина. Уместо тога релативно касно (током 14. века) долази до формирања *земље* Подриње која је обухватала само леву обалу средњег тока реке Дрине.⁸ Сматрамо да би наше истраживање услед недостатка сачуваних извора било доста сужено уколико бисмо посматрали само *земљу* Подриње. Уосталом, било који методолошки приступ приликом проучавања средњовековне историје Подриња у оштрим границама које прави река Дрина на леву и десну обалу не би дао очекиване резултате. Тиме би поменути мит о вековној „граници на Дрини“ само добио нови облик. Дрина као природна баријера која физички раздваја две обале могла је бити основа политичких граница, али ни тада она није била препрека коју људи нису могли да превале и премосте. Она је и даље била место сусрета, трговине, саобраћаја, а за некога дом или извор хране. Све горе наведено нам једино оставља могућност да Подриње у овом раду посматрамо као географску целину.⁹

---

⁵ А. Веселиновић, *Граница између Србије и Босне у XV веку*, у: Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 87-89; М. Благојевић, *Подриње*, 29-67; Исти, *Спорови око средњовековних међа*, ЗМС за историју 71-72 (2005), 7-27; С. Божанић, *Чување простора: међе*, 62-79; Међе су биле важан сегмент у животу средњовековног друштва чак и на „микро регионалном“ нивоу (нпр. сеоске међе, градске међе итд.). Оне нису биле само физички објекат већ и духовна персонификација својине над земљом – С. Мишић, *Сеоске међе у средњовековној Србији*, у: Споменица академика Милоша Благојевића, Београд 2015, 41-53; Исти, *Српско село у средњем веку*, Београд 2019, 35-48.

⁶ Подела на емпиријски и теоријски приступ решавању проблема у историјској географији, према А. Бејкеру решена је њиховом упоредном применом - J. D. Marshall, *Why study regions?*, Journal of Regional and Local Studies 5 (1985), 22; A. Baker, *Geography and History: Bridging the Divide*, Cambridge 2003, 2-36.

⁷ J. Mrgić, *The Center of the Periphery: the land of Bosnia in the heart of Bosnia*, у: The Balkans and the Byzantine World before and after the Captures of Constantinople, 1204 and 1453, ed. V. Stanković, Lexington Books 2016, 155-170; Ista, *Župe i zemlje, sela i gradovi (Jedan istorijsko-geografski osvrt na srpski srednji vek)*, у: Између Подунавља и Средоземља. Тематски зборник посвећен проф. др Синиши Мишићу поводом његовог 60. рођендана, Пожаревац – Ниш 2021, 478-479.

⁸ М. Благојевић, *Подриње*, 56-57; S. Mišić, *Territorial Division and Representatives of the Local Administration in the Medieval Bosnian State in 13th and 14th century*, БИГ 1 (2010), 71, 77-78; М. Војновић, *Границе и жупе „земље“ Дрине*, Браничевски гласник 9 (2014), 17-32.

⁹ P. Zanini, *Značenje granice*, 29.

Сам географски оквир Средњег Подриња је другачије приказиван од стране различитих географа. Углавном је одређиван према току реке Дрине док су источна и западна граница често занемариване или одређиване непрецизно као појас „са леве и десне стране Дрине“. Тако Средње Подриње, као ни цело Подриње, до сада нису прецизно просторно одређени и омеђени. Углавном су као северна и јужна граница Средњег Подриња узимани Зворник и Вишеград, или Зворник и ушће реке Лим.¹⁰ Драгутин Дероко је у својој монографији о Дрини ток реке поделио на осам делова приказујући пут сплавом и кајаком од Шћепан Поља до Раче.¹¹ Средње Подриње је одређивано и на основу савремене административне поделе на општине, тако да су га чиниле општине: Бајина Башта, Сребреница, Братунац, Љубовија, Зворник и Мали Зворник.¹² Поред долине реке Дрине део Средњег Подриња чине и долине њених притока у њеном средњем току. Источну границу чине обронци планина (Соколске планине, Јабланик, Повлен и Тара) које одвајају слив Дрине од слива Колубаре и Западне Мораве, а западну границу обронци планина (Деветак, Јавор, Смолин и Коњух) који одвајају дрински слив од слива реке Криваје. Тиме је прецизније одређена источна и западна граница ове области.¹³

Ово савремено географско одређење Средњег Подриња не можемо прихватити као основу за наше истраживање без дубље анализе и уз консултовање расположивих извора. У средњем веку није постојала подела тока реке Дрине на Горње, Средње и Доње Подриње. Уместо тога средњовековни извори помињу *земаље* и жупе – мање и веће територијално-управне јединице. Тако се у изворима среће *земља* Подриње која је за разлику од савременог географског одређења обухватала само леву обалу средњег тока реке Дрине. Она се први пут јавља у изворима 1366. године и тада је вероватно заузимала простор између Дрињаче и Жепе на левој обали Дрине.¹⁴

У центру нашег истраживања ће поред средњовековне *земље* Подриње бити и простор источно од реке Дрине, али се географски оквири истраживања неће у потпуности поклапати са савременим географским одређењем Средњег Подриња, већ ће бити условљени политичким, друштвеним и економским приликама на овом простору у средњем веку. Територија Средњег Подриња у позном средњем веку била је подељена политичком границом између Србије и Босне, а услед честих ратова Србије, Босне, Угарске и Турске у првој половини 15. века политичке границе су се стално мењале. Поред ове политичке подељености, крајем 14. и у првој половини 15. века рударска насеља Средњег Подриња била су економски међусобно повезана. Ради добијања потпуније слике у истраживању мреже насеља и привредних токова мораћемо да сагледамо шири простор Средњег Подриња, тачније целу рударску област (басен) Подриња укључујући Црнчу, Крупањ, Бохорину и Зајачу. Исто тако наше истраживање мреже насеља и привредних токова ће обухватити и околину града Зворника, који неће бити у фокусу нашег испитивања. Иако је Зворник био у саставу *земље* Усоре, његов развој је уско везан за руднике Средњег Подриња. Свакако, развој насеља само са једне обале реке Дрине не можемо посматрати изоловано од осталих узимајући у обзир њихову повезаност коју ћемо детаљно обрадити у самој дисертацији.¹⁵

---

¹⁰ D. Vujičić, *Hidronimi (imena voda) u lijevot slivu Drine*, Sarajevo 1982, 31-33; J. Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1987, 66-67; С. Ристановић, *Река Дрина*, Река Дрина и Подриње, Београд 2000, 5-15; М. Васовић, *Јован Цвијић о значају и перспективама Подриња*, Јован Цвијић и Подриње, Лозница 2004, 23-26.

¹¹ D. J. Deroko, *Drina – geografsko-turistička monografija*, Beograd 2004, 57-250.

¹² Иако је аутор указао на све проблеме просторног одређења Подриња ипак се определио за поделу према данашњим општинама што је одговарало теми његовог рада у којој посматра Подриње као трансгранични регион - М. Степић, *Подриње као европски трансгранични регион*, у: Дрина, Београд 2005, 450-452.

¹³ С. Станковић, *Географски положај слива Дрине*, у: Дрина, Београд 2005, 13-14.

¹⁴ М. Благојевић, *Подриње*, 43.

¹⁵ А. Веселиновић, *Граница између Србије и Босне у XV веку*, 87-100; О Зворнику видети: D. Kovačević-Kojić, *Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku*, GDI BiH 16 (1965), 19-35; J. Мргић, *Северна Босна*, 114-115, и даље према регистру.

Поред територијално-управног (жупе, земље) и економског (рударски басен Подриња) одређења граница наше теме морамо укључити и политички фактор разграничења који је постојао унутар средњовековне босанске државе. Осамостаљивањем средњовековне босанске властеле у 15. веку долази до формирања феудалних области. На простору Средњег Подриња своје феудалне области су имали Златаносовићи, Дињичићи/Ковачевићи, делом Павловићи и Станчићи, а пре њих ту су имали поседе Дабишићи и херцег Хрвоје Вукчић. Међутим, сама тема ће захтевати да је посматрамо у ширим оквирима и да сагледамо везе Средњег Подриња са околним областима (*земљом* Моравице, Босном и Усором). Исто тако треба посматрати везе подрињске властеле са осталим властеоским породицама и њиховим феудалним областима (Павловићи, Косаче), и одредити положај Средњег Подриња у оквиру средњовековне босанске државе односно средњовековне српске државе. Све ово ће често захтевати знатно шире сагледавање, али ће свакако горе наведени простор бити у центру пажње приликом нашег истраживања.¹⁶

Хронолошки истраживање ће бити усмерено на период позног средњег века, тачније од 14. до почетка 16. века тако да ће рад обухватати и првих неколико деценија османске власти на овом простору. Овај хронолошки оквир дат је на основу сачуваних извора који се односе на Средње Подриње, а којих готово да нема за период пре 14. века. Тек с развојем рударства на овом простору у 14. веку, насеља Средњег Подриња се чешће јављају у изворима. Са доласком Османлија на ове просторе раде се и први пописни дефтери (сумарни и детаљни) који бележе насеља у првим годинама османске власти, а која су морала постојати и пре османског освајања. У недостатку сличних домаћих средњовековних извора, ови дефтери су се показали као важни извори за историјску географију наведеног простора.¹⁷

---

¹⁶ М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955, 65-68 (=Из српске историје средњег века, Београд 2003, 293-295); С. Ћирковић, *Русаика господа*, ИЧ 21 (1974), 11-15; Р. Анђелић, *Ubikacija oblasti Trebotića i teritorijalno-politička organizacija bosanskog Podrinja u srednjem веку*, u: *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982, 179-185; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 76-77, 93-98.

¹⁷ Више о османским и другим изворима у наредном поглављу овог рада. О значају османских извора видети: Е. Миљковић-Бојанић, *О значају османских пописних књига као историјских извора – на примеру дефтера Смедеревског санџака*, ИЧ 49 (2002), 123-138.

Извори и досадашња истраживања

Хеуристичку основу у раду сваког историчара представљају историјски извори. Зато пре постављања методолошких смерница у изради рада морамо приказати све расположиве изворе за простор Средњег Подриња у задатим хронолошким оквирима, али и литературу тј. резултате досадашњих истраживања овог простора. Историјски извори за историју Средњег Подриња могу се поделити у неколико група: наративни (биографије/хагиографије, историје, хронике и путописи), дипломатички, летописи, натписи и записи, археолошки остаци, картографски и етнографски подаци. Наративних извора за овај период и географски простор је јако мало и то су углавном извори који су незаобилазни приликом проучавања осталих делова средњовековне Србије и Босне. За нас су посебно важни подаци које доносе Мавро Орбин, Константин Михајловић из Островице, Константин Филозоф и турски хроничари Ашик-паша Заде и Дурсун Бег.¹⁸

Са развојем урбанизације српских средњовековних градова, а у циљу њиховог бољег функционисања, развија се и њихов бирократски апарат. Нажалост, већина тих извора није сачувана па се тешко може надокнадити губитак целокупних архива средњовековних градова у унутрашњости Балкана, нарочито великих рударских центара као што је Сребреница. У недостатку тих дипломатичких извора историчари су се окренули приморским градовима, у првом реду Дубровнику где је сачувано највише изворне грађе за земље у залеђу. Објављивање ове грађе почело је још у 19. веку, па су полазна основа сваког истраживања збирке дипломатичких извора које су приредили Ф. Миклошић, М. Пуцић, Љ. Стојановић, С. Новаковић, Л. Талоци, Т. Смичиклас и Ш. Љубић, али и нова критичка издања домаће дипломатичке грађе у часописима *Стари српски архив* 1-20 (2002-2021) и *Грађа о прошлости Босне* 1-14 (2008-2021).¹⁹ Драгоцена грађа Дубровачког архива делимично је објављена и од стране Ј. Тадића, М. Динића, Ј. Лучића, Г. Чремошника, Н. Лонзе и Е. Куртовића,²⁰ а треба поменути и обимну грађу Дубровачког Малог Већа која се односи на Србију, а коју је објавио А. Веселиновић. Исти аутор је заједно са С. Ћирковићем и Р. Ћук започео објављивање дубровачких тестамената (1401-1413), а тај рад је наставио у коауторству са Д. Јечменицом за период од 1414. до 1436. године.²¹

---

¹⁸ Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, Браство 26 (1932), 49-125; К. Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, у: *Старе српске биографије XV и XVII века*, Београд 1936, 43-125; М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968; Константин Михајловић из Островице, *Јаничарење успомене или Турска хроника*, ур. Ђ. Живановић, Београд 1986.

¹⁹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae 1858; М. Пуцић, *Споменици српски I-II*, Београд 1858, 1862; J. Gelcich - L. Thallóczy, *Diplomatarum relationae Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887; Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike I-X*, Zagreb 1861-1891; L. Thallóczy – A. Aldásy, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, Budapest 1907; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1, I-2*, Београд – Сремски Краљевци 1929, 1934; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 2005; Т. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I-XVIII*, Zagreb 1904-1990.

²⁰ Ј. Тадић, *Писма и упутства дубровачке републике I*, Београд 1935; М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I – II*, Београд 1951-1964; Исти, *Грађа за историју Београда у средњем веку II*, Београд 1958; Исти, *Из Дубровачког архива III*, Београд 1967; Ј. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije II-IV*, Zagreb 1984-1993; Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278-1301*, Београд 1932; N. Lonza – Z. Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392*, Zagreb – Dubrovnik 2005; N. Lonza, *Odluke dubrovačkih vijeća 1395-1397. Reformationes consiliorum civitatis Ragusii 1395-1397*, Zagreb – Dubrovnik 2011; E. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1-I-2*, Sarajevo 2017; Nakaš L. – Župarić D. – Lalić A. – Dautović Dž. – Kurtović E., *Codex diplomaticus regni Bosnae. Povelje i pisma stare bosanske države*, Sarajevo 2018; E. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341-1526)* 1-3, Sarajevo 2019; E. Kurtović – A. Peco, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370-1529)* 1-3, Sarajevo 2021; E. Kurtović, *Ispisi za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga tužbi Državnog arhiva u Dubrovniku: Lamenta de foris I-L, 1370-1483)* 1-3, Sarajevo 2022.

²¹ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србију (1415-1460)*, Београд 1997; С. Ћирковић – Р. Ћук – А. Веселиновић, *Србија у дубровачким тестаментима у XV веку*, Мешовита грађа 22 (2004), 9-80; А. Веселиновић – Д. Јечменица, *Србија у дубровачким тестаментима 1414-1436*, Београд 2016.

Поред дипломатичке грађе Љ. Стојановић је заслужан за објављивање бројних записа, натписа, родослова и летописа.²² Важан извор за економску историју представљају трговачке књиге браће Кабужић које је објавила академик Десанка Ковачевић-Којић. Кабужићи су важна дубровачка породица која је имала трговачке и друге пословне везе, не само у Средњем Подрињу већ широм средњовековне Србије и Босне.²³

Домаћи (српски и босански) дипломатички извори не пружају много података о топографији Средњег Подриња, већ су нам значајније листе сведока које доносе одређене податке, нарочито за Подриње. Због малог броја сачуваних домаћих извора, од посебног значаја су извори угарске, млетачке и османске провенијенције. За средњовековну топонимију у околини Сребренице од посебног је значаја повеља угарског краља Матије Корвина из 1463. године. Ова повеља је сачувана у препису из Дубровачке архивске грађе (*Diversa Cancellariae*) и бележи наследна добра дубровачке породице Латиница у Сребреници и околини.²⁴ Османске изворе чине углавном пописни дефтери, али и збирке царских закона и прописа (кануни и канун-наме) који су често ишли уз дефтере. Део османске изворне грађе је преведен и тиме је постао доступан ширем кругу истраживача. Заслугом А. Ханџића постали су доступни: *Два прва пописа Зворничког санџака* (1519 и 1533) и *Опширни попис Босанског санџака* из 1604. године. *Сумарни попис Босанског санџака из 1468/69. године* приредио је А. Аличић, као и део пописа Смедеревског санџака (1476) у оквиру тротомног издања: *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV-XVI век*. Делове пописа Смедеревског санџака који се односе на простор Азбуковице објавио је Фехим Спахо.²⁵

Путописи настали у периоду од 15. до почетка 18. века могу нам пружити корисне податке за историју насеља, топонимију, реконструкцију путне мреже, али и природног окружења које се није много променило од периода средњег века. Највеће заслуге у проналажењу и објављивању старих путописа иду Петру Матковићу који је први успео да обради више италијанских, француских и немачких путописа. Међутим, Матковић већину путописа није објавио у целини већ их је препричавао изnoseћи у оригиналу само топонимију, што је и главни недостатак његових радова. Значајни су и подаци које доноси османски путописац Евлија Челеби, нарочито за околину Зворника и Сребренице.²⁶ Одломци Евлијиног дела који се односе на наше крајеве објављени су још почетком прошлог века, а допуњено критичко издање (1973) које смо користили у овом раду приредио је Хазим Шабановић. Пошто је ово издање рађено на основу турског издања с краја 19. века, а не на основу аутографа, садржи бројне грешке и изостављене делове. То свакако потврђује потребу за новим критичким издањем овог извора. Све горе поменуте путописе, као и позније османске изворе, морамо користити са опрезом; обазирати се на карактеристике

²² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I –VI*, Београд 1982-1988²; Исти, *Стари српски родослови и летописи*, Београд- Ср. Карловци 1927.

²³ Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге браће Кабужић (Caboga) 1426-1433*, Споменик САНУ 137, Одељење историјских наука 11, Београд 1999; Ista, *Poslovne knjige dubrovačkih trgovaca (XV vek)*, Med srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik, Ljubljana 2006, 451-461.

²⁴ Повеља је објављена у: J. Gelcich - L. Thallóczy, *Diplomatarum Ragusanae*, 620-622.

²⁵ *Kanuni i kanu-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, ur. priг. В. Đurđev, N. Filipović, H. Hadžibegić, M. Mujić i H. Šabanović, Sarajevo 1957; А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV-XVI век I-III*, Чачак 1984-1985; А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Sarajevo 1986; Ф. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља из XV и XVI века*, Љубовија 1990; *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine I-III*, об. А. Аличић, S. Buzov, L. Gazić, А. Kupusović, Sarajevo 2000; А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69*, Mostar 2008.

²⁶ За наш рад значајни су следећи путописи: P. Matković, *Dva italijanska putopisa po Balkanskom poluotoku iz XVII veka*, Starine JAZU 10 (1878), 201-256; Ista, *Putovanja po balkaskom poluotoku XVI stoljeću II*, Rad JAZU 56 (1881), 141-242; Ista, *Putovanja po balkaskom poluotoku XVI stoljeću III*, Rad JAZU 62 (1882), 45-133; P. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, Београд 1961; Е. Челеби, *Putopis – odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1973; Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, Gornji Milanovac 1989; M. Караулац, *Приче француских путника са пута по отоманској Босни*, Нови Сад 1998; Bertarandon de la Brokijer, *Putopis. Putovanje preko mora kroz Palestinu, Malu Aziju, Srbiju i Francusku*, Beograd 2002; B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Banja Luka 2006.

поменутих извора, посебно историјских процеса на одређеном простору у средњем веку, као и на континуитет и дисконтинуитет неких историјских процеса од средњег до новог века, тј. предосманског и османског периода. Само тако можемо методолошки оправдано користити путописе и османске изворе за реконструкцију средњовековног периода.²⁷

У реконструкцији природно-географских карактеристика, поред путописа, користимо и картографску грађу. Она нам такође може помоћи приликом убијације појединих насеља и одређивању путних комуникација. Из обимне картографске грађе која је делом објављена и обрађена (*Monumenta Cartographica Jugoslaviae* I-II) треба издвојити две карте Балканског полуострва Франческа Роселија и Хенрика Мартела из XV века које пружају доста података о територији средњовековне босанске државе.²⁸

Малобројна писана изворна грађа је хронолошки и типолошки неравномерно сачувана па смо у обавези да хеуристичку основу допунимо археолошким, топографским, етнолошким и картографским подацима. Од публикованих археолошких резултата за територију Босне и Херцеговине користили смо *Arheološki Leksikon Bosne i Hercegovine* I-III (1988), а за територију Републике Србије књигу *Археолошки споменици и налазишта у Србији. Западна Србија* I (1953).²⁹ Међутим, ове застареле публикације морали смо да допунимо новијим радовима који пружају резултате археолошких истраживања на простору Средњег Подриња. Нажалост, средњовековна археологија Средњег Подриња није у довољној мери истражена. Рађена су само рекогносцирања и сондажна испитивања неких локалитета на десној обали реке Дрине, а на левој обали осим пробних ископавања на сребреничкој тврђави није било већих истраживачких пројеката на пољу средњовековне археологије. Већи број теренских истраживања спроведених седамдесетих и осамдесетих година прошлог века на овом простору још увек није публикован. Од објављених истраживања треба издвојити рекогносцирања Миливоја Васиљевића и радове Емине Зечевић која је у оквиру пројекта *Подриње у позном средњем веку* направила велики помак у проучавању средњовековне археологије овог простора.³⁰ Монографија Е. Зечевић *Мраморје - стећци у Западној Србији*

---

²⁷ Е. Ćelebi, *Putopis – odlomci o jugoslovenskim zemljama*, 9-55; Утврђено је да за простор Хрватске и Босне Евлијин аутограф садржи 30% више текста од Шабановићевог издања – Н. Моаџанин – К. Јурин Старчевић, „Novi“ *Evliya Ćelebi: autograf „Putopisa“*, Књижевна смотра 173-3 (2014), 77-90; А. Fotić, *Receptions of Evliya Ćelebi's Seyahatname in Serbian Historiography and Challenges of the Original Manuscript*, u: *Evliya Ćelebi in the Borderlands: New Insights and Novel Approaches to the Seyahatname (Western Balkans and Iran Sections)*, ed. V. Kursar, N. Moačanin, K. Jurin Starčević, Zagreb 2021, 149-153; Истраживачи нису били изкључиво усредсређени на Евлијино дело већ и на анализу његове личности, карактера, веровања и готово неисцрпне радозналости. Све ово је играло важну улогу у његовом приступу подацима које је користио у свом делу – R. Dankoff, *An Ottoman mentality. The World of Evliya Ćelebi*, Leiden-Boston 2006, 2-10; Детаљније о путописима и путовању од 16. до 18. века видети: Е. Миљковић, *Крстарећи Османским царством: путеви и градови*, Теме – часопис за друштвене науке 34-1 (2010), 339-361.

²⁸ R. Gašparović, *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka*, Sarajevo 1970, 18-31; *Monumenta Cartographica Jugoslaviae* I-II, прир. Г. Шкриванић, Београд 1975, 1979; Г. Томовић, *Територија Србије на картама до 1600. године*, Србија и суседне земље на старим географским картама, Београд 1991, 36; Детаљније о картама Франческа Роселија и Хенрика Мартела видети: М. Војновић, *Босна на картама Балканског полуострва из друге половине 15. века*, *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive*, ur. E. Duranović, E. Dedić, N. Rabić, Sarajevo 2019, 333-356.

²⁹ *Arheološki Leksikon Bosne i Hercegovine* I-III, Sarajevo 1988 (ALBiH); *Археолошки споменици и налазишта у Србији. Западна Србија* I, ur. Ђ. Бошковић, Београд 1953.

³⁰ М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта и споменика у Подрињу*, Годишњак историјског архива Шабац 5 (1967), 121-156; *Isti, Rekognisciranje u Podrinju i sondažna ispitivanja*, *Arheološki pregled* 14 (1972), 164-189; *Isti, Rekognisciranje Podrinja (I)*, *Arheološki pregled* 15 (1973), 133-158; *Isti, Rekognisciranje Podrinja (II)*, *Arheološki pregled* 16 (1974), 145-150; *Isti, Arheološka rekognisciranje Podrinja (I)*, *Arheološki pregled* 18 (1976), 161-177; *Isti, Arheološka rekognisciranje u Podrinju (II)*, *Arheološki pregled* 21 (1980), 205-228; С. Милутиновић – М. Васиљевић, *Топографско-историјски речник Подриња*, Годишњак историјског архива Шабац 22 (1988), 101-181; М. Васиљевић, *Соко град*, Шабац 1998, 7-24; *Isti, Археолошка истраживања на Соко-граду 2002 године*, *Museum* 4 (2003), 21-46; Е. Зечевић – М. Вуксан, *Локалитети са стећцима – рекогносцирање у области Бајине Баште*, *Гласник САД* 11 (1996), 264-274; Е. Зечевић, *О појму стећак*, *Гласник САД* 17 (2001), 143-152; *Ista, Мраморје - стећци у Западној Србији*, Београд 2005; *Ista, Позносредњовековни надгробни споменици Средњег Подриња*, *Ужички зборник* 31-1 (2007), 5-28; О

допуњује раније радове Шефика Бешлагиха о стећцима, али само за простор источно од реке Дрине. Средњовековни надгробни споменици нам нису значајни само као сведоци постојања, а понекад и величине насеља, већ и због података које доносе на њима уклесани натписи. Горе већ цитирано шестотомно издање записа и натписа Љ. Стојановића представља значајан помак у објављивању ове врсте извора. Рад на њиховом објављивању је настављен и у наредном периоду, а скоро је покренут нови часопис *Натписи и записи* 1-7 (2015-2021) који се бави овом врстом извора.³¹

Живот становника једног дела Средњег Подриња осветљен је у публикацији *Средње Подриње, Јадар и Рађевина* (прир. Б. Челиковић) где су сакупљени бројни антрополошки, етнографски и географски радови. Реч је о радовима првобитно штампаним у едицијама *Насеља српских земаља* (ур. Ј. Цвијић), *Насеља и порекло становништва* (ур. Ј. Ердељановић) и другим серијским публикацијама. Треба поменути и рад Миленка С. Филиповића *Почеци и прошлост Зворничке епархије*. Од новијих етнографских радова за наше истраживање значајна је и монографија Н. Мићића о Борини (средњовековна Бохорина) где је између осталог представљена археологија и микротопонија овог краја.³²

Простор Средњег Подриња до сада није детаљније проучаван из угла историјско-географске науке. Треба поменути рад Милоша Благојевића *Подриње између српских средњовековних држава* који представља синтезу средњовековне историје целог Подриња. Средње Подриње делом је обрађено и у радовима П. Анђелића чији су резултати касније ревидирани, допуњени и исправљени издањем докторске дисертације Јелене Мргџић.³³ Пратећи сачуване изворе, који највише података доносе о рударству и трговини Средњег Подриња, већина истраживача овог простора бавила се управо економском историјом тако да је ова област у научној литератури добро обрађена. У првом реду треба поменути радове Михаила Динића, Момчила Спремића и Десанке Ковачевић-Којић.³⁴ Свој радни век Д. Ковачевић-Којић је посветила проучавању трговине, рударства, урбанизације и привреде средњовековне Босне и Србије, а вишегодишњи резултати њених истраживања града и рудника Сребренице сумирани су у монографији *Средњовековна Сребреница XIV – XV вијек*.³⁵ За историју рударства, најважније привредне гране Средњег Подриња, значајна је и

истраживању Сребреничке тврђаве видети: М. Бабић, *Годишњи извештај о раду Музеја Семберије за 2005-2008. годину*, Гласник удружења музејских радника РС 6 (2008), 13-14, 18; Isti, *Stari grad Srebrenica*, Stari gradovi Bosne i Hercegovine, ur. F. Mulabegović, Sarajevo 2012, 128-131; Археолошка податке пружа и скоро објављени лексикон националног парка Тара чије археолошке одреднице је обрадила Е. Зечевић – *Лексикони националних паркова – Тара*, ур. тома М. Радовановић, Београд – Бајина Башта 2015.

³¹ Е. Зечевић, *Мраморје - стећци у Западној Србији*, 11-15; Видети још: Š. Bešliagić, *Stećci. Kataloško – topografski pregled*, Sarajevo 1971; Isti, *Stećци у околини Власенице*, Старинар 23 (1972), 107-124; Isti, *Stećци око Кушлата и Нове Касабе*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne 9 (1972), 65-75; О епиграфским споменицима видети: М. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I-IV*, Sarajevo 1962-1970; Г. Томовић, *Морфологија ћириличних натписа на Балкану*, Београд 1974, 9-28; Иста, *Надгробни натписи из Подриња*, ИЧ 29-30 (1982-83), 47-62.

³² *Средње Подриње, Јадар и Рађевина: Насеља, порекло становништва обичаји*, прир. Б. Челиковић, Београд 2011; М. С. Филиповић, *Почеци и прошлост Зворничке епархије*, Богославље VIII (XXIII) 1-2 (1964), 49-132; Н. Мићић, *Борина – прошлост и порекло становништва*, Доња Борина 2014.

³³ Р. Anđelić, *Ubikacija oblasti Trebotića i teritorijalno-politička organizacija bosanskog Podrinja u srednjem веку*, u: Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne, Sarajevo 1982, 173-204; Ј. Мргџић, *Северна Босна 13-16 век*, Београд 2008.

³⁴ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I-II*, Београд 1955-1962; Већи број Динићевих радова значајних за историју и историјско-географију поново је штапан у зборницима: Isti, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978; Isti, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003; М. Спремић, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије – међусобна повезаност*, Ваљево. Постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 93-110; Isti, *Јадар у средњем веку*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 3-42; Isti, *Крупањ и Рађевина у средњем веку*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 43-67; Isti, *Црнча у средњем веку*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 69-90.

³⁵ Д. Ковачевић, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961; Иста, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978; Иста, *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1987, 87-190; Иста, *Средњовековна Сребреница XIV – XV вијек*, Београд 2010; Већи број

синтеза *Старо српско рударство*, где су најбољи познаваоци ове теме сумирали досадашња истраживања о рударству на овим просторима.³⁶

Посебан интерес историографија је показала у проучавању средњовековних насеља Србије и Босне. Досадашња истраживања била су усмерена ка процесу урбанизације и деурбанизације, степену насељености, односу града и залеђа, типологији насеља и њиховом природном окружењу. Резултат дугогодишњег рада домаћих медијиста на овом пољу је и *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*.³⁷ Поред овог лексикона треба поменути и *Лексикон српског средњег века* (1999) који је постао незаобилазан приручник у сваком проучавању средњовековне историје јужнословенског простора.³⁸ Поред одредница у поменутом лексикону, од посебног значаја су радови који се баве титулама и њиховим функцијама у средњовековној Србији и Босни. Највећи допринос проучавању титула, као и допуни одредница у наведеном лексикону, дали су Милош Благојевић и Сениша Мишић.³⁹

Политичка историја Средњег Подриња доста добро је осветљена у досадашњој историографији. Подриње је као погранична област било уско везано за односе средњовековне Србије и Босне. У ратним сукобима током прве половине 15. века на простору Средњег Подриња су испреплетани интереси, не само Србије и Босне већ и Османског царства и Угарске. У проучавању политичке историје незаобилазна је синтеза С. Ћирковића о историји средњовековне босанске државе, као и *Историја српског народа* чија се прва два тома баве периодом средњег века. Већи број значајних радова Симе Ћирковића који се односе на економску, друштвену и културну историју поново је штампан у књизи *Работници, војници, духовници*.⁴⁰

Поред већ поменутих студија које обрађују историју средњовековних земаља, за наш рад су значајни и остали историјско-географски радови. Највећи допринос у развоју историјске географије у Србији дали су Милош Благојевић, Сениша Мишић и Јелена Мргић. Њихови радови на пољу историје насеља, животне средине, територијално-управне организације, друштвених односа и структура власти у средњовековној Србији и Босни, постали су незаобилазни у свим будућим историјско-географским студијама као основа за даља истраживања.⁴¹

радова о градовима средњовековне Србије и Босне објављен је у: Иста, *Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV)*, Београд 2007.

³⁶ С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Којић - Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд - Нови Сад 2002.

³⁷ За преглед историографије о насељима видети рад у поменутом лексикону: Ј. Мргић, *Преглед историографије о средњовековним градовима, тврђавама и трговима српских земаља*, Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима, редактор С. Мишић, Београд 2010, 15-21; О типологији градских насеља: С. Мишић, *Градови и тргови српског средњег века*, на истом месту, 11-14.

³⁸ *Лексикон српског средњег века (ЛССВ)*, ур. С. Ћирковић – Р. Михалчић, Београд 1999.

³⁹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земаљама*, Београд 1997; S. Mišić, *Territorial Division and Representatives of the Local Administration in the Medieval Bosnian State in 13th and 14th century*, БИГ 1 (2010), 69-86; И други радови у напмени испод.

⁴⁰ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964; Исти, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997; *Историја српског народа I-II* (ИСН I-II), Београд 1981, 1982.

⁴¹ Научни опус ових аутора је велики, а ми ћемо овде издвојити само неке историјско-географске радове који су значајни за нас:

М. Благојевић, *Планине и паињаци у средњовековној Србији (XIII и XIV век)*, ИГ 2-3 (1966), 3-93; Исти, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973; Исти, *Босанско Заврје*, Зборник ФФ у Београду XIV-1 (1979), 129-144; Исти, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, ИГ 1-2 (1987), 29-43 (= *Крајишта средњовековне Србије*, Војне крајине у југословенским земаљама у новом веку до Карловачког мира 1699, ур. В. Чубриловић, Београд 1989, 27-46); Исти, *Град и жупа – међе градског друштва*, Социјална структура градских насеља (XII-XV век), Београд – Смедерево 1992, 67-84; Исти, *Државна управа у српским средњовековним земаљама*, Београд 1997; Исти, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011;

С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју IV/2-3 (1997), 133-146; Исти, *Коршићење унутрашњих вода у српским земаљама средњег века*, Београд 2007; Исти, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, у: Моравска Србија. Историја, култура, уметност, Крушевац 2007, 7-19; Isti, *Territorial Division and Representatives of the Local Administration in the Medieval Bosnian State*, 69-86; Исти, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444-1459)*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд 2011, 63-73; Исти,

---

Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века, Београд 2014; Исти, *Српско село у средњем веку*, Београд 2019.

Ј. Мргић, *Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State*, ИЧ 51 (2004), 43-64; Иста, *Средњовековни човек и природа*, Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004, 163-182; Иста, *Transition from Late Medieval to Early Ottoman Settlement Pattern. A Case Study in Northern Bosnia*, *Südost-Forschungen* 65–66 (2006–2007) 50–85; Иста, *Some consideration on woodland resource in medieval Serbia and Bosnia*, БИГ 1 (2010), 87-101; Иста, *Wine or Raki – the Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia*, *Environment & History* 17 (2011), 613-637; Иста, *Проучавање „централних насеља“ у историјској географији византијског царства на Балкану и могућности примене нове методологије*, *Византијски свет на Балкану II*, ур. Б. Крسمановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 285–297; Иста, *Zemlja i ljudi. Iz istorije životne sredine zapadnog Balkana*, Београд 2013; Иста, *The Center of the Periphery: the land of Bosnia in the heart of Bosnia*, 155-170; Иста, *Landscapes and settlements of Southeast Europe. Premodern Bosnia and Serbia*, у: *Landscape in Southeastern Europe*, ed. L. Mirošević, G. Zaro, M. Katić, D. Brit, Zürich 2018, 69-87.

Методологија и начин израде рада

У поједностављеној мрежи питања (*где?, шта?, када?, како?, зашто?*) на која историчар пружа (или бар покушава да пружа) одговор, историјска географија се највише везује за питање „где?“ и тиме одређује место историјског догађаја у географском простору. Међутим, поље деловања историјске географије је далеко шире од простог географског убицирања прошлости. Спајање историје и географије није сузило, већ је проширило поље истраживања и примену расположивих метода у проучавању прошлости географског простора. Саме одлике тог географског простора, његове промене, климатски услови, утицај људи и повратна реакција природног окружења део су проучавања не само историјске географије, већ и неких других сродних наука и научних дисциплина као што је еколошка историја. Како се види из горе приложене литературе, модел истраживања у савременој историјској географији је мултидисциплинарни приступ из угла не само друштвених, већ и неких природних наука.⁴²

Пошто су географски оквири наше теме постављени у складу са проблемима и сачуваним историјским изворима тако је и метод истраживања усклађен са темом и расположивим изворима. Као што је наведено у претходном поглављу хеуристичку основу нашег рада чине разноврсни, али типолошки, тематски и хронолошки неуједначени извори. Све те изворе везане за Средње Подриње треба анализирати, класификовати и извршити њихово повезивање. Аналитички метод ће нам дати основу за синтезу, а потом и за компарацију која је неопходна услед малог броја сачуваних извора. Упоредићемо простор Средњег Подриња са околним *земљама* и жупама у средњовековној Босни и Србији, а исти метод ћемо употребити и приликом анализе каснијих *нахија* и *санџака*. Компарацију ћемо извршити и између подрињских рудника и осталих рударских басена у средњовековној Србији и Босни. У самом истраживању као и у презентовању резултата истраживања користићемо расположиве информационо-комуникационе технологије, а нарочито *Историјско географски информациони систем* тзв. ХГИС (HGIS – Historical Geographic Information System).⁴³ Коришћење већ постојећих историјских, географских и топографских карата је незаобилазно у историјској географији, али исто тако и израда нових карата Средњег Подриња путем поменутог ХГИС-а. Стога ћемо применити и картографски метод. Насеља забележена у османским дефтерима биће приказана табеларно и путем графикона са подацима о броју кућа и висини пореза тако да ћемо користити и статистички метод у нашем истраживању.⁴⁴

Сам ток истраживања на неки начин је осликан у структури нашег рада, јер почиње са природно-географским карактеристикама Средњег Подриња. Географски простор представља основу или стуб оног реалног и „опипљивог“ за све друштвене заједнице у прошлости. Подлога на којој су се дешавале, где се дешавају и где ће се дешавати све историјско-друштвене промене и процеси. За нас оно је полазна основа у самом истраживању, али и презентовању добијених резултата тј. у спајању историјског наратива и географског простора. За Бродела тај географски простор био је „непокретна историја“ и део „структуре дугог трајања“ које су остале непромењене на овом простору до индустријализације у 19. веку, а неке и до данас. Промене географског простора биле су

---

⁴² A. Baker, *Geography and History: Bridging the Divide*, 33-36, 72-108; За пример мултидисциплинарног приступа у истраживању природне средине видети: Ј. Мргић, *Земља и људи*, 23-28; Иста, *Историја животне средине (Environmental History) у делима Милоша Благојевића*, Споменица академика Милоша Благојевића (1930-2012), Београд 2015, 57-62.

⁴³ Може се рећи да је примена ХГИС-а у историјском (тј. историјско-географском) и археолошком истраживању код нас тек у повоју. Видети са старијом литературом: А. Фостиков, *Примена нових технологија у историјској географији: апликација ХГИС-а и његове могућности*, Браничевски гласник 9 (2014), 7-16.

⁴⁴ Користили смо топографске карте Војногеографског инситиута у размери 1: 50000 (ТК50) и 1: 25000 (ТК25). Досадашњи резултати историјско-географских истраживања представљени су на картама које су урадили М. Благојевић и С. Мишић: *Историјски атлас*, гл. редактор М. Благојевић, Београд 1997, 31-61; В. Иконовић, *Значај картографског метода у проучавању геопростора*, Гласник СГД 74-1 (1994), 73-84.

споре, а често и невидљиве за просечног савреминка, али гледано у ширим хронолошким оквирима географски простор се, нарочито у насељеним пределима, стално мењао. Трудићемо се да раздвојимо „структуре дугог трајања“ од тих ситних, али динамичних промена животне средине које се према Броделовој подели могу сврстати и у „структуре средњег трајања“ или пак „догађајну историју“.⁴⁵

У истраживању мреже насеља и урбаног развоја до сада је више пута коришћена „теорија централних насеља“ (*Central Place Theory*) како у иностраној тако и у домаћој литератури. Међутим, њена примена је ограничена претежно планинским рељефом Средњег Подриња.⁴⁶ Теоријски приступ у историјској географији није могућ без емпиријског који га допуњује, али и одређује могућности његове примене. На тај начин је створен баланс између „чињеница“ и „интерпретација“. Због тога смо се одлучили за другачији методолошки приступ. Уместо односа просторног распореда насеља према привредним функцијама на задатом растојању, одлучили смо се да сва насеља (села, градове и тргове) посматрамо као привредне и аграрне центре уз процену њихове међусобне комуникације на основу реконструисане путне мреже. Такође, поглавље о насељима нам пружа прилику да се, уместо таксативног излагања о појединим насељима, позабавимо проблемом односа урбаног и руралног простора, као и процесима урбанизације и деурбанизације.⁴⁷ Дакле, нећемо приступити проблему теоријски према просторном распореду насеља, већ ћемо мрежу насеља реконструисати емпиријски према сачуваним изворима на коју потом можемо применити и метод компарације са осталим средњовековним српским земљама. Добијену мрежу насеља ћемо представити на картама путем ХГИС-а.⁴⁸

Користећи податке из средњовековних извора у реконструкцији мреже насеља и путне мреже морамо узети у обзир представу средњовековног аутора о његовом природном окружењу у односу на околину. Водећи се тзв. „менталним мапама“ (*mental maps; cognitive mapping*) средњовековни писци нам дају само релативни положај насеља у односу на друга насеља или оближње природне карактеристике, а не њихов тачан положај данас одређен географским координатним системом. Ова перцепција геопростора условљена је друштвеним и културним факторима па су различити народи различито доживљавали и вредновали природно окружење. Осећај припадности одређеном географском простору, у средњем веку *земљи* или *жупи*, диктирао је њихову перцепцију, не само сопственог окружења, већ и спољашњег света. То се најбоље може видети на примеру средњовековне Босне чија је децентрализованост условила стварање неколико већих територијално-управних целина (*земље*). Из тог угла можемо посматрати однос *земље* Подриње са околним *земљама*, али и других мањих територијално-управних јединица (*жупе*). Извори нам говоре да сама *земља* Подриње није остала урезана у свести народа као засебан регион, бар не у границама које је ова *земља* имала у саставу средњовековне босанске државе (14. век). Томе је вероватно допринио и кратак животни век ове *земље*. Уместо тога извори пружају слику привредне повезаности територије источно и западно од Дрине, а она је остала и након турског освајања овог простора. Становници села источно од Дрине су радили у рудницима

---

⁴⁵ Броделов модел историјског времена осликан је у његовим истраживањима Медитерана и материјалне цивилизације и може се повезати, како са природним окружењем (тј. историјском географијом) тако и са привредном историјом - F. Brodel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, Tom I, Beograd – Podgorica 2001, 16; Isti, *Strukture svakodnevice: moguće i nemoguće. Materijana civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka* I, Beograd 2007, 11-13; Isti, *Vreme sveta. Materijana civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka* III, Beograd 2007, 8-10.

⁴⁶ J. Koder, *Land Use and Settlement: Theoretical Approaches*, General Issues in the Study of Medieval Logistics. Sources, Problems and Methodologies, ed. J. F. Haldon, Leiden 2006, 169–171; J. Mrgić, *Transition from Late Medieval to Early Ottoman Settlement Pattern*, 66-71; Иста, *Северна Босна*, 205-226; Иста, *Проучавање „централних насеља“ у историјској географији византијског царства на Балкану*, 292-294.

⁴⁷ За методолошки приступ проучавању процеса деурбанизације и урбанизације видети: С. Мишић, *Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)*, Студије о средњовековном Полимљу, Ниш 2012, 77-84.

⁴⁸ A. Baker, *Geography and History: Bridging the Divide*, 211-212; Видети карте на крају рада.

Сребренице и Саса, па су у судско-територијалној организацији потпадали под надлежност сребреничког кадије.⁴⁹

Поред теоријског приступа и ХГИС има своја ограничења. Прецизност и примена ХГИС-а су условњени подацима које морамо унети у циљу добијања жељених резултата. Расположиви извори нам често не пружају довољно потребних информација, а већина архелošких локалитета на простору Средњег Подриња још увек није прецизно обележена ГПС-ом. Све ово морамо имати у виду јер битно ограничава употребу ХГИС-а приликом истраживања. Са друге стране уз помоћ ХГИС-а можемо боље истражити мрежу насеља и урадити далеко прецизније карте.⁵⁰

Наше проучавање насеља Средњег Подриња ће бити усредсређено на праћење процеса њиховог развоја и промена у њиховој урбаној структури. Тачније, процеса урбанизације и деурбанизације као и односа урбаног и руралног простора. Насеља не можемо посматрати одвојено од некропола стећака и путева који су саставни део мреже насеља. На почетку морамо обрадити географски простор Средњег Подриња кога чине „структуре дугог трајања“ и оне се нису мењале од средњег века до данас. У оквиру тога посебно ћемо обрадити природни амбијент у средњем веку и његове промене. На ту основу ће се надоградити подаци из писаних извора и археолошки подаци, топографија, путна мрежа итд. Тиме ће просторни распоред мреже насеља добити нову димензију. Путна мрежа уско је повезана са привредним токовима. Дистрибуција и транспорт робе вршили су се караванском трговином. У проучавању привредне историје Средњег Подриња не може се заобићи рударство које је условило привредни успон овог краја. Пошто заузмемо методолошки приступ из угла историјске-географије, у центру истраживања ће бити просторна структура рударских постројења, транспорт робе, како у процесу производње тако и у извозу и природно окружење које је утицало не само на рударство већ и на остале привредне гране.⁵¹

У претходном поглављу смо истакли методолошки проблем при коришћењу нововековних путописа и османских извора за реконструкцију средњовековног периода. Тај проблем је у новијој историјско-географској литератури решен другачијим методолошким приступом који подразумева праћење континуитета и дисконтинуитета структура предосманског и османског периода са акцентом на промене и узроке тих промена. Дакле, како бисмо избегли анахронизам у нашем истраживању морамо узети у обзир те промене.⁵² Исто тако морамо обратити пажњу и на карактер самих османских дефтера као извора што је поље деловања посебне научне дисциплине – дефтерологије. Османски дефтери су могли бити детаљни (*defter-i mufassal*) и сумарни (*defter-i icmal*). Детаљни су по правилу били опширнији и поред пописа насеља, броја домова и прихода, садржали су и имена старешина у насељу, а сумарни су најчешће бележили само број домова у сваком насељу и укупан приход. Сама природа ових дефтера нам не дозвољава да сагледамо целокупну демографску слику пописаног простора. Дефтери дају податке о броју кућа, али не и о броју становника. Често су из дефтера изостављане категорије становништва које су биле ослобођене плаћања неких дажбина, а у неким случајевима и читава градска насеља. Са друге стране дефтери могу да нам дају оквирну демографску слику одређеног простора. То се може постићи методом поређења турских дефтера и ранијих средњовековних извора. Тада се може

---

⁴⁹ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982, 168-174; М. Благојевић, *Подриње*, 29-67; Ј. Мргич, *Северна Босна*, 46; Ista, *The Center of the Periphery: the land of Bosnia in the heart of Bosnia*, 155-170; Ista, *Landscapes and settlements of Southeast Europe. Premodern Bosnia and Serbia*, 70-71, 74-75.

⁵⁰ А. Фостиков, *Примена нових технологија*, 10-12; Иако је примена ХГИСа ограничена расположивим изворима (тј. података које морамо унети ради добијања резултата), он може бити корисно оруђе и у реконструкцији природног окружења – М. Војновић, *Medieval Landscape and Micro Historical Geography in the vicinity of fortress Hrtar*, Иницијал 4 (2016), 125-139.

⁵¹ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 13-29; С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 126-132.

⁵² Ј. Мргич, *Transition from Late Medieval to Early Ottoman Settlement Pattern*, 50-86; Иста, *Северна Босна*, 10-11.

говорити само о тенденцијама раста или опадања броја становника. Указатељи демографских промена могу бити: настанак или нестанак села, појава крчевина, градова, подграђа, рудника, ратови, климатске промене и епидемије.⁵³

---

⁵³ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 106-117; Н. W. Lowry, *The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations*, Studies in Defterology. Ottoman society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries, Istanbul 1992, 8-10; Н. Inalcik, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge 1994, 132-142; Е. Миљковић-Бојанић, *О значају османских пописних књига као историјских извора*, 123-138; Иста, *Османске пописне књиге дефтери као извор за историјску демографију: могућности истраживања, тачност показатеља и методолошке недоумице*, *Теме - часопис за друштвене науке* 34-1 (2010), 364-369; С. Мишић, *Насељеност Полимља у средњем веку*, Студије о средњовековном Полимљу, Ниш 2012, 111; Више речи о демографији у поглављу: *Демографија Средњег Подриња*.

ПРИРОДНО-ГЕОГРАФСКИ ОКВИР

Увод

Није могуће дати потпун историјско-географски приказ једне области без сагледавања свих аспеката живота на том простору. Ради бољег разумевања живота средњовековног човека, како у руралном тако и у урбаном простору, приказаћемо његово природно окружење. У истраживању се нећемо ограничити само на структуре „дугог трајања“, већ ћемо приказати и промене настале деловањем човека који је настојао да природно окружење прилагоди својим потребама. Нажалост, савремени средњовековни извори су врло сиромашни када је реч о посредним или непосредним подацима везаним за природно окружење Средњег Подриња. Због тога ће наше излагање у овом поглављу захтевати посебан методолошки приступ. Тенденција савремене историографије у проучавању природног окружења је мултидисциплинарни приступ историјске географије, еколошке историје и других, углавном природних наука. Подаци из природних наука за реконструкцију средњовековног пејзажа се морају користити уз сачуване писане и материјалне изворе како би се адекватно спојили са историјским наративом.⁵⁴

Морамо почети од готово непомичног географског времена човекове природне околине. Треба раздвојити две врсте промена у природном окружењу: промене настале деловањем човека и природне промене тј. геолошко време и ерозија. Деловање средњовековног човека на природно окружење било је условљено његовим потребама, демографским порастом и техничко-технолошким могућностима. Не треба заборавити, а ни занемарити, посебност културног утицаја различитих друштвених заједница. Изузев рударства, као што ћемо видети у даљем тексту, ниједна друга делатност средњовековног човека није битније утицала на промену еколошке равнотеже Средњег Подриња. Тек је индустријска револуција донела убрзан технолошки развој који је омогућио брже и веће промене човекове природне средине. На простору Босне и Србије до тих већих промена дошло је тек у 19 веку. У преиндустријско време деловање човека било је ограничено углавном на биолошке промене природног окружења, док је за споре промене рељефа заслужно геолошко време.⁵⁵

Сама чињеница да се природно-географски простор није битније мењао у преиндустријско време даје нам за право да у његовој реконструкцији користимо и путописе настале у периоду од 16. до почетка 18. века. Путописци су оставили доста података о природном окружењу крајева кроз које су пролазили. Међутим, за реконструкцију промена насталих деловањем средњовековног човека морамо применити и метод компарације. Еколошке последице развоја рударства у Средњем Подрињу могу се лакше уочити ако се тај простор упореди са другим рудницима (нпр. Ново Брдо). Климатски услови се могу делимично реконструисати на основу летописа који нам пружају податке о гладним годинама, јакој или благој зими, поплавама, али и сушним годинама.⁵⁶ Ти подаци се могу упоредити са најновијим дендроклиматским истраживањима сушних година на простору

---

⁵⁴ Из проучавања односа људи и природне средине настало је неколико дисциплина попут историјске екологије (*historical ecology*) и историје природног окружења (*environmental history*). Ове дисциплине се међусобно допуњују са историјском географијом када треба да осветле прошлост људског друштва у њиховом природном окружењу. Како је истраживачки рад на овом пољу код нас тек у зачетку проблем предстаља и добро развијена стручна терминологија коју није могуће буквално преводити са енглеског, односно немачког и француског. У домаћој литератури користи се “кровни” термин “еколошка историја” који треба да означи свако историјско проучавање друштвених заједница и њихове природне средине - J. Mrgić, *Zemlja i ljudi*, 23, 27; Од новије литературе видети још: R. C. Hoffmann, *An Environmental History of Medieval Europe*, Cambridge 2014, 7-20, 113-154.

⁵⁵ P. Nikolić, *Osnovi geologije II – istorijska geologija*, Beograd 1990, 168-229; Д. Гавриловић, *Геолошка грађа*, у: Дрина, Београд 2005, 170-177; Ј. Мргић-Радојчић, *Средњовековни човек и природа*, 163-165; Ista, *Zemlja i ljudi*, 33-34; R. C. Hoffmann, *An Environmental History of Medieval Europe*, 7-10.

⁵⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 120, 122-123, 222, 248, 259, 261, 270, 296; Видети поглавље *Методологија и начин израде рада*.

Европе.⁵⁷ Подаци из извора, најчешће османских, о узгоју житарица и производњи вина такође се могу повезати са климатским условима пошто су управо пшеница и винова лоза биле најосетљивије на климатске промене.⁵⁸

---

⁵⁷ E. R. Cook, R. Seager, Y. Kushnir, K. R. Briffa, U. Büntgen, D. Frank, P. J. Krusic, W. Tegel, G. van der Schrier, L. Andreu-Hayles, M. Baillie, C. Baittinger, N. Bleicher, N. Bonde, D. Brown, M. Carrer, R. Cooper, K. Čufar, C. Dittmar, J. Esper, C. Griggs, B. Gunnarson, B. Günther, E. Gutierrez, K. Haneca, S. Helama, F. Herzig, K. Heussner, J. Hofmann, P. Janda, R. Kontic, N. Köse, T. Kyncl, T. Levanič, H. Linderholm, S. Manning, T. M. Melvin, D. Miles, B. Neuwirth, K. Nicolussi, P. Nola, M. Panayotov, I. Popa, A. Rothe, K. Seftigen, A. Seim, H. Svarva, M. Svoboda, T. Thun, M. Timonen, R. Touchan, V. Trotsiuk, V. Trouet, F. Walder, T. Wążny, R. Wilson, C. Zang, *Old World megadroughts and pluvials during the Common Era*, Science Advances 1-10 (2015) - <http://advances.sciencemag.org/content/1/10/e1500561.full.pdf+html> (19.11.2023).

⁵⁸ J. Mrgić, *Wine or Raki*, 613-637; М. Штегић, *Виноградарство у средњовековној Србији*, Београд 2021, 40-42.

Дрина и њене притоке

Описујући српску земљу средњовековни писци говоре да је „слична оној обећаној“ и да „точи мед и млеко“, „окићена шумама, планинама и равницама“, „испресециана текућим водама“ са „лепим шумарцима и рекама погодним за сваки лов на дивљач и за лов са соколима.“ Константин Филозоф помиње бројне изворе „река и студенаца“ који доприносе лепоти и сагласности (хармонији) предела. Путописци коју су пролазили дуж територије некадашње средњовековне босанске државе говоре да је Босна „врло брдовита“ и шумовита земља, али да и поред тога има доста „плодних долина“ док су висоравни „високих планина покривени пашњацима“. ⁵⁹ Приликом избора места где су људи подизали своја пребивалишта гледала се природна средина. Пожељно је било „равно и травно“ место са изворима пијаће воде, а у исто време шумовито, „могогранато и многоплодно“. Све ово нам говори да је средњовековни човек био свестан свог природног окружења, свих његових предности и мана, а као што је већ познато, знао је да га употреби, промени и прилагоди својим потребама. ⁶⁰

Значајан фактор у животу средњовековног човека биле су реке. Оне су могле бити бистре, мутне, брзе, непроходне, а најпожељнија је била „слатка, текућа, планинска вода која извире из камена“. Морамо напоменути да се данашња хидрографска ситуација не поклапа у потпуности са средњовековном. Због обилнијих падавина и бујног шумског покривача реке су биле богатије водом. Неке су промениле свој ток, док су друге усталиле корито или је оно измењено стварањем вештачких језера. Словени су након доласка на Балканско полуострво прво населили предео у долинама река и ту основали своја прва насеља и жупе. Тај простор је одговарао њиховом начину живота који су пренели из постојбине. Живот крај реке пружао је храну (риболов, лакше наводњавање) и заштиту (природна препрека), али понекад и опасност (поплаве – **потопи рѣка људи**). Са друге стране река је омогућавала бржи развој путне мреже било да се путовало путем уз реку или самом реком на броду или сплаву. У свему овоме река Дрина није била изузетак. ⁶¹

Дрина је бистра и врло брза (*molto veloce*) река. За оне који су прелазили преко ње била је велика и дубока (*alto*), а након обилних јесењих падавина сматрана је за „непроходну“ (**непроходимџу**). ⁶² У народу је прозвана још и Зеленка или Зеленика због њене карактеристичне зелене боје, нарочито у горњем и средњем току. О имену Дрина постоји народно предање које га везује за султана Мехмеда II. Наиме, када је султан у походу на Босну скелом код Устиколине прелазео реку Дрину, која се тада звала „Зеленка“, упао му је коњ у воду и утопио се у таласима. Султан је тада повикао „*Bu su derin*“ (Ова вода је дубока), а од ове речи „*derin*“, кажу, настало је име Дрина. Ова легенда која се делом базира на „народној етимологији“, нема историјску потпору. Дрина је позната под тим именом још у

---

⁵⁹ С. Новаковић, *Буркард и Бертрандон де-ла-Брокијер о Балканском полуострву XIV и XV века*, Годишњица НЧ 14 (1894), 32; К. Филозоф, *Живот деспота Стефана*, 49-50; Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, 174; М. Караулац, *Приче француских путника*, 71; Bertarandon de la Brokijer, *Putoris*, 108; В. Курпешић, *Putoris kroz Bosni, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju*, 25; М. Благојевић, *Човек и природна средина*, Споменица академика Милоша Благојевића (1930-2012), Београд 2015, 27-30; О планинама и пашњацима видети: Исти, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији*, 3-93.

⁶⁰ М. Благојевић, *Човек и природна средина*, 31; Ј. Мргић-Радојчић, *Средњовековни човек и природа*, 163-165.

⁶¹ Путописац Евлија Челеби наводи да је на трпези тамошњих становника било четрдест врста риба из реке Дрине - Е. Ћелеби, *Putoris*, 404; Габровски летопис под 1495/6 годином кратко бележи „**потопи рѣка људи**“ - Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 258; Б. М. Дробњаковић, *Саобраћај на Дрини*, Посебна издања Географског друштва 15 (1934), 1-72(=Средње Подриње, Јадар и Рађевина – Насеља, порекло становништва и обичаји, пр. Б. Челиковић, Београд 2011, 741-816); С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 15-16, 34-41, 155-170; М. Благојевић, *Човек и природна средина*, 31.

⁶² Р. Matković, *Dva italijanska putopisa*, 243; К. Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 114; Z. Levental, *Britanski putnici и našim krajevima*, 82; М. Караулац, *Приче француских путника*, 82; М. Динић, *За историју рударства I*, 58.

антици (*Δρίων, Drinus*), а име је вероватно илирског порекла. Ипак остаје отворено питање када је почео да се користи народни назив Зеленика.⁶³

Од састава Пиве и Таре код Шћепан Поља па све до ушћа у Саву дужина Дрине износи 346 километара, а права линија од Шћепан Поља до Раче износи 175 километара. Дакле Дрина има веома развијен ток пошто је два пута дужа од праве линије. Ширина Дрине се креће од 20 до 300 метара, просечна дубина је око 3 метра, а највиша 12 метара. Зато је Дрина позната по сплаварењу, а за пловидбу је погодна само низводно од Зворника и то на лађама плитког газа. У доњем току она таложи велике количине песка и шљунка и гради много ада, спрудова, плићака, меандара и окука. Дрина је по количини воде и по површини слива највећа притока реке Саве. Слив Дрине чини 20% слива Саве, а по количини воде коју уноси 32% слива Саве.⁶⁴

Када Дрина изађе из Међењанске клисуре она код Бродара, где се још од средњег века прелазила река, прима своју највећу притоку Лим. Даље Дрина иде кривудаваим током ка североистоку па потом од Вишеграда и ушћа реке Рзав ка северозападу. До леве обале Дрине допиру обронци планина Семећ и Деветак, а до десне обронци планине Звијезде и Таре. Планина Семећ се помиње и у старим путописима 16. века на путу од Рогатице за Вишеград.⁶⁵ На овом подручју преовлађују тријаски кречњаци, али има и кварцита и других тријаских стена. Тако се главни масив планине Таре поред кречњака састоји од доломита из средњег и горњег тријаса.⁶⁶ Око села Штитарева и од ушћа реке Жепе низводно река Дрина пролази кроз клисуру и прави велику окуку око планине Звијезде. Потом прави још већу окуку која је веома препознатљива географска карактеристика њеног средњег тока. Од села Сушице она тече ка истоку до Бајине Баште одакле наставља ка североистоку, па онда поново код Рогачице залама ка северозападу и кривудаваим током тече до ушћа Дрињаче. Од ушћа Дрињаче река Дрина иде ка северу све до ушћа у реку Саву. Географ Драгутин Дероко прешао је на сплаву цео ток Дрине од Шћепан Поља до Раче и успут забележио све природне карактеристике ове реке. Међутим, ток Дрине је промењен у другој половини 20. века изградњом хидроелектрана и стварањем вештачких језера. У Средњем Подрињу то су три хидроелектране чијом изградњом су настала језера Зворничко, Перућац и Вишеградско. Дошло је до потапања речне долине, нестале су многе њиве и воћњаци, грађене су нове саобраћајнице, исељавано је становништво и формирана су нова насеља. На потопљеном простору налазили су се и бројни археолошки локалитети укључујући и оне из средњег века.⁶⁷

---

⁶³ D. Vujičić, *Hidronimi (imena voda) u lijevom slivu Drine*, 39-41; D. J. Deroko, *Drina*, 7-8; Ово није једино народно предање које говори о преласку султана Мехмеда баш код Устиколине. Видети: В. Палавестра, *Хистројска усмена предања из Босне и Херцеговине*, Београд 2003, 170, 349-351.

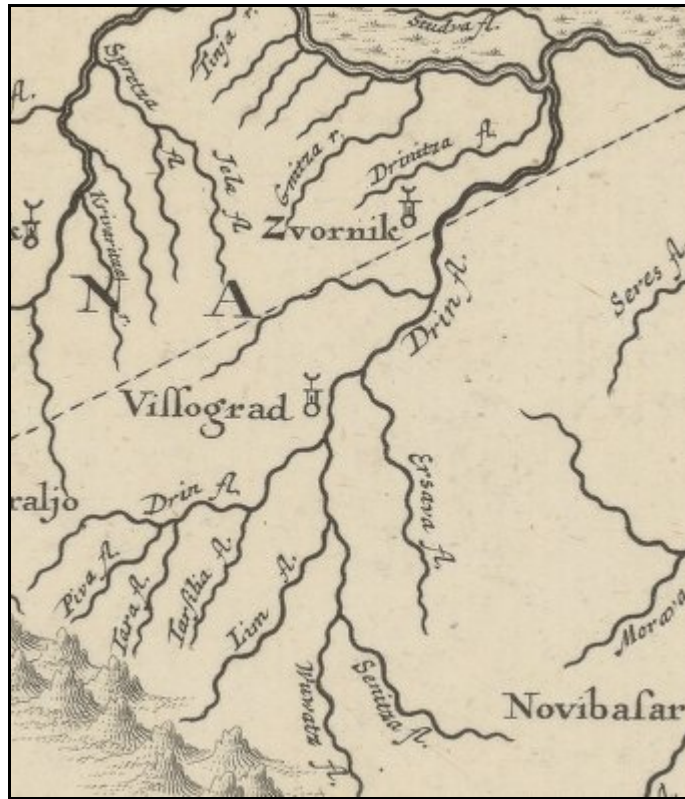
⁶⁴ A. Lazić, *Režim Drine*, Београд 1952, 15-19; Ј. Марковић, *Географске области СФРЈ*, Београд 1972, 509; Јб. Гавриловић, *Дрина и њене притоке*, у: Дрина, Београд 2005, 205-206.

⁶⁵ P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI stoljeću II*, 200; В. Курепешић, *Putopis*, 29.

⁶⁶ Ч. Милић, *Планина Тара. Пример квантификације крашког процеса*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ 32 (1980), 89-90; Д. Гавриловић, *Геолошка грађа*, 175-176; Исти, *Релеф*, у: Дрина, Београд 2005, 185-186.

⁶⁷ Давно је уочен хидроенергетски потенцијал слива реке Дрине. Тако је планирана изграђа још 14 акумулација на Дрини и 12 акумулација на Лиму, најдужој притоци Дрине - D. J. Deroko, *Drina*, 148-228; С. Станковић, *Језера*, у: Дрина, Београд 2005, 251-258.

Слика 1. - Слив реке Дрине, гроф Луиђи Фердинанд Марсиљи (са. 1700-1730)⁶⁸

„Крива Дрина“ је правила низ меандара, и тако мењала своје корито и место ушћа у Саву. У једном тренутку ушће Дрине је било код Шапца. Иако је ова појава карактеристична за меко земљиште у доњем току, свакако је било мањих промена тока Дрине и у Средњем Подрињу. О томе сведоче бројне Аде као називи за поља смештена на левој или десној обали Дрине узводно од Бајине Баште.⁶⁹

Дрина нема тако развијену хидрографску мрежу у средњем као у горњем току. Од већих притока издвајају се Жепа, Љубовиђа и Дрињача (*Drinizza*) са Јадром (*fluvius Jadro*). Жепа извире испод обронака Јахорине, тачније испод врха Велики Жеп (1537 m) и тече у правцу југоистока до њеног ушћа у Дрину. Дуга је 25 километара и улива се у Дрину код села Слап. Љубовиђа је дуга 34 километара, а извире испод највишег врха Јабланика (1277 m). Улива се у Дрину код Љубовије на 116 метара надморске висине. Дрињача је највећа лева притока Дрине. Извире испод планине Коњух (1326 m) и до њеног ушћа у Дрину дуга је 77 километара. Главне притоке су јој Јадар и Тишћа, а њен слив (1875 км²) обилује шумом и пашњацима. Дрињача је у средњем веку била важна и као саобраћајница пошто је њеним током ишао пут из централне Босне за Подриње.⁷⁰ За разлику од Дрињаче њена притока Јадар је за путописце била речица „која се скоро да прегазити“. Јадар пролази кроз „стеновит и стрм предео“ и прави мале слапове и водопаде. Без прикривања свог одушевљења француски путописац је забележио како није видео „неку сличну лепоту која би

⁶⁸ Детаљ са карте: Luigi Ferdinando Marsili, *Mapa potamographica in qua fluvii ac fluviioli nominationes fere omnes qui in monarchia Hungariae ad Danubium sive immediate sive mediate confluent, lacus item paludes idea generali repraesentantur* (ca. 1700-1730) - Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE DD-2987 (3218) - <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53040406n> (15.07.2023).

⁶⁹ А. Алексић, *Мачва са нарочитим погледом на поплавне прилике*, Гласник СУД 72 (1891), 38-46; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 24-25; *Ista, Земља и људи*, 85-86; У путопису Феликса Петанчића наводи се Шабац (Заслон) недалеко од ушћа Дрине - Р. Matković, *Putovanja po balkaskom poluotoku XVI stoljeću I*, 137; На старој карти с краја 16. века је приказано ушће Дрине код Шапца у Саву - Matthias Quad, *Hungariae Loca Praecipua Recens Emendata, Atque Edita Pera Ioannem Sambucum Pannonium* [1592], u: Fasciculus geographicus: complectens praecipuarum totius orbis Regionum tabulas circiter centum una cum earundem Enarrationibus, Coln am Rein 1608, 74.

⁷⁰ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 56-58; Љ. Гавриловић, *Дрина и њене притоке*, 235-238.

се могла мерити са њеним водопадима“. Река Јадар настаје спајањем Студеног и Зеленог Јадра код села Милићи, па је путописац вероватно прелазио преко Студеног Јадра где и данас има водопада.⁷¹

---

⁷¹ М. Караулац, *Приче француских путника*, 99, 112; Љ. Гавриловић, *Дрина и њене притоке*, 236-237.

Рељеф Средњег Подриња

Горе поменута велика окука реке Дрине са три стране затвара претежно планински простор који је на западу отворен према централној Босни. У ширем подручју тог простора налазе се три географске, али и историјске области: Осат, Лудмер и Бирач. По геоморфолошком изгледу рељефа овај простор се може поделити на пет целина: источни обронци планине Јавор, површ Зелени Јадар, висораван Осат, планина Сушица и кањон Дрине. Иако ова територија има претежно планински карактер, она је испресецана речицама у чијем поречју се надморска висина спушта испод 500 метара. Грабовичка река, Сашка река, Крижевица и Јагодња теку са висоравни Осат ка Дрини и тако стварају „оазе“ око којих су се формирала насеља и рудници који су зависили од њихове воде.⁷²

Један од тих рудника је Сребреница. Она има географски положај у котлини у којој се спаја више речица и потока тако да су они дали печат природном пејзажу овог града, али су условили и његов изглед. Према опису путописца Луја Жедоана Сребреница „*лежи на једном врло пријатном брегу окруженом високим планинама пуним разних руда међу којима има највише сребра*“.⁷³ Црвена река тече од истока ка западу, а у самом центру Сребренице прима поток Чичевац. Потом Црвена река кривуда ка северу и на излазу из Сребренице се спаја са Кутлићком реком и потоком Казани и наставља да тече на север до ушћа у Дрину под именом Крижевица. Ова река се помиње и у извештају Павла из Ровиња (1640) као „*Chisevizza*“.⁷⁴

Обронци планине Јавор (1537 m) чине хомогену целину палеозоидских стена у којима доминирају вулканске купе обрасле бујном шумском вегетацијом. Површ Зелени Јадар је флувијалног карактера пошто ју је обликовала река Зелени Јадар са својим притокама. Изграђена је од кречњака и доломита, а прекривена је растињем и травом. Висораван Осат карактерише морфолошка разуђеност, а њени висови прелазе и 1100 метара надморске висине. Јужно од Осата доминира непроходни кречњачки масив Сушица (1243 m). Ова планина својим стрмим странама и литицама чини северну страну кањона Дрине. Јужну страну кањона чине стрме и беле литице кречњачког масива Таре. На том месту доминантна је дубинска, а на излазу из клисуре, према Бајиној Башти и Скеланима, бочна ерозија тако да је котлина пространија и равнија на десној него на левој обали Дрине.⁷⁵

Источно од Дрине пружају се, паралелно са њеним током, Соколске планине које са планинама Јагодњом, Борањом и Гучевом чине планински венац Подрињских планина. Ове планине су покривене великим шумским комплексима (углавном буква и бор). Са североисточне стране Соколских планина налази се област Рађевина и град Крупањ, важан средњовековни рудник у том делу Подриња. Крупањ је окружен шумовитим обронцима Соколских планина и налази се на месту где се спајају Богоштица, Кржава и Чађавица које граде Ликодру, притоку Јадра. У долини Љубовиђе под Соколским планинама простире се област Азбуковица.⁷⁶

⁷² М. Јовановић, *Сребреница*, Река Дрина и Подриње, Београд 2000, 243-245.

⁷³ М. Караулац, *Приче француских путника*, 81-82; Д. Ковачевић-Којић, *Изглед Сребренице у дубровачким изворима (1352-1460)*, Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV), Београд 2007, 203-218.

⁷⁴ S. Zlatović, *Izveštaj o Bosni god. 1640 Pavla iz Rovinja*, *Starine JAZU* 23 (1890), 31; D. Vujičić, *Hidronimi (imena voda) u lijevom slivu Drine*, 126-128; М. Јовановић, *Сребреница*, 244-245; Могућа етимологија речице Крижевице се можда односи на немачки назив за пирит (Kies) па се у околини рудника често срећу речице са сличним именом (Кижница, Кижевница...) – С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 54; Д. Ковачевић-Којић, *Изглед Сребренице*, 215.

⁷⁵ J. Марковић, *Географске области СФРЈ*, 507-508; М. Јовановић, *Сребреница*, 244.

⁷⁶ Р. Јовановић, *Положај и административно-територијалне промене*, у: Азбуковица. Земља, људи и живот, Љубовија 1985, 9-10; М. Ковачевић, *Рељеф*, у: Азбуковица. Земља, људи и живот, Љубовија 1985, 12-15; С. Ристановић, *Крупањ*, Река Дрина и Подриње, Београд 2000, 230-231.

Шуме Средњег Подриња

Шуме после вода представљају највеће природно богатство Подриња. Њихова улога и значај за живот људи је вишеструка. Шуме су првенствено пружале основни грађевински материјал, али су утицале и на формирање и стабилизацију човекове животне средине. Оне упијају сунчеву енергију, утичу на прераспodelу атмосферских падавина и температуру, ублажавају негативно дејство ветра, смањују одношење минералних материја из земљишта, упијају и пречишћавају воду. Шуме такође представљају дом за бројне биљне и животињске врсте. Распрострањеност дендрофлоре у Средњем Подрињу показује велики број груписаних биљних заједница (фитоценозе) чија разноврсност показује њихов развој и дуготрајан процес борбе и прилагођавања условима средине (климатским, еколошким и биолошким). Такође, не треба заборавити да шуме нису само скупина дрвећа, већ су део много ширег екосистема.⁷⁷ Сви сталези средњовековног друштва су користили шуму. Војници (*bellatores*) су користили шуму као ловиште, за духовнике (*oratores*) шума је била пустиња, бег од цивилизације и усамљено место за молитву, а за раднике (*laboratores*) она је била место сакупљања плодова, коришћења дрвета, ћумура, меда, жирења свиња, а понекад и склониште у случају опасности. Дубровачки курири су се 1405. године крили у шумама око Сребренице од потере коју су водили људи Хрвоја Вукчића, а становници Зворника и Кушлата (*Savonite... et Cuzalite*) су се склањали од војске деспота Вука у околне шуме.⁷⁸

Било је великих шума попут чувене шуме Китог између Дрине и планине Цер. Ова шума се са северне стране наслањала на руднике Зајачу и Бохорину. Била је то углавном храстова шума са доста липе и бреста. Ближе Дрини било је доста ритова па је ту био заступљен бели јасен. Њена сеча започела је тек у 19. веку, а преко ње је у средњем веку ишао пут од Шапца до Зворника и даље на југ до Црнче. Тај пут је сигурно користио и деспот Вук Гргуревић у свом походу на Сребреницу 1476. године када је по ноћи од Шапца до Сребренице ишао „*per montes et silvas*“. Након Сребренице упутио се ка Кушлату где су становници у шуми посекали стабла како би му блокирали пут. Веровано је реч о области Лудмер која се налази између Сребренице и Кушлата, а чије шуме су биле важан извор горива за рудник Сребреницу. Након Кушлата деспот Вук се са својим одредом запутио ка Зворнику где су га такође дочекала посечена стабла преко пута у „*silvam intermediam*“, што се свакако односило на шуму између Кушлата и Зворника.⁷⁹

Путујући из Сребренице ка Гласинцу османски путописац Евлија Челеби се зауставио на планини Равно (Сушица) где је видео огромна стабла од којих се добијала дрвна грађа за све лађе на Дунаву.⁸⁰ Најјекономичнији превоз ове дрвне грађе био је реком Дрином до бродоградилшта. Балвани би били повезани у сплав и потом превожени до Зворника или даље Савом у Београд. Поред Средњег и Горње Подриње је имало велике количине дрвне грађе тако да је грађа превожена целим током реке Дрине.⁸¹ Иако је Дрина била погодна за пловидбу само низводно од Зворника изгледа да је за лађе плитког газа у одређено доба

⁷⁷ С. Вучићевић, *Шума и животна средина*, Београд 1999, 25-265; С. Ристановић, *Шуме – велико природно богатство слива Дрине*, Река Дрина и Подриње, Београд 2000, 59-61; Р. Димитријевић – П. Симоновић, *Биљни и животињски свет*, у: Дрина, Београд 2005, 262-281; Р. Szabó, *Woodland and Forests in Medieval Hungary*, Oxford 2005, 19-20; Ј. Мргић, *Zemlja i ljudi*, 73-80.

⁷⁸ L. Thallóczy – A. Aldásy, *A Magyarország és Szerbia*, 266; Ž. Le Gof, *Srednjovekovno imaginarno*, Sremski Karlovci – Novi Sad 1999, 79; Ј. Мргић-Радојчић, *Средњовековни човек и природа*, 169-170; М. Динић, *За историју рударства I*, 55.

⁷⁹ L. Thallóczy – A. Aldásy, *A Magyarország és Szerbia*, 265-268; М. Динић, *За историју рударства I*, 88; С. Милутиновић – М. Васиљевић, *Топографско-историјски речник Подриња*, 131; А. Лома, *Лудмер*, Српски језик III, 1-2 (1998), 13-25.

⁸⁰ Данас постоји само село Подравно у подножју планине Сушице тако да је Равно вероватно стари назив за ову планину - Топографске карте 1: 50 000, секција Zvornik, 477-4 (у даљем тексту ТК50, назив секције и број карте); Х. Шабановић који је радио на издању путописа Е. Челебије, сматрао је да се Равно односи на цео планински масив Јавора - Е. Čelebi, *Putopis*, 99-100, 241.

⁸¹ А. Алексић, *Удешавање Дрине за пловидбу. Кратки преглед радова који су до сада вршени на Дрини*, Београд 1889, 17; Б. М. Дробњаковић, *Саобраћај на Дрини*, 48-51.

године била пловна од Вишеграда. У мају 1476. године према извештају Павла Кањижија Турци су код Вишеграда на Дрини градили лађе и бродове за понтонски мост, а лађе ће се спустити Дрином до Саве и потом до Београда. Пошто су наведена пловила коришћена за понтонски мост, могли су да их изграде у Вишеграду и пребаце до Београда, али веће лађе на Дрини су грађене само у Зворнику.⁸²

Великих шума било је и источно од реке Дрине. Француски путописац Луј Жедоан каже да је након преласка Дрине (вероватно код Братунца) путовао два или три дана по „високим планинама (Соколска планина – прим. аутора) и богатим долинама украшеним великим јеловим шумама и другим лепим дрвећем“ све док није стигао у Ваљево.⁸³ Топонимија овог краја указује на велики број пространих шума. Свакако најзначајнија је Краљева гора јужно од Власенице чије име сведочи не само о великом шумском комплексу већ и да је припадао владаревом домену. Краљева гора се простира дуж источних обронака планине Јавор. Још једна шума захватала је простор између Јагодње и Млечванске реке. Иако је овај простор и данас добро пошумљен у долинама потока и река, као и око насеља, има крчевина које се обрађују. Један топоним Дубрава налази се изнад Јагодње, а други повише Градине код Млечванске реке. Између ова два топонима јављају се у низу: Орлова буква, Лесна коса, Јасеник, Јаворак, Букова равна, Боровски рид, Дрвник и Дубровачка коса. Ови топоними сведоче да је цео простор представљао један шумски комплекс са разноврсном флором.⁸⁴

О разноврсности шумског покривача Средњег Подриња најбоље сведочи велики број дендронима. У средњем веку реч „**дрво**“ означавала је *дрво* и *брод*, као основни материјал од кога су прављена пловила све до 19. века. Са друге стране реч „**доубѣ**“ означавала је такође дрво, али још чешће хрест. Дубрава (**доубрава**) означава хрестову (жирородну) шуму и представља чест топоним на простору српских средњовековних држава. За хрест се користила још и реч *грм*, а на овом простору има лужњака (*Quercus robur*), китњака (*Quercus petraea*) и цера (*Quercus cerris*). У Средњем Подрињу топоними са основом *дуб-* јављају се источно и западно од реке Дрине (Дубраве, Дубравице, Дубовик, Дубљаница и Дубрава). Поред ових постоји и топоним Хрестова коса северно од рудника Сасе, који је вероватно млађи од топонима са основом *дуб*. Осим дубрава постојали су још гора или гвозд (**гора**; **гвозд** - шумски комплекс са крупним дрвећем на већој надморској висини), гај (**гаи** - затворени шумарак са ретким жирородним дрвећем), луг (**лоуг** - ситно шумско растиње и ретко дрвеће прошарано травом на мањој надморској висини) и лес (**лиес** - проређена шума, честар или шикара на мањој надморској висини).⁸⁵

Сви ови типови груписане вегетације могу се наћи у топонимији Средњег Подриња: Равна гора, Гвоздац, Велики гај, Гајеви, Подгај, Лесова равна, Лесна коса, Лесковача, Лугови, итд. Поред хреста у Средњем Подрињу има граба, јасена, букве, липе, брезе, бреста,

---

⁸² I. Nagy – A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából : 1458-1490 II*, Budapest 1877, 309; L. Thallóczy – A. Aldásy, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklelvéltára 1198-1526*, 268–269; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 155–156; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 358-359; О понтонским мостовима за потребе османске војске видети: R. Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700*, London 1999, 24.

⁸³ Жедоан је кренуо из Сребренице и преко Братунца, Љубовије и Соколске планине стигао до Ваљева - М. Караулац, *Приче француских путника*, 83.

⁸⁴ У околини Краљеве горе налазе се још топоними Краљева чесма, Краљевића крш и Краљево поље које је касније преименовано у Партизан поље. Сви ови топоними сведоче о простирању некадашњег владаревог домена - TK25, Kladanj 476-4-4, Valjevo 478-3-3; Habsburg Empire (1869-1887) - Third Military Survey 1:25000, *Europe in the XIX. century (with the Third Military Survey)*, 18.9771, 44.1121 – <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-thirdsurvey/> (19.02.2023).

⁸⁵ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 72-73, 83; С. Мишић, „Гај“, „Луг“, *Лексикон српског средњег века (=ЛССВ)*, ур. С. Ђирковић – Р. Михаљчић, Београд 1999, 111, 119-120, 374; Ј. Мргић-Радојчић, *Средњовековни човек и природа*, 166-167; Ista, *Some Consideration on Woodland Resource*, 89-91; Р. Димитријевић – П. Симоновић, *Биљни и животињски свет*, 262-274; С. Мишић, *Дубраве у средњовековној Србији*, БИГ 3 (2012), 96-100; TK25, Zvornik, 477-1-2, 477-1-3, 477-1-4, 477-3-1, 477-3-2, 477-3-3, 477-3-4, 477-4-1, 477-4-2, 477-4-3, 477-4-4; Višegrad, 527-1-2, 527-1-4.

јавора, јасике и бора. Распрострањеност ових заједница зависи од надморске висине и услова станишта, а ту распрострањеност можемо делимично и у грубим цртама реконструисати на основу топонимије. Поједина насеља јављају се још у турским пописним дефтерима за Босански (1468/69) и Зворнички санџак (1519/1533), а вероватно су постојала и пре османског освајања.⁸⁶

Распоред ове шумске вегетације одређивао је занатске и привредне могућности средњовековног човека јер су различите врсте дрвета имале различиту примену. Од израде оружја и оруђа, преко рударства и ковачког заната па до узгоја свиња којима је жирородно дрвеће обезбеђивало храну. Уколико упоредимо топониме са тренутним стањем шумске вегетације Средњег Подриња видећемо да су све горе поменуте заједнице и данас заступљене, али не у истом обиму и распореду. Топоними као што су Грабовица, Јасенова или Буковица понекад се налазе на територији где скоро да уопште нема граба, јасена или букве, што нам посредно сведочи о промени шумске вегетације. Шумски покривач највише је страдао у равничарском пределу уз реку где је обрађивана земља, док је територија на већим надморским висинама и данас релативно добро пошумљена изузев шума које су нестале како би се задовољиле потребе локалне индустрије. У средњем веку ту „индустрију“ представља рударство које је захтевало највише шумских ресурса за рад.⁸⁷

Уклањање шумске вегетације ради проширивања обрадивих површина уско је повезано са демографским растом на одређеном простору. Површина са ораницама требала је да задовољи основну егзистенцијалну потребу за храном свих становника. За исхрану једног човека током године било је потребно од 200 до 280 kg жита са површине од око 0,5 хектара на једнопољном односно једног хектара на двопољном систему, као и производња поврћа са 35-40 m².⁸⁸ О односу производње хране и других природних потенцијала са демографијом биће више речи у посебном одељку овог рада. Исечана стабла могла су послужити за изградњу нових домова, а за једну сеоску средњовековну кућу површине око 19 m² било је потребно око 2,5 m³ дрвене грађе и 3-4 кубика глине док је за куће мањих димензија (11 m²) рађених као брвнаре требало око 6 кубних метара грађе. Куће у градским насељима су по правилу биле веће што је посведочено археолошким ископавањима. На то је утицао и бољи економски положај градског становништва. Као и на селу и у градовима су куће углавном грађене од дрвета, мада су камене куће у њима биле чешћа појава него на селима. У Сребреници се помиње дрвена кућа Рафаела Гучетића 1448. године. Дрво је коришћено и за одржавање ватре у огњишту и припремање хране, а процењује се да је једна породица годишње трошила око 18 m³ дрва.⁸⁹ Можемо закључити да је за Сребреницу, као највеће градско насеље у Средњем Подрињу, и њених 700 домова требало око 12.600 m³ дрва годишње за огрев и спремање хране. Када се томе дода дрвна грађа за изградњу нових и оправку старих стамбених и других објеката тај број вероватно прелази 13.500 m³. Наравно

---

⁸⁶ J. Mrgić, *Some Consideration on Woodland Resource*, 89; P. Димитријевић – П. Симоновић, *Биљни и животињски свет*, 262-274; ТК25, Zvornik, 477-1-2, 477-1-3, 477-1-4, 477-3-1, 477-3-2, 477-3-3, 477-3-4, 477-4-1, 477-4-2, 477-4-3, 477-4-4; Višegrad, 527-1-2, 527-1-4; У османским пописима на простору Средњег Подриња помињу се следећа насеља која сведоче о распрострањености шумског екосистема: Јасен, Брестица, Брезовица, Лозница, Боровац, Церник, Брезовача, Лесковик, Дубово, Дубовик, В. Луг, Церска рика, Дрвеник - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 31, 37-38, 41, 87, 100, 143, 183; А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 164-165, 220, 247; Видети још: *Karta prirodne potencijalne vegetacije SFR Jugoslavije 1: 1.000.000*, Skoplje 1983.

⁸⁷ М. Благојевић, *Земљорадња*, 85-86; P. Димитријевић – П. Симоновић, *Биљни и животињски свет*, 262-274; P. Szabó, *Woodland and Forests in Medieval Hungary*, 62-63; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, Београд 2019, 150-172; ТК25, Zvornik, 477-1-2, 477-1-3, 477-1-4, 477-3-1, 477-3-2, 477-3-3, 477-3-4, 477-4-1, 477-4-2, 477-4-3, 477-4-4; Višegrad, 527-1-2, 527-1-4; Опширније о утицају рударства на шумски екосистем у даљем тексту.

⁸⁸ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 89; J. Koder, *Land Use and Settlement*, 165; J. Мргјић, *Северна Босна*, 275.

⁸⁹ Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 2, 902; М. Поповић – Г. Милошевић, *Живот на селу*, Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004, 74-76; У Новом Брду куће су биле од 25 до 30 m² – М. Ковачевић, *Израчунавање броја становника средњовековног града Новог Брда*, Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, ур. М. Мацура, Београд 2001, 273.

није иста врста дрвета коришћена за огрев и у грађевини, али је сасвим сигурно да је најквалитетније и најкалоричије дрво коришћено у рударским постројењима Средњег Подриња.⁹⁰

За потребе земљорадње крчени су најчешће гајеви и лугови на надморској висини до 500m, а сам процес уклањања вегетације забележен је и у локалној топонимији. Искрчена земља или крчевина у средњем веку се називала *лаз* (**лаз**). Тако искрчено земљиште морало је да се очисти од пањева, жила, камења и да се „истреби“ од ситног растиња како би се припремило за култивисање. У супротном та земља је могла да се користи само за испашу стоке или је остављана да поново израсте млада шума. За овај завршни процес уклањања вегетације користила се реч *требити*, а тако искрчена земља називала се *требеж*. Уколико пањеви и жиле нису повађени та земља се није користила за обрађивање и насељавање. Из пањева и жила шума је лакше могла да се обнови. Према члану 123. Душановог законика Сасима се изричито забрањује да обрађују искрчену земљу. Немамо ниједан извор који потврђује ову праксу на простору Средњег Подриња у каснијем периоду, али је ово био једини начин да рудници обезбеде сигуран прилив горива. Искоришћавање шумских ресурса на простору централног Балкана у средњем веку углавном је било усклађено са регенеративним капацитетима шумских екосистема. Међутим, главни потрошачи шумских ресурса били су велики рударски центри попут Новог Брда и Сребренице.⁹¹

---

⁹⁰ У Сребреници је 1476. године било 700 кућа што се слаже са проценама од око 3.500 становника - М. Динић, *За историју рударства* I, 96; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 106-107.

⁹¹ М. Благојевић, *Планине и пашњаци*, 8-15; Исти, *Земљорадња*, 84-87; Ј. Mrgić, *Some Consideration on Woodland Resource*, 91-97; L. Ples, *The Role of Metallurgy in Transforming Global Forests*, *Journal of Archeological Method and Theory* 23 (2016), 1220-1233; С. Мишић, *Дубраве у средњовековној Србији*, 98-102; М. Vranić, *Uticaј srednjovekovnog rudarstva na životnu sredinu centralnog Balkana*, *Etnoantropološki problemi* n.s. 16-3 (2021), 725-732.

Утицај рударства на животну средину

Рударство је допринело привредном развоју Средњег Подриња. Економски напредак свакако је условио прилив нових трговаца, занатлија и радника који су долазили у Сребреницу и друге рударске центре како би искористили могућности зараде коју су ти урбани центри пружали. Са друге стране услед тог привредног напретка трпела је животна средина јер је са растом експлоатације растао и степен њене контаминације, услед топљења руде и одлагања отпада. Топионице у Сребреници налазиле су се у самом центру насеља, а гасови које су испуштале загађивали су ваздух. Дубровчани су се 1435. године жалили деспоту Ђурђу Бранковићу да су топионице узрок смрти многих „добрих људи“ и подсећали су деспота да је већ обећао да ће наредити премештање ових топионичких кола. Нисмо обавештени да ли је деспот преместио топионице и исправио грешке у лошем „урбаном планирању“ у Сребреници.⁹² Поред ваздуха била је загађена и вода у близини Сребренице. Путописац Евлија Челеби је забележио да су становници града обољевали од *гушавости* уколико би пили воду из потока који тече средином вароши и улива се у Дрину.⁹³ Овде се свакако мисли на Црвену реку која протиче кроз град, а извире источно од Сребренице на месту где је вађена руда. Да је било рударских активности око ове реке сведочи нам уговор из 1440. године где се помиње рударска рупа „*Suseda in Zrigleni potoch*“, што се свакако односи на Црвену реку.⁹⁴ У извештају Павла из Ровиња (1640) стоји да вода која тече са планина кроз Сребреницу чини да камење има жуту боју као шафран. У тој реци није било ни жаба ни змија и она се није могла пити.⁹⁵ Дубровачки извори помињу и канализацију у Сребреници тако да је и њено изливање у реку (вероватно низводно од ушћа Чичевца) допринело загађењу воде.⁹⁶ Шуме су имале великог утицаја у прочишћавању воде и одстрањивању штетног дејства разних материја. Пошто је дрвна грађа била неопходна за рад сребреничких топионица, шуме у њеној близини су посечене што је допринело загађењу оближњих река и потока.⁹⁷ Упркос томе средњовековни човек је знао за важност чистих вода и чистог ваздуха за здравље. У средњовековним медицинским списима се истиче значај „*мијења добе воде и удисања свежег ваздуха*“.⁹⁸ Константин Филозоф у опису српске земље

⁹² Д. Ковачевић-Којић, *Здравствене прилике у средњовековној босанској држави*, Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV), Београд 2007, 219-220; Иста, *Изглед Сребренице*, 203-218.

⁹³ Е. Челебија наводи још да та вода изазива многе болести и унакажава мушкарце и жене – Е. Čelebi, *Putopis*, 99; Главни проблем Сребренице био је њен положај у уској котлини у којој није било довољно струјања ветрова који би отерали сумпорна испарења даље од града - Ј. Mrgić, *Zemlja i ljudi*, 109-110.

⁹⁴ С. Ћирковић, *Дубровчани као предузетници у рударству Србије и Босне*, Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 115, нап. 8; Помиње и као „*Zrelegna richa*“ тако да су оба назива била у употреби – Е. Kurtović – А. Peco, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* 1, 336; М. Динић, *За историју рударства* I, 97.

⁹⁵ „*L' aqua, che scaturisse da questi monti, rende le pietre del fiumicello giale come zafrano, in quest' aqua non possono vivere ne rane, ne serpenti, nemeno si puo bere.*“ - S. Zlatović, *Izveštaj o Bosni god. 1640 Pavla iz Rovinja*, 30.

⁹⁶ Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 274; Иста, *Средњовековна Сребреница*, 120-121; Близу некада загађеног потока данас се налази бања Црни Губер којој прети нестанак лековитих извора услед неконтролисане експлоатације и ширења рудника Сасе који је још увек активан. О рудним жилама у околини Сребренице са детаљном картом видети: М. Ramović, *Obim rudarske djelatnosti u srebreničkom kraju tokom rimskog doba i srednjeg vijeka*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne V (1961), 33-41 (видети карту на крају рада); Isti, *Rudne parageneze u oblasti Srebrenice (Istočna Bosna)*, Sarajevo 1963, 10-17.

⁹⁷ Вода која није прошла кроз шумски покров садржи 100 пута више клица у односу на воду која излази испод шуме храста - С. Ристановић, *Шуме – велико природно богатство слива Дрине*, 59; Ј. Mrgić, *Zemlja i ljudi*, 73-74, 79-80; Ороним Крчевина североисточно од Сребренице потврђује сечу шума на овом простору, а пошто је тај крај данас добро пошумљен значи да је у међувремену дошло до обнављања шумског покривача – ТК25, *Zvornik*, 477-4-1, 477-4-3.

⁹⁸ *Хиландарски медицински кодекс бр. 517. Превод*, прир. Р. Катић, Београд 1989, 48; *Фисиолог. Средњовековни медицински списи (избор)*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 24, прир. М. Лазић – Љ. Котарчић, Београд 1989, 104; Р. Радић, *Болести и лечење*, Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004, 394-418.

каже да она има добар ваздух и да „*точи мед и млеко*“. Такође помиње изворе река и студенаца који доприносе лепоти и сагласности (хармонији) предела.⁹⁹

Болест коју описује Евлија Челеби у свом путопису јесте гушавост или струма (*Struma colloides cystica glandulae thyreoideae*). Ова болест се најчешће јавља услед недостатка јода и ендемска је чак и данас на овим просторима. Иако путописац као основни разлог појаве ове болести наводи загађену воду извесно је да су и остали фактори имали великог утицаја као што је прекомерни унос намирница које блокирају метаболизам јода (купус, карфиол, келј и репа).¹⁰⁰

У самом граду и његовој ближој околини вршена је експлоатација руде и поступак њене обраде. Поред сребра вађено је и такозвано тврдо олово (*plubnum durum*) које је било помешано са антимоном и сребром.¹⁰¹ Приликом обраде метала олова, које је изразито токсично, долазило је до контаминације не само ваздуха и извора воде већ и земље. Дакле била је погођена цела животна средина. Олово у земљишту, води и ваздуху на разне начине је могло да доспе у људски организам. Поред удисања загађеног ваздуха до укључивања у ланац исхране, олово је преко биљака и животиња доспевало до човека. Вршена су испитивања изворских вода у околини рударског подручја Сребренице где се услед некадашње рударске активности ствара одлив киселе воде из рудника која садржи сулфиде гвожђа и других потенцијално токсичних елемената попут олова и арсена па и сумпорне киселине. Вода са извора Црни Губер, иако лековита за лечење одређених обољења, није погодна за пиће и само мали део воде се данас користи док се остатак слободно улива у поток и представља потенцијални извор загађења арсена дуж целог тока Крижевице.¹⁰² Уз реку Крижевицу северно од Сребренице до Солоћуше, налази се шест локалитета троскишта (шљакишта) која сведоче о топионичарским радовима на том простору. Чак четири од шест троскишта налази се на плодном равничаском терену уз реку, дакле на месту где је вероватно обрађивана земља. Према истраживању М. Рамовића троскишта у околини Сребренице су садржала од 1-2% олова, а у околини Новог Брда шљаку је чинило 3-6% олова и 40-45% гвожђа. Међутим, такозвана кисела шљака морала је да садржи већу количину олова пошто се радило о процесу добијања сребра на уштрб олова које је било далеко мање вредности. Треба напоменути да је шљака често поново прерађивана како би се из ње извукло заостало олово што може да објасни нешто нижи проценат олова у троскиштима око Сребренице.¹⁰³ Позивајући се на античког лекара Галена *Хиландарски медицински кодекс* бележи да руде могу бити отровне. Наводи се чак и дијагностика и поступак лечења приликом тровања оловом, односно оловним оксидом (*Plumbum oxydatum*). Међутим, остаје отворено питање у којој мери је ово било познато људима коју су живели у близини рудника.¹⁰⁴

Последице развоја рударства у Сребреници трпела је њена природна средина. Ова „еколошка катастрофа“ у Сребреници решена је тек када су се смањили капацитети њених рудника и када је опао њен економски значај. Исти еколошки проблеми сигурно су се јављали и у другим рударским местима Средњег Подриња. У околини рудника Зајача

---

⁹⁹ К. Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 49-50; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 32; М. Vranić, *Uticaj srednjovekovnog rudarstva na životnu sredinu centralnog Balkana*, 725-731.

¹⁰⁰ В. Trbojević - S. Savić - S. Ognjanović - В. Beleslin, *Ендемска струма данас*, Glasnik Instituta za štitastu žlezdu i metabolizam 6/8 (2003), 7-18; Ова болест се помиње и са осталим обољењима грла у Ходошком и Босанском кодексу, као и у Врачебном типичу – Р. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку*, Београд 1958, 92.

¹⁰¹ V. Simić, *Rudarstvo olova u Podrinju*, Rudarski glasnik 3 (1974), 79-80; С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 71-74.

¹⁰² На планини Рудник је такође анализа тамошњих потока и река утврдила да се могу сматрати загађеним па и неупотрљивим, не само за пиће, већ и за наводњавање земљишта, јер заливање пољопривредних култура тим водама доводи до даље контаминације животне средине - М. Vranić, *Uticaj srednjovekovnog rudarstva na životnu sredinu centralnog Balkana*, 732-733.

¹⁰³ L. Pogatschnig, *Stari rudokopi u Bosni*, GZM 2 (1890), 125-130; М. Савић, *Шљакишта на Новом Брду и Качицолу*, Старице 5-6 (1954-1956), 290-291; М. Ramović, *Obim rudarske djelatnosti u srebreničком крају*, 40.

¹⁰⁴ *Хиландарски медицински кодекс бр. 517. Превод*, 149, 156; Р. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку*, 66-79.

утврђена је корелација између нивоа олова у крви код савремене деце и близине топионица. Вађење оловних руда у овом руднику и током средњег века као и познате чињенице о процесу њихове обраде нас упућују на закључак да је до лакшег и/или тежег тровања оловом сигурно долазило код становника овог места и током средњег века.¹⁰⁵

Рударство је као главни привредни потенцијал Средњег Подриња било уско повезано са осталим делатностима становништва као и природним потенцијалима тог простора. Рударство је захтевало текућу воду која се користила за покретање мехова приликом топљења руде, али и за рад самокова и испирање руде. Почетком 15. века снага вода је коришћена и за покретање пумпи које су испумпавале воду из потопљених рудника. Стога су се људи трудили да искористе енергетски потенцијал река и потока у близини рудника. Тако је британски путописац Питер Манди који је пролазио близу Сребренице 1620. године поред речице видео „неколико кућа и млинова који служе рудницима сребра у суседним планинама“.¹⁰⁶ На брзим и постојаним речним токовима градиле су се воденице на којима је вода пролазила испод точка који је постављен на вертикално покретљиве скеле како би се прилагођавао водостају. Тамо где вода није била довољно брза, или где је водостај превише варирао у току године, што је случај са неким потоцима и речицама у околини Сребренице, воденица је прављена тако да је вода вертикално падала на точак.¹⁰⁷ Колико су текућа вода и млинови на њој били значајни за рударство најбоље говори чињеница да се за топионице у средњем веку усталила реч *коло*, односно точак (воденични точак). У околини Сребренице код Црвене реке помиње се 1438. године Колиште (*Cholisste*) без воде (*senza aqua*). Сам топоним упућује на место где су се налазиле топионице, а недостатак воде можемо објаснити променљивим водостајем потока који се уливају у Црвену реку и који су могли да пресуше током лета.¹⁰⁸ Источно од реке Дрине Крупањ је био идеално место за рад топионица пошто кроз њега протичу четири речице. Поред текуће воде топионицама је било неопходно „гориво“, тачније шумски ресурси (дрво и угаљ). Обронци Соколских планина су и данас богати буковим дрветом које је било најпогодније за ложење у топионицама. За разлику од овог простора у клисури Дрине доминирају цер и граб.¹⁰⁹

Дрво је имало широку примену у рударству. У рударским јамама ради заштите од одрона постављане су греде у облику ћириличног слова П. Размак између греда зависио је од састава земљишта и дубине радова, а на опасним местима постављане су додатне греде које су подупирале окна. Од дрвета су прављене све помоћне зграде у рударским и топионичарским постројењима, а дрво је било важан материјал за израду скоро свих рударских алатки. Међутим, највећа употреба дрвета била је у топионичарским пословима где је дрво служило као гориво. Само дрво није било довољно за постизање високих

---

¹⁰⁵ Б. Павловић, *Екологија градске средине у античкој и средњовековној Србији*, Здравствена заштита 34/6 (2005), 7-10; Ј. Мргјић, *Zemlja i ljudi*, 32-38, 102-112; М. Вранић, *Uticao srednjovekovnog rudarstva na životnu sredinu centralnog Balkana*, 733.

¹⁰⁶ Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima*, 82; С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 57-58; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 129-138; М. Nurdberg, *Dinamični srednji vek*, Beograd 2012, 47-50.

¹⁰⁷ М. Nurdberg, *Dinamični srednji vek*, 49-50; R. C. Hoffmann, *An Environmental History of Medieval Europe*, 208-214; О старим воденицама и различитим типовима воденица на Дрини и њеним притокама видети: Б. Дробњаковић, *Воденице на Дрини и њеним притокама*, Средње Подриње, Јадар и Рађевина, Београд 2011, 881-897.

¹⁰⁸ Топоним Колиште, забележен 1438. године, био је део имовине породице Латиница - Е. Kurtović – А. Ресо, *Izvori za historiju srednjovekovne Bosne* 1, 336; М. Динић, *За историју рударства I*, 97; С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 58; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница XIV – XV вијек*, 120; У бази података *Old World Drought Atlas* 1438. година била је сушна за скоро цео простор западног Балкана (Palmer drought index: -2), а током 1439. и 1440. године владала јака суша на територији скоро целог Балкана - <http://kage.ideo.columbia.edu/TRL/OWDA/> (19.11.2023); Опширније о овим подацима у поглављу о клими Средњег Подриња.

¹⁰⁹ С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 49-64; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 133; В. Мишић – В. Којадиновић, *Прилог познавању шумске вегетације клисуре Дрине (Национални парк Тара)*, Ужички зборник 14 (1985), 265-285; О коришћењу шумских ресурса видети: Ј. Мргјић, *Some Consideration on Woodland Resource*, 87-101.

температура приликом топљења и рафиновања већ је од њега прављен дрвени угаљ (ћумур). Ћумур високе калоричности прављен је од храста и букве. Посечена дрвна грађа паљена је у посебним пећима, а сам процес сагоревања и потом хлађења је трајао неколико дана у зависности од величине пећи.¹¹⁰

Пре топљења и рафиновања сулфидне руде су пржене на отвореном простору, на местима која су се звала *рошти* или *рошли*. Гомиле руде помешане са слојевима угља, дрвета и земље паљене су и остављане да горе и по неколико дана (Слика 2). У овом процесу руда се ослобађала многих штетних гасова, а то је било познато и средњовековним људима који су настојали да рошти буду што даље од насеља. Међутим, топионице и рошти у Сребреници су биле тако близу града да је то изазвало „смрт многих добрих људи“. Након пржења руде настављало се са процесом њене обраде у топионицама које су се по правилу налазиле уз реке и потоке где је водена снага била неопходна за покретање мехова. Топионичарске пећи су пуњене одређеном количином ћумура и руде, а мехови су распаљивали ватру и тако је постигана висока температура неопходна за тољење руде. Након топљења понекад се приступало и пречишћавању добијених метала у посебним пећима (чистиље). Пречишћавање је било изузетно важно пошто је сребрна руда у подрињским рудницима била помешана са оловом, бакром или антимоном. У Сребреници се помиње извесни Радин *afinar* који се бавио пречишћавањем руде.¹¹¹

Слика 2. – Процес пржења руде, детаљ из књиге *De re Metallica* (1556)¹¹²

¹¹⁰ С. Катић, *Потрошни материјали у османском рударству и металургији*, ИЧ 58 (2009), 200-203; У сумарном попису Зворничког санџака из 1519. године наводи се приход од 16000 аспри као бац на дрвени угаљ од рудника Сребренице - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 24.

¹¹¹ F. Spaħo, *Turski rudarski zakoni*, GZM 25 (1913), 168; С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 49-64; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 28, 32.

¹¹² A. Georgius, *De re Metallica*, Translated from the first latin edition of 1556 by H. C. Hoover and L. H. Hoover, London 1912.

Није могуће дати прецизну процену потрошње шумских ресурса у околини рудника Средњег Подриња, али се неке оквирне процене на основу сачуваних извора и применом метода компарације могу исказати за највећи рудник овог простора – Сребреницу. До сада је било покушаја процене потрошње дрвета у античком и средњовековном рударству на примеру рудника у Шумадији (Авала, Космај и Рудник). Те процене су засноване на археометалуршким и геолошким истраживањима и прате потрошњу дрвета у односу на процењену производњу метала. У сачуваним запреминама старих шљака одређиван је садржај калијума који је у шљаку доспео преко горива (дрвета) приликом топљења руде и на тај начин је утврђена оквирна потрошња шумских ресурса. Међутим, овај метод процене има бројне недостатке. За ову анализу узета су само сачувана шљакишта, а нека су током векова уништена секундарном употребом шљаке или природним непогодама као што су поплаве и бујице. Због тога је израчуната површина од 60 km² посечених шума на Руднику током целог периода средњовековног и раног османског рударења изузетно ниска. На Руднику је експлоатација шума, због неповољне конфигурације, вршена у непосредној близини топионица уз реке и потоке. Пошто су шуме на овом простору имале важну улогу регулације тока река и потока после обилних падавина или отапања снега, дефорестација је за последицу имала бројне бујице и поплаве које су односиле материјал или потпуно уништавале стара шљакишта. Узимајући у обзир конфигурацију терена Средњег Подриња можемо бити сигурни да је на исти начин нестало много депозита шљаке у околини подрињских рудника.¹¹³

За нашу анализу потрошње шумских ресурса одабрали смо другачији приступ. Ова процена поред знања о техници и процесу обраде метала захтева следеће податке: годишњу производњу рудника, проценат сребра у руди, количину дрвеног угља и дрва неопходних за обраду метала, колико је дрва било потребно за добијање одређене количине ђумура, просечну густину шума и површину шумског покривача на том простору.¹¹⁴ Неке од ових података можемо у мањој или већој мери извући из извора, али проблем у овом истраживању представљају и старе мере које се јављају у тим изворима. Њих није могуће прецизно пребацити у савремене мерне јединице, а од раније је познато у науци да старе мере одликује релативна грубост и мала тачност.¹¹⁵ Поред тога, као што је већ утврђено на примеру тежинске мере литре, није постојала универзалност већ су мере варирале од места до места. Рударске мерне јединице које нас овде посебно интересују су: кабал (*chabli, qibil*), хица (*chize, chihse*) и товар.¹¹⁶ Једна хица била је 12 кабла или 3 товара, а један товар 4 кабла. Кабал је према само једном податку износио 24,806 kg, тежина хице је варирала од 297,672 kg до 307,872 kg, а товар од 98,696 kg до 102,626 kg. Као што смо раније поменули ово ће

---

¹¹³ С. Вуковић – М. Вуковић, *Процена потрошње дрвета као металуршког горива у старом и средњем веку на примеру среброносних рудника у Шумадији*, Геолошки анали Балканског полуострва 51 (1988), 481-491; М. Vranić, *Uticao srednjovekovnog rudarstva na životnu sredinu centralnog Balkana*, 730-731; Процене потрошње шумских ресурса од стране археолога су такође биле базиране на анализи шљаке као остатка старе металургије. Међутим, постоје бројни проблеми у том приступу. Грешке у процени количине шљаке, секундарна употреба шљакишта, различите технике топљења руде, облик пећи, квалитет руде, температура, калоричност дрвета и многи други фактори који су утицали на процену потрошње шумских ресурса - L. Ples, *The Role of Metallurgy in Transforming Global Forests*, 1226-1228.

¹¹⁴ Опширније о старој техници прераде руде видети: В. Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939, 81-88; С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Којић - Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 49-64.

¹¹⁵ S. Ćirković, *Mere u srednjovekovnom rudarstvu Srbije i Bosne*, Zbornik Historijskog instituta JAZU 8 (1977), 133-141; *Mere u tegovi*, у: ЛССВ, 392-393 (С. Ћирковић).

¹¹⁶ С. Ћирковић, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 138, 145-146; М. Благојевић, *Перпера и литра у доба кнеза Лазара*, ИГ 1-2 (1981), 47-61; Треба напоменути да поред овог “великог” товара (у турским изворима: *haml*) постоји и “мали” товар (у турским изворима *yük*) и био је упола мањи (*половац*) - S. Ćirković, *Mere u srednjovekovnom rudarstvu*, 136.

бити само оквирна процена па ћемо ове мерне јединице заокружити: кабал 25 kg, хица 300 kg и товар 100 kg.¹¹⁷

Сада морамо одредити хронолошки период који ћемо посматрати. Сребреница се први пут јавља у изворима 1300. године, а у наредном помену из 1352. године имамо дубровачке трговце у овом месту.¹¹⁸ Појава Сребренице у изворима није уједно и почетак рударске производње у овом месту већ само *terminus ante quem*. Битно је напоменути да је производња сребреничких рудника варијала од године до године, а свакако је била на врхунцу у првој половини 15. века. Овде ћемо посматрати баш тај период од 50 година њеног највећег успона јер за њега имамо највише извора, а тај период је уједно и доња граница регенерације храстових и букових шума (50-70 година).¹¹⁹ Треба нагласити да је у овом периоду услед честих ратова око овог богатог рударског центра годишња производња варијала. Године 1417. закуп сребреничке царине износио је 3000 литара сребра (1033 kg), што је 7,5 пута више него 1389. године за Сребреницу и Понор заједно. Остали извори из овог периода дају процене износа сребреничке царине и сви се слажу са податком из 1417. године да је царина износила преко једне тоне сребра. Треба напоменути да су у износ царине поред владаревог процента руде укључени и остали приходи као што су пијачне таксе, али не треба изгубити из вида чиљеницу да је ово закупна цена царине. Дакле купац је морао остварити неку зараду чиме је реални износ царине био већи од закупне цене. Према процени Симе Ћирковића на основу горе изнетих података, годишња производња Сребренице износила је 5-6 тона сребра. Међутим, услед честих ратних сукоба у првој половини 15. века ми ћемо узети смањену процену од 4 тоне годишње.¹²⁰

Извађена руда је прво одвајана од јаловине, а потом испирана. Јаловина је након овог процеса одлагана на местима која се називају *халдишта*, што је поред топљења био још један потенцијални узрочник контаминације животне средине токсичним елементима.¹²¹ Након тога руда је пролазила кроз процес пржења и топљења, а понекад и пречишћавања. Све ово је изискивало велике количине горива тј. ђумура и дрва. Податке о потрошњи ових ресурса дају нам тек османски извори из првих деценија османске власти. Пошто се техника обраде метала није мењала можемо методолошки оправдано користити ове изворе. У оквиру преписа кануна рудника Трепче и два нова рудника Пикин (Пицин) и Изјач (Зијач) из 1488 године, налази се таксативни попис трошкова обраде руде. Између осталог даје нам податке о количини ђумура и дрва неопходних за обраду сребра. Без обзира што је овде реч о рудницима на Косову, ради се о истој техници производње која је изискивала приближно исту количину ресурса.¹²²

Према том извору за обраду 60 кабала руде (1500kg) било је потребно укупно 9 хица (2700kg) дрвеног угља и 18 товара дрва (1800kg). Следеће питање на које морамо дати одговор јесте колико се сребра добијало од 60 кабала руде. Све је зависило од количине сребра у рудним жилама. Већ поменути канун за руднике Трепче доноси податак о 2000

---

¹¹⁷ *Kanuni i kanu-name*, 114-116; S. Rizaj, *Rударство Kosova i susednih krajeva*, Priština 1968, 294-295, 339-347; S. Ćirković, *Mere u srednjovekovnom rudarstvu*, 134-136.

¹¹⁸ Опширније о првом помену Сребренице у поглављу *Насеља Средњег Подриња* – Г. Чремошник, *Канцелариски и нотарски списи*, 173; Упореди: Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 14.

¹¹⁹ Према неким подацима период обнављања шума – обход, за букву и храст износи 120-150 година, али ми смо узели у обзир процену запремине 200-250 m³ по хектару коју ове шуме достижу за 50-70 година - М. Медаревић, S. Banković, D. Pantić, N. Petrović, *Stanje bukovih šuma u Srbiji*, Вуква у Србији, Београд 2005, 50-59; Упореди: С. Вуковић – М. Вуковић, *Процена потрошње дрвета као металуршког горива у старом и средњем веку*, 488.

¹²⁰ М. Динић, *За историју рударства I*, 52-53, 64-65; С. Ћирковић, *Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка новог века*, Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 93-94; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 13-15, 38.

¹²¹ Сачуване депоније јаловине у околини Сребренице евидентирани су по правилу уз саме рударске јаме - М. Ramović, *Rudne parageneze u oblasti Srebenice*, 11-14 (карта на крају рада).

¹²² С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 166-168; Израда трошкова обраде руде спроведена је како би се утврдило да ли је Османлијама било исплативије да узимају 1/8 од руде или 1/4 од топљеног сребра. Цео канун објављен је у: S. Rizaj, *Rударство Kosova*, 220-226.

дирхема сребра, а од сиромашног тла и испод 1000 дирхема сребра на 60 кабла руде. Међутим, за разлику од података о ресурсима за обраду руде ове податке не можемо применити на руднике Средњег Подриња. Процене геолога по питању годишње производње рудника и процента сребра у руди су нереалне и не поклапају се са подацима из извора.¹²³ Према кануну за рудник Сребреницу и Сасе добијало се од 1500 до 1000 (у неким случајевима и мање од 1000) дирхема сребра на 48 кабала руде, тј. и до 1875 дирхема на 60 кабла руде. По овоме изгледа да је рудник Трепче био богатији од рудника Сребренице. Међутим, у случају Трепче ради се о два нова рудника који нису раније експалтисани, а податак о Сребреници потиче из Канун-наме Зворничког санџака из 1548. године, дакле у време када су богате рудне жиле већ искоришћене. Горња граница добијеног сребра из руде односи се само на богате рудне жиле које су и у европским рудницима биле истог квалитета – преко 100 унци сребра по тони руде (3,11 kg/t). Потом долазе руде које су имале око 40 унци сребра (1,24 kg/t) и сиромашне руде испод 20 унци сребра (0,62 kg/t). Треба напоменути да су сиромашне руде процентуално гледано најзаступљеније. Дакле просечна количина сребра у једној тони руде била је око 1,5 kg, односно око 2 kg на 60 кабла руде.¹²⁴

Стара техника производње ђумура се одржала у неким крајевима Босне до данас. Ђумур је најчешће прављен од букве и храста пошто су ове врсте дрвета најкалоричније.¹²⁵ За једну тону ђумура било је потребно око 20 m³ дрва. Поред ђумура извор помиње и 1800 kg сувих дрва за рад топионице што је износило око 4,5 – 5,5 m³. Дакле за обраду 1500 kg руде или 2 kg сребра било је потребно око 60 m³ дрва. Уколико узмемо да је просечна годишња производња рудника Сребренице била 4000 kg сребра долазимо до податка да је годишње потрошено око 120.000 m³ дрва. Просечна запремина букових и храстових шума је од 200 до 250 m³ по хектару, што значи да је за годину дана посечено између 480 и 600 хектара шуме. Дакле, у посматраном периоду од 50 година било је посечено најмање 24.000 хектара шуме, а можда и близу 30.000 ha. Овај податак нам сам по себи не говори много, али треба нагласити да данас на целој територији општине Сребреница (527 km²) има 33.770 ha шуме.¹²⁶

У ову процену је урачуната само потрошња дрва и угља приликом пржења и топлења руде, али је дрво имало и друге примене. Поред огрева у домовима, оно је било и основни грађевински материјал, како у рударству тако и у стамбеним објектима. Прецизна процена потрошње шумских ресурса није могућа, а није ни била циљ овог истраживања. Та процена је ограничена са много променљивих фактора и може да нам пружи само општу слику о стању шума током 15. века. Потрошња ђумура у рударству зависила је и од врсте дрвета. Површина под храстовим и буковим стаблима засигурно није била довољно велика да задовољи потребе сребреничких топионица, а и регенеративна способност ових стабала је изузетно спора. Стога се морало прећи и на друге, мекше врсте дрвета које су биле мање калоричности па су изискивале и већу потрошњу, али је њихова регенерација била далеко бржа. О интензитету производње ђумура најбоље сведоче османски извори. У Сребреници је 1548. године радило 267 пећи (*оџака*) за производњу ђумура, а у околним нахијама Будимиру

---

¹²³ S. Rizaj, *Rударstvo Kosova*, 224; Према проценама М. Рамовића у Сребреници се добијао 1 kg сребра на 10 тона руде. Поред ове погрешне процене Рамовић наводи да је укупна производња Римљана и Саса у Сребреници била око 120 тона сребра што се лако може побити на основу Дубровачких извора о извозу сребра из Сребренице - М. Рамовић, *Obim rudarske djelatnosti u srebreničkom kraju*, 38-39; Д. Ковачевић-Којић, *О рударској производњи у средњовјековној Босни*, ГДИ БиХ 34 (1983), 118-120.

¹²⁴ *Kanuni i kanu-name*, 114-115; I. Blanchard, *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages* Vol. 3, Stuttgart 2005, 1015-1017.

¹²⁵ О старој техници производње ђумура видети: Е. Латал, *Стари željezni majdani u okolici Ljubije*, GZM 45 (1933), 168-169; Као и детаљан опис овог посла с почетка 16. века у: В. Симић, *Рударство звожђа средњевијековне Србије и Босне*, Београд 1988, 82-83.

¹²⁶ Н. Креšeljакović, *Vareš kao glavno središte gvozdеног obrta u Bosni i Hercegovini do 1891.*, GZM 54 (1942), 423-424; Н. Hadžidedić, *Majdani ili samokovi u Očeviji*, GZM – Etnologija 22 (1967), 185; В. Begović, *Doprinos štа и šumarstva Busovačkog regiona razvitku bosanske metalurгијске индустрије и прошлости*, Сарајево 1975, 20-21; С. Вуковић – М. Вуковић, *Процена потрошње дрвета као металургијског горива у старом и средњем веку*, 488; М. Medarević, S. Banković, D. Pantić, N. Petrović, *Stanje bukovih štа и Srbiji*, Буква у Србији, 50-56; J. Mrgić, *Some Consideration on Woodland Resource*, 94.

(303), Шубину (1341) и Кушлату (441) још 2085 пећи. Како у овим нахијама није било других рудника, осим два мања у нахији Будимир, можемо претпоставити да су скоро све поменуте угљарске пећи радиле за Сребреницу и Сасе. Пошто је производња у Сребреници у првој половини 15. века била вероватно два или три пута већа него у 16. веку, онда морамо претпоставити да је и број пећи за прозводњу ђумура био бар дупло већи. Рудници источно од реке Дрине су у снабдевању дрвном грађом зависили од шума на обронцима Соколских планина и Јагодње што је било ближе, а самим тим и економичније. Изузетак је могла бити једино Црнча која се налазила близу реке Дрине, па је ђумур могао лако да се превезе из нахије Будимир преко скеле код Костијерева или Братунца. Број ових пећи сам по себи сведочи о интензитету потрошње шумских ресурса који је свакако узео маха још у првој половини 15. века када је Сребреница била на врхунцу, али и о загађењу ваздуха јер су ове пећи непрестано радиле током сезоне. Територијални распоред ових угљарских пећи у околним нахијама, па и око Кушлата који је 35 km удаљен од Сребренице, постаје јаснији када се упореди са нашом проценом потрошње шумских ресурса (240-300 km²). Шуме у ближој околини Сребренице нису биле довољне да задовоље потребе њених рудника.¹²⁷

Из времена када потиче податак о пећима за производњу ђумура имамо нешто прецизније податке о годишњој производњи рудника Сребренице и Сасе. Године 1533. укупна производња рудника Сребренице и Сасе процењена је на 1466,72 kg.¹²⁸ За ову количину од скоро 1,5 тоне сребра требало је према горе наведеним подацима потрошити око 2025 тона ђумура и око 3750 m³ дрва. Немамо прецизне податке колико је једна угљарска пећ могла да произведе ђумура годишње. То је свакако зависило од величине пећи, квалитета дрвета и интензитета рада. Бац (тржишна такса) на ђумур је износио 16.000 акчи према попису Зворничког санџака из 1519. године, али не знамо како је ова такса убирана. На крају старог закона за Сасе сачуваног у турској редакцији (1488) стоји списак тржишне таксе на разну робу у ближе непознатом месту транскрибованом као *Girniq*. У том месту бац на дрвени угаљ износио је 1 акчу по товару. Уколико је и у Сребреници 1519. године ова такса износила 1 акчу по товару, то значи да је у овај рудник годишње пристизало 1600 тона ђумура. Пошто је износ заокружен сигурно представља очекивани прихода од баца на дрвени угаљ 1519. године, али није далеко од наше процене годишње потрошње ђумура пошто се односи само на Сребреницу, али не и Сасе. Бац је изгледа узиман и у мањим околним трговима као што се наводи 1476. године.¹²⁹ Вумур се исто тако могао складиштити за каснију употребу. У сваком случају и у првој половини 16. века за рад рудника је требало према горе наведеним прорачунима посећи од 150 до 200 хектара шуме годишње. Пошто је у околини Сребренице било укупно 2352 пећи, свака је у просеку морала да произведе нешто мање од једне тоне ђумура како би се задовољиле потребе рудника за овим ресурсом. Међутим, пошто ђумур није имао искључиву примену само у рударству можемо претпоставити да је прозводња сваке пећи прелазила једну тону годишње. Према једном извору (1549) изгледа да су угљари на царском хасу у Зворничком санџаку правили више од једног оцака годишње. Поред ковачких радионица које су такође зависиле од ђумура треба нагласити да се у османском периоду ђумур користио и у изради барута за ватрено оружје које се од 15. века све чешће користи. За разлику од угља намењеног за топљење руде где је

¹²⁷ А. Handžić, *Rudnici u Bosni od druge polovine XV do početka XVII stoljeća*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II, Sarajevo 1987, 18-20; N. Filipović, *Rudnici i kovnice novca u Rumeliji i Bosni krajem XVI i u prvoj plovini XVII stoljeća*, Балканика 20 (1989), 249-251; С. Катић, *Потрошни материјали у османском рударству*, 203; Немамо податке из савремених средњовековних извора о загађености и здравственој ситуацији услед кађења ђумура, али је из познијих извора забележена чак и смрт неког Ивана сина Петрушина. Свакако да су се слични проблеми загађења ваздуха јављали и раније - Н. Креšeljaković, *Vareš*, 424.

¹²⁸ С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 181-182.

¹²⁹ У изводу дефтера из 1476. године помињу се села Турија, Боклица (Поклица) и Мргановићи где су раније одржавани пазари у нахији Шубин. Пошто су напуштени одлучено је да се ту наплаћује бац за угаљ и након плаћеног баца није узимана пристојба на пећ (паљење угља) - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 38, 41, 87; А. Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975, 88; Детаљније о поменутим местима видети поглавље: *Насеља Средњег Подринја*.

практиковано жежење тврдог дрвета, приликом израде ћумура за барут у Османском царству коришћено је врбово дрво.¹³⁰

Не смемо заборавити да су шуме обновљиви извор енергије, али је њихова регенеративна способност зависила не само од врсте дрвета већ и од других фактора као што су клима, болести или друга флора и фауна које су убрзавале или успоравале раст дрвета. На пример сточарство је могло да има негативан утицај на раст младе шуме, јер су животиње на испашаи могле да поједу изданке и спрече или успоре раст шуме.¹³¹ Управо је однос између обновљивости шумских ресурса и потребе становника рудника за истим, главни фактор утицаја металургије на животно окружење. Такође, битно је нагласити да је у интересу владара, тј. власника регалних права над рудником, било да регулише употребу шумских ресурса. Немамо директних потврда за то на простору Средњег Подриња, али је сасвим извесно да је и ту важила одредба која забрањује обрађивање искрчене шуме. Простор нахија Сребренице, Шубина, Будимира и Кушлата где је према турским изворима било 2352 угљарске пећи је уједно и простор економског залеђа Сребренице, односно градске жупе. Тај простор захвата отприлике 510 km² или 51.000 ha. Тешко је утврдити колики су проценат те површине захватале шуме у средњем веку. Са друге стране процена неопходних шумских ресурса за рад Сребренице током прве половине 15. века захвата око 50-60% територије на којој су угљарске пећи за рад истог рудника. То нам открива зашто је тако велики простор узет за обезбеђивање неопходног горива за рудник.¹³²

Наша процена потрошње шумских ресурса свакако није довољна да пружи потпуни увид у природни пејзаж у првој половини 15. века. Рударство је свакао изменило то природно окружење сечом шума на великом простору, али посечена шума ће се из младица након одређеног времена вратити. Шума није статични амбијент, она пролази кроз неколико циклуса раста различитих врста дрвећа, а то као последицу има природну промену у саставу шуме и њене биолошке разноврсности. Посечена шума остављена је да поново расте, а пањеви и корење су наставили да пружају бројне заштитне улоге у саставу земљишта и спречавању ерозије. На крају сама промена пејзажа забележена у писаним изворима је увек субјективно виђење аутора обликовано социјалним и културним очекивањима.¹³³

---

¹³⁰ Ресум на оцак износио је 2 акче по направљеном оцаку – N. Filipović, *Sedam dokumenata iz Kodeksa br. 1 Orijentalog instituta u Sarajevu*, POF 3-4 (1952-53), 441-442; N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale a Paris II*, Paris 1964, 213-214; A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 24; Isti, *Rudnici u Bosni*, 19; С. Катић, *Потрошни материјали у османском рударству*, 201.

¹³¹ Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978, 77-80, 89-90; На простору средњовековне Угарске ради обезвеђивања сигурног прилива горива за руднике приликом сечења дрвећа нису вађени пањеви како би се убрзао раст нове шуме (*Coppicing*), а на неким местима сечене су бочне гране или је дрво сечено на већој висини (*pollarding*). То је убрзало раст дрвета и спречило је да животиње на испашаи поједу младе изданке. Оба метода посведочена су у средњовековним изворима и теренским истраживањем старих шума чија се оквирна старост може одредити посебним методама. За простор Средњег Подриња немамо писаних потврда о употреби поменутих метода уређења шуме, али се њихова примена може претпоставити јер је рударство то захтевало. Са друге стране теренска истраживања су више него неопходна не само у рекогносцирању археолошких, етнографских и лингвистичких остатака нашег средњовековља, већ и у реконструкцији природног пејзажа. Тај пејзаж може бити “најбогатији историјски архив, уколико знамо да га прочитамо” - P. Szabó, *Woodland and Forests in Medieval Hungary*, 19-20, 43-45, 59, 62-63, 77.

¹³² J. Mrgić, *Some Consideration on Woodland Resource*, 94-95; L. Iles, *The Role of Metallurgy in Transforming Global Forests*, 1222-1234; О територијално-управној организацији око Сребренице видети поглавље: *Територијално-управна организација Средњег Подриња*.

¹³³ J. Mrgić, *Some Consideration on Woodland Resource*, 94-96; L. Iles, *The Role of Metallurgy in Transforming Global Forests*, 1222-1224, 1233-1234.

Клима Средњег Подриња

Надморска висина Средњег Подриња може бити испод 100 метара крај реке Дрине док у планинском пределу прелази 1500 метара. Климатска карактеристика ових високих планинских предела је углавном субпланинска, а у нижим деловима прелази у умерено континенталну. У котлинама и долинама клима има жупски карактер. Дакле највећи утицај на климу Средњег Подриња имају надморска висина, тачније рељеф, близина воде (реке или језера), али не смемо заборавити ни утицај шумске вегетације која је широко распорстрањена у Средњем Подрињу. Стога можемо пратити и фитоклиму у оквиру појединачних фитоценоза дендрофлоре. Уклањање тих шумских заједница о којем је раније било речи, имало је као последицу промену микроклиме једног простора. Клима целог слива Дрине рефлектује се у одређеној мери на климу у долини саме Дрине. Ово се најбоље манифестује код распореда и количине падавина и изложености ветровима који се са високих планина пробијају до Дрине долином њених већих притока. Све ово значи да се климатски услови у Средњем Подрињу могу посматрати регионално.¹³⁴

У хронолошке оквире позног средњег века могу се уклопити два климатска периода која су захватила читаву Европу. Први је „средњовековни топли период“ (*Medieval Warm Period* или *Medieval Climatic Optimum*) који је оквирно трајао од 900. до 1300. године. Он представља климатски повољнији, топлији и сувљи период у односу на други период познат као „Мало ледено доба“ (*Little Ice Age*). Тај други период је био знатно дужи, а карактерише га тенденција општег захваљења и повећања падавина. Он је трајао до средине 19. века. По свему судећи прелазак из топлих климатских услова у „Мало ледено доба“ није уследио нагло већ постепено тако да се период од 14. до краја 15. века може окарактерисати као прелазни период са умереном климом.¹³⁵

Овакви климатски услови се поклапају са хронолошким оквирима нашег истраживања па морамо видети како су и на који начин утицали на живот средњовековних људи. Пошто је у средњем веку главно занимање становника била пољопривреда, прво треба утврдити како су климатски услови утицали на ову привредну грану. Било да се радило о озимим или јарим усевима утицај временских прилика на њихов род зависио је и од географског положаја. У медитеранском појасу суша је била најпогубнија за усеве. На простору Средњег Подриња, тачније у појасу умерено континенталне климе, главна опасност за житарице су кишне зиме, хладна влажна пролећа и кишовита лета. Више узастопних година са повећаном количином падавина могло је драстично да смањи принос житарица. Дакле влажност је имала неповољнији утицај на усеве од температуре ваздуха. Временске прилике су утицале и на почетак сетве. Јесења сетва која је била крајем октобра и почетком новембра морала је да се одложи после сушног лета до првих киша како би земља омекшала, али ако би раније почео кишни период или први снег сетва је морала да се раније заврши, односно прекине. Пролећна сетва у континенталном делу Балкана могла је да се обави тек од марта до краја маја, након што се отопи снег и осуши расквашено земљиште.¹³⁶

У средњем веку од житарица највише су се гајиле озима и јара пшеница, оvas, раж, јечам и просо. Ради бољег рода често је мешано семе пшенице и јечма чиме би се добила посебна биљна структура – „сумјесица“. Свака од ових житарица различито је реаговала на климатске промене и захтевала је различите врсте земљишта. Од наведених пољопривредних култура пшеница је била најосетљивија на климатске промене. Поред пшенице и винова лоза је захтевала посебне климатске услове, састав земљишта и додатну радну снагу. На тај начин

¹³⁴ Љ. Гавриловић, *Клима*, у: Дрина, Београд 2005, 192-203; В. Дуцић – М. Радовановић, *Клима Србије*, Београд 2005, 15-18, 91-105.

¹³⁵ E. Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate Since the Year 1000*, London 1972, 129-226; M. E. Mann, *Little Ice Age*, Encyclopedia of Global Environmental Change I, Chichester 2002, 504-509; Isti, *Medieval Climatic Optimum*, Encyclopedia of Global Environmental Change I, Chichester 2002, 514-516; О утицају палеоклиматских карактеристика на простору Северне Босне видети: Ј. Мргић, *Северна Босна*, 18-19.

¹³⁶ E. Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine*, 292; М. Благојевић, *Земљорадња*, 115-116, 120.

се подаци из извора о производњи вина и узгоју пшенице и винове лозе могу повезати са климатским карактеристикама одређеног географског простора.¹³⁷

Иако је према проценама климатолога интензитет падавина имао кључну улогу у пољопривредној производњи, треба напоменути да је и температура ваздуха битно утицала на род, како житарица тако и винове лозе. Ово је важно јер, као што смо горе напоменули, хронолошки оквири нашег истраживања улазе у климатски период постепеног општег захлађења. Температура ваздуха је уз падавине један од најважнијих фактора који утичу на раст вегетације. Од ње зависе све животне функције биљака и цео развој, од клијања до сазревања плода. Рађена су детаљна климатска истраживања на простору Западне Србије која су између осталог указала да је клима тог региона у котлинама и долинама погодна за гајење пољопривредних култура. Релјеф је такође утицао на пољопривредну производњу пошто су пољопривредне културе успевале на одговарајућој надморској висини, а давале су бољи род уколико је геолошки састав и квалитет земљишта био погодан. Захлађење ваздуха имало је за последицу смањење надморске висине на којој се житарице могу узгајати као и скраћење сезоне раста ових житарица.¹³⁸

Вести о климатским условима које можемо извући из писаних извора су прилично фрагментарне. Било да се ради о директним или посредним информацијама оне нису довољне за детаљну климатску слику у нашим хронолошким оквирима. Летописци и остали средњовековни аутори су уносили у своја дела само оне климатске особине које су одступале од уобичајеног (јаке зиме, суше, поплаве итд.) и оне се могу окарактерисати више као локалне појаве у месту састављања летописа. Летописи не бележе само тешке временске услове већ и епидемије глади и куге. У аграрном средњовековном друштву све је било подређено производњи хране, па су и најмање временске непогоде могле да направе велику штету и изазову глад. Са друге стране глад је изазивала демографске промене и миграције становништва, а најчешће из залеђа ка приморским градовима на Јадрану и те миграције се делом могу пратити према Дубровачким изворима.¹³⁹

Подаци из старих летописа се морају користити заједно са осталим расположивим изворима као и новим дендроклиматолошким истраживањима. Та истраживања сушних година на простору Европе су рађена за период до 2012. године. За нас је значајано раздобље позног средњег века и информације о количини падавина у летњим месецима током једне године. Међутим, морамо скренути пажњу на релативно мали број коришћених дендрохронолошких узорака и њихову неуједначену географску и хронолошку распрострањеност. Дакле ови подаци се не могу користити за микро климатска истраживања на малом простору као што је Средње Подриње, али нам могу дати ширу слику за простор западног Балкана када се упореде са расположивим писаним изворима.¹⁴⁰

¹³⁷ М. Благојевић, *Земљорадња*, 98-103; Ј. Мргић, *Wine or Raki*, 613-637; М. Штетић, *Виноградарство*, 40-42.

¹³⁸ М. Благојевић, *Земљорадња*, 84-87, 91-103; Ј. Мргић, *Wine or raki*, 621; Видети о климатским карактеристикама Западне Србије са изотермном картом тог региона – Љ. Ћирковић, *Климатске особине Западне Србије*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ 29 (1977), 114-128.

¹³⁹ Тако је после дуже суше 1358. година била гладана према нашим летописима – Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 112; В. Нrabак, *Prethodna procena klimatskih perioda na Balkanu i okolnim torima i oblastima 1450-1600*, Zbornik FF u Prištini IVb (1967), 16-18; С. Мишић, *Глад у средњовековним српским земљама – узроци и последице (Прилог методологији истраживања)*, Пошаста на тлу средњовековних српских земаља (епидемије - непогоде - глад), Београд 2021, 9-19; О миграцијама становништва ће бити више речи у посебном поглављу овог рада.

¹⁴⁰ Тим научника радио је на изради атласа сушних година (*Old World Drought Atlas*) на простору европског континента ослањајући се на мрежу од 106 стабала и примену дендрохронолошких и дендроклиматских метода које су допуњене и проверене археолошким подацима, историјским изворима и субфосилним остацима стабала. Атлас је доступан преко веб адресе: <http://kage.ldeo.columbia.edu/TRL/OWDA/> (19.11.2023); Суша је изражена посебним мерним индексом (*Palmer Drought Severity Index*) на скали од -4 (јака суша) до 3 (обиле падавина). Као што смо горе већ напоменули прецизност ових података се може довести у питање, али нам они ипак могу пружити неку општу климатску слику – Е. R. Cook, R. Seager, Y. Kushnir, K. R. Briffa, U. Büntgen, D. Frank, P. J. Krusic, W. Tegel, G. van der Schrier, L. Andreu-Hayles, M. Baillie, C. Baittinger, N. Bleicher, N. Bonde, D. Brown, M. Carrer, R. Cooper, K. Čufar, C. Dittmar, J. Esper, C. Griggs, B. Gunnarson, B.

Горе поменута тенденција општег захлађења је видљива на основу писаних извора у току 15. века. Података о хладним и снеговитим зимама имамо и за 14. век, али у далеко мањем броју. Сви ти подаци одају утисак да се број хладних зима повећава у свакој следећој деценији од краја 14. до почетка 16. века и даље. Поред хладних зима извори бележе и учесталије кише и поплаве у пролећним и летњим месецима.¹⁴¹

***

На основу свега горе изложеног може се стећи нека слика о природном окружењу Средњег Подриња у периоду од 14. до 16. века. Утицај географије овог простора на живот људи у средњем веку је полазна основа за свако историјско-географско истраживање. Географија овог простора утицала је и на развој насеља и територијално-управне организације. Словени су приликом насељавања бирали онај простор који је омогућавао лакшу обраду земље. То се односи на територију у долинама река где су формирали прве територијално-управне јединице - жупе. У тим жупама ницала су и прва словенска насеља. Пресудни фактор за оснивање села, за разлику од градова, била је близина текуће воде која је била неопходна становништву, те тако многа села Средњег Подриња носе хидрографска имена. тј. добила су своје називе према особинама воде: Клокотовица, Топлица, Кутјезеро, Језерштица, Доње Врело, Добри Поток, Сушица итд.¹⁴²

Günther, E. Gutierrez, K. Haneca, S. Helama, F. Herzig, K. Heussner, J. Hofmann, P. Janda, R. Kontic, N. Köse, T. Kyncl, T. Levanič, H. Linderholm, S. Manning, T. M. Melvin, D. Miles, B. Neuwirth, K. Nicolussi, P. Nola, M. Panayotov, I. Popa, A. Rothe, K. Seftigen, A. Seim, H. Svarva, M. Svoboda, T. Thun, M. Timonen, R. Touchan, V. Trotsiuk, V. Trouet, F. Walder, T. Ważny, R. Wilson, C. Zang, *Old World megadroughts and pluvials during the Common Era*, Science Advances 1-10 (2015) - <http://advances.sciencemag.org/content/1/10/e1500561.full.pdf+html> (19.11.2023); Денроклиматологија као и палеоклиматологија су још увек у развоју код нас – V. Ducić, *Rekonstrukcija klimata u Srbiji u predinstrumentalnom periodu*, Beograd 1995, 35-96, 125-136 (текст необјављене магистарске тезе).

¹⁴¹ В. Hrabak, *Prethodna procena klimatskih perioda na Balkanu*, 20-26; V. Ducić, *Rekonstrukcija klimata u Srbiji*, 98-102.

¹⁴² Наведена села се помињу у османским дефтерима босанског и зворничког санџака у нахијама Осат, Вратар, Будимир и Сребреница - А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69*, Mostar 2008, 43-45; А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Sarajevo 1986, 95; С. Мишић, *Корпишење унутрашњих вода*, 43-44; Исти, *Топономастика као извор за историјску географију*, Студије о средњовековном Полимљу, Ниш 2012, 22-33.

ПОЛИТИЧКА ГЕОГРАФИЈА СРЕДЊЕГ ПОДРИЊА

Античко наслеђе и сеоба Словена

На простору Подриња постоји дуг континуитет насељености. Најстарије људске заједнице у Подрињу потврђене су током палеолита, а у предримско доба долину Дрине су насељавала илирска и келтска племена. Средње Подриње су насељавали припадници илирског племена Аутаријати и келтско племе Диндари, а римска власт у Подрињу почиње од првог века пре нове ере.¹⁴³ Подриње је прво било у саставу провинције Илирик, али ради ефикаснијег спровођења власти на овом простору провинција Илирик је подељена на Горњи Илирик (Далмација) и Доњи Илирик (Панонија). Услед недостатка извора тачна граница између ове две провинције је још увек спорна. Несигурности приликом одређивања границе у Подрињу између ове две провинције доприноси и рударски дистрикт *Argentaria* који се у једном тренутку простирао и у једној и у другој провинцији.¹⁴⁴

Средње Подриње спада у насељеније крајеве римске Далмације што потврђују и археолошки остаци са овог простора.¹⁴⁵ На Дрини код Склана био је римски *Municipium Malvesiatium*. Територија овог муниципијума простирала се са обе стране реке Дрине. Код Склана је био и прелаз преко реке, који је штитила римска војска стационирана у близини села Лијешћа. Домавија или *Municipium Domavianorum*, а касније и колонија (*colonia*), налазила се на Градини код Сребренице. Археолошка ископавања су открила да се радило о већем урбаном центру, а пронађени су и остаци градског већа, форума и терми. Развоју града допринели су оближњи рудници сребра. Као и у случају римског муниципијума код Склана, изгледа да се дистрикт Домавије простирао и источно од реке Дрине.¹⁴⁶

Поред остатака насеља иза римске власти на овом простору остала је и развијена и солидно изграђена путна мрежа. Римски путеви су касније служили као основа и средњовековним путним правцима. Због економске важности *Argentariae* било је неопходно изградити путеве који би је повезивали са осталим областима. Дрина је имала важну улогу у мрежи римских комуникација, па тако *Tabula Peutingeriana* помиње станицу *Ad Drinum*.¹⁴⁷ Остаци римског пута пронађени су на релацији Ђурђевац – Склани и у околини Братунца. Римска насеља која су била ближе Дрини повезана су путем који је ишао уз саму реку, а један крак пута је водио ка унутрашњости долином Сашке реке према Домавији. Главна раскрсница путева била је на простору доњег тока Дрињаче где се пут који је водио из централне Босне (*Bistua Nuova*) долином Дрињаче спајао са путем који је од Домавије водио на север долином Дрине. То је позната римска магистрала *Salona-Argentaria-Sirmium*. Уз Дрину од Горњег у Средње Подриње вероватно није било важнијих путних комуникација услед конфигурације терена.¹⁴⁸

Продирање Словена јужно од Саве и Дунава трајало је читав један век. Почело је са првим забележеним упадима Словена почетком 6. века, а завршило се њиховим трајним насељавањем у првој половини 7. века за време цара Ираклија (610-641). Словени су у саставу аварског племенског савеза успели да ослабе византијски систем одбране који је

¹⁴³ Е. Imamović, *Srebrenica i okolica u rimsko doba*, Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne 17 (2002), 7-8; С. Ферјанчић, *Дрина у праисторији и антици*, 23-24.

¹⁴⁴ I. Vojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988, 176, 197-199; *Argentaria* која се помиње и на Појтингеровој табли обично је изједначавана са Сребреницом или са оближњом Домавијом - *Monumenta Cartographica Jugoslaviae I*, Београд 1975, 49; С. Ферјанчић, *Дрина у праисторији и антици*, 25-28.

¹⁴⁵ *Археолошки споменици и налазишта у Србији. Западна Србија I*, 13-22; ALBiH III, *Arheološka karta - regija 6, 16, 17. - Doba rimske vladavine*.

¹⁴⁶ I. Vojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 177-182, 193-195; ALBiH III, *Domavia* 16.55, *Skelani* 16.280; С. Ферјанчић, *Дрина у праисторији и антици*, 25-27.

¹⁴⁷ Тачна локација ове римске станице је још увек спорна. Као могуће убикације наводе се долина Дрињаче, Зворник и Бродац код Бијељине - *Monumenta Cartographica Jugoslaviae I*, 43; С. Ферјанчић, *Дрина у праисторији и антици*, 27-28.

¹⁴⁸ Е. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960, 73-75; I. Vojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo 1974, 148-187.

почивао на Јустинијановом систему обновљених фортификација дуж северне границе. Оскудни археолошки остаци потврђују постојање утврђења у Средњем Подрињу која се хронолошки могу сместити у рани средњи век (6. - почетак 7. века). Слојеви раног средњег века су засигурно потврђени код следећих локалитета: Кулина-Вишесава код Бајине Баште, Град Немић код Љубовије, Орловине код Малог Зворника, Градина код Раче (Бајина Башта) и Град код Заовина. Од великог броја евидентираних утврђења дуж десне обале реке Дрине само су на четири локалитета вршена сондажна испитивања па је датирање осталих локалитета засновано само на појединачним налазима керамике и новца. За нека утврђења подигнута у 6. веку (или раније) знамо поуздано да су коришћена и у каснијим вековима. То нам говори да су Словени наставили да користе неке постојеће фортификације. Међутим, код већине утврђења нису потврђени млађи слојеви након 6-7. века.¹⁴⁹

Пад Сирмијума 582. године означио је почетак слома византијског система одбране. За напредовање дубље у византијску територију Словени су се служили римским путним комуникацијама и долинама река. Реке црноморског слива које су текле од централно балканских планина до ушћа у Саву или Дунав олакшавале су кретање Словенима у њиховим походима и проширивале круг њиховог дејства. Они су се кретали долином река узводно и тако избегавали слабо проходне планинске и брдовите пределе. У првим упадима Словени су се сусретали са непознатим тереном где су могли да залутају уколико су одмакли превише у унутрашњост Балкана. Реке су им омогућавале да се безбедно врате назад северно од Саве и Дунава пратећи њихов ток. Са сваком упадом они су продирали све даље и тако прикупљали више информација о територији.¹⁵⁰

Као и остале реке, и Дрина је била део словенске „путне мреже”. Уколико су се кретали Подрињем Саву би прелазили вероватно код Дрининог ушћа јер је на том месту Сава успоравала свој ток, а речни наноси су формирали аде које су олакшавале прелаз преко реке. Даље би се кретали узводно кроз претежно равничарско Доње Подриње остацима старог римског пута преко станице *Ad Drinum*. Код ушћа Дрињаче један римски пут је водио узводно Дрињачом, а други се спуштао у Средње Подриње. Ипак Дрина вероватно није имала кључну улогу у продору Словена према Јадранском мору. Конфигурација терена на простору кањона Дрине могла је само да успори и отежа њихово напредовање. Слив Босне и Врбаса омогућавао им је бржи продор кроз систем Динарских планина одакле су долином Неретве могли да стигну до Јадрана. Словени су избили на Јадранску обалу сигурно пре 614. године када је пала Салона, центар провинције Далмације. Поред тешке приступачности терена за Словене који су се кретали узводно Дрином, археолошки остаци словенских полузеमुница на локалитету Кршће-Мушићи код Вишеграда датираних у другу половину 6. века потврђују рано присуство Словена на том простору. Локалитет се налази на десној обали реке Дрине што показује да је простор у долинама река највише погодовао Словенима приликом насељавања.¹⁵¹

Према наводима византијског цара Константина VII Порфирогенита Срби су се за време и уз дозволу цара Ираклија (610-641) трајно населили на простору јужно од Саве и Дунава. Он наводи да је земља коју су Срби населили опустела од Авара и да се романско становништво повукло према Далмацији и Драчу. Дакле словенско насељавање допринело је демографском опоравку ове територије. Нова станишта Срба, па и осталих Словена, осетно су се разликовала од њиховог пребивалишта у прапостојбини. Конфигурација тла и особина текућих и стајаћих вода били су другачији. Поред тога Словени су се нашли на простору са другачијим етничким окружењем и културним наслеђем. На простору Западног Балкана

¹⁴⁹ Археолошки споменици и налазишта у Србији I, 57, 59; М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта*, 145, 147, 149-151; Исти, *Археолошка рекогносцирања Подриња (I)*, 166, 169-170; Исти, *Археолошка рекогносцирања у Подрињу (II)*, 213-226; *Лексикони националних паркова – Тара*, 66-67, 173.

¹⁵⁰ Љ. Максимовић, *Северни Илирик у VI веку*, ЗРВИ 19 (1980), 21-36; Ј. Калић, *Словени и Византијско урбано наслеђе*, Социјална структура градских насеља (XII-XV век), Београд – Смедерево 1992, 21-24; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 44-46.

¹⁵¹ Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, ВИИНЈ II, Београд 1959, 26-30; ИСН I, 124 (Љ. Максимовић); М. Благојевић, *Подриње*, 29-31, ALBIN III, *Kršće* 17.180.

доминирају релативно кратке реке које често протичу дубоким кањонима и клисурама кроз планине динарског масива. На излазу из тих кањона и клисура улазе у долине погодне за земљорадњу. Управо су те долине биле примарно станиште Словена приликом насељавања, и ту су они формирали своје прве жупе. Све горе наведене географске особине дошле су до изражаја у сливу реке Дрине.¹⁵²

Већ смо видели да археолошки остаци потврђују постојање раних словенских насебина у околини Вишеграда и то на простору уз саму реку са надморском висином од 300 метара. Северније у поречју Дрине од Бајне Баште па све до Зворника има обрадивог земљишта испод 500 метара надморске висине. За разлику од овог простора уз саму Дрину углавном планинска и шумовита територија источно и западно од реке није привлачила пажњу Словена. У те пределе повлачило се романизовано становништво које се није раније повукло према Јадранској обали. Карактер њиховог станишта условио је њихово основно занимање – планинско сточарство. Име реке Дрине (*Drinus*) је предсловенско као и имена Дунава, Саве и Таре, што говори да су Словени затекли староседеоце од којих су преузели називе река. Обично су имена мањих река по правилу словенска као Љубовића и Крижевица док је име Дрињаче изведено од имена реке Дрине. Међутим, има и изузетака као што је река Јадар чије је име предсловенско, вероватно илирског порекла. Поред хидронима очували су се и неки ороними, као што је планина Тара.¹⁵³

---

¹⁵² Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, ВИИИИ П, 46-48; М. Благојевић, *Подриње*, 29-30.

¹⁵³ Р. Skok, *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика I*, Zagreb 1971, 439-440; D. Vujičić, *Hidronimi u lijevom slivu Drine*, 39-41, 126-166; ИСН I, 124-140 (П. Ивић); М. Благојевић, *Подриње*, 30; ТК50, Višegrad, 527-1, 527-2; Užice, 528-1; Valjevo 478-3; Zvornik, 477-1, 477-2, 477-4.

Средње Подриње од 10. до 14. века

Рани период средњовековне историје Средњег Подриња је слабо познат. Знамо да су Срби населили простор са обе стране реке Дрине и да се она налазила у центру државе кнеза Часлава Клоникировића. Константин Порфирогенит помиње 8 „насељених градова“ у „крштеној Србији“, али је убицација већине њих и даље спорна. Сигурно је убициран једино Салинес-Соли (данашња Тузла). Два града, Котор и Десник, помињу се у „области Босне“ што је идентификовано као ужа територија у долини горњег тока реке Босне тачније у средњовековној земљи Босни. Према истраживањима Александра Ломе град Лесник (Λεβνίк) који помиње Порфирогенит би могао бити Кушлат на ушћу Јадра у Дрињачу где је у османским изворима посведочено име његовог подграђа Лијешањ.¹⁵⁴ Према другој убицацији овај град је лежао код Лешнице у Доњем Подрињу. Уколико је ова убицација А. Ломе тачна то би потврдило претпоставку да Средње Подриње у овом раном периоду није улазило у састав земље Босне. Већина могућих убицација се налази у Подрињу и ближој околини. Може се лако претпоставити да набрајање „насељених градова“ иде одређеним географским редоследом од истока ка западу; тачније од југоистока ка северозападу. Први у низу је Дестиник који се на другом месту наводи као град на истоку Србије на граници са Бугарском, а набрајање се завршава са градом Соли па потом следе Котор и Десник у Босни. Стога преостале градове треба тражити негде између што би одговарало убицацији Лесника код Кушлата југоисточно од Соли.¹⁵⁵

За време владавине кнеза Часлава дошло је до борбе са угарском војском у жупи Дрини која се простирала у Горњем Подрињу. Међутим, немамо ниједан податак везан за Средње Подриње. Нова археолошка истраживања на локалитету Орловине код Малог Зворника су потврдила постојање насеља у 9-10. веку на темељима ранијег утврђења. Зато се овај град временски повезује са владавином кнеза Часлава. Град је изгледа имао важну улогу у заштити северне границе Србије. Након погибије кнеза Часлава у борби са Мађарима на реци Сави око 959. године престаје да постоји јединствена територија Србије. Из њеног састава одвајају се посебне политичке целине Рашка, Травунија, Захумље, Паганија и Босна.¹⁵⁶

Описујући други поход цара Манојла I Комнина (1143-1180) против Срба и Угара 1150. године Јован Кинам бележи да је цар од Ниша стигао до реке Саве. „Када стиже близу реке Саве одатле заокрену према другој реци по имену Дрина која извире негде одозго и одваја Босну од остале Србије. Босна није потчињена архијупану Срба него народ у њој

---

¹⁵⁴ А. Loma, *Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogenetos*, ЗРВИ 38 (1999-2000), 112; Исти, *О Вишеградима и Тарама, још једном*, Милешевски записи 11 (2016), 44-45; Треба напоменути да није било систематских археолошких истраживања овог града тако да старији слојеви (10. век) још увек нису археолошки потврђени – Н. Krešeljaković, *Stari bosanski gradovi*, *Naše starine* 1 (1953), 13; ALBiH II, *Kučlat* 6.120; Према Павлу из Ровиња (1640) варош тврђаве Кушлат (*Crislat*) налазила се у брдима изнда града, а не испод њега. То одговара положају села Лијешањ које је Павле вероватно тада посетио - S. Zlatović, *Izveštaj o Bosni god. 1640 Pavla iz Rovinja*, 31.

¹⁵⁵ За остале убицације ових и других „насељених градова“ видети у литератури - Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, ВИИИИ II, 58, нап. 196-204; А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 188; С. Ћирковић, „Насељени градови“ *Константина Порфирогенита и најстарије територијална организација*, ЗРВИ 37 (1998), 28-31; Ј. Мргјић, *Rethinking the Territorial Development*, 46-47; Иста, *Северна Босна*, 51, 76; П. Коматина, *Константин Порфирогенит и рана историја Јужних Словена*, Београд 2021, 271-272.

¹⁵⁶ ИСН I, 165-168 (С. Ћирковић); М. Благојевић, *Подриње*, 34-35; Исти, *Српска државност у средњем веку*, 63-70; О локалитету Орловине први је писао Миливоје Васиљевић док је нова археолошка истраживања на овом локалитету спровео Дејан Радичевић, али резултати тих истраживања још увек нису у потпуности публиковани. Истраживања су трајала од 2013. до 2016. године, а затим су обновљена 2021. године. Утврђење на Орловинама је настало у 4. веку, али је престало са животом крајем 6. или почетком 7. века, да би поново било у употреби током 9. и 10. века – М. Vasiljević, *Arheološka rekonstrukcija i Podrinju (II)*, 224; А. Ристић, *Употреба рановизантијских утврђења у периоду раног средњег века на простору централног Балкана*, Београд 2023, 97-98, 174, 175 (необјављена докторска дисертација).

има посебан начин живота и управљања.¹⁵⁷ Византијска војска се прво сукобила са мањим одредом угарске војске у близини реке Дрине. Потом према Кинаму до главне битке са Србима и Угрима дошло је на реци Тари.¹⁵⁸ Поред Јована Кинама и у Летопису попа Дукљанина (Барском родослову) се помиње Дрина као граница између Рашке и Босне.¹⁵⁹

Видимо из навода Јована Кинама и Барског родослова да Дрина представља границу између Босне и Србије. То се свакако односи на време после смрти кнеза Часлава (око 959), а пре 1150. године када Јован Кинам помиње Дрину као границу између Босне и Србије. Ипак, река Дрина тада није целим својим током чинила границу између Босне и Србије (Рашке), већ само у пределу средњег тока. Горње Подриње, где се налазила земља Дрина, дошло је под власт Босне тек после 1373. године.¹⁶⁰

Кроз цео 13. век немамо директних података о Средњем Подрињу. У Србији је краљ Драгутин (1276-1282) напустио престо након Дежевског споразума 1282. године, а власт је преузео његов млађи брат Милутин (1282-1321). Краљ Драгутин није остао без поседа већ је задржао територију на северу државе која је обухватала област око Рудника и Ариља. Та област је вероватно на западу допирала до Дрине и на тај начин захватала источни део Средњег Подриња. Након 1284. године под Драгутинову власт долази област северне Босне (земље Усора и Соли) и Мачва (онострани Срем). Те области краљ Драгутин је добио на управу од Угарске.¹⁶¹ Након преузимања власти над Северном Босном и Мачвом од своје таште и мајке угарског краља Јелисавете, краљ Драгутин је настојао да одржи добре односе са Котроманићима који су раније вршили непосредну власт над Усором и Соли. Исте 1284. године склопљен је брак између Стјепана I Котроманића и Јелисавете, ћерке краља Драгутина.¹⁶²

Крајем 13. века Босна се нашла на удару моћних суседа – Шубића. Хрватско-далматински бан Павле Шубић је већ 1299. године у својој интитулацији имао „*dominus Bosne*“, а у мају 1302. године дубровачки трговци нису могли користити пут преко Босне због сукоба Павловог брата Младена Шубића (1302-1304) са Стјепаном Котроманићем на Дрини: „...*eciam per Bosna non podemo per la volunta che ponra lo ban Mladeno et Stefano bano si sera a core cum lo bano Mladino, stando a li confini per la Drina, si che a nuy este multo serade le vie*“.¹⁶³ Већ у јуну 1302. године бан босански (*banus Bozniensis*) Младен издаје у месту *Hocucha* (Хоча/Фоча?) потврду о слободи трговања за Сплићане. Документом је гарантована слобода кретања и безбедност трговаца, а посебно је наређено свим „*comitibus nostris, rectoribus, officialibus et custodibus viarum pro tempore constitutis Croatiae et Boznae*“ да поштују прописане мере. Ово се свакако више односило на Босну, а не на Хрватску где је управљао Младенов брат Павле. Повеља потврђује да је бан Младен успео да се учврсти у

¹⁵⁷ Јован Кинам, *Епитоме*, ВИИИЈ IV, Београд 1970, 27-28; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 42-43.

¹⁵⁸ Јован Кинам, *Епитоме*, ВИИИЈ IV, 28-35; ИСН I, 202-205 (Ј. Калић); Према истраживањима М. Благојевића у питању је речица Тара код Ваљева, а не истоимена река у Црној Гори која после спајања са Пивом ствара Дрину – М. Благојевић, *Сеченица (Σετζενίτζαν), Стримон (Στριμόνος) и Тара (Τάρα) у делу Јована Кинама*, ЗРВИ 17 (1976), 69-75; Упореди: Г. Škrivanić, *Bitka na Tari (1150)*, *Vesnik vojnog muzeja JNA* 6-7 (1962), 25-36; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, Београд 2006, 156, нап. 416; У свом раду А. Лома се осврнуо на проблем Таре и Стримона које помиње Јован Кинам са претпоставком да је Стримон грешка аутора за име реке Дрине (Στριμων – ζ Δριμνα), а да је Кинамова Тара уствари Рзав који извире на планини Тари - А. Лома, *О Вишеградима и Тарама, још једном*, 47-51.

¹⁵⁹ Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд – Загреб 1928, 307; М. Благојевић, *Подриње*, 37-38.

¹⁶⁰ ИСН II, 26 (Р. Михаљчић); М. Благојевић, *Подриње*, 36-40.

¹⁶¹ М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, у: *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 123-130; Ј. Мрغيћ, *Северна Босна*, 60-61; У летописима је забележено да је краљ Драгутин подигао манастир Рачу, у Јадру, на реци Дрини. Међутим, хронологија овог летописа је несигурна пошто за почетак Драгутинове владавине узима 1263/64. годину(!) - Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 179.

¹⁶² Г. Чremoшник, *Канцеларијски и нотарски списи*, 136-137; М. Динић, *Из наше раније прошлости*, ПКЈИФ 30 (1964), 241-242; Ј. Мрغيћ, *Северна Босна*, 60-61, 368.

¹⁶³ *Monimenta Ragusina – Libri reformationum* V, ed. J. Gelcich, Zagrabiae 1897, 27; М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955), 58-64; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 77-80.

Босни и да је његова војна кампања имала одређене успехе, али су ти успеси били кратког века. Године 1304. Младен је убијен од стране „босанских јеретика“.¹⁶⁴

Из извора не можемо сазнати шта се десило са баном Стјепаном након његовог окршаја са Младеном код Дрине, али можемо претпоставити да је остао у Босни. Свакако потиснут на крајњи исток Босне, једина област у којој се могао одржати било је Средње Подриње. Ту су се његови поседи граничили са територијом његовог таста краља Драгутина. Међутим, никако није могао очекивати његову помоћ, јер се он тада налазио у сукобу са братом Милутином. Након Младенове смрти контролу над Босном је преузео Младен II (1304-1322) син Павла Шубића, док се баница Јелисавета, вероватно након Стјепанове смрти (1310), са синовима склонила у Дубровник.¹⁶⁵

Почетак 14. века у Србији обележио је поменути грађански рат између краља Милутина и Драгутина. Сукоб је почео пре јесени 1301. године када је краљ Милутин држао Рудник, претходно у власти краља Драгутина. Борбе су вероватно вођене и у Подрињу пошто је долазило до напада на дубровачке караване на путу *Via Drina*. До измирења међу браћом дошло је крајем 1312. или почетком 1313. године када се Рудник поново налази у Драгутиновим рукама. Источни део Средњег Подриња остао је у Драгутиновој власти до његове смрти 1316. године. Краљ Драгутин је желео да обезбеди што бољи положај за своје синове како у Србији, тако и у Угарској. У том циљу је и удаја његових кћери за Стјепана I, а можда и Павла Шубића, ишла ка стварању чвршћих савеза у окружењу. Након смрти угарског краља Андрије III (1290-1301) започела је борба за угарски престо у којој, поред Драгутина, нису били пасивни ни Шубићи. Они су ту ситуацију искористили за проширење својих посела ка Босни, али и ка Хумској земљи.¹⁶⁶

У саставу Драгутинове области били су и рудници Средњег Подриња који се у ово време први пут помињу у изворима. У Дубровачкој архивској грађи помиње се 1312. године рудник Трешњица (*Tresniza, Treseniza*) који се касније у изворима више не помиње.¹⁶⁷ Када је реч о убикацији овог места М. Динић наводи да се налазила на подручју речице Трешњице где данас постоје села Горња и Доња Трешњица. Међутим, поменута села налазе се на 35 километра ваздушне линије једно од другог. Кроз оба села протиче река Трешњица/Тријешница, тако да постоје две десне притоке Дрине које носе то име. Доња Трешњица се налази 8 километара југозападно од Малог Зворника, а Горња Трешњица на Дрини југоисточно од Љубовије. М. Динић није прецизирао о ком локалитету се ради.¹⁶⁸ Пошто само у околини Доње Трешњице има трагова старог рударства ту се сигурно налазила Трешњица која се помиње у дубровачким изворима.¹⁶⁹

У близини Трешњице налазио се и Липник (*Lipinich, Lipnich*). Први пут се помиње 1319. године када су га заједно са тргом Мачва закупили дубровачки трговци од краља

¹⁶⁴ Т. Smičiklas, CD VIII, 27-28; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 79.

¹⁶⁵ Мавро Орбин не говори о нападу Шубића на Босну када говори о владавини Стјепана I, али је том делу убачен кратак екскурз из Летпоиса попа Дукљанина, да је Дрина граница између Босне и Рашке. Када се имају у виду горе изнети подаци о борбама на Дрини постаје јасно зашто је тај податак убачен на том месту - М. Орбин, *Краљевство Словена*, 141-142, 341-342; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 77-80.

¹⁶⁶ *Monumenta Ragusina – Libri reformationum V*, 90; М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина*, 58-64; ИСН I, 450-452 (С. Ћирковић); С. Мишић, *Хумска земља*, 54-55.

¹⁶⁷ *Monumenta Ragusina – Libri reformationum I*, 49-50; М. Динић, *За историју рударства I*, 46; С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Којић - Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 43.

¹⁶⁸ ТК50, *Zvornik*, 477-1, 477-4; Valjevo, 478-3; Река код села Доња Трешњица је на војној топографској карти (1981) уписана као Борањска река док је на старијој Аустроугарској карти стоји у горњем току реке Борањска река, а у доњем Тријешница - *A Monarchia III. katonai feltérése (1:200,000)*, *Zvornik*, 37-44; М. Динић наводи да се у близини Горње и Доње Трешњице налазе остаци тврђаве, али у напомени наводи литературу за две тврђаве једну код Горње једну код Доње Трешњице. Изгледа да му је промакло да постоје две речице са именом Трешњица - М. Динић, *За историју рударства I*, 46, нап. 2; Г. Томовић, *Средњи век*, у: *Азбуковица. Земља, људи и живот, Љубовија 1985*, 57-60; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 70.

¹⁶⁹ V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951, 147, 179; М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта и споменика у Подрињу*, 148; Г. Томовић, *Средњи век*, 57-60; С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Којић - Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 43.

Милутина.¹⁷⁰ Касније се јавља у писмима папе Климента VI 1346. године краљу Стефану Душану и босанском бану Стјепану II Котроманићу као место у коме је постојала католичка парохија. Липник се налазио јужно од Трешњице код истоименог засеока и близу локалитета Велики Мајдан где су пронађени остаци старог рударства. На том месту, у потесу Подлипник, постоји локалитет Црквиште где су нађени остаци неке грађевине. Поред тога на брду Липник је можда постојала тврђава која је штитила трг. Иза Липника у папином писму босанском бану стоји „*de Lipinch castra seu villas et nonnulla alia loca*“. Још се наводи ближа локација Липника „*ultra fluvium Save et Danubii et Drive(!) versus Rassiam*“.¹⁷¹ Како је приметно М. Динић предлог *ultra* се односи на Дрину (*Drive* у тексту) и показује да је Липник лежао преко ње посматрано из Босне. У наставку поменутог писма стоји да су та места „*sub tuo dominio consistentia Catharensis diocesis*“. То је навело неке ауторе на закључак да је Босна контролисала тај део Подриња. Међутим, у писму истог папе Стефану Душану (писма су написана истог дана) помиње се такође Липник уз многа друга места са католичким становништвом која су „*infra tui regni limites constituta*“. Истог дана папа Климент је написао и писмо угарском краљу Лајошу I (1342-1382) са истим циљем заштите убирања десетине од римокатоличког становништва, а где су Мачва, Голубац и Београд наведени као део Угарске иако писмо Стефану Душану бележи та иста места у Србији. Дакле поменута писма папе Климента VI осликавају политичке прилике тих година на простору Мачве и Подриња где се водио сукоб између Стефана Душана и угарског краља на чијој страни је био и Стјепан II Котроманић. Папа је свакако био обавештен о сукобима и територијалним претензијама сва три владара као и о променљивости граница на том простору. Треба напоменути да нема извора који помињу ширење Босне на том делу Подриња у то време.¹⁷²

Међутим, било је ширења Босне на рачун Србије према Захумљу. Син бана Стјепана I, Стјепан II Котроманић (1322-1353), успео је да врати династију Котроманић на престо босанске државе и да до 1326. године окупи све босанске „земље“ којима је прикључио и Хумску земљу. Тако се он титулише као „*господин свим земљама босанским и Соли и Усоре и Доњим Крајима и Хумске земље господин*“.¹⁷³ Дијак Прибислав је 1329/30 године на повељи бана Стјепан II забележио да је бан држао територију „**ѡт Гаве до морь, ѡт Цетине до Дрине**“.¹⁷⁴ Дакле источна граница државе Стјепана II била је река Дрина. Поред Хумске земље рат Стјепана II са Србијом водио се и у Полимљу. Његова војска је опљачкала и запалила манастир Св. Николе у Дабру, средиште Дабарске епископије. Вероватно се босанска војска кретала долином Лима узводно из Подриња ка Бањи. Међутим, војска Стјепана II је доживела пораз од српске војске коју је предводио млади краљ Душан.¹⁷⁵

Угарски краљ Карло Роберт (1301-1342) успео је да поврати Мачванску бановину након смрти краља Драгутина. Простор источног Средњег Подриња остао је у саставу Србије

---

¹⁷⁰ К. Лиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892), 103; Т. Smičiklas, CD VIII, 543; Н. Порчић, *Два писма краља Милутина о закупу тргова Мачва и Липник*, ССА 10 (2011), 4-7; М. Спремић, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије*, 93.

¹⁷¹ Т. Smičiklas, CD XI, 264-265; V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, 161; Г. Томовић, *Средњи век*, у: Азбуковица, 60; Археолошким рекогносцирањем су утврђене три некрополе на овом простору. Римско гробље код поменутог Црквишта, Кораљичко гробље изнад истоимене реке и Влашко гробље испод виса Стовиш - М. Vasiljević, *Arheološka rekonisciranja Podrinja (I)*, 168.

¹⁷² Т. Smičiklas, CD XI, 264-267; М. Динић, *За историју рударства I*, 47, нап. 5; ИСН I, 515 (Б. Ферјанчић); Г. Томовић, *Средњи век*, у: Азбуковица, 60-62.

¹⁷³ Ј. Мргић, *Повеља босанског бана Стјепана Котроманића којом кнезу Вукославу Хрватинићу даје жупе Бањицу и Врбању са градовима*, ГПБ I (2008), 13; Иста, *Северна Босна*, 66-67; С. Мишић, *Хумска земља*, 57-60.

¹⁷⁴ Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића великом кнезу Гргуру Стјепанићу*, ССА 3 (2004), 21; М. Благојевић, *Подриње*, 40-41.

¹⁷⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 25; ИСН I, 500-501 (С. Ћирковић); С. Мишић, *Територијално-управна организација Полимља (12-14. век)*, Студије о средњовековном Полимљу, Ниш 2012, 44; За новије датовање ових догађаја видети: N. Rabić, *Odnosi Bosne i Srbije u vrijeme Stjepana II Kotromanića*, *Historijska traganja* 5 (2010), 173-176.

што се види из писама папе Климента VI. Липник и Трешњица су настали свакако пре њиховог првог помена у изворима, а њиховим нестанком из извора средином 14. века није замрло рударство у овом крају. Већ 1367. године у изворима се јавља Црнча као развијени трг у коме бораве Дубровчани. Овај трг се налазио на Дрини близу Трешњице и Липника где и данас постоји истоимено насеље. Августа 1367. године позван је Брајан Ненадић да врати новац Милуну Богданићу који је за њега дао жупану Николи Алтомановићу.¹⁷⁶ Сачувана је разрешница рачуна из 1369. године којом жупан Никола потврђује да му Брајан Ненадић и његова браћа ништа не дугују.¹⁷⁷ Поменути Брајан живео је и трговао у Црнчи тако да је његово дуговање вероватно везано за закуп царине у овом месту. То би значило да је Црнча била у власти жупана Николе Алтомановића, а како наводи Мавро Орбин он је владао „*све до Срема, и владаше до границе Босне на Дрини*“.¹⁷⁸ Осам година раније поменути Брајан се наводи као сведок у једном спору око царине феудалне породице Растислалић. Место царине се не наводи, али чињеница да је Брајан био активан трговац у Подрињу оставља могућност да се царина налазила у близини. То би могло да указује да се власт Растислалића протезала од Браничева до Дрине.¹⁷⁹ После слома Алтомановића Средње Подриње је припало кнезу Лазару и касније његовом сину кнезу Стефану. Река Дрина је остала граница између Босне и Србије у пределу њеног средњег тока и после „расапа“ жупана Николе. До промене границе на овом простору доћи ће тек на почетку друге деценије 15. века.¹⁸⁰

---

¹⁷⁶ Ј. Тадић, *Писма и упутства* I, 166; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 72-73.

¹⁷⁷ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 115; А. Узелац, *Прилози за „Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља“*, БИГ 1 (2010), 187-188.

¹⁷⁸ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 58; У Селанцу, крај Црнче, нађен је сребрни динар жупана Николе са латиничким натписом – Р. Марић, *Из нумизматичке збирке Народног музеја*, *Старинар* 5-6 (1956), 353-354; Међутим, за разлику од претходног податка овај појединачни налаз новца жупана Николе не може се узети као доказ о његовој власти на том простору. Упореди: Г. Томовић, *Средњи век*, 65; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 73.

¹⁷⁹ М. Динић, *Растислалићи. Прилог историји распадања српског царства*, *ЗРВИ* 2 (1953), 139-141, нап. 6; Г. Томовић, *Средњи век*, 63-64; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 73.

¹⁸⁰ М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Посебна издања СКА 40 (1932), 27-32; М. Благојевић, *Подриње*, 44-54.

Треботићи и Подриње у саставу средњовековне босанске државе

Са доласком Стјепана II Котроманића на власт западно од Дрине дипломатички извори помињу територију, тј. жупу, под називом Треботићи. Као сведоци у две сачуване повеље Стјепана II јављају се сведоци „од *Треботића*“. Назив „Треботићи“ се најраније јавља у дубровачким изворима 1282, 1283 и 1300. године, када су забележена четири случаја трговине робљем *de Trebotich/Trebotic*. Територија Треботића простирала се у долини Зеленог Јадра, а одређена је на основу османских извора који бележе нахију истог имена.¹⁸¹

У повељи бана Стјепана II датираној око 1326. године после сведока од Босне, Загорја, Раме, Ускопља, Усоре и Соли наводи се као сведок од Треботића (**wt Трѣботићь**) жупан Ивахн с братијом. Одредница „од Треботића“ се помиње и у следећој повељи бана Стјепана II, на самом крају после сведока од Босне, Неретве, Раме, Доњих Краја, Усоре и Соли. За разлику од претходне повеље сада се поред жупана Ивахна наводи још један сведок – „**а wt Треботић жупанъ Ивѣхънъ с врьтомо(!), Гоислав ѿврьдовићъ и с врьтишмъ**“.¹⁸² О другом сведоку Гоиславу Обрадовићу од Треботића не можемо ништа више рећи пошто је ово његов једини помен у изворима. Можемо једино запазити да се и он јавља са братијом као и жупан Ивахн. То значи да је на станку заступао остале чланове своје породице и своје крвне сроднике.¹⁸³

У следећој сачуваној повељи Стјепана II Котроманића од 3. августа 1332. године помињу се само сведоци од Босне и Завршја, али се као први сведок од Завршја наводи жупан Ивахан Прибиловић. Свакако је реч о истој особи која је у претходне две повеље наведена као сведок од Треботића. Према истраживањима Милоша Благојевића Завршје је представљало област која је обухватала жупу Земуник, Усору, Соли и Треботиће.¹⁸⁴

На основу повеља Стјепана II Котроманића (1326. и 1329/30) можемо видети да у првој деценији његове власти жупа Треботићи, заједно са жупама Рамом, Ускопљем, Загорјем, Неретвом и Дувном, има засебну управну организацију изван *земље* Босне и других *земаља*. Разлог за то треба тражити у Стјепановом учвршћивању власти након протеривања Шубића. Великши који су напуштали Шубиће и прилазили на његову страну добијали су повеље као потврду њихових поседа, али и односа са новим сениором. То се може видети из сачуваних повеља за Хрватиниће. Бан Стјепан није признао титулу кнеза од Доњих Краја синовима кнеза Хрватина већ се трудио да ограничи њихову моћ тако што је утврдио вазалне обавезе са сваким појединачно. Са друге стране морао је да им потврди извесна имунитетска права на дарованим поседима како би обезбедио њихову верност и подршку што је било изузетно важно у првим годинама његове владавине. Тако је бан дарованим повластицама жупе Вукослава Хрватинића ставио под посебу управу. Жупе (Бањица и Врбања) су биле без представника централне државне управе и једина обавеза кнеза Вукослава била је војна служба. Бан Стјепан II је највероватније доделио повеље сличне садржине и осталим великашима у засебно наведеним жупама које су на тај начин добиле посебну управу па су посебно наведене приликом набрајања сведока на повељама.¹⁸⁵ То значи да нам повеље

¹⁸¹ Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278-1301*, 76, 85, 110; Ј. Луčić, *Spisi dubrovačke kancelarije IV*, 53; Р. Živković, *Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geografiju srednjovjekovne Bosne*, Prilozi 10/2 (1974), 330-336; Опширније о територији жупе и нахије Треботићи у посебном поглављу овог рада.

¹⁸² Ј. Мргић, *Повеља босанског бана Стјепана Котроманића кнезу Вукославу Хрватинићу*, 12-13; Иста, *Повеља бана Стјепана II Котроманића великом кнезу Гргуру Стјепанићу*, 21; Ова повеља је датирана у период од друге половине 1329. до средине 1330. године – С. Ђирковић, *Историја Босне*, 359.

¹⁸³ *Братија*, у: ЛССВ, 63-64 (С. Ђирковић); М. Благојевић, *Сродствена терминологија и друштвена хијерархија у средњовековној Србији*, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901-2001, Београд 2001, 115; Упореди: Р. Anđelić, *Ubikacija oblasti Trebotića*, 180.

¹⁸⁴ Р. Поповић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника*, ССА 6 (2007), 38-39; М. Благојевић, *Босанско Завршје*, 129-144.

¹⁸⁵ Ј. Мргић, *Повеља босанског бана Стјепана Котроманића кнезу Вукославу Хрватинићу*, 13; Иста, *Повеља бана Стјепана II Котроманића великом кнезу Гргуру Стјепанићу*, 21; Бан се чак одрекао и регалног права да наследи те поседе у случају да остану без директних мушких наследника – Иста, *Доњи Краји*, 45-49.

Стјепана II посредно говоре и о постепеном ширењу његовог утицаја у Босни након повратка из изгнанства. Свакако међу првом властелом која је пришла бану Стјепану био је и жупан Ивахн што је за последицу имало издвајање Треботића из оквира *земље* Босне. Потом ће простор Треботића гравитирати више ка северу (Усори) пошто ће бити прикључен краткотрајној управној јединици Завршја, а потомци жупана Ивахна ће се уздићи на положај усорских војвода.¹⁸⁶

Политичку историју Средњег Подриња у овом периоду (14. век) је најбоље приказати кроз историју властеоских породица које су имале поседе на овом простору. Ту спада породица већ поменутог треботићког жупана Ивахна, као и породица кнеза Дабише Бeroјевића. Успон обе породице је започео за време владавине Стјепана II Котроманића. Њега је наследио малолетни бан Твртко (1353-1377; краљ 1377-1391) који је на почетку своје владавине трпео велики притисак угарске круне. Првих година своје владавине није имао власт над Усором, а 1356. године је морао да преда угарском краљу западни Хум са тргом Дријева. Заузврат је угарски краљ Лајош I (1342-1382) потврдио Тврткову власт над *банатом Босне и Усоре* као верном вазалу угарске круне.¹⁸⁷ Међутим, већ 1363. године бан Твртко више није био верни угарски вазал и морао је да се брани од угарске војске коју је покренуо краљ Лајош I под изговором борбе против јеретика. Босна је изгубила простране територије пре поменутог рата,¹⁸⁸ као и у самом рату. Све то је уз стално опадање власти и ауторитета босанског бана довело до незадовољства босанске властеле. Властела из *земље* Босне на челу са браћом Дабишић, који су имали поседе и у Средњем Подрињу, збацила је фебруара 1366. године бана Твртка I и прогласила за бана његовог брата Вука, па је Твртко морао да бежи у Угарску. Дабишиће помиње и Мавро Орбин, који наводи како су против Твртка устали и браћа Дабишићи, тј. синови Дабише Владислав, Пурћа и Вук, „*који су држали многе земље на реци Дрини, и у Босни, и у Усори*“.¹⁸⁹

На основу дубровачких извора можемо видети да су Дабишићи држали град Кушлат (Кучлат), на ушћу Јадра у Дрињачу. Кушлат је био важна транзитна станица у трговини између Зворника и Сребренице.¹⁹⁰ На повељама (1326. и 1329/30) Стјепана II помиње се као сведок од Босне кнез Дабиша (Бeroјевић), вероватно родоначелник ове породице. Такође, банова повеља из 1345. године бележи међу сведоцима Дабишу (*Dabyssa*).¹⁹¹ У повељи бана Твртка 1357. године трећи по реду наведени сведок био је кнез Владислав Дабишић. Сведоци нису уписани по *земљама*, али редослед њиховог навођења упућује да је Владислав Дабишић био од Босне.¹⁹² На повељи бана Стјепана II Котроманића 1351. године као први сведок помиње се Владислав Дабић без титуле. Пошто постоји велика сличност имена са Владиславом Дабишићем није искључено да се ради о истој особи.¹⁹³ Сведоци приликом исплате могориша за 1363. годину били су људи војводе Пурће Дабишића „*de Cuclath*“ и „*de*

¹⁸⁶ Ј. Мргић, *Северна Босна*, 70-72; S. Mišić, *Territorial Division and Representatives of the Local Administration*, 80-81.

¹⁸⁷ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 127-129; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 74-75.

¹⁸⁸ Босански великаши Гргур Стјепанић и браћа Павловићи су још 1357. године признали власт угарског краља и заменили своје поседе у Босни за поседе у Угарској. Потом је кнез Влатко Вукославић властелин земље Доњи Краји 1364. године предао угарском краљу град Кључ у замену за поседе у Крижевачкој жупанији – Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 64, 67.

¹⁸⁹ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 149; М. Благојевић, *Подриње*, 51-52.

¹⁹⁰ ALBiH II, *Kučlat* 6.120; *Кучлат* у: Лексикон градова и тргова, 164 (Ј. Мргић); Према истраживањима А. Ломе Кушлат, односно село Лијешањ у његовом подножју, одговара граду Леснику који помиње Константин Порфиригенит – К. Порфиригенит, *Спис о народима*, 58; А. Лома, *Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstanin Porphyrogenetos*, 112; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 76.

¹⁹¹ Т. Smičiklas, *Codex diplomaticus XI*, 207-208; Ј. Мргић, *Повеља босанског бана Стјепана Котроманића кнезу Вукославу Хрватинићу*, 13; Иста, *Повеља бана Стјепана II Котроманића великом кнезу Гргуру Стјепанићу*, 21, 30; Н. Исаиловић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића кнезу Ивану Нелипчићу*, ГПБ 12 (2019), 19-21.

¹⁹² Д. Јечменица, *Повеља бана Твртка кнезу Влатку Вукославићу*, ГПБ 4 (2011), 12-13.

¹⁹³ Да је у питању грешка писара говори и чињеница да је приликом уписивања презимена два пута уписао слово *a* - **ДАБИЋЪ**; Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића кнезу Вуку и Павлу Вукославићу*, ССА 1 (2002), 81-82, 89.

*Nudmiria*¹⁹⁴. Поменути *Nudmiria* је вероватно област *Лудмер*, између Јадра, Дрињаче и Дрине.¹⁹⁴ Изгледа да су поред Лудмера и Кушлата Дабишићи имали неку власт и над Сребреницом. Добре Бенвенутић, дубровачки златар који је боравио у Сребреници, био је оптужен из Дубровника 1359. године да је неке дубровачке грађане тужио пред страним судом „*a Purchia*”. Ово се свакако односи на суд Пурђе Дабишића.¹⁹⁵

Дубровчани су изгледа имали добре односе са Дабишићима пошто су почетком 1366. године у њих полагали посебну наду за решење спора са баном Твртком. Спор је избио око насиља над неким дубровачким трговцима па је препоручено дубровачком посланику да говори са Санком Милтеновићем, и посебно са Дабишићима и да им нагласи да у њих полагају посебну наду, више него у остале бароне – „*dicendo specialiter Semco et illis Dabissich, quia eis pre ceteris baronibus Bosne habemus spem et fiduciam speciales*“. Исти ти Дабишићи, за које су Дубровчани оценили да могу имати велики утицај на босанском станку, ће се убрзо након тога побунити и протерати бана Твртка.¹⁹⁶

Повеље из 1353, 1354, 1357. и 1367. године као сведока од Босне бележе војводу Пурђу. Поменути војвода Пурђа је свакако био представник централне управе у земљи Босни са титулом војводе. У литератури је одавно прихваћено мишљење да је поменути Пурђа из породице Хрватинића који се са пуним именом и без титуле јавља на повељи из 1378. године.¹⁹⁷ Међутим, подаци о породици Дабишић нас упућују на други закључак. У већ цитираном извору из 1363. године стоји да су поменути сведоци за исплату могориша из Кушлата и Лудмера „*hominibus Purche vojvode de Bosna*“. Јасно је да се ради о истом војводи који се наводи и у босанским повељама, али проблем представљају повеље из 1366. и 1367. године. У повељи из 1366. године нема војводе од Босне као ни помена Пурђе, али се већ наредне године он поново јавља као сведок од Босне и пристав у потврди поседа Павлу Вукославићу. Све ове податке морамо убацили у контекст општих прилика у Босни током 1366. и 1367. године.¹⁹⁸

Побуњена властела против бана Твртка је у фебруару 1366. године за новог владара поставила Твртковог брата Вука. Твртко се вратио из Угарске, где је добио очекивану војну помоћ, и до краја марта 1366. године, према писму упућеном Млетачкој републици, успео је да поврати своју власт у једном делу Босне. У том писму Твртко наглашава да је он „*милошћу Божјом и нашега господина краља Лајоша*“ бан Босне. Писмо је написано у Босни (*Scripta in Bosna*) што се можда односи на ужу територију тј. жупу или земљу Босну.¹⁹⁹ Повеља издата кнезу Вукцу Хрватинићу 11. августа 1366. године нам не пружа потпуни увид

---

¹⁹⁴ D. Sarajevski, *Ludmer*, Sarajevo 1952, 4-5; М. Динић, *За историју рударства* I, 48-49; А. Лома, *Лудмер*, 13-16; Више о Лудмеру у посебном поглављу овог рада.

¹⁹⁵ *Monumenta Ragusina : libri reformationum* II, 286-287; Ј. Тадић, *Писма и упутства дубровачке републике*, 20-21; М. Динић, *За историју рударства* I, 48; Р. Ћук, *Дубровачка породица Бенвенутић у српским земљама у средњем веку*, Србија и Медитерански свет у позном средњем веку – одабрани радови Руже Ћук, ур. С. Рудић, Београд 2019, 387.

¹⁹⁶ *Monumenta Ragusina : Libri reformationum* IV, 40; Ј. Тадић, *Писма и упутства дубровачке републике*, 146-147; М. Динић, *За историју рударства* I, 49.

¹⁹⁷ За поменуте повеље видети: Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 4 (2005), 99-114; Иста, *Повеља бана Твртка Котроманића којом даје "вјеру господску" кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 4 (2005), 115-118; С. Рудић, *Повеља бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 2 (2003), 69-83; Д. Јечменица, *Повеља бана Твртка Влатку Вукославићу*, 9-19; Д. Јечменица, *Повеља бана Твртка кнезу Павлу Вукославићу*, ГПБ 4 (2011), 21-29; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 186-190; О војводи Пурђи као Пурђи Хрватинићу поред просопографских података у издањима наведенх повеља видети још: П. Анђелић, *Varones regni и државно вијеће средњовековне Босне*, Прилози 11-12 (1975-76), 38; У другом раду Анђелић оставља могућност да се ради о Пурђи Дабишићу: *Isti, Ubikacija oblasti Trebotića*, 183-184; С. Рудић, *Босанска властела у XV веку – просопографска студија*, Београд – Бања Лука 2021, 51, 136.

¹⁹⁸ Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу*, ССА 2 (2003), 167-184; Д. Јечменица, *Повеља бана Твртка кнезу Павлу Вукославићу*, 21-29; М. Динић, *За историју рударства* I, 48-49; S. Mišić, *Territorial Division and Representatives of the Local Administration*, 74-75, 77-79.

¹⁹⁹ Š. Ljubić, *Listine* IV, 84; Н. Порчић – Н. Исаиловић, *Документи средњовековних владара Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Београд 2019, 39-40, 242-243; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 131.

у територије које су биле под Твртковом контролом. Поред Раме где се налазио у тренутку издавања повеље под бановом контролом су сигурно били Доњи Краји, Хум и Усора. Мавро Орбин наводи да је Твртко кренуо у обнову власти преко Усоре где је окупио верну властелу, а у поменутој повељи се наводи као један од сведока и усорски војвода Твртко Ивахнић са баштинским поседима у Треботићу. Као сведок од Босне јавља се и Влај Добровојевић за кога се претпоставља да је имао поседе у источној Босни (можда и Треботићу). Поред тога Твртко уводи *земљу* Подриње у своју титулатуру, што значи да је до августа успео да поврати контролу над већим делом босанске државе. Бан Твртко је у августу боравио у Рами, тј. у пограничним крајевима близу границе са Угарском која је још увек држала западни Хум до Неретве. То оставља могућност да су борбе у *земљи* Босни још увек трајале, а Угарска је како нас обавештава већ поменуто писмо највише допринела Твртковом повратку у земљу.²⁰⁰

Пуна титулатура бана Твртка према повељи из 1366. године истицала је континуитет власти и самодржавност: „*Изъ равъ божи и светога Гръгѹра а зовеъм господињ бан Твртко, син господина кнеза Владислава а синовць господина бана Стѣпана, милостю божиомъ господињ многимъ землямъ Боснѣ и Соли и Усорѣ и Дольнимъ Краемъ и Подриниу и Хльмьски господињ*“. Не можемо са сигурношћу тврдити да је Твртко до издавања ове повеље успоставио контролу над целом државом и казнио неверну властелу. Његов боравак у Рами је свакако аргумент против, али сасвим сигурно је већи део Босне био под његовом контролом. Појава *земље* Подриње у титулатури је свакако последица борбе са Дабишићима који су имали поседе на том простору.²⁰¹

Уколико прихватимо да је војвода Пурћа из повеља 1353, 1354. и 1357. године Пурћа Дабишић, онда је лако објаснити његово одсуство на повељи из 1366. године после избијања побуне, али је мало вероватно да је исти војвода забележен и 1367. године након *расана* Дабишића. Дакле ради се о другој особи, можда чак и Пурћи Хрватинићу, осим ако та повеља није погрешно датирана.²⁰² Мала је вероватноћа да је Пурћа помилован након невере и да је још остао на положају босанског војводе, као и да је прешао на страну бана против своје браће. Мавро Орбин бележи како је Твртко ухватио Владислава и његовог брата Вука. Првом је ископао очи, а другог је бацио у тамницу. Занимљиво је да не говори ништа о судбини трећег брата Пурће који је како смо видели из извора био добро познат Дубровчанима.²⁰³ Код Н. Клаић и В. Ћоровића може се наћи да је Вук након пораза заједно са Пурћом побегао у Угарску или Дубровник иако извори не говоре о Пурћиној судбини након гушења побуне. Изгледа да су грешком повезали податке код Орбина и хроничара Растића. Орбини наводи да се Твртков брат Вук након пораза склонио у Угарску, а Растић под 1366. годином говори о догађајима из 1367. године и бекству Твртковог рођака Дабише у Дубровник.²⁰⁴

Сви извори упућују на закључак да су Дабишићи били моћна властела у држави бана Твртка. Држали су велике поседе у Босни и Подрињу, а можда чак и у Усори како бележи

---

²⁰⁰ Š. Ljubić, *Listine IV*, 84; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 147-148; Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Твртка кнезу Вуку Хрватинићу*, 168-169; Иста, *Северна Босна*, 75-78.

²⁰¹ Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Твртка кнезу Вуку Хрватинићу*, 168-169; М. Благојевић, *Подриње*, 43; Детаљније о границама *земље* Подриње у посебном поглављу овог рада.

²⁰² S. Mišić, *Territorial Division*, 74-75; Поменуто повеља бележи као једног од сведока и казнаца Санка (Милтеновића) за кога знамо да је у првој половини 1367. године био у лошим односима са баном. Уколико је повеља тачно датирана морала је настати у другој половини 1367. године када се Санко измирио са баном Твртком – Ј. Калић-Мијушковић, *Хумска властeosка породица Санковићи*, ИЧ 11 (1960), 27-28.

²⁰³ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 149; М. Динић, *За историју рударства I*, 48-49.

²⁰⁴ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 149-150; У делу хроничара Растића стоји да је Твртко са војском угушио побуну властеле коју су чинили „*Dabiscia, suo cugino, ed il conte Sanco*“, а поменути Дабиша, Твртков рођак, је након тога побегао у Дубровник. Овде је јасно да се ради о догађајима из 1367. године када се побунио и казнац Санко - J. Gundulae, *Chronica ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451)*, dig. N. Nodilio, Zagrebiae 1893, 147; Ј. Калић-Мијушковић, *Хумска властeosка породица Санковићи*, 25-28; Упореди: В. Ћоровић, *Хисторија Босне I*, Београд 1940, 290; N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 2019, 314, нап. 142.

Мавро Орбин. У поглављу о привреди смо објаснили да велика рударска насеља као што је Сребреница нису могла да функционишу самостално без шире околине као залеђа, тј. градске жупе. То би била још једна потврда да су Дабишићи преко Лудмера имали неку власт над Сребреницом која је у ово време тек почела да се развија. Касније ће тај исти простор држати Хрвоје Вукчић, а потом и деспот Стефан.²⁰⁵ Власт над Сребреницом, уколико није потврђена од стране владара, значила би узурпацију његових регалних права. Још један податак из поменутог писма бана Твртка млетачком дужду (29. март 1366) може да указује на узурпацију регалних права владара. Тим писмом бан Твртко обавештава Венецију да не може тако брзо казнити властелу за нанету неправду због лажног новца и непочинства (*falsariam monetem et iniquam actionem*). Јасно је из писма да се ради о истој неверној властели која је протерала бана из државе, па се оптужбе за фалсификовање новца вероватно односе на Дабишиће који су свакако имали довољно технолошког и економског потенцијала за отварање ковнице. Прве поуздане вести о раду ковнице у Сребреници потичу из 1387. године, али то не значи да није постојала и раније.²⁰⁶ Можда је војвода Пурћа доста раније започео са ковањем „лажног новца“, тј. имитација дубровачког, преко дубровачког златара и калупара Добре Бенвенутића. Као што је горе наведено Добре је у писму од 3. септембра 1359. године оптужен да је дубровачке грађане тужио пред страним судом „*a Purchia*“, тј. Пурће Дабишића. Истог дана из Дубровника је Добри послато оштро писмо уз поздрав „*se de salute ay meritado*“, којим му влада забрањује да прави грошеве по дубровачком калупу под претњом казне од 500 перпера. Добре се прво јавља у Кушлату (1346), а потом у Сребреници (1352), дакле у области под контролом Дабишића. Сасвим је извесно да управо овај златар може бити карика која повезује Дабишиће, Сребреницу и ковање лажног новца у периоду од 1359. до 1366. године.²⁰⁷

Баштински поседи породице Дабишић нису били у Подрињу већ у *земљи* Босни пошто се њихов родоначелник кнез Дабиша наводи као сведок од Босне, а не од Треботића. Они су тек касније дошли до поседа у Подрињу које су можда и проширили искористивши слабу централну власт. Изгледа да је од три поменута брата Владислав био најстарији и наследио је титулу кнеза од оца, док је Пурћа добио положај земаљског војводе у Босни. Овде се може направити паралела са Златоносовићима где је старији брат носио титулу кнеза, а млађи се уздигао на положај усорског војводе. О трећем брату Вуку говори само Мавро Орбин. Интересантно је да се управо Пурћа помиње као господар поседа у Подрињу док је Владислав као старији син Дабише наследио баштинске поседе у *земљи* Босни где се и наводи као сведок.²⁰⁸

За разлику од Дабишића породица жупана Ивахна Прибиловића је имала баштинске поседе у Треботићу, али су чланови ове породице успели да се уздигну и на положај усорског војводе. Поуздано знамо да је жупан Ивахн имао најмање два сина Твртка и Новака. Повеље бана Твртка Влатку Вукославићу из 1353, 1354. и 1357. године помињу тепчију Ивахна Ивановића за кога се сматра да је трећи син жупана Ивахна. На неким местима у литератури се Твртко Ивахнић грешком наводи и као син/потомак поменутог тепчије Ивахна. Сматрамо да нема довољно доказа за тврдњу да је поменути тепчија Ивахн заиста син жупана Ивахна или да је члан поменуте породице. Као аргумент против је и његово презиме (**Ивановић**) које би требало да гласи **Ивахник** или *Ivahnovich*, како је наведен Твртко Ивахнић у стонској повељи Стјепана II 1333. године. Иако није чудно да отац и син носе исто име, само презиме тепчије Ивахна указује да му се отац звао Иван, а не Ивахн. Оба имена су посведочена у Босни током 14. века. Тако је потенцијална грешка

²⁰⁵ Лудмер је свакако био део привредног залеђа Сребренице. Опширније у посебном поглављу овог рада.

²⁰⁶ Н. Порчић – Н. Исаиловић, *Документи владара Србије и Босне у венецијанским збиркама*, 242-243; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 18.

²⁰⁷ У писму се изричито забрањује израда новца сличног дубровачком „*ne in lettere, ne Cristo, ne Santo Blaxio*” - *Monumenta Ragusina : libri reformationum* II, 286; Ј. Тадић, *Писма и упутства дубровачке републике*, 20-21; М. Динић, *За историју рударства* I, 48; Р. Ђук, *Дубровачка породица Бенвенутић*, 386-387.

²⁰⁸ Ј. Мргић, *Северна Босна*, 76, 93-95; S. Mišić, *Territorial Division*, 77-80.

писара једина могућност која повезује тепчију Ивахна са овом породицом.²⁰⁹ Његова титула указује да је био особа задужена за бригу о владаревом или државном земљишном фонду и у том својству је наведен као сведок и ручник на повељама кнезу Влатку Вукославићу коме су том приликом потврђени поседи које је држао.²¹⁰

Жупанску титулу Ивахна Прибиловића је наследио његов син Новак који се као жупан јавља на повељи бана Твртка из 1357. године. Иста повеља бележи и његовог брата Твртка са титулом војводе. Твртко Ивахнић помиње се и у већ навођеној повељи Стјепана II 1333. године, али без титуле, а као војвода и сведок од Усоре на повељама из 1357, 1366, 1367. и 1370/74. године. У периоду док је Твртко Ивахнић обављао функцију усорског војводе не наводе се посебни сведоци од Треботића.²¹¹ Сведоци од Треботића спомињу се тек у повељи краља Твртка 1380. године, као и у повељама краља Дабише 1392. и 1394. године. У ове три повеље први сведок од Треботића је војвода Влатко Твртковић, син Твртка Ивахнића и унук жупана Ивахна Прибиловића од Треботића. У повељи краља Твртка 1380. године иза кнеза Добросава Дивошевића од Усоре наводи се војвода Влатко Твртковић од Треботића. У повељама краља Твртка Сплиту, Шибенику и Брачанима 1390. године он се помиње као „*Vulacense/Wlatchone/Wlatcho vojvoda de Usora*“, а повеља краља Дабише Дубровнику написана је 1392. године у присуству властеле заједно са „*воеводомъ Влаткомъ ђсорьскимъ*“. Поред Влатка Твртковића у повељи краља Дабише 1392. године помиње се и жупан Драгић Познановић с братијом као сведок од Треботића. О поменутом Драгићу Познановићу не можемо ништа више рећи јер је ово његов једини помен у изворима. Војводу Влатка као сведока од Треботића (*A Tribotio*) помиње и фалсификована повеља краља Дабише из 1394. године.²¹²

Властела од Треботића се уздигла на ранг усорских војвода и самим тим успела да „уједини“ ове две области. Жупа Треботићи је ипак успела да сачува своју посебност у оквиру *земље* Усоре, чему сведочи и чињеница о навођењу посебних сведока од Треботића. Међутим, убрзо након тога жупа Треботићи се више не помиње у изворима, јер ју је прекрио назив *земље* Подриње. Иако се Подриње наводи у титулатури босанских владара са мањим прекидима од 1366. године па до пада Босне, посебни сведоци од Подриња јављају се само 1400. године (Табела бр. 1).²¹³

---

²⁰⁹ С. Рудић, *Повеља бана Твртка кнезу Влатку Вукославићу*, 72, 76; Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Твртка којом потврђује баитинске поседе кнезу Влатку Вукославићу*, 102, 109; Иста, *Повеља бана Твртка Котроманића којом даје “вјеру господску” кнезу Влатку Вукославићу*, 116-117; Д. Јечменица, *Стонска повеља бана Стефана II Котроманића*, ГПБ 3 (2010), 29-46; Исти, *Повеља бана Твртка кнезу Влатку Вукославићу*, 12-14; М. Благојевић, *Тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској*, Историјски гласник 1-2 (1976), 30, нап. 86; Исти, *Босанско Завршије*, 135-136; Р. Anđelić, *Ubikacija oblasti Trebotića*, 179-180; С. Рудић, *Босанска властела*, 131.

²¹⁰ М. Благојевић, *Тепчије*, 27-37; Исти, *Државна управа*, 25-30, 144.

²¹¹ Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу*, 168-169; Д. Јечменица, *Повеља бана Твртка Влатку Вукославићу*, 12-13; Д. Јечменица, *Повеља бана Твртка кнезу Павлу Вукославићу*, 24; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 78.

²¹² Š. Ljubić, *Listine IV*, 282; Т. Smičiklas, CD XVII, 308; Р. Михаљчић, *Повеља краља Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу*, ССА 1 (2002), 119-121; Н. Исаиловић, *Повеља краља Твртка Котроманића Шибенику*, ГПБ 4 (2011), 37; С. Рудић, *Повеља краља Стефана Дабише Дубровнику*, ССА 6 (2007), 173; Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici I*, Zagreb 1898, 95-98; Р. Anđelić, *Originalni delovi dviju bosanskih povelja u falzifikatima Ivana Tomke Marnavića*, GZM-arheologija 26 (1971), 348-349; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 86; С. Рудић, *Босанска властела*, 108, 130-132; Према П. Анђелићу војвода Влатко Твртковић је идентична особа са Влатком Војеводићем који се јавља у повељи из 1378. године - Р. Anđelić, *Ubikacija oblasti Trebotića*, 180.

²¹³ Ј. Мргић, *Северна Босна*, 71-72, 78-80; S. Mišić, *Territorial Division*, 78.

Табела бр. 1 – Подриње у интитулацији босанских владара

Подриње у интитулацији босанских владара			
Владар	Интитулација	Датум	Извор
Твртко I Котроманић	Азь рабъ вожи и светога Грьгѹра а зовець господинъ бан Твртко, син господина кнеза Владислава а синовць господина бана Стѣпана, милости божиьць господинъ многимъ землямъ Боснѣ и Голи и Усорѣ и Дольнимъ Краемъ и Подринию и Хльмьски господинъ	11. август 1366.	ССА 2 (2003), 168-169.
Твртко I Котроманић	Az Rab Božji i Svetoga Grgura, a zovem Gospodin Ban Tvrtko po milosti Božijoj Gospodin mnogim zemljama Bosanskim, Gospodin Bosanski i Srbski (!) i Solski i Podrinski, i mnogim stranama Bosanskim ²¹⁴	1370/74	J. Šidak, <i>O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću</i> , Studije o „Crkvi bosanskoj” i bogumilstvu, Zagreb 1975, 249-260.
Твртко I Котроманић	азь Стефанъ Тврьтко по Милости Господа Бога краль Срьблкъмъ, Босни, Приморию, Хльмьски земли, Дольнимъ краемъ, Западнимъ странамаъ, Оусори, Голи и Подрѣнию и к томоу	12. март 1380.	ССА 1 (2002), 119-120.
Стефан Дабиша	азь Стефанъ Дабиша, по милости господа Бога краль Срьблкъмъ, Босни, Примори, Хльмьски земли, Дольнимъ краемъ, западнимъ странамаъ, Усорьски, сольски и ПодринѸ и къ томѸ	15. април 1392.	Ђ. Šurmin, <i>Hrvatski spomenici I</i> , 95.
Стефан Дабиша	Стефанъ Дабиша милостию вожиьць краль Срьблкъмм, Босни, Приморию, Хльмьски земли, Дольнимъ Краемъ, Западнимъ странамаъ, Усорѣ, Голи и Подрѣнию	29. септембар 1393.	ССА 7 (2008), 141-155.
Стефан Дабиша	Ми Стѣфанъ Дабиша, по милости Господа Бога краль Срьблкъмъ, Боснѣ, Приморию, Хльмьскѣ земли, Дольнимъ Краемъ, Западнѣм странамаъ, Усорѣ, Голи и Подринию	26. април 1395.	ССА 4 (2005), 173-192.

²¹⁴ J. Šidak, *O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću*, Studije o „Crkvi bosanskoj” i bogumilstvu, Zagreb 1975, 249-260; У Шидаковом издању су исправљене грешке које је начинио Буру Шурмин. Упоређи: Ђ. Šurmin, *Hrvatski spomenici I*, 85-86.

Стефан Дабиша	Мий Стефанъ Дабиша по милости Господа Бога краљъ Сръблемъ, Босни, Прѣморѣю, Хльмьсци Земли, Дольнимъ Краемъ, Западнимъ Странамаъ, њсорѣ, Соли и Подрѣнию	17. мај 1395.	ССА 5 (2006), 157-171.
Стефан Остоја	Азь Стипанъ Ѡстоѣ по милости господа бога благовѣрњи краљъ Сръблемъ, Боснѣ, Прѣморию, Хѣмьсци земли, Западнѣмъ странамаъ, Донимъ краемъ, њсори, Соли, Подринию и к томѣ	20. нояембар 1398.	ГПБ 1 (2008), 112.
Стефан Остоја	Ми Стипанъ Остоја по милости господина бога краљъ сръблемъ, Босни и прѣморию, хѣмьсци земли, донимъ краемъ, западнимъ странамаъ, њсоре и Соли подрѣню и къ томѣ	8. декембар 1400.	F. Miklosich, <i>Monumenta Serbica</i> , 247-250.
Твртко II Твртковић	<i>Ми господин Стефан Твртко Твртковић по милости господа Бога мојега краљъ свој Босни, Приморју, Хумсци земли, Доњим краем, Усоре, Соли, Подрињу и Западним странама</i>	1404/1405	Ђ. Тошић, <i>Двије босанске повеље из XV вијека</i> , 20-21.
Твртко II Твртковић	Стипанъ Тврѣковъ Тврѣтковѣъ, по милости господа Бога моего краљъ Сръблемъ, Босни, Приморью, Хѣмьсци земли, Донимъ краемъ, њсорѣи, Соли, Подрѣнью, западнимъ странамаъ и к томю	24. јун 1405.	ГПБ 4 (2011), 77.
Стефан Остоја	<i>Nui signor Hostoya per la gratia de Dio re de Bosna, de Chumsca zemglia, Maritima, de le Inferior Parte, de Usora, Solii, Podrinie etc</i> (Nos Ostoja, Dei gratia Rex Bosne, Chulmensium terrarum, Partis maritime, et inferioris Hungarie(!), Uzore, Salis et Podrinie etc.)	22. јула 1417.	Ѕ. Ljubić, <i>Listine VII</i> , 240-241. Порчић-Исаиловић, <i>Документи</i> , 288-292.
Стефан Остоја	Ми господин краљъ ѡстоја милостю божию краљъ свои босне хѣмьскои земли прѣморью и долнемъ краемъ... њсоре Соле подрѣню и к томѣ	23. март 1418.	Љ. Стојановић, <i>Повеље и писма I-1</i> , 446.
Твртко II Твртковић	Gratia Dei Nos Princeps Stephanus Tuartko Tuartkouitius, Rex Serbiae, Bosniae, Maritimarum, Chulmensium Terrarum, Dalmatiae, Croatiae, partis inferioris, Ocidentalium partium, Vsoriae, Soliae, Podriniae, etc.	7. октобар 1426.	P. Anđelić, <i>Originalni delovi dviju bosanskih povelja u falzifikatima Ivana Tomke Marnavića</i> , GZM-arheologija 26 (1971), 353.

Стефан Томаш	Милостю Божиѡмъ ми господинъ Щефанъ Томашъ Ѡстоиѣь краль срьблемь, босни, приморию, хѣмьсци земли, Далмации, хрьватомъ, донимь краемъ, западнимъ странамъ, Ѡсѣри, Голи, подринию и къ томѣ	25. мај 1446.	Ђ. Šurmin, <i>Hrvatski spomenici</i> I, 165.
Стефан Томаш	Исто.	22. август 1446.	F. Miklosich, <i>Monumenta Serbica</i> , 438-440.
Стефан Томаш	Ми господинъ Щефанъ Томашъ краль срьблемь, босни, приморию, хѣмьсци земли донимь краемъ Ѡсѣри Голи подрню западнимъ странамъ и вѣке	18. децембар 1451.	Љ. Стојановић, <i>Повеље и писма</i> I-2, 118.
Стефан Томаш	Милостню Божиѡмъ ми господинъ Щефанъ Томашъ, краль срьблемь, босни, приморью, хомьсци земли, далмации, хорватом, долним краемъ, Голи, Ѡсоре, подринью и к томѣ	14. октобар 1458.	F. Rački, <i>Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina</i> , Rad JAZU 1 (1867), 156- 158.
Стефан Томашевић	Sluga Božiji ja gospodin kragl Tomašević. Sarbgom kragl i Bosni i Primorju, Sarbskoj zemgli, Dalmaciji, Harvatom, Dognim Krajem, Zapadnim stranami i Usori, Solem, Podrignu i k tomu ²¹⁵	18. септембар 1461.	Ć. Truhelka, <i>Fojnička hronika</i> , GZM 21 (1909), 446.
Стефан Томашевић	Милостю Божиѡмъ ми господинъ Щефанъ Степанъ Томашевиѣь, краль Срьблемь, Босни, Приморью, Хѣмьсци земли, Далмации, Хрьватомъ, Донимь Краемъ, Западнимъ странамъ, Ѡсорѣ, Голи, Подринью и к томѣ	23. ноембар 1461.	ГПБ 2 (2009), 153-168.

²¹⁵ Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, ur. Ignacije Gavran, Sarajevo-Zagreb 2003, 262.

На основу владарских повеља можемо закључити да је Влатко Твртковић био на положају усорског војводе од 1380. до 1399. године. Прекид је направљен једино током 1395. године када се у две повеље као усорски војвода помиње његов син(?) Вучихна Влатковић.²¹⁶ Од 1400. године чланови породице Ивахна Прибиловића „од Треботића“ нестају из извора, а на положају усорских војвода заменили су их Златоносовићи. Јасно је да су породице Прибиловић (Ивахнић-Твртковић) и Дабишић имале велику улогу у историји средњовековне Босне током 14. века. Прекретница је била побуна против бана Твртка из 1366. године која је омогућила даљи успон једне, и крај друге породице. Дабишићи су до 1366. године засигурно били најмоћнија властeosка породица у Босни, али нису успели да добију подршку осталих великаша у постављању новог бана. Твртко је и даље имао подршку већине што и објашњава његов брз повратак у Босну где је за месец дана (од феб. до марта) успео да поврати део територије. С обзиром на то да је прво повратио своју власт у Усори, може се претпоставити да је засигурно имао подршку усорске властеле и војводе Твртка Ивахнића.²¹⁷

Расапом области Николе Алтомановића 1373. године бан Твртко је загосподарио делом Алтомановићевих области. Тада је под власт Босне дошла и *земља* Дрина, односно Горње Подриње, а граница је померена до реке Лим.²¹⁸ Пошто је контролисао део некадашњих земаља Немањића, а уз то је био и праунук краља Драгутина, сматрао је да му припада право на српску краљевску круну која је остала без легитимног наследника. Твртко I Котроманић је 1377. године крунисан краљевском круном као краљ „Срба и Босне“. До краја владавине краља Твртка (1391) граница босанске државе према Србији на простору Средњег Подриња остала је на Дрини. Краљ Дабиша, наследник Твртка I, морао је већ 1394. године да се потчини угарском краљу Жигмунду (1387-1437). Самовоља босанских велможа која је започела током Дабишине владавине дошла је до пуног изражаја за време краљице Јелене (1395-1398).²¹⁹ На западу државе, у Доњим Крајима, највећи утицај стекао је војвода Хрвоје Вукчић. У источном делу *земље* Босне избио је на површину кнез Павле Раденовић, а у *земљи* Дрини најмоћнији је био војвода Влатко Вуковић, а потом и његов синовац Сандаљ Хранић. Велики степен самосталности испољиле су велможе Златоносовићи и Дињићи/Ковачевићи у Подрињу, али никада нису успели да се потпуно осамостале. На првом месту био је свакако војвода, а потом и херцег Хрвоје Вукчић.²²⁰

---

²¹⁶ Вучихна Влатковић се као кнез помиње на повељи краља Дабише од 17. јула 1392. године – С. Рудић, *Повеља краља Стефана Дабише Дубровнику*, 173; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 88-89, 93-94; Упореди: Е. Kurtović, *Neke dileme o vojvodskoj tituli u srednjovekovnoj Bosni*, Zbornik o Pavlu Anđeliću, Sarajevo 2008, 307-309.

²¹⁷ Ј. Мргић, *Северна Босна*, 75-79.

²¹⁸ М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 26-32; М. Благојевић, *Подриње*, 44-45; За границу у Полимљу видети: С. Мишић, *Граница земаља Косача у Полимљу*, у: Студије о средњовековном Полимљу, Ниш 2012, 70-75.

²¹⁹ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 173-180; Исти, *Сугуби венац. Прилог историји краљевства у Босни*, у: Работници војници, духовници, Београд 1997, 277-305; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 290-296, 303.

²²⁰ М. Благојевић, *Подриње*, 51-52.

Средње Подриње између Босне, Угарске и Србије

Наредни период у историји Босне, али и остатка овог дела Балкана, из угла савременика најбоље описује изјава Николе Гундулића 1404. године у писму војводи Сандаљу: „**Њ ПОТОПА СВѢТА НѢ СЕ ТОЛИКО СВѢТЬ СМЕЛЪ И ВРѢТѢЛЪ КОЛИКО СЪДЕ, А 8 НѢМЪ К МАЛО СТАНОВИТО**“. Доласком на престо краљ Дабиша (1391-1395) се нашао на удару амбициозног угарског краља Жигмунда Луксембуршког (1387-1437), а у исто време на истоку је јачањем османског царства за Босну расла нова опасност. Упад турске војске 1386, битка код Билећа 1388, као и битка на Косову 1389. године означили су почетак периода историје средњовековне босанске државе у коме ће Турци играти значајну улогу. Турци су наставили са упадом у Босну и након смрти краља Твртка за време његовог наследника краља Дабише. Један такав упад десио се вероватно крајем 1391. године када су Турци опустошили пограничне области Босне, али им је босанска војска пружила достојан отпор док се војвода Хрвоје посебно истакао. До наредног сукоба дошло на Гласиницу у источној Босни где је краљ Дабиша успео да брзо окупи војску и порази Турке.²²¹

Међутим, краљ Дабиша је након сукоба код Добора у Усори, где је угарска војска коју је предводио краљ Жигмунд заузела град, морао лично да дође пред угарског краља и са својим велможама му се потчини и призна га за свог сениора. Жигмунд је требало да после Дабишине смрти наследи босански престо и буде крунисан „сугубим венцем“. Жигмундови планови нису успели пошто је босанска властела након смрти краља Дабише привремено власт предала његовој удовици краљици Јелени (1395-1398).²²²

Крај Јеленине владавине обележио је још један велики упад турске војске. У јануару 1398. године турска војска коју је предводио Бајазитов син је провалила у Босну заједно са одредима турског вазала кнеза Стефана Лазаревића. Дубровачка влада је дозволила појединцима који су бежали од „страха турског“ и других војски да се склоне у Стон са породицама. Због велике хладноће овај зимски поход се завршио неуспешно, можда и без борбе са босанским трупима.²²³ Изгледа да је затегнутих односа, ако не и сукоба, са Босном било и две године раније (1396). Тада су Дубровчани у писму препоручили Стефану Лазаревићу и његовој мајци неке своје трговце који су преко Подкушлата кренули у Србију јер другим путем нису могли проћи због босанске војске.²²⁴

Избором новог краља 1398. године одбачени су услови које је краљу Дабиши наметнула угарска круна 1394. године, те је отпочео дугогодишњи период непријатељства између Босне и Угарске. Краљ Остоја (1398-1404; 1409-1418) и босански великаши, међу којима је главну реч водио велики војвода Хрвоје Вукчић, у својој борби против Жигмунда повезали су се на једној страни с Турцима, а на другој с Ладиславом Напуљским, претендентом на угарски престо. Борбе су се по свој прилици водиле на северу Босне у Усори. Знамо да је Остоја у јануару 1399. године боравио у Лишници са војском.²²⁵

---

²²¹ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 261-262; Опис прве битке дат је у повељи краља Дабише од 15. априла 1392. године војводи Хрвоју Вукчићу који је „витешки, верно и срчано“ послужио краљу у поменутом боју - Ђ. Šurmin, *Hrvatski spomenici* I, 95-98; Према Ђ. Тошићу до битке је дошло почетком 1392. године, али дубровачки извори из тог периода упућују на закључак да је до поменутог упада дошло крајем 1391. године. Такође исти аутор сматра да је поменута битка на Гласинцу идентична са овим првим сукобом - Ђ. Тошић, *Босна и Турци од Косовске до Ангорске битке*, Зборник за историју БиХ 1 (1995), 87-90; Исти, *Гласинац у Земљи Павловића*, у: *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 81-83; Упореди: Е. Filipović, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386-1463)*, Sarajevo 2019, 139-142, 152-154.

²²² С. Ћирковић, *Историја Босне*, 170-178; Исти, *Сугуби венац*, 292-295; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 89-90.

²²³ К. Филозоф, *Живот депота Стефана*, 68; Ђ. Тошић, *Босна и Турци од Косовске до Ангорске битке*, 92-93; Е. Filipović, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386-1463)*, 174-178.

²²⁴ Изгледа да су због турске опасности путеви *Via Drine* и *Via Anagasti* тада били затоврени за Дубровчане па су преко централне Босне и Подкушлата ишли за Србију - Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 182; М. Динић, *За историју рударства* I, 35.

²²⁵ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 192-194; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti (sveta krana ugarska i sveta krana bosanska) 1387-1463*, Zagreb-Sarajevo 2006, 90-91; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 91-92.

На самом крају 14. века дошло је до промене у управи *земље* Усоре. У повељи краља Остоје од 5. фебруара 1399. године још увек се помиње војвода Влатко Твртковић, док се у повељи од 8. децембра 1400. године наводи војвода Вукмир (Златоносовић). Иста повеља бележи и сведоке од Подриња – Драгишу Дињичића са братијом. Војвода Вукмир и његов старији брат кнез Вукашин Златоносовић држали су град Зворник и његову околину укључујући и горњи ток Спрече. Према П. Анђелићу Златоносовићи су били потомци Јурја Тихчиновића из усорске породице Тихорадић пошто се у повељи краља Остоје 1404. године помиње „*vayvoda Vochoimir Jurievich*“.²²⁶ У Подрињу се уздижу и потомци жупана Дињице који је своју каријеру започео за време краља Твртка. Он се помиње као сведок на Твртковој повељи из 1378. године, а 1380. године у дубровачким изворима се помиње његов брат (*unus frater Dignice*).²²⁷ Његов син жупан Драгиша Дињичић био је вазал Златоносовића тако да је Средње Подриње остало у блиској управно-политичкој вези са Усором. Позната су и три брата жупана Драгише – Ковач, Владислав и Павле. На основу података из извора, који ће касније бити детаљније изложени, можемо видети да су Дињичићи управљали територијом жупе Треботићи, тачније ранијим баштинским поседима Прибиловића. Ово наравно није довољно како бисмо тврдили да су Дињичићи у родбинским везама са потомцима жупана Ивахна Прибиловића и поред тога што се жупанска титула могла пренети наследним путем. Поред Ивахна, његовог сина Новака (1357) и Дињице (1378) извори наводе и Драгића Познановића (1392) као жупана и сведока од Треботића. Југоисточно од тврђаве Шубин налази се село Познановићи које можда указује на посед ове породице у средњем веку. Према П. Анђелићу сви ови жупани припадају истом великашком роду у који он убраја и скоро све усорске војводе.²²⁸ Однос Дињичића и Златоносовића најбоље осликава писмо Драгише Дињичића у коме им се обраћа: „*Господо, ви можете мени да заповедате, као моја господа*“.²²⁹

Тек што је Босна ушла у дугогодишњи рат са Жигмундом Луксембуршким, Ладислав Напуљски напушта Далмацију и одлази за Италију 1403. године. Ладислав је пре тога именовано Хрвоја Вукчића за херцега и за свог намесника у Угарској, Хрватској, Далмацији и Босни. Тада већина његових присталица у Угарској прелази на Жигмундову страну. Убрзо након тога долази и до збацивања краља Остоје и избора Твртка II Твртковића (1404-1409; 1414-1415; 1420-1443) сина краља Твртка I.²³⁰

У ово време наставља се процес уздицања породица обласних господара. На првом месту међу босанским великашима био је херцег Хрвоје Вукчић Хрватинић који је почео са

²²⁶ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 247-250; P. Михаљчић, *Повеља краља Остоје којом потврђује раније даровнице Дубровнику*, ССА 7 (2008), 165-167; Н. Порчић – Н. Исаиловић, *Документи владара Србије и Босне у венецијанским збиркама*, 259; P. Anđelić, *O usorskim vojvodama i političkom satusu Usore*, 166-168; P. Živković, *Usorska vlasteoska porodica Zlatonosović i bosanski kraljevi (posljednja decenija XIV i prve tridecenije XV stoljeća)*, *Historijski zbornik* 39 (1986), 147-150; J. Mrgić, *Severna Bosna*, 93-94.

²²⁷ „*Жупанъ Диница*“ - Љ. Стојановић, *Повеље и писма I-1*, 82; М. Динић, *За историју рударства I*, 41.

²²⁸ Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici I*, 95-98; М. Динић, *За историју рударства I*, 41-43; P. Anđelić, *O usorskim vojvodama i političkom satusu Usore*, 158-168; Исти, *Ubikacija oblasti Trebotića*, 181-182, 186-188; О жупанској титули у Босни видети: А. Смиљанић, *Босански жупани у XV вијеку*, *Зборник за историју БиХ* 6 (2009), 29-46.

²²⁹ Писмо је написано крајем 1423. или почетком 1424. године. У издању овог писма омакла се штампарска грешка у наслову рада пошто је Драгиша Дињичић био жупан, а не кнез – Ј. Мргић, *Писмо кнеза Драгише Дињичића кнезу Вукашину и војводи Вукмиру Златоносовићу*, ССА 6 (2007), 203-205; У литератури се може наћи и другачије датирање овог писма у 1427. годину, као и претпоставка да је поменуте године Драгиша Дињичић загосподарио Сребреницом: М. Динић, *За историју рударства I*, 41; P. Anđelić, *Ubikacija oblasti Trebotića*, 181-182, 203; А. Смиљанић, *Босански жупани*, 40; Да је писмо заиста састављено пре маја 1424. године показује чињеница да се налази у Дубровачком архиву као прилог уз тужбу регистровану тог месеца. Код Динића је писмо вероватно штампарском грешком датирано у 1427. годину што су неки аутори преузели без провере. Извод из поменуте тужбе заједно са издањем писма налази се код К. Јиречека, а целу тужбу објавио је Е. Куртовић – К. Јиречек, *Споменици српски*, 75-76; Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 1, 348-349.

²³⁰ С. Ђирковић, *Историја Босне*, 204-210; P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Sarajevo 1981, 42; P. Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895-1526*, London – New York 2001, 233-234.

стварањем велике области која је обухватала отприлике једну трећину укупне територије босанске државе. Своју власт Хрвоје је ширио и ка истоку где је под непознатим околностима задобио поседе у Средњем Подрињу.²³¹ Те околности су свакако уско повезане са променом на босанском престолу где је Хрвојева подршка избору Твртка II за краља била пресудна. Мотиви за проширење његове територије ка Подрињу су, поред геостратешких, свакако били и финансијски. Пре маја 1405. године херцег Хрвоје је заузео Сребреницу и њене богате руднике, као и оближњи град Кушлат (Кучлат). Тиме је контролисао важан трговински и саобраћајни чвор у Средњем Подрињу. Изгледа да је Твртко II скупо платио Хрвојеу подршку уступањем својих регалних права и прихватањем херцегове власти над богатим рудницима. Исте године у септембру и октобру за време велике Жигмундове кампање угарска војска заузима Бихаћ и Сребреник у Усори и на тај начин врши притисак не само на његове Подрињске поседе већ и на западу према земљи Доњи Краји. Услед опасности од Мађара са севера и подстакнут овом кампањом Хрвоје је настојао и да учврсти нове поседе изградњом две тврђаве – Бродар и Сусјед. Њихову изградњу у кратком временском року су свакако омогућили ресурси рудника Сребренице.²³²

У току 1405. године људи херцега Хрвоја и жупана Драгише Дињичића пресретали су у Сребреници и околини курире на релацији Дубровник-Угарска као и оне који су ишли свргнутом краљу Остоји у Бобовац где га је чувала угарска посада. Поседи Дињичића су се налазили у близини Сребренице па не треба да чуди заједничко деловање људи жупана Драгише и херцега Хрвоја преко чијих области су курири пролазили. Новог босанског краља, Твртка II сигурно су подржавали Дињичићи пошто се кнез Владислав Дињичић наводи као сведок у његовој повељи од 24. јуна 1405. године заједно са Хрвојем Вукчићем који је наведен као први сведок. У повељи нема Златоносовића јер су вероватно у ово време подржавали краља Остоју, а уз то су можда били и оштећени приликом Хрвојевог запоседања Подриња. Ипак Вукмир Златоносовић се јавља на Твртковој повељи с почетка његове владавине, али је датација ове повеље спорна (1404/5?).²³³ Дубровачки курири који су се враћали из Угарске са писмима угарског краља прелазили су преко „*contrata Slattonossouich*“, која је изгледа била сигурна област за њих јер су ту предали писма Дубровчанину Лонку Томазиновићу. Иако је сестра херцега Хрвоја била удата за Златоносовића њихови односи су се покварили након што је Хрвоје проширио своју власт до Дрине. Неки сукоб са Златоносовићима водио се изгледа још крајем 1404. године пошто су Дубровчани тражили од својих посланика код краља Твртка II и херцега Хрвоја обавештења о њима. Ово би значило да је херцег запосео неке, ако не све, горе поменуте крајеве у Средњем Подрињу до краја 1404. године, или је пак корен овог сукоба било подржавање збаченог краља од стране Златоносовића.²³⁴

Положај Златоносовића након 1405. године није сасвим јасан. Извори о њима ћуте, а не јављају се ни као сведоци на сачуваним владарским повељама. Њихови поседи на истоку Усоре у околини Зворника су се нашли између Хрвојевог Подриња и угарског Сребреника. У таквој ситуацији, као струја која је подржавала збаченог Остоју, Златоносовићи су се окренули Жигмунду. Из каснијих извора можемо видети да је војвода Вукмир Златоносовић као вазал угарског краља имао велике поседе у Славонији око тврђаве Ђурђевац. Узимајући у обзир Жигмундову политику у току прве деценије 15. века можемо претпоставити да је још тада, након заузимања Сребреника, везао за себе овог значајног босанског феудалца доделом поседа у Славонији. Тиме се може објаснити и активно пристајање Златоносовића на угарску

²³¹ Видети са картом области Хрвоја Вукчића: Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 94-96; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 129-130.

²³² М. Динић, *За историју рударства I*, 56; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 89; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 126-128; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 19.

²³³ Ђ. Тошић, *Двије босанске повеље из XV вијека*, ИЧ 40-41 (1993-1994), 20-25; Р. Михаљчић, *Повеља краља Стефана Твртка Твртковића којом Дубровчанима потврђује Сланско приморје*, ГПБ 4 (2011), 79-81, 89; М. Динић, *За историју рударства I*, 39, 55; Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 50; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 95-96.

²³⁴ М. Динић, *За историју рударства I*, 39-40; Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 50; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 95-96.

страну у свим унутрашњим сукобима у Босни. Занимљив је податак из 1412. године када су дубровачки посланици на путу ка Угарској требали да се код Златоносовића распитају о тачној локацији угарског краља. То свакако говори о блиским односима ове властеле са краљем Жигмундом.²³⁵

Новостеченим поседима херцега Хрвоја у Подрињу управљао је његов поузданик кнез Рауп (Рауф) чији су људи задржавали дубровачке курире у Сребреници. Он је био својеврсни „губернатор“ или управник херцегових подрињских посета од 1405. до 1410. године. Промена политике Ладислава Напуљског је приморала Хрвоја Вукчића да се измири са краљем Жигмундом почетком 1409. године. Наредне године је уследила Хрвојева предаја градова угарској круни, али не можемо тврдити са сигурношћу да је та предаја договорена приликом измирења са Жигмундом. У сваком случају Хрвоје не би предао богати рудник без адекватне надокнаде из Угарске. Ту накнаду су можда делом чинили и поседи које је Хрвоје добио од Жигмунда. У мају 1410. године поменути Рауп је предао угарским трупима Сребреницу, Кушлат, Бродар и Сусјед који се касније помињу у тексту „уговора у Тати“.²³⁶ У дубровачком писму краљу Жигмунду наводе се поседи херцега који су прешли у угарске руке - „*dominum ducem Srebrenichi, Chuzlach, Brodarum, Sussieth cum mercato Sreberuia*“. Овде поменути Сребреник је тврђава изнад Сребренице, а не истоимени град на Мајевици у Усори који су Угри држали од 1405. године.²³⁷

Годину дана пре предаје Хрвојевих градова дошло је до промене на босанском престолу. Уз подршку Сандаља Хранића власт је повратио бивши краљ Остоја док је Хрвоје од угарског краља постављен за вицекраља Босне. Како нас горе наведено писмо обавештава, херцегове градове су преузели краљеви људи, али већ у јесен исте године Жигмунд лично предводи војску која се задржала у Подрињу на ранијим поседима херцега Хрвоја. О овим догађајима пише и Мавро Орбин. Изгледа да је овај поход имао за циљ осим сукоба са краљем Остојом и консолидацију угарских снага у Подрињу. Пошто се угарски краљ 25. августа 1410. године налазио у Рачи код ушћа Дрине, а у октобру је потврђено његово кретање са војском у Подрињу, можемо претпоставити да је Жигмунд јужно од Саве провео и цео септембар.²³⁸ Краљ Жигмунд је 6. октобра боравио „*in castro nostro Klychawch*“, тј. у тврђави Кличевац десетак километара југозападно од Сребренице, у долини Јадра где се налазила жупа Треботићи. Ова тврђава се често погрешно у литератури наводи као Кључевац.²³⁹ Утврђење помиње и Мавро Орбин као „*врло јаки град звани Клишевац*“, у коме

---

²³⁵ J. Gelcich - L. Thallóczy, *Diplomatarum Ragusanae*, 210-211; Поуздано се зна да је Вукмир управљао поседима у Славонији од 1415. године па до своје смрти 1425. године. Ти поседи се касније не помињу у власти његовог брата Вукашина пошто су додељени као краљевски *honor*, а не наследно добро - D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 212; J. Мргић, *Северна Босна*, 108.

²³⁶ Након што се поконио угарском краљу Хрвоје је поред потврде ранијих посета добио град Пожегу и посед Сегресд у жупанији Шомођ - P. Engel, *Neki problemi Bosansko-ugarskih odnosa*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 16 (1998), 60; J. Радонић, *Споразум у Тати и српско-угарски односи од XIII до XVI века*, Глас СКА 187 (1941), 158; Опширније о уговору у Тати и наведеним тврђавама видети у даљем тексту.

²³⁷ J. Gelcich - L. Thallóczy, *Diplomatarum Ragusanae*, 195; М. Динић, *За историју рударства I*, 56; Исти, *Сребреник крај Сребренице*, у: Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 357-367; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 129, 150; J. Мргић, *Северна Босна*, 95-97; У истом редоследу наводе се тврђаве у Жигмундовој повељи 1425. године „*quedam castra Zreberynche, Kerechlad, Zwzed et Brodar*“ - Н. Исаиловић, *Један непознати извор о предаји градова Хрвоја Вукчића Хрватинића угарском краљу Жигмунду 1410 године*, ИЧ 64 (2015), 142-143, 150, 156.

²³⁸ D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 152; J. Мргић, *Северна Босна*, 102-103; E. Mályusz, *Zsigmond-kori Oklevéltár II*, Budapest 1956, бр. 7882; P. Engel - C. N. Tóth, *Itineraria regum et reginarum (1382-1438)*, Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 1, Budapest 2005, 91; Боравак краља Жигмунда током септембра месеца на територији Босне потврђују и дубровачки извори - E. Dedić, *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina*, Sarajevo 2021, 54.

²³⁹ У Кличевцу је угарски краљ издао четири повеље у периоду од 6. до 12. октобра 1410. године, у којима је име тврђаве различито забележено (*Klychawch, Clychowch, Klychanoecz, Clichavech*) - E. Mályusz, *Zsigmond-kori Oklevéltár II*, Budapest 1956, бр. 7965, 7969, 7974, 7977; P. Engel, *Neki problemi Bosansko-ugarskih odnosa*, 69; A. Husić, *Trebotići i utvrda Ključevac u vrijeme osmanske vladavine*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke

је угарски краљ нашао доста артиљерије. Орбин наводи да је Жигмунд заузео ово утврђење исте године када му је Хрвоје предао Сребреницу, по њему то је било 1406(!). Цела Орбинова хронологија у овом делу његовог излагања је погрешна, али је направљена јасна разлика између Хрвојевих тврђава које су заузеле без борбе и Кличевца који је освојен. Непоуздана је и хронологија дубровачког хроничара Растића који помиње под 1405(!) годином да су Жигмундове трупе „*occuparono Srebarniza e Cruscevez*“. Овај навод следи одмах после измирења угарског краља и херцега Хрвоја, а навођење преузимања Сребренице и Кличевца заједно нас упућује да се излагања Орбина и Растића односе на 1410. годину. Пошто се Кличевац налази јужно од Кушлата угарски краљ није могао да га заузме пре Хрвојеве предаје градова у мају 1410. године, већ највероватније у својој јесењој кампањи током септембра или почетком октобра 1410. године.²⁴⁰

Последњи пут се краљ Жигмунд помиње у Кличевцу 12. октобра, а већ је 14. октобра 1410. године издао је повељу „*in descensu nostro campestri terre nostre Wzure prope castrum nostrum Zrebernycze nuncupatum*“. У његовом поседу били су и Сребреник на Мајевици и Сребреница у Подрињу.²⁴¹ Од Кличевца до Сребреника има преко 125 километара било да се ишло преко Кладња или преко Зворника, а прелазак тог пута са војском краљ Жигмунд није могао да изведе за тако кратко време. Овде је реч о Сребреници до које је краљ могао да стигне за 3-4 сата.²⁴² На овом месту се први и једини пут у историјским изворима територија Усоре везује за Сребреницу, а иза овог помена можда стоји жеља краља Жигмунда да се новостечени градови херцега Хрвоја укључе у територијано-управни систем Угарске; тачније у састав бановине Усоре где се помиње посебни војвода од 1412. године. Хрвојев град Сусед се такође помиње у Усори, а у току поменутог похода можда је издата и повеља *in descensu nostro campestre terre Vzore iuxta castellum Konachy*. Ова повеља је оштећена па није познат датум издавања као ни о којој тврђави је реч.²⁴³

Следећа Жигмундова повеља од 21. октобра писана је „*in castro nostro Zrebernycze Boznensis*“. То значи да је угарски краљ у Сребреници боравио до овог датума. Након тога краљ Жигмунд је био у долини Дрине. Ту је издао две повеље 1. и 2. новембра „*in descensu nostro campestri iuxta fluvium Drenna (Drinna)*“. Претпоставка је да се радило о доњем току реке, јер се у каснијим изворима помиње нека борба са босанском властелом код Теочака.²⁴⁴ Следећа повеља издата је у Рачи 6. новембра, али се она не може узети као доказ за Жигмундов боравак у овом месту, јер је издата по краљевом налогу. Исто тако Жигмунд је

21-22 (2003), 119-134; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 150; J. Мргић, *Северна Босна*, 102-103; Према П. Анђелићу Кличевац се први пут помиње у писаним изворима тек у османским пописима. Упореди: P. Anđelić, *Ubikacija oblasti Trebotića*, 173-178; Опширније о самој тврђави Кличевац у поглављу о утврђењима.

²⁴⁰ J. Gundulae, *Chronica ragusina*, 208; У оригиналу код Орбина стоји „*Chlisceuz*“ - М. Орбин, *Краљевство Словена*, 158, 350; Према Д. Ловреновићу овај град је заузет 1405. године. Упореди: D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 128, 150.

²⁴¹ E. Mályusz, *ZsO II*, бр. 7984; J. Мргић, *Северна Босна*, 103.

²⁴² Три године раније (1407) краљ Жигмунд је спровео импресивни марш са војском од Пожеге до Бобовца (200km) за 5 дана. Ипак тешко да су угарске трупе овога пута превалиле 125 km за непуну 2 дана - D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 113; В. Крекић, *Cirkulacija informacija između Dubrovnika i Bosne u prvoj polovini XV vijeka*, *Godišnjak društva istoričara BiH* 39 (1988), 50-56; J. Мргић, *Северна Босна*, 211-212; Опширније о комуникацијама и путовању у поглављу Мрежа насеља.

²⁴³ Мало је вероватно да се ова тврђава односи на Комотин како је предложио П. Енгел, а вероватнија је претпоставка J. Мргић да је име тврђаве гласило *Kovachy*. Тако записана одговарала би утврђењу Ковач код Украине, али је у том случају далеко изван домета Жигмундове јесење кампање (1410). Међутим, без увида у саму повељу нисмо у могућности да дамо свој суд - E. Mályusz, *ZsO II*, бр. 8099; P. Engel, *Neki problemi Bosansko-ugarskih odnosa*, 70, нап. 56; J. Мргић, *Северна Босна*, 103-106, 109, 266.

²⁴⁴ F. Zimmermann - C. Warner - G. Müller, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen III*, Hermannstadt 1902, 498-499; E. Mályusz, *ZsO II*, бр. 8013, 8015; *Decreta regni Hungariae, Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301-1457*, eds. F. Döry - G. Bónis - V. Bácskai, Budapest 1976, 230-231; О борби код Теочака видети: G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X-5*, Budae 1844, 805-809; J. Мргић, *Северна Босна*, 103.

већ 7. новембра био *prope castrum Zrebeniche*, тј. код Сребреника на Мајевици пошто се већ 9. новембра налазио у Илоку.²⁴⁵

До сада је утврђено да је циљ ове јесење кампање угарског краља било крунисање „сугубим венцем“. У прилог томе иде чињеница да се у Дубровнику тих дана очекивало Жигмундово крунисање. Међутим, иако нам нису познате све појединости ратних операција као ни договор Жигмунда са босанском властелом око крунисања који помињу Дубровчани, јасно је да сам карактер војних акција указује да је краљ тежио да учврсти новостечене подрињске поседе. Жигмунд не форсира пут долином Дрињаче преко Кладња у централну Босну до крунидбеног места босанских краљева као што је то чинио три године раније долином реке Босне. Он проводи доста времена „неактиван“ у самој Сребреници и у долини Дрине. Заузима Кличевац који својим положајем представља важно упориште на путу до Сребренице као и место са кога се овај богати рудник може лако напасти. Кличевац је био посед породице Дињичић па су они, по свој прилици, у овом тренутку били уз краља Остоју. Са друге стране до реализације договора око крунисања за који се знало у Дубровнику ипак није дошло. Жигмунд је прешао Саву и већи део децембра је провео у Ђакову. У циљу крунисања „сугубим венцем“ краљ Жигмунд се током јесењег похода 1410. године ослањао и на дипломатску активност која очигледно није била успешна. Касније је Жигмунд само признао Остоју за краља и за свог вазала, а то је формално потврђено тек 1415. године. Други циљ његовог похода била је консолидација угарских снага јужно од Саве, и он је дао конкретније резултате у односу на планирано крунисање круном босанских владара. У већем делу Усоре учвршћена је директна власт Угарске, док ће на простору Средњег Подриња директна власт угарског владара бити кратког века. Ипак, ова област ће остати у угарској сфери преко Жигмундовога вазала деспота Стефана Лазаревића.²⁴⁶

Сребреницу су у пролеће 1411. године напали Босанци, вероватно уз помоћ и на подстрек војводе Сандаља, који је био противник краља Жигмунда. Нападаци су успели да спале подграђе, али нису заузели тврђаву коју су заједно са угарском посадом бранили и неки Дубровчани. Пошто су претрпели велику штету, а неки су погинули или одведени у ропство, Дубровчани су се обратили и краљу Жигмунду за помоћ. Тражили су од њега да их препоручи код „*castellano et officialibus loci*“ у Сребреници. Тешко је претпоставити да у ову акцију нису били укључени Дињичићи. Не само да је њихова област окруживала Сребреницу већ су били оштећени угарским заузимањем Кличевца. Пре напада на Сребреницу босанска властела је вероватно повратила Кличевац који је био на путу ка Сребреници, јер нападачи нису могли да игноришу угарску посаду у овој тврђави која би им током опсаде била иза леђа. Са друге стране изгледа да су Дињичићи, као и Златоносовићи, пре овог напада били у добрим односима са новим властима у Сребреници. Само неколико недеља пре напада Дубровчани су се жалили на угарског цариника Данијела у овом месту, пошто је ограничавао њихове повластице па су га подсећали на „старе обичаје“ и да о њима може да се обавести код пургара Сребренице као и код околне властеле „*magnifici viri Dignicich et Slatonossouich*“.²⁴⁷

Убрзо након тога Жигмунд је предао Сребреницу деспоту Стефану Лазаревићу. Постоји могућност да је деспот, како се често наводи у литератури, заслужио овај богати дар тако што је помогао угарском краљу током похода 1410. године. Међутим, нема поузданих извора који говоре о његовом војном учешћу у овом походу или о слању војне помоћи

---

²⁴⁵ E. Mályusz, *ZsO II*, бр. 8019, 8020, 8028; Повеље издате по краљевом налогу не могу се прихватити као доказ о краљевом боравку у том месту - П. Рокаи, *Боравак угарског краља Владислава I код Крушевца 1444. године*, Зборник ФФ у Београду XV-1 (1985), 145-150; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 103; Повеља издата у Рачи је, не само узета за доказ краљевог боравка у том месту, већ је и погрешно датирана у његовом итинерару - Ј. К. Hoensch, *Itinerar König und Kaiser Sigismund von Luxemburg 1368-1437*, Warendorf 1995, 84; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 153-154; Упореди: P. Engel – C. N. Tóth, *Itineraria regum et reginarum (1382–1438)*, 91-92.

²⁴⁶ F. Zimmermann - C. Warner - G. Müller, *Urkundenbuch zur Geschichte III*, 500-501; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 150-154; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 104-105.

²⁴⁷ J. Gelcich - L. Thallóczy, *Diplomatarum Ragusanae*, 200-201; М. Динић, *За историју рударства I*, 56-57; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 20.

угарском краљу. Знамо да је деспот тек крајем јула или почетком августа стигао у Србију из Цариграда након битке код Космидиона између Бајазитових синова.²⁴⁸ Дакле није могао да узме активно учешће у припремама за Жигмундову јесењу кампању у Босни, али је могао касније да се прикључи пошто се угарска војска задржала у Подрињу на граници са Србијом. Према дубровачким изворима њихови изасланици послати код краља Жигмунда у Босну су тамо требали затећи деспота Стефана и херцега Хрвоја у септембру 1410. године. Међутим, ништа не упућује да је деспот тамо боравио са војском. Пораз код Космидиона упућује нас на закључак да деспот у овој јесењој кампањи угарског краља није могао имати значајнији ангажман. Уосталом, немамо ни податке о учешћу деспота Стефана у ранијим Жигмундовим кампањама у Босни (1405-1408), али бројне даровнице угарског краља сведоче да је српски владар редовно испуњавао своје вазалне обавезе.²⁴⁹

Јаснију слику ћемо добити уколико ово уступање Сребренице српском деспоту повежемо са Жигмундовом политиком тих година. Избором за немачког краља (1411) Жигмунд се удаљио од балканске политике, признао је краља Остоју и одустао је од крунисања сугубим венцем. На његову одлуку о напуштању Сребренице, поред усмеравања својих амбиција ка западу, утицао је вероватно и напад Босанаца с пролећа 1411. године. Без амбиција да се у ближој будућности ангажује на том фронту, вероватно уверен да ће његов истурени посед бити под сталним притиском босанске војске, а можда и без увида у прави економски потенцијал рудника, Жигмунд одлучује да Сребреницу уступи свом верном вазалу деспоту Стефану. Само зближавање Жигмунда и српског деспота пада у време његовог сукоба са папом који је признавао и подржавао претендента Ладислава Напуљског. Таквом политиком угарски краљ је зауставио прилив новца из Угарске и Чешке у папску благајну, а на другој страни је даровањем великих поседа везао за себе једног православног владара.²⁵⁰

Поред мотива за уступање Сребренице деспоту споран је и тачан датум тог догађаја. Сребреница се први пут помиње у саставу Србије 15. маја 1413. године када су два каменара из Дубровника требала да доврше зидање једне цркве „*ad partes Sclauonie ad locum Srebrenize*“. Међутим, ово се можда односи и на рудничку Сребреницу. У сваком случају, деспот Стефан је добио од угарског краља овај велики поклон вероватно на једном од угарских сабора у Будиму. Први је био у лето 1411. године, а други маја 1412. године. Већина медиевиста сматра да се то догодило за време првог сабора у јулу 1411. године када му је Жигмунд даровао неке поседе у Угарској. На тај начин српска Деспотовина је стекла богато подручје у Средњем Подрињу, али ће овај поклон угарског краља, због своје економске важности, бити основни разлог скоро свих сукоба Босне и Србије у првој половини 15. века.²⁵¹

Због малог броја сачуваних извора не можемо тачно утврдити границу између Босне и Србије након 1411. године, али је можемо оквирно одредити. У литератури је до сада заступљено мишљење да је Србији припадала цела окука Дрине северно од Вишеграда па све до ушћа Дрињаче, а на западу до планина Деветак и Јавор. Међутим, ови закључци о граници за време деспота Стефана заснивају се на податку из 1435. године када се помиње град Борач на граници Србије, иако се граница у међувремену бар два пута мењала на овом простору.²⁵²

---

²⁴⁸ В. Ђоровић, *Хисторија Босне I*, 405; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978, 91; ИСН II, 83 (Ј. Калић).

²⁴⁹ ИСН II, 82-83 (Ј. Калић); Е. Dedić, *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina*, 50, 54, нап. 124;

²⁵⁰ М. Антоновић, *Панство и Србија у XV веку*, Додатак ИГ 1-2 (1993), 18-19, 28; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 167-168.

²⁵¹ М. Динић, *За историју рударства I*, 57-58; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006, 115-116; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 19; М. Пурковић наводи да је уступање Сребренице деспоту било 1413. године када се она први пут помиње у српским рукама - М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 106.

²⁵² Промена границе је било после рата деспота Стефана и краља Твртка II 1425. године, као и након рата деспота Ђурђа са босанским краљем 1433. године. А. Веселиновић наводи да је после сукоба деспота Стефана са босанским краљем 1425. године деспот проширио своју власт у Средњем Подрињу, али је у раду

Подручје које је контролисао деспот након добијања Сребренице може се повезати са „економским залеђем“ овог рудника који је увек ишао уз сам град током 14. и 15. века. Такође се може повезати са територијом градске жупе о чему ће бити више речи у даљем тексту. Свакако су Сребреница и долина реке Крижевице били у саставу Србије, околина Шубина и Сасе где се налазила већина рударских јама као и Лудмер чије су шуме биле извор енергената за рудник. Међутим, исто се не може рећи за долину Јадра, пошто је та територија била је у власти Дињичића који су изгледа држали и Осат јужно од Сребренице. Дубровачки трговац Марин Држић је 1423/24. године био у сукобу са жупаном Драгишом Дињичићем, па је на путу за Сребреницу морао да оде у Подзворник код кнеза Вукашина Златоносовића и замоли га да поручи жупану Драгиши да му омогући слободан пролаз у Сребреницу. Још један податак из дубровачког архива указује на то да су Дињичићи у овом периоду контролисали путеве ка Сребреници из правца Босне. У тужби регистрованој 1423. године властелин Марин Менчетић окривио је Радмија Радусиновића званог Бонић да га је тужио код „*comiti Vochazino Slatonosouich et Bochdano voyuode de Sebreniza et zurpano Draghisse et eius fratribus*”. Марин је изјавио да због претњи које су уследиле од жупана Драгише и његове браће није смео да иде у Сребреницу, што значи да су Дињичићи у овом тренутку контролисали прилазе Сребреници, али не и саму Сребреницу где је управљао деспотов војвода Богдан. Знамо да су Дињичићи остали поданици босанских краљева, пошто се јављају као сведоци у њиховим повељама и после 1411. године. С обзиром на то да је Сребреница у ово време била у Србији произилази да су територије жупана Драгише лежале између Зворника и Сребренице, тј у долини Јадра и доњег дока Дрињаче, као и у Осату. На тај начин су поседи Дињичића окруживали деспотове поседе око Сребренице и контролисали су све путеве којима би поменути трговаци Марин Држић и Марин Менчетић могли стићи у овај рудник.²⁵³

Један део доњег тока Дрињаче био је у власти деспота Стефана пошто је у Костијереву, на ушћу Дрињаче у Дрину, имао мимоходну царину 1417. године. Уз Костијерево деспот је те године контролисао и оближње Ђевање пошто се оба места јављају заједно (*gabella de Costiereuo detto Driuagne*). То значи да се деспотова власт протезала сигурно до ушћа Каменице северно од Ђевања. Колико се деспотова територија простирала на запад од ових насеља не можемо засигурно утврдити. Тешко је претпоставити да је деспот могао да контролише само Костијерево без оближњег Кушлата. Немамо информације о њему из овог периода, али је тврђава свакако била активна и налазила се само 3 km југозападно од царине у Костијереву. Та чињеница отвара питање да ли су под деспотову власт већ тада дошли сви они Хрвојеви поседи који се помињу касније у уговору у Тати. Одговор на ово питање отежава оскудност извора као и чињеница да остали Хрвојеви градови (Бродар и Сусед) још увек нису прецизно убицирани. За сада највероватнија убикација смешта ове градове у доњи ток Јале, леве притоке Спрече. Можемо приметити да је иста територија (Кушлат, Лудмер, Сребреница) била прво у власти Дабишића, потом Хрвоја Вукчића, затим угарског краља и на крају деспота Стефана, што нам посредно говори о управном подручју Сребренице које обухвата и област Лудмер.²⁵⁴

Преко области Дињичића водио је главни пут ка Сребреници. Током спора око царина 1417. године из Сребренице су постављани чувари (капиције - *capizia*) да чувају прелазе како

исто описана граница пре и после сукоба - А. Веселиновић, *Граница између Србије и Босне*, 91-92, нап. 14; исти опис границе и у: А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 117; Ове закључке А. Веселиновића преузели су и остали аутори. Видети: Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 19; С. Божанић, *Чување простора*, 75-76, нап. 85.

²⁵³ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I-1*, 508, 556; Ј. Мргић, *Писмо кнеза Драгише Дињичића*, 201-203; Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 1, 301-302; М. Динић, *За историју рударства I*, 42; Р. Anđelić, *Ubikacija oblasti Treboćića*, 181-182; Е. Dedić, *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina*, 285-288.

²⁵⁴ В. Ћоровић, *Сребреница за владе деспота Стефана (1413-1427)*, Прилози за КЈФ 2 (1922), 66-67; М. Динић, *За историју рударства I*, 66-67; Г. Шкриванић, *Путеви*, 57; А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1-2 (1984), 26-27; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 116-118, 256; Е. Dedić, *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina*, 279, нап. 1073.

би трговци користили само сребренички прелаз (*parezo di Sreberniza*). Где се поменути прелаз налазио не можемо поуздано одредити, али знамо да је постојао и „*parizo di Dragisa giupan*“, преко ког је ишао пут за област Павловића.²⁵⁵

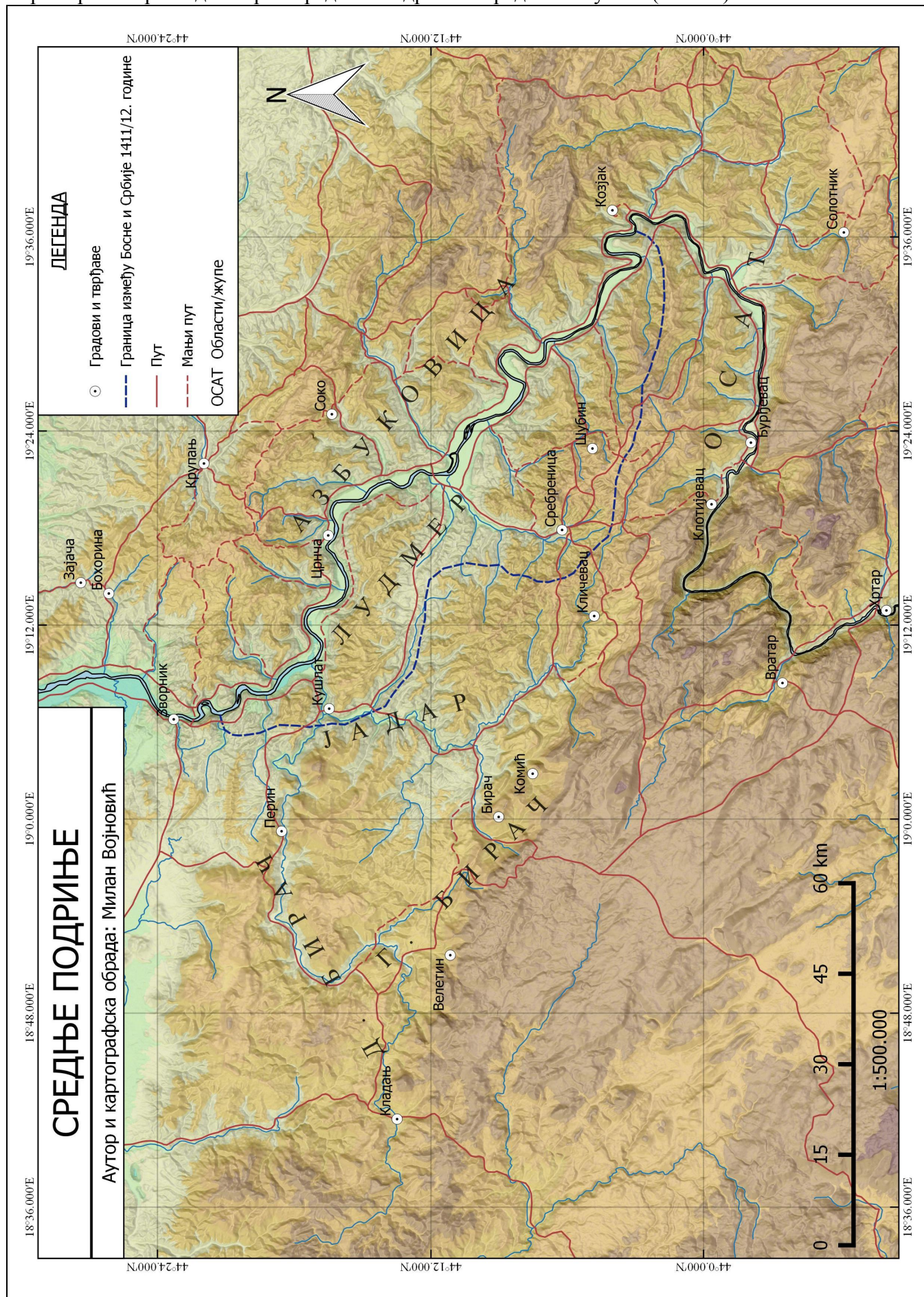
Поред долине Јадра у области Дињичића налазило се данас непознато Љубсково/Љупсково, караванска станица на путу за Сребреницу која је вероватно лежала негде у Осату или на источним обронцима Јавора/Сушице. Године 1413. Љубсково се изричито наводи у Босни (*locum dictum Glubschoo in Bosna*), а 1412. и 1426. године спомиње се као део области Драгише Дињичића. Као посед жупана Драгише наводи се 1419. године „*villa Millosseuich apud Srebrenizam*“, који нисмо успели да ближе лоцирамо. Помен овог села као и Љубскова потвђује да су поседи Дињичића били у ближој околини Сребренице и да деспот није завладао целом окуком реке Дрине након 1411. године. На основу тога може се рећи да је граница између Босне и Србије, после доласка Сребренице под српску власт, ишла од реке Каменице северно од Ћевања и Костијерева преко вододелнице Крижевице и Јадра па се преко Зеленог Јадра спуштала опет ка Дрини остављајући већи део Осата у Босни (Карта бр. 1). Ови поседи Дињичића/Ковачевића ће остати касније забележени као део вилајета Ковач у Босанском санџаку 1468/69. године.²⁵⁶

---

²⁵⁵ М. Динић, *За историју рударства I*, 68-69; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 24; Е. Дедић, *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina*, 280, нап. 1079.

²⁵⁶ У уговору са Власима 1412. године помиње се „*Glubschoo in contrata Dragisini*“ – Е. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne* 2, 639, 656; Isti, *Ispisi građe za historiju srednjovjekovne Bosne*, 26-27; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, у: *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 696; Године 1415. помиње се „*Glubschoo*“ на путу за Сребреницу – Исти, *Из Дубровачког архива III*, 186-187; Исти, *За историју рударства I*, 34, нап. 19, 43; Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 134-135; ТК50, Zvornik, 477-3, 477-4.

Карта бр. 1 - Прегледна карта Средњег Подриња – градови и путеви (15. век)

Нешто каснији извори нам такође говоре да су Дињичићи имали своје поседе у Јадру. Године 1424. помиње се Павле Дињичић „*in Yeladar*“, 1439. године „*comes Tuertcus de Jada* (Jadar – прим. аут.)“ и 1450. године „*valiosum Petar Couaceuich apud Jadar*“.²⁵⁷ Јадар је означавао жупу око истоимене реке, али је постојало и насеље истог имена. Средином 17. века Муса-паша је у подручју села Ковачевићи и Гојковићи подигао џамију и утемељио касабу која ће се касније назвати Нова Касаба. У називу првог села у околини касабе сачувала се успомена на властеоску породицу Ковачевић/Диничић, али ово село, као и село Гојковићи, данас више не постоји. Француски путописац Кикле на свом путу из Сарајева ка Београду 1658. године преноћио је у „*граду који се по имену реке која кроз њега пролази, испод лепог каменог моста, зове Јадар, а у хану који се зове Муса-пашин нурџхан*“.²⁵⁸ Ово насеље је често приказивано и на старим картама, попут карте из 1717. године, под именом *Yadra* или *Jadera*.²⁵⁹ Као што постоји више од једне реке Јадар на овом простору (Студени Јадар и Зелени Јадар), тако је постојало више од једног насеља са истим именом. У сумарном дефтеру босанског санџака из 1468/69. године у нахији Осат помињу се села Горњи Јадар и Доњи Јадар друго име Јасенова са тргом. Ова два села су се налазила у долини реке Зелени Јадар код данас истоименог насеља у чијој близини се налази топоним Јасенова.²⁶⁰

Долазак Сребренице и њене околине под српску власт имао је не само политичког већ и економског значаја за Србију. Тако је деспот Стефан 1417. године само од закупа сребреничке царине остварио огроман приход од 62.000 перпера. Међутим, већ од 1414. године Дубровчани се редовно жале на „новине“ које је деспот заводио у Сребреници и осталим местима. Ове мере деспота Стефана су свакако биле економске природе, али имале за циљ да уједначе царине са другим местима и, као што је приметила Д. Ковачевић-Којић, да обуздају „привилегован положај Дубровчана“. У вези са новинама деспота Стефана је вероватно одузимање имовине и затварање Живка Лигатића у Сребреници, па је властелин Иван Гундулић морао 1414. године из Подзворника да иде код деспота поводом тог случаја. Услед ових новина избио је и спор око царина у Костијереву 1417. године. Дубровачка влада је за све окривила царинике који су били њени грађани. Опозвани у Дубровник, они су се правдали да не могу доћи, јер не смеју ићи преко области војводе Петра Павловића коме је деспот дужан неки новац, па ће он од њих наплатити тај дуг. Као одговор на мере деспота Стефана Дубровник је забранио својим трговцима одлазак у Сребреницу 1417. године.²⁶¹

Босански краљ и властела су се управо због великих прихода од царина тешко мирили са губитком Сребренице. Већ је на босанском станку у августу 1415. године одлучено да се она преотме деспоту, па се након тога чекала само погодна прилика.²⁶² Осим Сребренице и други рудници у Деспотовини источно од Дрине доживели су успон у првим деценијама 15. века. Од 18. јула 1415. године у изворима се среће рудник Бохорина који се налазио на десној

---

²⁵⁷ Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 2, 594; М. Динић, *За историју рударства* I, 42, нап. 23; Е. Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 2014, 171, нап. 529.

²⁵⁸ М. Караулац, *Приче француских путника са пута по отоманској Босни*, 112; А. Вејтић, *Nova Kasaba u Jadru*, GDI BiH 11 (1960), 225-227; Ј. Мрѓић, *Северна Босна*, 124.

²⁵⁹ Guillaume Delisle, *Carte particulière de la Hongrie de la Transilvanie, de la Croatie et de la Sclavonie, dressée sur les observations de M. le comte Marsilli* [1717], - Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, CPL GE DD-2987 (3237) - <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84695252> (19.11.2023); Ј. Мрѓић, *Северна Босна*, 124.

²⁶⁰ А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 43; ТК50, *Zvornik*, 477-4; Према П. Анђелићу постојало је и насеље Јадар код Дервенте на Зеленом Јадру које је било насељено до краја 19. века, али га на картама из тог периода нисмо успели пронаћи - Р. Анђелић, *Ubikacija oblasti Trebotića*, 178; Habsburg Empire (1869-1887) - Third Military Survey 1:25000, *Europe in the XIX. century (with the Third Military Survey)* - <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-thirdsurvey/> (10.08.2023).

²⁶¹ Е. Kurtović – А. Ресо, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* 1, 112; М. Динић, *За историју рударства* I, 68-69; А. Веселиновић, *Забрана и прекид трговине у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1-2 (1983), 29; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 20-21, 24, 38.

²⁶² Ј. Gelsich - L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanae*, 251; М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, 285; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 213-214, 242-243.

обали Дрине где су данас села Горња и Доња Борина. Те 1415. године Мало веће је одредило судску комисију (конзулат) за место *Bochorina*. Поред тога што су Дубровчани често посећивали Бохорину она није била развијена као остала рударска места овог дела Подриња.²⁶³ Такође у одлукама Малог Већа, али од 3. априла 1415. године, први пут се помиње Крупањ (*Crupagn*). Крупањ је био доста развијенији рудник од Бохорине, али не и од оближње Зајаче, која се јавља у изворима пре Бохорине и Крупања, тачније 1412. године. Међутим, прави успон Зајече започео је тек после обнове Деспотовине 1444. године, када се помињу и прве вести о судским споровима Дубровчана у овом месту. Важно је истаћи да су сва рударска места Средњег Подриња, како источно, тако и западно од Дрине била уско повезана, а у центру те мреже налазила се Сребреница.²⁶⁴

Положај у коме се Босна наша тих година показује колико су планови о повратку Сребренице били далеко од реализације. Након 1413. године Хрвоје је пао у немилост угарског краља због напада на области војводе Сандаља који је у то време био заузет на истоку помажући деспоту Стефану у борби против Турака. Нападнут са свих страна, Хрвоје је позвао турску војску у помоћ. Упади османске војске 1414. и 1415. године, са којом се вратио и свргнути краљ Твртко II, допринели су додатној дестабилизацији политичких прилика у Босни. Средње Подриње није остало изван ових збивања као месту на коме су се преплитале линије комуникација између Србије, Босне и Угарске. На основу писма (1415) трговаца из Сребренице Дубровчани су сазнали о угарским трупама у Усори *subtus castrum Doboï*.²⁶⁵ Поред турске војске Твртко II је имао подршку и кнеза Павла Раденовића, док је краља Остоју, сада угарског вазала, подржавао војвода Сандаљ Хранић. Сам Хрвоје, иако се тада нашао у тешком положају нападнут од угарског краља и босанских великаша, није отворено стао на страну краља Твртка. Он је након угарског пораза код Лашве 1415. године против поменутих турских трупа чак признао Остоју за краља и измирио се са војводом Сандаљем, иако је из сукоба изашао као номинални победник. До формалног измирења је дошло на станку у августу 1415. године када је и одлучено да се поврати Сребреница коју држи „*despoto Rassie*“.²⁶⁶

Међутим, након овог кратког измирења отпочели су нови сукоби. На следећем станку крајем августа исте године код Парене Пољане убијен је кнез Павле Раденовић. Он је био најистакнутији велможа у земљи Босни, о чему сведочи и чињеница да је навођен као први сведок од Босне. Поседи породице Павловић простирани су се од Врхбосне преко Праче и њиховог главног града Борача до Дрине, а на северу су држали трг Олово. Заверу су предводили краљ Остоја и Сандаљ Хранић, а били су укључени Драгиша Дињичић и војвода Вукмир Златоносовић. Свакако је главну реч водио Сандаљ Хранић на чији знак је кнез Павле и убијен, вероватно због подршке коју је пружио Твртку II. Планирана је и деоба области Павловића. У тој деоби требао је да учествује и војвода Вукмир, који је требало да добије рудник Олово. До поделе ипак није дошло пошто је османска војска пружио помоћ Павловим синовима Петру и Радославу и тако се умешала у унутрашњи сукоб босанских великаша.²⁶⁷

²⁶³ За Бохорину је одређено укупно 16 конзулата - А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 7; М. Спремић, *Средњовековни рудници северозападне Србије*, 95-97; А. Узелац, *Прилози за Лексикон градова и тргова*, 182.

²⁶⁴ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 3; М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта и споменика у Подрињу*, 149-150, 154; С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Којић - Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 95; А. Узелац, *Прилози за Лексикон градова и тргова*, 183-185; М. Спремић наводи да се Крупањ први пут помиње 4. јануара 1417. године - М. Спремић, *Крупањ и Рађевина у средњем веку*, 46-47; Више о повезаности насеља у Средњем Подрињу у поглављу: *Насеља Средњег Подриња*.

²⁶⁵ J. Gelcich - L. Thallóczy, *Diplomatarum Ragusanae*, 251; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 240-242; Н. Исаиловић - А. Јаковљевић, *Шах Мелек (Прилог историји турских упада у Босну 1414. и 1415. године)*, у: *Споменица академика Симе Ћирковића*, Београд 2011, 441-463.

²⁶⁶ J. Gelcich - L. Thallóczy, *Diplomatarum Ragusanae*, 251; Р. Џивковић, *Твртко II Тврткивић*, 71-73; Е. Филиповић, *Босанско кралјевство и Османско царство (1386-1463)*, 227-248.

²⁶⁷ J. Gelcich - L. Thallóczy, *Diplomatarum Ragusanae*, 261; Ђ. Тошић, *Писмо дубровачког посланика Ивана Гундулића о смрти кнеза Павла Раденовића*, у: *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске*

Како јављају Дубровчани краљу Жигмунду, убиство кнеза Павла изазвало је „*смртно непријатељство међу босанским барунима*“. Међутим, уместо угарског краља сада је главну улогу у решавању сукоба у Босни преузело Османско царство. У јеку тих унутрашњих борби између Косача и Павловића умро је 1416. године херцег Хрвоје Вукчић. Пошто није оставио способног наследника већи део његових поседа приграбио је краљ Остоја оженивши његову удовицу. Исте године је Остоја вероватно изгубио подршку већег дела властеле, пошто је на станку заједно са Драгишом Дињичићем оптужен за погажену „вјеру господску“, па је морао да бежи. Остоја је успео да се извуче из тешке ситуације и чак да потисне Сандаља када је прешао на страну Павловића, а након његове смрти (1418) наследио га је син Стефан Остојић.²⁶⁸

Твртко II је успео да се учврсти на босанском престоли тек 1420. године када је добио подршку Турака који су почели да учестало нападају поседе Павловића. У тим борбама погинуо је и војвода Петар Павловић. Твртко се учврстио на престоли захваљујући подршци коју су му пружили Турци, али и властели која је прешла на његову страну. Прво су га подржали Сандаљ Хранић и Златоносовићи који су од раније били против краља Стефана Остојића, а потом и Дињичићи који су били верни вазали бившег краља Остоје. Ови великаши ће у наредном периоду имати и највећи утицај на босанском станку када ће управо њима Дубровчани захваљивати за интервенцију приликом издавања повеље и подржавање интереса Дубровачке републике. Списак сведока на повељи краља Твртка из августа 1420. године показује која властела га је подржавала на почетку његове друге владавине. Нешто касније краљ се измирио и са Павловићима.²⁶⁹

Територија коју су Златоносовићи контролисали простирала се од реке Дрине и Зворника ка западу према Спречи. Њихов двор се налазио у Зворнику, а изгледа да су и у Спречи имали неку резиденцију, пошто је тамо боравио војвода Вукмир када је тражио лекара из Дубровника 1413. и 1424. године. Њихов утицај ширио се и ван ове територије на околну властелу, као што су Дињичићи. У већ поменутом писму жупана Драгише Дињичића браћи Вукашину и Вукмиру Златоносовићу може се видети његова вазална зависност од ове породице.²⁷⁰

Планове о повратку Сребренице није напустио ни краљ Твртко II. Повољна прилика за повратак овог богатог рудника указала се 1425. године када су Турци напали Србију. Краљ Твртко II је са властелом из Подриња, међу којима су се истицали Дињичићи, опсео Сребреницу. Становништво се заједно са дубровачким трговцима повукло у тврђаву Сребреник. Краљ Твртко је наредио њено бомбардовање, док су Дињичићи спалили подграђе. Босанци су веровали да деспотова војска не може прећи набујалу Дрину. Пошто је убрзо дошло до повлачења турских трупа, деспот је окупљену војску повео према Сребреници. На Твртково изненађење брзо је прешао реку и натерао његову војску у бег. Деспоту је пао у руке богат плен, између осталог и топови босанског краља. Стефан Лазаревић је прогонио краљеву војску у „*босанске стране*“ и пустошио их. Твртко се повукао у један од својих градова, одакле је преко посланика од деспота молио за преговоре о миру. У одбрани Сребренице учествовали су и Дубровчани, због чега је краљ Твртко II слао претеће писмо у Дубровник, а они су говорили да су силом прилика морали да се

владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 357-366; P. Živković, *Usorska vladeoska porodica Zlatonosović*, 151-152; Isti, *Tvrtko II Tvrtković*, 75-83; Д. Маликовић, *Павловићи и Турци*, у: Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 172-176.

²⁶⁸ J. Gelcich - L. Thallóczy, *Diplomatarum Ragusanae*, 261; С. Ђирковић, *Историја Босне*, 244-245; P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 76-78; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 217.

²⁶⁹ J. Gelcich - L. Thallóczy, *Diplomatarum Ragusanae*, 290-291; Љ. Стојановић, *Повеље и писма I-1*, 504, 508; P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 77-85; E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranic Kosača*, Sarajevo 2009, 123-133; Дубровачка република је слала једног од својих посланика у Босни ка Вукмиру Златоносовићу и Драгиши Дињичићу са великим даровима и изразима захвалности - М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, 283, нап. 33.

²⁷⁰ R. Jeremić – J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika II*, Beograd 1939, 25, 139; J. Мргич, *Северна Босна*, 94-95, 112-113.

повуку у тврђаву и да бране своје животе, част и имање.²⁷¹ У октобру Дубровачка влада је забранила трговцима да иду у Србију, што је могло бити проузроковано овим сукобима око Сребренице, али и упадима Турака. Дубровчани су касније писали Вукашину Златоносовићу како би се обавестили о појединостима у Сребреници. Није нам познато држање војводе Вукашина у току овог рата, али судећи по приликама које су уследиле није подржавао босанског краља.²⁷²

Пораз босанског краља сигурно је уздрмао његов положај у земљи, као и код властеле Златоносовића и Сандаља Хранића. Њихово незадовољство види се из наклоности коју су показали према противкраљу Вуку Банићу, а након уговора Твртка са Херманом II Целским незадовољни су били и Дињичићи. Још пре овог рата војвода Вукашин Златоносовић, који је титулу војводе наследио након смрти брата Вукмира (1424), све више се почео везивати за деспота Стефана. Војвода Вукашин је чак и дубровачкој влади предлагао чвршће повезивање са српским деспотом непосредно пред сукоб са босанским краљем 1425. године. Ово је свакако био почетак непријатељства између краља Твртка II и Златоносовића које ће кулминирати током Конавоског рата. Евентуални сукоб краља Твртка II и Златоносовића након рата са деспотом Стефаном омели су упади Турака који су већ 1426. године пленили Усору и Сребреник, као и област Златоносовића. У вези са овим упадом Турака у Усору сигурно је био и боравак деспота Стефана у Сребреници, када је у јулу 1426. године издао потврду мира Млетачкој републици *in descensu nostro Zreberniza*.²⁷³

Поред Златоносовића деспот Стефан је у Босни имао још јачу подршку свог зета војводе Сандаља Хранића, који се оженио његовом сестром Јеленом (1411), удовицом Ђурђа Страцимировића Балшића. Из свих ових информација добијамо мали увид у спољну политику деспота Стефана према Босни коју је наставио и деспот Ђурађ. Деспот Стефан је настојао да обезбеди подршку босанских великаша који су били најближи граници са Србијом, нарочито подрињске властеле где се налазила Сребреница коју је требало заштити од босанског краља. Изгледа да на односе деспота Стефана са Павловићима нису утицали само спољно политички фактори већ и економски. Током спора око царина 1417. године дубровачка влада је дала рок њеним грађанима, иначе деспотовим цариницима, да се врате у Дубровник, а они су молили да се тај рок продужи, јер се не усуђују да иду преко области војводе Петра Павловића, пошто му је деспот дужник, па су се плашили да ће војвода њима наплатити тај дуг. Главни пут из Средњег Подриња ка Дубровнику водио је преко области Павловића која је тако била транзитна зона за караване према Сребреници. Током 1423. године Дубровчани су били информисани да је војвода Радослав Павловић ишчекивао долазак деспота Стефана. Иако немамо потврду из каснијих извора да је до састанка деспота и војводе Радослава дошло, сасвим је извесно да је деспот одржавао добре односе са Павловићима у том периоду.²⁷⁴

Пошто је деспот Стефан био без потомства морао је да обезбеди наследника. У том циљу сазвао је, заједно са патријархом, сабор властеле и црквених великодостојника. Прогласио је свог сестрића Ђурђа Бранковића за наследника и позвао је присутне да му буду

---

²⁷¹ Деспотова војска је заробила 3 топа босанског краља. Велики топ који Константин Филозоф назива Хумка је пребачен у Београд, а друга два мања су однета у Сребреник - К. Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 114; М. Динић, *За историју рударства I*, 58-59; Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 113; Од раније је позната одредба да су Дубровчани стално настањени (*забаштињени*) у Србији морали да преузму на себе, између осталог, и обавезе градозиданија и градобљуденија, а онима који нису *забаштињени* остављена је слобода да сами одлуче да ли ће учествовати у оправци и одбрани градова - Љ. Стојановић, *Повеље и писма I-I*, 152; *Градобљуденије, Градозиданије*, у: ЛССВ, 125-126 (М. Шуица).

²⁷² М. Динић, *Сребреник крај Сребренице*, 361-363; Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 113; А. Веселиновић, *Забрана и прекид трговине у Србији у доба Деспотовине*, 30-31.

²⁷³ Š. Ljubić, *Listine IX*, 17-18; J. Gelcich - L. Thallóczy, *Diplomatarum Ragusanae*, 319; Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 113-114, 117-118; Р. Živković - I. Jakić - М. Brandić, *Uloga bosanskog kralja u Konavoskom ratu (1430-1433)*, *Povijesni zbornik: godišnjak za kulturu i povijesno nasljeđe 3 (2008)*, 20-21, нап. 54.

²⁷⁴ Војвода Сандаљ је пружио помоћ деспоту Стефану у борби против турске војске - С. Ћирковић, *Историја Босне*, 213-214; М. Динић, *За историју рударства I*, 66-68; Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić*, 187-188, 197-198; Е. Dedić, *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina*, 91-92.

верни. Према хронолошком редоследу излагања у Константиновом житију деспота Стефана овај сабор се одиграо пре јесени 1425. године, односно пре напада босанског краља на Сребреницу. Са друге стране већина аутора је везивала сабор за 1426. годину када је састављен уговор у Тати. До сада је у литератури преовладало мишљење да је поменути сабор одржан у Сребреници код Страгара на Руднику што је базирано на веома чврстим аргументима које је изнео М. Динић.²⁷⁵ Међутим, морамо поменути и интерполацију Владислава Граматика у рукопис Константиновог Живота деспота Стефана. Реч је о данас изгубљеном рукопису из кога је објављено неколико делова. Под 1425. годином говори се о сабору у Сребреници, а следећа реченица гласи: „*тај град, повраћен од Босне, одвојио се од Србије, али је убрзо умирен и бунтовници његови кажњени; а ови су сви богумилске јереси.*“ Постоји могућност да су у овој једној реченици спојена два хронолошки одвојена догађаја: напад босанског краља на Сребреницу (1425) и побуна рудара у њој (1427). Иако је Владислав Граматик недвосмислено повезао Сребреницу у Босни и поменути сабор, притом стављајући их у исту годину, не можемо само на основу овог податка везавати споменути сабор за наведено место. Такође, реч је о изгубљеном извору чији је извод настао средином претпрошлог века, тако да изнете податке не можемо проверити.²⁷⁶

Након рата са боснаским краљем, и сабора у Сребреници, дошло је до склапања уговора у Тати 1426. године између деспота Стефана и краља Жигмунда о наслеђивању престола. Овим уговором краљ Жигмунд је признао Ђурђа Бранковића за деспотовог наследника. Услов је био да обнови вазалне обавезе и да после Стефанове смрти врати Мачву, Београд, Голубац и неке крајеве западно од Дрине. Када је деспот Стефан умро 1427. године уговор у Тати је примењен у нешто измењеном облику. Наиме деспот Ђурађ је задржао Мачву док су Голубац преузели Турци који су још за живота деспота Стефана провалили у Србију.²⁷⁷

Поседи западно од Дрине који се помињу у уговору у Тати су: град Тишница *et pertinentiis eiusdem in tenetis Ozaz (Ozach)*, град Сокол у жупи Пољане, у којој је војвода Хрвоје сазидео тврђаве Бродар и Сусјед и баштине почившег Драгише и Хлапа које су у близини града Сокола. Град Тишница (*castro Thysnitza*) био је центар „тишничке власти“ која се помиње у повељи краља Стефана Томаша великом логотету Стефану Ратковићу 1458. године. Убикација овог града, а самим тим и тишничке власти још увек је спорна. Тумачећи различито *tenetis Ozaz (Ozach)* из поменутог уговора Ч. Мијатовић је град Тишницу сместио „у жупи Ожах“(!), а Талоци је смешта у околину Ужица. Ј. Радоњић је поменути град убицирао у Мачви код села Тишице које је деспот Ђурађ поклонио великом челнику Радичу.²⁷⁸ Према Х. Шабановићу *Ozaz* треба читати као Осат, што би одговарало жупи, а касније и нахији Осат која је била у „земљи Ковачевића“ након турског освајања. Област

---

²⁷⁵ М. Динић, *За истгорију рударства II*, 20-21; М. Пурковић, *Живот деспота Стефана*, 129-130; ИСН II, 214, нап. 28 (Ј. Калић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 70; Према А. Веселиновићу сабор се одиграо 1426. године – А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 237.

²⁷⁶ М. М. Петровић, *Владислав Граматик о богумилима у Сребреници*, у: *Словенско средњовековно наслеђе*, Београд 2001, 437-440; У издањима деспотовог житија нема поменутог навода о богумилима у Сребреници – К. Филозоф, *Живот деспота Стефана*, 113-114.

²⁷⁷ Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 175-176; Уговор у Тати сачуван је у веома лошој транскрипцији и објављен је у радовима Ч. Мијатовића и Л. Талоција крајем 19. века – Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић I*, Београд 1880, 391-400; L. Thallóczy, *Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije*, GZM 5 (1893), 181-184; новије издање овог извора: Н. Лемајић, *Уговор у Тати између деспота Стефана Лазаревића и Жигмунда Луксембуршког*, Радови Филозофског факултета 8, Источно Сарајево 2007, 443-448.

²⁷⁸ Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ*, 392-399; L. Thallóczy, *Prilozi k objašnjenju izvora*, 182; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 95-98; У повељи деспота Ђурђа великом челнику Радичу 1428/29. године помиње се село „**Тишница**“ у Мачви – С. Новаковић, *Законски споменици*, 335; Не можемо тврдити да су Тишница из ове повеље и тврђава Тишница исто место. Упореди: Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 188; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, ИЧ 20 (1973), 133.

Осата која је била подељена на две истоимене нахије простирала се јужно од Сребренице са обе стране реке Дрине.²⁷⁹

Све горе поменуте убикације дају само приближно положај Тишнице. Град се сигурно налазио западно од Дрине што показује место на коме се помиње у уговору. Поседи су набрајани тако да следе замишљену линију од запада ка истоку, почињу прво поседима у Босни (од југа ка северу), потом се набрајају поседи у Мачви и Београд, а набрајање се завршава са тврђавом Голубац. У сумарном попису босанског санџака из 1468/69. године помиње се пусто село Тишница у нахији Велетин. Поменута нахија налазила се у околини Власенице и Грабовице што показује убикација осталих села у нахији као и остаци утврђења Велетин у близини Грабовице.²⁸⁰ Нисмо успели да пронађемо топоним Тишница на том простору, као ни село Саребуре које се помиње у повељи из 1458. године.²⁸¹ Једини сличан топоним је село Тишча код ушћа истоимене реке у Дрињачу. Међутим, убикација Тишнице на овом простору би објаснила одсуство Сребренице у уговору у Тати, јер она остаје иза ове територије коју је деспот Ђурађ требао да врати угарском краљу. У супротном „Тишница у Осату“ била би далеко и одвојена од осталих угарскихседа у Усори. Ова убикација Тишнице у околини Власенице и средњег тока Дрињаче савакао није коначна, али се не сме ни потпуно одбацити без детаљних теренских истраживања овог простора.²⁸²

Одмах се намеће питање када је деспот завладао овим поседима западно од Дрине. Постоји могућност да их је добио од угарског краља када и Сребреницу, пошто је том територијом раније управљао херцег Хрвоје или их је освојио током рата са краљем Твртком 1425. године. Интересанто је међутим да се у ранијим изворима о предаји Хрвојевих градова не помиње град Соко, а у склопу уговора у Тати тврђаве Бродар и Сусјед, које је Хрвоје саградио, наводе се само као ближа одредница Сокола. Предложена убикација ових градова, као и области Пољана, у долини реке Јале значи да нису били повезани са деспотовим поседима око Сребренице. Између њих се налазила жупа Спреча у горњем току истоимене реке која је 1413. и 1424. године потврђена као посед Златоносовића. Да ли је можда Хрвоје био у поседу целог тог простора који је потом краљ Жигмунд доделио својим вазалима деспоту Стефану и браћи Златоносовић? Недостатак релевантних извора нас спречава да пружимо конкретан одговор на то питање. Мало је вероватно да је деспот ове поседе дубоко у Усори задобио у рату са босанским краљем Међутим, постоји могућност да их је добио када и Сребреницу или нешто касније од краља Жигмунда. На тај начин је Жигмунд бивше поседе херцега Хрвоја доделио свом верном вазалу деспоту Стефану, а један део вероватно Златоносовићима који су држали и неке поседе у Славонији. То би могло да објасни чврсте везе Златоносовића са Деспотовином у наредном периоду.²⁸³

Убикација тврђаве Тишнице коју смо предложили у околини Власенице и средњег тока Дрињаче, показује да се она налазила у домену Дињичића што оставља могућност да је тај град деспот касније заузео након рата са краљем Твртком 1425. године. То би указивало на правац у ком је српска војска пленила „босанске крајеве“, како преноси Константин Филозоф. Међутим, касније је могао добити од угарског краља и формалну потврду овогседа Тишнице чиме се може објаснити њено помињање у уговору у Тати. Одсуство Сребренице у уговору је могао бити уступак краља Жигмунда српском деспоту који се сасвим сигурно трудио да задржи овај богати рудник. Убикација Тишнице у околини Власенице значи да је граница између Босне и Деспотовине померена на запад долином реке

²⁷⁹ Жупа Осат помиње се 1283. године - Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи*, 109; А. Hoffer, *Položaj nekih mesta u povelji Sigismunda od god. 1426*, GZM 5 (1893), 553-554; Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 135-136.

²⁸⁰ А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 247; видети: ТК50, Kladanj, 476-2; ALBiH III, *Veletin* 16.327; У близини тврђаве Велетин налази се 6 локалитета стећака – Ш. Бешлагић, *Стећци у околини Власенице*, 112.

²⁸¹ У лоше сачуваном тексту повеље краља Стефана Томаша великом логотету Стрефану Ратковићу помиње се „у власти тишачкој село Саребуре што је било Вучино“ - Ф. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU I (1867), 156-158; С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, 13.

²⁸² D. Vujičić, *Hidronimi u lijevom slivu Drine*, 143; ТК50, Kladanj, 476-2.

²⁸³ R. Jeremić – J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture* II, 25; J. Мргић, *Северна Босна*, 112.

Дрињаче. У власт Србије је вероватно дошао и део долине Јадра, али не и Осат, пошто се 1426. године Љубсково наводи у власти Драгише Дињићића.²⁸⁴

Уговор у Тати бележи источно од Дрине и „*item districtu Radio vocato penes Abna existente*“. Још је Ј. Радоњић приметио да су места у том делу уговора готово идентична са местима у повељи краља Жигмунда из 1392. године, а која су раније припадала зету кнеза Лазара, Николи Горјанском (Млађем). Жигмундова повеља између осталог бележи и место „*Ragys*“, свакако идентично са поменутиим местом из уговора у Тати. Оба извора су сачувана у каснијим преписима са лошом транскрипцијом топонима што отежава њихову убијекцију. Сасвим је могуће да се ово место према редоследу набрајања, положају и имену односи на Рађевину како је раније предложено. На то упућује и близина Обне (*Abna*) која се на југоистоку наслањала на Рађевину у долини реке Обнице. Рађевина, као област у долини реке Јадар, делом излази из географских оквира наше теме, али је важно поменути је због рудника који су се налазили у близини (Зајача, Бохорина и Крупањ). Каснији османски извори помињу нахију Рађевину и постоји могућност да је у средњем веку постојала мала жупа која се простирала у долини реке Јадар.²⁸⁵

Долазак Сребренице под деспотову власт значио је и увођење нових мера у управи. Завођење тих „новина“ на које су се Дубровчани редовно жалили довело је до општег незадовољства које је кулминирало у марту 1427. године. Тада је дошло до побуне рудара који су убили надзорника Владислава постављеног од деспота. Изгледа да је побуна захватила целу Сребреницу и вероватно су се прикључили и неки Дубровчани, јер је деспот морао са војском да угуши побуну при чему су страдали многи дубровачки грађани.²⁸⁶ Само четири месеца након поменуте побуне деспот Стефан умире. У тренутку његове смрти османски одреди су пљачкали по Србији, а на вест о његовој смрти почело је окупљање нове турске војске. Ово је поред враћања територија угарском краљу по уговору у Тати, млетачких претензија у Приморју и спора око Сребренице са босанским краљем био додатни терет за новог владара деспота Ђурађа Бранковића (1427-1456). Уговор у Тати изгледа није у целости реализован. Поуздано знамо да је Ђурађ вратио само Београд, док је Голубац Турцима предао војвода Јеремија. Мачву је по свој прилици задржао, али немамо директних информација о поседима западно од Дрине. Соко, Бродар и Сусед се више не помињу у историјским изворима, а Тишницу је судећи према каснијим изворима деспот задржао.²⁸⁷ Турски напади на Србију настављени су и 1428. године и тада је један део њихове војске упућен ка Босни. Златоносовићи, чији су поседи страдали у походу две године раније, су ради одбране тражили од Дубровника оружје и муницију.²⁸⁸

Раније покварени односи Твртка II и босанске властеле су изгледа за кратко изглађени у августу 1428. године када је обављено краљево венчање. Свадбеној свечаности су присуствовали најистакнутији великаши и војводе Сандаљ Хранић, Радослав Павловић и Вукашин Златоносовић. Тежња босанских краљева да поврате Сребреницу, која је у ово време доносила још веће приходе него почетком века, као и друге територије западно од Дрине, представљаће стални извор раздора између Србије и Босне. Однос Босне и Србије додатно ће се закомпликовати током добро познатог „Конавоског рата“ (1430-1433) између Радослава Павловића и Дубровника. Када се у овај, може се рећи, локални сукоб буду уплели

---

²⁸⁴ К. Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 114; М. Динић, *За историју рударства I*, 34, нап. 19; Упореди опис границе: А. Веселиновић, *Граница између Србије и Босне*, 87-100; Упореди: Е. Dedić, *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina*, 94-96, 388-389.

²⁸⁵ А. Ipoly, Е. Nagy, D. Veghely, *Codex Diplomaticus patrius Hungaricus VII*, Budapestini 1880, 428; Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ*, 393; Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 187; М. Спремић, *Крупањ и Рађевина*, 48; С. Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, Прилози за КЈИФ 74 (2008), 10, 15-16; Код неких аутора *Radio* је превођено као „Рађо“ без појашњења - Н. Лемајић, *Уговор у Тати*, 445, 447; Поред нахије Рађевине постоји и нахија Јадар (1533) - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 105, 155-156, 181-187.

²⁸⁶ К. Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 114-115; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 107-108; М. Динић, *За историју рударства I*, 59-62.

²⁸⁷ М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 132-137; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 90-94.

²⁸⁸ Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 120.

краљ Твртко II, Вукашин Златоносовић, Сандаљ Хранић и деспот Ђурађ Бранковић, он ће захватити знатно шири простор.²⁸⁹

Пошто је започео рат са Дубровником око Конавла, Радослав Павловић је против себе навукао и гнев најјаче босанске властеле. Већ у јуну 1430. године Златоносовићи и војвода Сандаљ су били за освету Радославу „због његових недела“. Дубровчани су радили на склапању савеза са Твртком II који је на самом почетку сукоба водио помирљиву политику. Са друге стране почиње активније мешање деспота Ђурђа у унутрашње прилике у Босни, јер је деспот био у контакту са Радославом Павловићем. Док су се Дубровчани трудили да усмере снаге „целе Босне“ на њиховог непријатеља Радослава, краљ Твртко је поново дошао у сукоб са Златоносовићима. Сандаљ је још у јуну инситуирао да у савез против Павловића уђу Златоносовићи, а краљ је то изричито одбијао. Истог месеца је Твртко ишао у Усору, али изгледа да тада није дошло до отвореног рата са Златоносовићима. У августу 1430. године војвода Вукашин је предложио Сандаљу Хранићу савез против Павловића у који би уместо краља ушао деспот Ђурађ.²⁹⁰ Тиме је војвода Вукашин Златоносовић погазио „вјерну службу“ и починио „невјеру“, и зато је краљ одлучио да га казни јер је за такав преступ „вредно било племениту човеку главу одсећи“. Сукоб је почео још у августу, али је до коначног пада Златоносовића дошло касније. Твртко се у новембру спремао да крене у Усору са војском. Није познат ток ратних операција против Златоносовића, али су резултати похода били очигледни – босански краљ је заузео области својих неверних вазала. Крајем 1430. године Дубровчани су у писму војводи Сандаљу изразили жаљење због несреће која је задесила Златоносовиће.²⁹¹

Сада је на помолу био и сукоб босанског краља са деспотом на чијој је страни био и војвода Сандаљ Хранић. Већ 1431. године краљ Твртко II је забранио дубровачким трговцима да иду преко његове краљевине у Сребреницу и Србију. Уништивши Златоносовиће краљеви поседи су допирали до Дрине и граничили су се са Србијом. У септембру 1431. године Дубровчани су молили краља Твртка II да допусти трговцима прелаз преко његове области у Сребреницу. Исте године почело је окупљање босанске властеле која је подржавала Радивоја Остојића против краља Твртка. Пошто је био притиснут са свих страна Твртко је био приморан да се измири са Павловићима како би поправио свој положај у земљи, али је његовој владавини претила и спољна опасност од деспота и Турака који су вероватно и довели противкраља Радивоја у Босну.²⁹²

У априлу 1432. године краљ Твртко II је боравио у Главичици, северно од Зворника, када је примио дубровачке посланике у присуству властеле (*zentilhomini*). Међу краљевом властелом био је и жупан Драгиша Дињичић. Он је тада изјавио у име краљево и „све Босне“ да они не пристају да се „*lo terreno e contrada della Corona de Bosna*“ предају под туђинску власт. Ова изјава, иако се односи на спор Дубровчана са Радославом Павловићем и Љубишићима, показује дефанзивни положај краља и њему одане властеле. Није ни случајно то што је управо жупан Драгиша са поседима у Подрињу први иступао као заштитник територијалне целовитости земаља босанске круне. Добро се сећао пораза из 1425. године, а вероватно и деспотове освете. Када се узме у обзир да је владар са властелом боравио у Главичици према Дрини северно од Зворника јасно је да се већ тада очекивала опасност са истока. Краљ је изгледа убрзо напустио Усору, али се тамо запутио поново у августу исте године, а дубровачки поклицари су добили налог да краља прате само до Кладња који је био

²⁸⁹ J. Gundulae, *Chronica ragusina Junii Restii*, 243-264; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 261-266; P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 123; P. Živković - I. Jakić - M. Brandić, *Uloga bosanskog kralja u Konavoskom ratu*, 7-45.

²⁹⁰ В. Ћоровић, *Деспот Ђурађ према Конавоском рату*, Глас СКА 110 (1923), 26-31; P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 144, 146, 150-151; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 149-154; Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić*, 305, нап. 1078.

²⁹¹ P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 150-151; P. Živković - I. Jakić - M. Brandić, *Uloga bosanskog kralja u Konavoskom ratu*, 22-23; J. Мрђић, *Северна Босна*, 118-119.

²⁹² P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 155, 163-164; А. Веселиновић, *Забрана и прекид трговине у Србију*, 32-33; Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić*, 310-324.

на граници између Усоре и Краљеве земље. Упоредо са овим сукобом водиле су се борбе између Радослава Павловића и Сандаља, али није познато да ли су њихови одреди учествовали у сукобу краља и деспота у Подрињу.²⁹³ У новембру 1432. године Дубровчани јављају влади о сукобима краља и деспота који чине један другом штете на границама својих области. Ратне операције су настављене и наредне године. Зворник је још у априлу 1433. године био у рукама краља Твртка II, али се касније исте године помиње у власти деспота Ђурђа као и Теочак. До заузимања Зворника је можда дошло још у мају 1433. године кад је према извештају Дубровчана деспот вероватно био „*in partibus regis Bosne*“.²⁹⁴ Изгледа да је деспот Ђурађ овом приликом посетио и Сребреницу. Немамо директних потврда за то, али су Дубровчани две године касније (1435) приликом инсистирања да се изместе топионице у Сребреници истицали су оне у насељеном делу града што је деспот сам могао видети. Дакле, деспот је од самих становника града приликом посете добио молбу за измештање топионица што је обећао да ће учинити, али обећање није испунио до 1435. године.²⁹⁵

Изгледа да је Твртков савезник Радослав Павловић усагласио акције против деспота пошто је у мају 1433. године боравио у *Медвеђи* (Међеђа) на истоку његове области према Деспотовини, али се тамо није дуго задржао.²⁹⁶ Радослав се пре септембра 1433. године измиро са деспотом, па је краљ Твртко остао усамљен у даљој борби. Колико је слабу подршку те године имао краљ види се из његове повеље (март 1433) којом потврђује раније склопљени мир између Радослава Павловића и Дубровника. На повељи су наведена само три сведока. Међу сведоцима нема ни жупана Драгише који је само годину дана раније уз краља бранио целовитост босанске територије, као ни осталих чланова породице Дињичић. Пошто је властела већином стала на страну Радивоја Остојића, Твртко се једино могао надати да ће помоћ стићи од Угарске. Током 1433. и 1434. године Твртко је водио активну борбу против Радивоја и његових заштитника – Турака.²⁹⁷

На самом почетку овог рата краљ Жигмунд је био заузет кампањом у Италији. Тек ће у лето 1434. године сребренички бан Матко Таловац успети да пружи конкретну помоћ краљу Твртку. Пошто је до тада деспот већ обуставио даља освајања плашећи се угарске реакције, положај краља Твртка се видно поправио. Међутим, и поред помоћи сребреничког бана Твртко је морао крајем 1434. или почетком 1435. године да се повуче у Угарску. На двору краља Жигмунда дошло је до помирења деспота Ђурђа и босанског краља. Према споразуму између два владара деспот је задржао освојене крајеве босанског краљевства.²⁹⁸

Није потпуно расветљен ни утицај Османског царства у рату деспота и босанског краља. Турци су свакако били против Твртка пружајући активну подршку Радивоју Остојићу. Твртков положај у Босни се поправио тек након смрти Сандаља Хранића 1435. године. Када су 1451. године Дубровчани хтели са деспотом и босанским краљем да откупе на Порти земље херцега Стефана напомињали су како су некада војвода Сандаљ и деспот Ђурађ купили земљу краља Твртка и тако је деспот постао господар Зворника и Усоре (*Suoniche de*

---

²⁹³ N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle* II, Paris 1899, 306-308; М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, 268, 270; Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 165; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 119.

²⁹⁴ J. Gelcich - L. Thallóczy, *Diplomatarum Ragusanae*, 378; М. Динић, *За историју рударства* I, 36-37, 74; Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 165-166; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 159-160; У Главичици је била мања насеобина Дубровчана, а касније је забележена и у турским пописима Зворничког санџака из 1519. и 1533. године у оквиру нахије Зворник - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 99, 178; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 145, 256-257; Д. Ковачевић-Кojiћ, *Средњовековна Сребреница*, 25.

²⁹⁵ Д. Ковачевић-Кojiћ, *Здравствене прилике у средњовековној босанској држави*, 219-220; Иста, *Средњовековна Сребреница*, 28.

²⁹⁶ Само 16 дана касније војводу Радослава налазимо у Борачу - В. Ћоровић, *Деспот Ђурађ према Конавоском рату*, 37; Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 166, нап. 15-16.

²⁹⁷ Међу сведоцима на повељи из 1433. године наводе се само војвода Петар Клешић, дворски Иваниш Биоханић и кнез босански Твртко Боровинић - Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 512-513; Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 170-175; Радивоја Остојића је код турског султана док је тражио помоћ затекао путописац Бертрандон де ла Брокијер - Bertarandon de la Brokijer, *Putopis*, 98-99.

²⁹⁸ Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 166-167, 175; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 122.

Ussora). Треба имати на уму да су Дубровчани били добро обавештени о приликама у Зворнику. Само 1428. године било је 238 поданика Републике у овом граду. Пошто је деспот био вазал султана морао је да обезбеди подршку Порте новчаним средствима чиме би добио признање освојених области. Ово признање је изгледа „регистровано“ од стране Османлија тако да ће и у наредном периоду територију на левој обали Дрине третирати као део Србије. То се вероватно десило у септембру 1435. године када и потписивање новог мира са султаном и одлазак деспотове ћерке Маре у харем Мурата II.²⁹⁹

Освајањем поменутих територија дошло је до померања границе између Босне и Србије у Подрињу. Деспот је контролисао Зворник и Теочак са околином и тиме је држао, не само територију уз Дрину, већ и нешто шири појас западно од те реке. Њему је припадао и простор данашње Семберије око Бијељине где се налазио трг Четвртковиште. Можда је успео да заузме и остале територије Златоносовића у долини Спрече и своју власт прошири до поседа које је држао деспот Стефан 1426. године. Део тог поседа био је град Сокол са околином, у близини тврђава Бродар и Сусјед, који је деспот имао да врати угарском краљу према уговору у Тати. Знамо да уговор у Тати није у целости примењен пошто је деспот Ђурађ задржао Мачву. Међутим, немамо изворе о граду Соколу после 1426. године. Као што смо видели власт Србије западно од Дрине простирала се око Сребренице и ширила се ка Тишници, која је вероватно лежала у средњем току Дрињаче.³⁰⁰

Долина Јадра и већи део Осата остали су у власти Дињичића након рата 1425. године, али немамо никаквих директних информација о њиховој територији након рата са деспотом 1432-34. године. Уколико претпоставимо да је на Твртковој фалсификованој повељи из 1426. године измењено само име дестинатара, онда можемо закључити да су те године Дињичићи били уз краља, јер се јављају као сведоци. У другој половини треће деценије и током четврте деценије 15. века Дињичићи се не помињу тако често у изворима иако су раније Дубровчани истицали њихов утицај на станку. Ћутање дубровачких извора може да указује да су управо њихови поседи највише страдали у контранападу деспота Стефана 1425. године, а можда из освете за спаљивање подграђа Сребренице. Жупан Драгиша Дињичић се последњи пут помиње у изворима 17. априла 1432. године када је био присутан уз краља Твртка II приликом пријема посланика из Дубровника у Главичици. Не знамо која је била његова улога у рату са деспотом, али постоји основана сумња да је деспот поред поседа у Усори завладао и територијом ове породице. На чело ове породице ће након жупана Драгише стати војвода Петар Ковачевић, син његовог брата Ковача. Он је титулу војводе наследио од оца који се 1422. године помиње са титулом војводе (*voiuoda Coruace Dincichi*) када је један његов човек био сведок у некој тужби. Ковач Дињичић се заједно са братом (*zuban Dragissa Dignicich*) јавља и на списку дужника једног трговачког друштва 1428. године као *voiuoda Couaș Dignicich*. Петар Ковачевић ће касније у току „Дуге војне“ бити деспотов вазал што отвара могућност да су Дињичићи, или прецизније наследници Драгише Дињичића, још у току рата 1432-34. године прешли на страну деспота.³⁰¹

Један податак из 1435. године би могао да указује да је и област Дињичића са Јадром и Осатом дошла под власт деспота Ђурђа након рата са краљем Твртком. Те године је Борач у Земљи Павловића за Дубровчане био на граници између Босне и Србије. Дубровачка влада

---

²⁹⁹ D. Kovačević-Kojić, *Zvornik*, 19-35; M. Spremić, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 190-196; Исти, *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 94.

³⁰⁰ M. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, у: Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 54; M. Благојевић, *Насеља у Мачви и питање српско-угарске границе*, Ваљево. Постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 78-82; M. Spremić, *Деспот Ђурађ*, 97-98; Исти, *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, 91-105; Видети опис границе у Усори: J. Мргић, *Северна Босна*, 119-121.

³⁰¹ E. Kurtović – A. Peco, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* 1, 179; E. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 1, 284; P. Anđelić, *Originalni delovi dviju bosanskih povelja*, 353-354; M. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, 268, 270; A. Смиљанић, *Босански жупани*, 40; Војвода Петар Ковачевић се помиње и у тестаменту једног златара као дужник. Тестамент је састављен у Сребреници 8. октобра 1436. године – A. Веселиновић – Д. Јечменица, *Србија у дубровачким тестаментима*, 178.

је наложила свим трговцима који су ишли у Зворник или Сребреницу, да растоваре робу у Борачу, на граници Србије и ту чекају да се спорови око царина реше. Борач у долини реке Праче био је последње веће место у које су каравани за Сребреницу и Зворник свраћали. Власи поносници које су трговци унајмили у Дубровнику често нису ишли даље од Борача. У овом месту вршен претовар робе и унајмљивање нових поносника, па је разумљиво зашто је дубровачка влада одлучила да баш у њему трговци сачекају да се спор око царина реши.³⁰² Међутим, граница између Босне и Србије није била одмах код Борача пошто је оближњи Вишеград био у власти Павловића. Тако је граница вероватно ишла обронцима планине Јавор и долином реке Жепе, где се налази тврђава Вратар.³⁰³

Тако је деспот Ђурађ након рата са Босном завладао територијом која се пружала дуж реке Дрине преко Зворника и Сребренице до Осата. Деспот Ђурађ је узео титулу „*totius Uxore dominus*“ иако је држао само њен источни део. Међутим, ова граница ће трпети бројне промене у наредном периоду.³⁰⁴ На простору западно од Дрине који је контролисао деспот Ђурађ формиране су управне јединице – „власти“, које се помињу у повељи краља Томаша великом логотету Стефану Ратковићу. Иако се ове територијално-управне јединице спомињу доста касније, настале су свакако мало после заузимања ових области ради одбране западне границе. Не можемо одредити колико дуго се граница на овом делу одржала, али је до њеног померања дошло у току 1439. године са првим падом Деспотовине.³⁰⁵

---

³⁰² К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, у: Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 295, нап. 274; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 690; Д. Ковачевић–Којић, *Градска насеља*, 95-96.

³⁰³ Вишеград се често помиње у Дубровачким изворима од 1433. до 1437. године – *Вишеград* у: Лексикон градова и тргова, 73-74 (В. Петровић); Д. Ковачевић–Којић, *Градска насеља*, 99-100; Вратар у долини Жепе – ALViH III, *Vratar* 17.336.

³⁰⁴ L. Thallóczy – A. Aldásy, *A Magyarország és Szerbia*, 171; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 159-161; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 119-121; Упореди: Е. Dedić, *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina*, 390-393.

³⁰⁵ М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, Зборник ФФ у Београду 10-1 (1968), 237-243; С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, 12-13, 18; О властима на простору Средњег Подриња опширније у поглављу: *Територијално-управна организација Средњег Подриња*.

Пад под османску власт и прве деценије османске управе

Последњих година своје владавине краљ Жигмунд је настојао као и раније да заштити јужну границу Уграске, али без већих успеха. Појас заштите јужне угарске границе који су чинили Србија и Босна из године у годину се све више сужавао. У Босни након Конавоског рата и рата са Деспотовином, Твртко II је имао снажну опозицију. Тих година подршку Османлија добио је и противкраљ Радивој Остојић. Преокрет ће донети тек смрт војводе Сандаља Хранића, Твртковог главног противника у Босни, 1435. године, али ће након тога уследити нови рат између Радослава Павловића и Сандаљевог наследника Стефана Вукчића Косаче. Од међусобних сукоба босанске властеле највише су користи имали Турци коју су јачали свој утицај у Босанском краљевству. Тих година о приликама у Босни и Србији најбоље сведочи изјава Дубровчана 1436. године: „*e essi Turchi in Bosna e Schiavonia per tutto vieneno obediti come signori*“.³⁰⁶

Након смрти угарског краља Жигмунда 1437. године његови наследници Алберт (1437-1439) и Владислав I (1440-1444) нису успели да битније утичу на дешавања у Босни. Са друге стране деспот Ђурађ био је принуђен да напусти Србију пред походом султана Мурата II. Турци су 1438. године заузели три тврђаве Радослава Павловића, а наредне године су продрли чак до Јајца. У току освајања Деспотовине 1439. године турска пустошења нису поштедела ни Средње Подриње и остатак Босне. Турци су заузели Сребреницу вероватно током освајања Србије 1439. године, иако прве вести о њиховој власти у овом месту имамо из 1440. године. У Сребреници су завели нове царинске мере које су највише погодиле дубровачке трговце. Прво су се Дубровчани жалили код „*Turcus valiosus Strebernize*“ због нових царинских мера у Сребреници, а потом је уследило затварање дубровачких трговаца услед неплаћања данка султану. Исти службеник који је затварао трговце у Сребреници је деловао и на територији султановог вазала Радослава Павловића, где су Дубровчани такође хапшени. Дубровчани су молили султана да трговци у Србији и Сребреници буду третирани као у време господина деспота Стефана. Са овим је у вези сигурно и тајни одлазак дубровачког властелина Михаила Вучетића из Сребренице на двор Павловића у Борач почетком 1441. године.³⁰⁷

Поред Сребренице Турци су заузели и остале поседе деспота Ђурђа у Подрињу. Борбе са турском војском у Усори око Теочака су водили Јанош Хуњади и бан Никола Илочки вероватно крајем 1442. године. Њихов успех је на овом фронту био половичан пошто су већ 1443. године Турци заузели Сребреник и прелаз Брчко.³⁰⁸ Идеју о покретању похода против Османлија подржавао је деспот Ђурађ, како својим надахнутим говором на сабору у Будиму, тако и великим материјалим средствима. У октобру 1443. године краљ Владислав, војвода Хуњади и деспот Ђурађ су са крсташком војском преко Београда ушли у Србију. Тада се деспоту прикључило око 8000 коњаника и пешака, као и војвода Петар Ковачевић са 600-700 коњаника. Изгледа да је још пре тога војвода Петар, делујући као деспотов вазал, успео да ослободи Сребреницу и њене руднике. Припреме Петра Ковачевића за сукоб са Турцима су вероватно почеле још 1440. године када је преко посланика тражио шалитру од

³⁰⁶ N. Jorga, Notes II, 336; Bertarandon de la Brokijer, *Putopis. Putovanje preko mora*, 98-99; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 21-40; П. Рокаи, *Последње две године балканске политике краља Жигмунда (1435-1437)*, Годишњак ФФ у Новом Саду XII-1 (1969), 89-108; Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 176; Р. Fodor, *The Sigmurd and the Dragon. The Ottoman Empire and Hungary (1390-1533)*, u: *Fight Against the Turk in Central Europe in the First Half of the 16th century*, Budapest 2004, 20.

³⁰⁷ М. Динић, *За историју рударства I*, 74-77; И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952, 83; ИСН II, 241-253 (М. Спремић); Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 198, 200; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 234-242, 246-247; Р. Engel, *The Realm of St Stephan*, 280-285; Ј. Мрѓић, *Северна Босна*, 123; Е. Dedić, *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina*, 164, нап. 587.

³⁰⁸ L. Thallóczy – A. Aldásy, *A Magyarorszáг és Szerbia*, 141-142; Р. Engel, *Neki problemi bosansko-ugarских odnosa*, 71; Ј. Мрѓић, *Северна Босна*, 123-124; I. Petrovics, *John Hunyadi, defender of the southern borders of the Medieval Kingdom of Hungary*, Banatica 20-2 (2010), 63-75.

Дубровчана.³⁰⁹ Након успешних акција у „Дугој војни“ крсташка војска се у зиму 1443/1444. године повукла преко Србије назад у Угарску. Тако се већ 5. фебруара знало у околини Сребренице да је деспот прешао Саву на путу за Угарску.³¹⁰

Изгледа да је деспот Ђурађ војводи Петру Ковачевићу поверио управу над Сребреницом. Међутим, ситуација се није поправила за Дубровчане. Три Дубровчанина, који су купили царину у Сребреници од деспота, писали су писмо „*soto Gurgeuaz*“ 5. фебруара 1444. године где су се жалили на новонастале прилике.³¹¹ Након што је стигла вест да је деспот прешао Саву дошао је Паоко Стипашиновић са пургарима и избацио их из царинарнице. Они су потом побегли код војводе Петра Ковачевића у Ђурђевац. Са друге стране Паоко је тврдио да је деспот послао њега да убира царине, али је у марту 1444. године након оптужбе код војводе Петра да ради за Турке свезан и одузети су му коњи. Иначе Паоко је био познати трговац у Сребреници који није баш увек поштовао жеље дубровачке владе, а овде би било корисно истаћи да је он 1441. године био кнез у Сребреници док су њом управљали Турци.³¹²

Из горе поменутог случаја видимо да се прилике у Сребреници нису поправиле, али и да власт у Сребреници врши војвода Петар свакако у служби деспота Ђурђа. Међутим, у мају 1444. године Сребреник, тврђаву града Сребренице су држали Турци. Нови босански краљ Стефан Томаш (1443-1461) успео је да је преотме пре 22. маја 1444. године када је у Дубровник стигла вест „*de levatione castris Strebrnich de manibus Turcorum*“. Знамо поуздано да је краљ Томаш држао Сребреницу и почетком августа 1444. године када су се Дубровчани жалили на неправде у овом месту.³¹³ Ипак, тешко је претпоставити да се турска посада у Сребренику одржала скоро годину дана окружена непријатељима. Вероватно је тврђава остала у српским рукама током трајања „Дуге војне“, а Турци су је поново заузели између марта и маја месеца 1444. године, па је онда уследио напад краља Томаша.³¹⁴ Пре напада на Сребреник босански краљ се ставио под заштиту угарске круне што му је, заједно са успесима крсташке војске, дало подстицај за деловање. Већ наредне године Томаша је у заштиту узео и римски папа.³¹⁵

Тако је Босна после дужег времена поново загосподарила овим богатим рудником. Међутим, уговором између султана и деспота овоме је била призната између осталог и Сребреница. У попису градова Јана Длугоша који су враћени деспоту наводи се и Сребреник (*Srebrnik* - тврђава града Сребренице) који краљ Томаш свакако не би предао без борбе. Наведени попис градова наводи и „*Surin*“ који није прецизно убициран, али се можда односи на тврђаву Шубин недалеко од Сребренице. Треба напоменути да је приликом реконструкције граница Деспотовине (1444-1459) утврђено да Длугошев попис градова није поуздан извор и не одговара увек стварној ситуацији на терену.³¹⁶

Петар Ковачевић је свакако деловао као вазал деспота Ђурђа почетком 1444. године, али нам није познато његово држање за време акција босанског краља који је у нападу на

---

³⁰⁹ О учешћу војводе Петра Ковачевића: „*venit eciam ad eundem ex Bossina quidam vauvoda vocatus dominus Petrus Cohacz cum equitibus VIc vel VIIc*“ - N. Jorga, *Notes* III, 109; М. Динић, *За историју рударства* I, 45, 77; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 275-279; P. Engel, *The Realm of St Stephan*, 285-288.

³¹⁰ М. Динић, *Грађа за историју Београда* II, 55; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 282-284; О ратним операцијама и кретању војске у „Дугој војни“ са новијом литературом видети: М. Максимовић, *Срби и „Дуга војна“ 1443/1444. године*, Војноисторијски гласник I (2013), 45-70; А. Крстић, *Српски градови и тргови у угарској грађи из времена „Дуге војне“ (1443-1444)*, ИЧ 65 (2016), 113-146.

³¹¹ М. Динић, *Грађа за историју Београда* II, 55; Овде је реч о тврђави Ђурђевац јужно од Сребренице на Дрини – ALBiH III, *Ђурђевац* 16.60.

³¹² М. Динић, *Грађа за историју Београда* II, 55; Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 2, 706; М. Динић, *За историју рударства* I, 76, 97-98; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 52-54, 141, 202.

³¹³ N. Jorga, *Notes* II, 402, 406; М. Динић, *За историју рударства* I, 76-77; Исти, *Сребреник крај Сребренице*, 357; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 284.

³¹⁴ М. Максимовић, *Срби и „Дуга војна“*, 66, нап. 80; Упореди: М. Динић, *За историју рударства* I, 76.

³¹⁵ М. Антоновић, *Панство и Србија*, 66.

³¹⁶ J. Dlugossii, *Historiae Polonicae Libri* XII, Tomus IV, Cracoviae 1877, 703; С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444-1459)*, 64, 68.

Сребреницу свакако прелазео преко његове територије. Треба напоменути да је у то време војвода Петар радио на прибављању оружја и барута из Дубровника. У фебруару 1444. године Веће умољених је послало војводи свог познатог бомбардијера, а само један дан након што је стигла вест у Дубровник о Томашевом заузимању Сребренице Веће је одбило његову молбу да му пошаље оружје. Као да су Дубровчани знали, или су страховали, да ће то оружје бити употребљено против краља Томаша. Тек је касније војводи Петру дозвољено да купи одређену количину сумпора и шалитре на дубровачкој територији.³¹⁷ Ковачевића нема ни у повељи краља Томаша од 3. септембра 1444. године, али иста повеља бележи међу сведоцима на другом месту Твртка Станчића који је имао функцију усорског војводе. Резиденција Станчића је био град Перин на Дрињачи па је већи део долине ове реке у ово време припадао Босни као и Сребреница док је Зворник вероватно остао у Србији. Поред тога босански краљ је морао контролисати и долину Јадра, односно главни пут из централне Босне ка Сребреници. Војвода Петар се вероватно повукао у Деспотовину или се као деспотов вазал одржао на својим поседима у Осату и Ђурђевицу.³¹⁸

У наредних неколико година ни Србија ни Босна нису успевале да стабилизују своју власт у Средњем Подрињу. Деспот Ђурађ је вероватно још током априла 1445. године повратио Сребреницу, а она је и у септембру исте године била у његовом поседу када је Дубровчанима потврдио раније повластице у овом месту. Крајем 1445. године Твртко Станчић је по наређењу босанског краља контролисао промет путника преко Перина ка Деспотовини. Војвода Твртко је пуштао трговце само уколико би добили „веру“ од деспотовог војводе у Зворнику (*fede de vajuoda de Suonich*). Дакле поред Сребренице и Зворник је тада засигурно био у саставу Србије. Међутим, непуних годину дана касније у Сребреници опет заповедају људи босанског краља. Јула месеца 1446. године три Дубровчанина преговарају са босанским краљем око куповине царине у Сребреници.³¹⁹ Свакако није случајно да исте године у повељама краља Томаша имамо, после дуже паузе, поново Подриње у титулатури босанског владара (Табела бр. 1). У повељи од 22. августа 1446. године, међу „властелом краљевства ми“, помиње се и војвода Петар Ковачевић који је претходно био у служби деспота Ђурђа. Очигледно је војвода Петар пре тог датума са свим својим поседима прешао на страну краља Томаша.³²⁰

Током 1447. године спор око Сребренице је решен компромисом. Српски деспот и босански краљ су се нагостили да деле приходе од сребреничке царине. У граду су неко време деловали службеници и једног и другог владара, а у сребреничкој ковници је кован новац који је на једној страни носио име деспота Ђурђа, а на другој краља Томаша (Слика 3). Да ово није било коначно решење најбоље говоре честе несугласице које су избијале између деспотових и краљевих људи. У тим несугласицама поново је велику улогу имао већ поменути Паоко Стипашиновић. Пре априла 1447. године Паоко је као кнез Сребренице са пургарима одузео имање деспотовом царинику. Исти Паоко се у децембру наведене године помиње као слуга и послушник босанског краља.³²¹ Средином 1448. године краљ Томаш се жалио Дубровчанима на Паскоја Соркочевића, деспотовог челника, и Дамјана Ђорђића да

³¹⁷ М. Динић, *За историју рударства* I, 45-46.

³¹⁸ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-2, 115-117; М. Динић, *За историју рударства* I, 43-44; А. Веселиновић, *Забрана и прекид трговине у Србији*, 25-41; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 289-310; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 125.

³¹⁹ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-2, 30-32; Е. Kurtović – А. Ресо, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* 2, 459-460; М. Динић, *За историју рударства* I, 37-38; 77-78; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 39; У Подперину је 1445. године извршена крађа тканина намењених војводи Твртку Станчићу и његовом брату Гашпару - Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 2, 734.

³²⁰ Ђ. Šurmin, *Hrvatski spomenici* I, 165; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 438-440; М. Благојевић, *Подриње*, 54-56.

³²¹ „слуге и послушници краља босанског... кнезь Миклевш и кнезь Паоко Стипашиновић и сви пургарьк срьевьрничци“ - К. Лиречек, *Српски споменици*, 86; Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 2, 774; М. Динић, *За историју рударства* I, 78.

ометају споразум између њега и деспота. Пошто овим компромисним решењем није била задовољна ни једна ни друга страна, сукоби су убрзо настављени.³²²

Слика 3. – Заједничка монета - динар деспота Ђурђа Бранковића и краља Стефана Томаша (В. Иванишевић, *Новчарство*, 299)

Сребреница ће поново бити у саставу Деспотовине од септембра 1448. године. Српска војска, којом је командовао Тома Кантакузин, брат деспотице Јерине, потукла је босанску војску 16. септембра 1448. године. Како бележе летописи: „и разви **Тома краља босанског Томаша**“.³²³ Дубровачка влада је у октобру 1448. године изнела оштар прекор свом грађанину Жуњу Челубовићу због његовог држања приликом недавног деспотовог заузимања Сребренице.³²⁴ Поменути деспотов шурак Тома је још од 1433. године имао неке везе са Сребреницом пошто су у његовом поседу биле куће које су, према жалбама дубровачке владе, неправно одузете од њених грађана.³²⁵ Након сукоба из 1448. године у српске руке је поново дошла Сребреница, али и Вишеград и његова околина. У овом рату на страни деспота је био и Стефан Вукчић Косача који се у међувремену окренуо против свог зета, краља Томаша. У овом сукобу је вероватно заробљен и босански властелин Радоје Бабунић кога је Дамјан Ђорђић, у служби деспота Ђурђа, откупио за 50, а тражио 200 дуката да га ослободи. Убог тога је краљ Томаш интервенисао код дубровачке власе 1449. године.³²⁶ У дубровачким документима из фебруара 1449. године Вишеград се први пут помиње у саставу српске државе када су се Дубровчани жалили на нове царине деспота Ђурђа. На основу расположивих извора не можемо закључити до када је Вишеград био под српском влашћу као ни тачан обим границе на том делу Подриња. Немамо ни податаке да ли су оближње тврђаве Добрун и Хртар заједно са Вишеградом дошле у руке деспота Ђурђа. Положај ових тврђава упућује на закључак да су се и оне тада нашле у границама Деспотовине. Град Добрун, који се 1433. године помиње у власти Павловића, налази се у долини реке Рзав где је контролисао пут који је ишао од Вишеграда преко обронака Таре и

³²² М. Динић, *За историју рударства* I, 78-79; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 281; В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001, 193; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 39-42; О чечницима видети: М. Благојевић, *Државна управа*, 208-216; *Челник* у: ЛССВ, 812-814 (М. Благојевић).

³²³ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 235-236; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 334.

³²⁴ „in questo aquistar de Streberniza che novamente ha fato lo signor despoto“ – цитирано код: М. Динић, *За историју рударства* I, 79, нап. 26.

³²⁵ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 21-22.

³²⁶ N. Jorga, *Notes* II, 431; М. Динић, *За историју рударства* I, 78; С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 105-106.

Златибора до Ужица или на југ ка Прибоју и долини реке Лим. Северно од Вишеграда водио је други пут до тврђаве Хртар одакле се ишло на исток у Подриње преко Заовина и Таре. Такође, могло се од прелаза на Дрини ићи и ка северозападу до реке Жепе и тврђаве Вратар. Тешко је претпоставити да је српски деспот завладао Вишеградом, а да је у било којој од поменутих тврђава била босанска посада на саобраћајницама које су спајале Вишеград са остатком Деспотовине. Са друге стране и босанска војска, било у Добруну или Хртару, би била одсечена присуством српских одреда у Вишеграду бар пола године (сеп. 1448. – феб. 1449. године). У том периоду граница између Србије и Босне се налазила на Дрини од Вишеграда на југу до ушћа Жепе на северу. Тврђава Вратар северно од Хртара је вероватно остала у саставу Босне као и пре 1448. године.³²⁷

Српска власт у Сребреници је опет била кратког века пошто се већ у фебруару 1449. године, док је Вишеград био у саставу Србије, у њој помињу „*Valiosi del Re*“ који су са Паоком Стипашиновићем затварали Дубровчане и одузимали им руду која је потом прерађивана за краља.³²⁸ Исте године у новембру, краљ Томаш је у Добору издао повељу којом се обавезао угарској круни и губернатору Хуњадију да неће доводити османске одреде против Угарске и да у својим поседима од Дрине до Украине (*a Drena usque fuvium Ukrina*) неће пуштати Турке нити им обезбеђувати бродове и прелазе преко река. У повељи је наглашено да се простор од Дрине до Украине налази у рукама (власти) босанског краља што би се могло уклопити у горе изнете фрагментарне вести о сукобу Босне и Србије 1448 и 1449. године.³²⁹

Пошто су оба владара у овом периоду градила добре, а у случају Томаша срдачне односе са Римом, папа је 1450. године писао надбискупу Острогона да се заложи за мир између деспота и краља.³³⁰ Потом је Дубровачка влада преузела посредништво у решавању спора око Сребренице. Она је предлагала краљу Томашу да преда Републици на чување Сребреник као залог да ће се споразум између њега и деспота поштовати. Овај предлог није усвојен, али је ипак дошло до склапања мира између деспота Ђурађа и краља Томаша. Крајем јула 1451. године краљ је предао деспоту Сребреник, а са њим свакако и подграђе – „*castello de Strebernich esser dato in man del signor despot*“. У решавању овог спора деспот је изгледа имао подршку Турака и био је у добрим односима са новим султаном Мехмедом II (1451-1481) на почетку његове владавине.³³¹

Крајем 1451. и почетком 1452. године и краљ Томаш и деспот Ђурађ су настојали да уреде односе са султаном Мехмедом II. Значајна повластица за краља Томаша било је повлачење турских одреда из Босне. Након тога у јулу 1452. године краљ и деспот су имали уговорен састанак у Подрињу. Деспота је пратио цео двор па и Дубровчани у његовој служби. Ђурађ је прво посетио Теочак, а након тога Сасе и Сребреницу.³³² Потом је уследио и његов састанак са краљем Томашем. О њиховом међусобном договору једино се зна да је „*Signor despot la havuta la sua intencion de Suonich*“. Нису познате појединости договора око Зворника, али пошто га је деспот и пре тога држао вероватно је сада добио Томашево формално признање.³³³ Крајем октобра 1452. године деспот је још увек био у Подрињу. Паскоје Соркочевећ који се враћао из Једрена затекао је деспота у селу Радаљ код Зворника.

³²⁷ Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 100; М. Поповић, *Утврђења Земље Павловића*, у: *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 95-98; *Вишеград, Добрун, Хртар*, у: *Лексикон градова и тргова*, 73-74, 97-98, 314 (В. Петровић, С. Мишић, С. Рудић); С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444-1459)*, 68-69.

³²⁸ N. Jorga, *Notes* II, 431; М. Динић, *За историју рударства* I, 79.

³²⁹ А. Крстић, *Повеља краља Стефана Томаша којом се обавезује на верност Угарској против Турака*, ГПБ 8 (2015), 99-100; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 125-126.

³³⁰ М. Антоновић, *Панство и Србија*, 66, нап. 91.

³³¹ Извор је објављен са погрешном годином (1452) у: J. Gelcich - L. Thallóczy, *Diplomatarum Ragusanae*, 514-515; М. Динић, *Сребреник крај Сребренице*, 358-360; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 369-370.

³³² Дубровчани у деспотовој пратњи писали су у септембру 1452. године својој влади из „*sotto Teozach*“ – N. Jorga, *Notes* II, 471-472; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 376.

³³³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 376, нап. 81; Ј. Мргић, *Последња два Котроманића и Деспотовина*, у: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, Београд 2011, 197.

После три месеца проведених у Подрињу деспот се у позну јесен 1452. године вратио у Смедерево. Овај састанак и вероватно признавање деспотових поседа од стране босанског краља мора бити повезано са раније склопљеним миром између Османског царства и Угарске. Поменути мир је признао деспоту добра која има у Босни и прети онима који му их не поврате да неће бити у миру са султаном. Ово се свакако односило на босанског краља који је изгледа након предаје Сребренице (јул 1451) задржао још неке деспотове поседе до склапања поменутог уговора о миру (новембар 1451). Враћање преосталих поседа деспоту уследило је касније приликом састанка деспота Ђурђа и краља Томаша. Дакле, овај мир је гарантовао деспоту поседе преко Дрине тако да су Османлије и у овом случају територије које је деспот заузео у рату са Твртком II сматрали за део Србије.³³⁴

Међутим, поменути мировни уговор није могао дуго да заштити позиције деспота Ђурђа. Пад Цариграда је показао велике амбиције султана Мехмеда II Освајача (1444-1446; 1451-1481). Са Порте је 1453. године стигао ултиматум деспоту Ђурђу о предаји делова његове државе. Већ 1454. године турске трупе су пустошиле градове и села по Србији, а деспот се са породицом склонио у Угарску. Спас за опседнуто Смедерево уследила је тек након што је угарска војска предвођена Хуњадијем прешла Дунав. Турци су поражени код Крушевца, а деспот који се вратио у Смедерево писао је о победи сребреничком војводи Брајану.³³⁵

Мирни односи између деспота и босанског краља нису дуго трајали, као ни са турским султаном. У летописима под годином 1455. стоји: „**Погыбе Петръ Ковачевикъ подъ Сребрьницом одъ Дмитра Радоевика маѣ ѿ**“. Ова вест би могла да указује на то да је војвода Петар покушао да у име босанског краља Томаша преотме Сребреницу.³³⁶ Након погибије војводе Петра, крајем 1455. године, опљачкани су дубровачки трговци *in territorio Tuertchi Chouaceuich*, а који су трговали по Србији (*in partibus Seruie*). Изгледа да су опљачкани приликом повратка у Дубровник, па из ове вести не можемо извући закључак да је територија Ковачевића дошла под власт Србије, али свакако показује несигурност за трговце у ратним временима. Исте године војвода Твртко је код Перина одузео сребро и робу од каравана који је ишао из Зворника. Судбина војводе Петра је изгледа била уско везана за Сребреницу. Први његов помен у изворима је у вези са пословима у Сребреници, потом је у време „Дуге војне“ успео да преотме Сребреницу од Турака за деспота Ђурђа, а затим је прешавши на страну краља Томаша погинуо у покушају да преотме тај богати рудник од деспота. Овај напад босанске војске на Сребреницу треба довести у везу са пролећним нападом турске војске која је кренула ка Новом Брду. Краљ Томаш је рачунао да ће деспот бити заузет борбама са Турцима и да ће тако лакше поново завладати Сребреницом. Иако је Сребреница успешно одбрањена, 1. јуна 1455. године пало је Ново Брдо.³³⁷

Након погибије војводе Петра на чело породице је стао његов (млађи?) брат Твртко Ковачевић. Он се први пут помиње са титулом кнеза 1439. године, а титулу војводе је изгледа наследио након смрти Петра Ковачевића, јер се као кнез јавља и у повели краља Томаша 1451. године. Трећи син војводе Ковача је вероватно био Иваниш који се ређе јавља у изворима од браће. Након пада Босне у Дубровнику се помињу његови, по имену

³³⁴ Село Радаљ се помиње и у попису Зворничког санџака из 1533. године у нахији Бохорина - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 95; TK50, Zvornik, 477-1; М. Спремић, *Десном Ђурађ*, 376-378; Е. Dedić, *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina*, 224-226.

³³⁵ F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 152-153; М. Спремић, *Десном Ђурађ*, 419-422.

³³⁶ Бранковићев летопис на латинском под овом годином бележи: „*Eodem anno Dmitar Radoevich maestat Petrum Kovachevich sub Srebreniza*“ - Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 238, 294; Р. Новаковић, *Бранковићев летопис*, Београд 1960, 55; Војвода Дмитар Радојевић је био један од истакнутих велможа у Деспотовини; М. Спремић, *Десном Ђурађ*, 460, 494.

³³⁷ E. Kurtović – A. Peco, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* 2, 627; E. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 2, 929-930; Константин Михаиловић, *Јаничаре у спомене*, 120-121; М. Спремић, *Десном Ђурађ*, 429-432; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 145-146.

непознати, син и ћерка (1464).³³⁸ У једном другом извору (1457) помиње се *Tuertcho Iuanis Couaseuich* који је задржао у служби извесног Иваниша Бошковића. Он се из тог разлога није могао одазвати судском позиву у Сребреници, а овај податак је навео М. Динића на претпоставку да је поменути Иваниш (Ковачевић) отац Твртка Ковачевића. Прва могућност јесте да је писар грешком унео име окривљеног (*Iuanis*) између имена и презимена Твртка Ковачевића. Друга, по нама вероватнија могућност, јесте навођење Твртка заједно са својим братом Иванишем чије је заједничко име са окривљеним (Бошковићем) допринело забуну око овог документа.³³⁹ Ово вероватно није први пут да се Твртко и Иваниш заједно помињу у дубровачким изворима. У фебруару 1442. године Твртко и Иваниш Дињичић (*Tuerdcho e Iuanis Dignicich*) су одузели новац и робу неким дубровачким трговцима. Само презиме (Дињичић) нас упућује на синове жупана Дињице што је због временске разлике готово немогуће. Друга могућност јесте да се ради о сасвим другој породици, а у обзир долази породица Жарка и Вукића Диничића који су били властела Павловића.³⁴⁰ За нас је највероватнија трећа могућност, да се ради о синовима војводе Ковача који су овом приликом понели презиме по свом деди жупану Дињици. У прилог овој трећој могућности иде и чињеница да су сва три трговца којима је роба одузета били активни у Подрињу тј. Сребреници, а било је и случајева коришћења презимена по деди и у другим породицама пошто је 1382. године Павле Раденовић ословљен као Павле Јабланић.³⁴¹

За успон крајем 14. и током прве половине 15. века породица Дињичић/Ковачевић има највише да захвали положају својих поседа. Ти поседи су окруживали један од најбогатијих рудника на Балкану, па је активност ове породице увек била уско везана за Сребреницу. Дубровчани су увек настојали да имају добре односе са њима, не само због њиховог утицаја на босанском станку, већ и због безбедног пролаза према Сребреници. Утицај ове властеле најбоље се види по томе што је дубровачка влада њима додељивала поклоне који нису много заостајали у вредности за поклонима које су давали Златоносовићима и другој властели. Са друге стране положај њихових поседа на граници према Деспотовини значајно је да ће бити први на удару у сваком сукобу.³⁴²

Након смрти деспота Ђурђа Бранковића 1456. године, на чело Деспотовине долази његов најмлађи син Лазар Бранковић, једини који није био ослепљен. Он је успео да склопи мир са султаном 1457. године, али су османске трупе преко Србије ишле ка Босни и угрожавале Угарску. Турци су боравили на десној обали Саве где су градили бродове за даља дејства. Са друге стране краљ Томаш је, угрожен османским присуством у својој земљи, кренуо 1457. године у дипломатску акцију прикупљана помоћи и покретања крсташког похода. Планови папе Каликста III (1455-1458) о покретању заједничке акције хришћанских снага против Османлија су били далеко од реализације. Војвода Твртко Станчић је затворио

---

³³⁸ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 438-440; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-2, 118-120; М. Динић, *За историју рударства* I, 42-43, нап. 23-25.

³³⁹ К. Лиречек, *Споменици српски*, 88; Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 2, 956-958; М. Динић, *За историју рударства* I, 43, нап. 25.

³⁴⁰ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-2, 102, 150-151; Nakaš L. – Župarić D. – Lalić A. – Dautović Dž. – Kurtović E., *Codex diplomaticus regni Bosnae*, 675; С. Рудић, *Босанска властела*, 70, 195.

³⁴¹ Оштећени трговци били су: Драгоје Соркочевић (*Dragoe de Sorgo*), Руско Дмитровић (*Ruscho Dmitrouich*) и Радеља Радончић (*Radeglia Radoncich*). Међу њима је свакако био најпознатији Драгоје Соркочевић који је готово стално боравио у Сребреници. Тамо се први пут помиње 1425. године, а последњи пут 1453. године. Његова пословна мрежа је била далеко шира од околине Сребренице, али је највише пословних контаката имао у рударским местима Средњег Подриња. Поменуте 1442. године он је у априлу био изабран за конзула у једном судском спору у Сребреници. Руско се такође помиње у Сребреници између 1432. и 1442. године, а у листи дубровачких пучана у Сребреници код Д. Ковачевић-Којић забележен је Радеља Радовчић (1432-1438) па се можда ради о истој особи. Он се неколико пута јавља у одлукама Малог већа као парничар, али увек са презименом *Radovzich* – Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 85; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 165, 265, 325, 339, 352, 416, 463; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 44-45, 168, 206, 221; Р. Ђук, *Пословање Дубровчана у Подрињу*, Србија и Медитерански свет у позном средњем веку – одабрани радови Руже Ђук, ур. С. Рудић, Београд 2019, 170-171, 175.

³⁴² N. Jorga, *Notes* II, 209; М. Динић, *За историју рударства* I, 41.

папског изаланика Дубровчанина Јунија Градића и том приликом му одузео папске буле и писма. У писму краљу Томашу папа је тражио да се ослободи Градић за кога је истакнуто да је био папски изасланик код „*Rege Hungarie, necnon Celsitudine tua et Despoto Servie*“. Из расположивих извора се не могу сазнати разлози овог потеза војводе Твртка, али затварање и одузимање имовине Дубровчана била је добро позната репресивна мера босанске властеле. Посланик је сигурно ухваћен на поседу Станчића, вероватно на путу из Србије или Угарске ка централној Босни. Углавном интервенција папе Каликста III за ослобођење Јунија Градића је уродила плодом, јер се он касније јавља у дипломатској служби Дубровачке републике, али мало је вероватно да је краљ Томаш казнио Твртка Станчића за његов поступак како је папа захтевао.³⁴³

Кратка владавина деспота Лазара, испуњена страхом од Турске опасности, као и сукоби унутар владарске породице, завршила се 20. јануара 1458. године када деспот изненада умире. Према једном писму упућеном сплитском посланику у Милано 22. фебруара 1458. године, смрт деспота Лазара искористио је краљ Стефан Томаш и одмах је заузео Сребреницу и још 11 тврђава, од којих је пет дао властели Станчићима, а четири Ковачевићима. За себе је задржао Сребреницу и још два града.³⁴⁴

Деспот Лазар је умро 20. јануара, а већ 22. фебруара се знало у Сплиту да је краљ Томаш заузео његове градове западно од Дрине. Вест о војним акцијама краља Томаша морала је директно или посредно да путује 380 километара колико износи раздаљина од Сребренице до Сплита.³⁴⁵ То значи да би вест о дешавањима у Подрињу стигла у Сплит за најмање 15 дана, мада треба рачунати на то да се зими путовало спорије, јер је пут био тежи.³⁴⁶ У већ поменутој повељи великом логотету Стефану Ратковићу из октобра месеца 1458. године стоји „и ште што мѹ сѹ придали по смрѹти свето почившега господина деспота Лазара светла госпоѹка Елена и господињ деспотѹ Степанѹ ѹ ѹзоре село Пакларе, што е било Милоша Биомѹжевиѹка; и што мѹ сѹ дали ѹ замену логофетѹ Степанѹ ѹ власти тишачкои село Саревире што е било Вѹчино.“ Дакле наследници деспота Лазара дали су логотету Стефану Ратковићу село Саревире у Тишничкој власти и село Пакларе у Усори пре војне акције краља Томаша.³⁴⁷ Пошто је Стефан Ратковић био човек близак двору и на важној функцији могао је одмах, тачније само неколико дана после смрти деспота Лазара, да добије потврду старих и доделу нових поседа од деспотице Јелене и деспота Стефана. Уколико узмемо у обзир време које је требало да вест о смрти деспота Лазара стигне до краља Томаша, као време неопходно за припрему војне акције, а томе додамо и време путовања вести о резултатима његовог похода до Сплита остаје једино могућност да се краљ Томаш спремао за зимску кампању још пре смрти деспота Лазара. Заузимање градова у Подрињу могло је бити само почетком фебруара. У војним операцијама учествовали су Ковачевићи и Станчићи који су, како видимо из писма сплитском посланику у Милану, за то и били награђени. Тада је дошло до поновног померања границе на реку Дрину.³⁴⁸ Ово није усамљен случај зимског ратовања у

³⁴³ Поменути Јуније Градић је раније обављао улогу амбасадора депоста Ђурђа у Италији - А. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* II, Romae 1860, 290-291; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 501-508; Ј. Мрغيћ, *Северна Босна*, 131.

³⁴⁴ У писму се помиње да је краљ за себе задржао Сребреницу и два града, али је један од њих можда био Зворник, а други према претпоставци М. Динића Теочак - В. Макушев, *Историјски споменици Јужних Словена и околних народа* II, Београд 1882, 204-205; М. Динић, *За историју рударства* I, 84-85; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 517; Упореди: А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 148, нап. 127.

³⁴⁵ За раздаљину није узета ваздушна линија већ раздаљина данашњим пуним правцима. Стога је износ километара само условно тачан, с обзиром на тадашње врсте путева, али су они само местимично одступали од савремених комуникација.

³⁴⁶ За анализу је узета просечна брзина коњаника - војника у маршу, која је на умереном терену и условима пута, износила 4,8 km на час, а дневно се путовало од 5 до 7 сати - В. Крекић, *Циркулација информација*, 50-56; Ј. Мрغيћ, *Северна Босна*, 208-213.

³⁴⁷ F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 157; С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, 12-13; Упореди: А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 148, нап. 127.

³⁴⁸ С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе*, 68-69; О осталим поседима великог логотета Стефана Ратковића - Исти, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, 8-18.

овом делу Европе током 15. века, али остаје чињеница да је зима поменуте 1458. године била нарочито „сурова и снеговита“ у Подунављу.³⁴⁹

Истог месеца када Сплићани пишу свом посланику у Милану, турски одреди су присутни у Босни. Тачније, истог дана када је из Сплита писано о акцијама краља Томаша у Подрињу, из Задра су млетачки поданици извештавали о турском одреду који броји 5000 војника и очекивали су њихов прелазак из Босне у Деспотовину. Можда је ова турска акција, организована свакако од стране локалних крајишника, а не регуларне султанове војске, била одговор на краљево заузимање деспотових градова. Већ крајем марта или почетком априла 1458. године Томаш је морао да се измири са султаном и пристане на плаћање данка. Мала висина овог трибута (9000 дуката) у односу на уобичајени износ од око 40.000 дуката оставља могућност да је краљ турском султану тада препустио и градове које је заузео од Србије, а на које је султан полагао право након смрти деспота Лазара. Овде се првенствено мисли на Сребреницу пошто је Зворник још у септембру 1459. године био у саставу Босне. У Зворнику у Босни је 26. септембра 1459. године састављен тестамент у присуству посланика код босанског краља.³⁵⁰ Међутим, пошто не знамо поуздано да ли је износ од 9000 дуката био цео трибут или само део који су посланици босанског краља однели у Једрене, сигурније је претпоставити да је османско заузимање Сребренице уследило нешто касније.³⁵¹

Нашавши се у тешкој ситуацији деспотица Јелена је отпочела преговоре о удаји најстарије ћерке деспота Лазара Јелене (Јелаче) за Стефана Томашевића, сина краља Томаша. Преговоре о остваривању ове персоналне уније у име деспотице водио је логотет Стефан Ратковић. Он је ову дипломатску мисију окончао пре октобра 1458. године. Међутим, сам краљ Томаш је пре формалног проглашења Стефана за деспота (21. март 1459), наступао као врховни владар обе државе потврђујући поседе Стефану Ратковићу и у Србији и у Босни. Према А. Веселиновићу поседе западно од Дрине који се помињу у повељи Стефану Ратковићу није држао краљ Томаш, јер се помиње српска терминологија административне поделе на власти која у Босни није постојала. Међутим, иако се Теочак и Тишница изричито не помињу као утврђења које је заузео краљ Томаш они нису могли остати изван његове војне акције почетком 1458. године.³⁵²

Сребреница је те 1458. године последњи пут дошла под власт босанског краља. Исте године кренула је велика војна акција султана Мехмеда II (1444-1446; 1451-1481) коју је предводио Махмуд-паша против Србије. Још пре пада Смедерева (20. јун 1459) султан је на путу за Софију примио посланика босанског краља који је предложио да му султан у замену за Смедерево уступи Сребреницу. Дакле пре пада Смедерева Турци су држали Сребреницу. Друга важна чињеница јесте да је циљ султановог похода био Зворник, а не Смедерево. Османски војни одреди су зазели Сребреницу још током 1458. године или, вероватније у првој половини 1459. године. Потом су заузели Смедерево и крајем исте године Зворник (после 26. септембра 1459. године).³⁵³

---

³⁴⁹ V. Ducić, *Rekonstrukcija klimata*, 47; У јануару 1458. године барони су окупљени на залеђеном Дунаву код Пеште прогласили Матију Корвина за краља – P. Engel, *The Realm of St Stephan*, 298-299.

³⁵⁰ I. Nagy – A. Nyágy, *Magyar diplomaciai emlékek Mátyás király korából* I, 5-6; У априлу 1458. године Дубровачка влада је писала посланицима који су ишли султану и херцегу Стефану „*pro facto mercatorum nostrum de Sreberniza*“ - М. Динић, *За историју рударства* I, 85; Ђ. Мазалић, *Звоник (Зворник) стари град на Дрини*, ГЗМ X (1955), 84; М. Спремић, *Деспот Бурађ*, 517-518.

³⁵¹ В. Макушев, *Историјски споменици* II, 115; М. Динић, *За историју рударства* I, 85-86; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 316-317; М. Спремић, *Турски трибутари*, 306-307; А. Јаковљевић, *Између османског и угарског крајишта – османско запоседање Подриња и угарска опсада Зворника 1464. године*, Пад Босанског краљевства 1463. године, Београд - Сарајево - Бања Лука 2015, 243-247; Детаљније о паду Сребренице и Зворника у даљем тексту.

³⁵² М. Динић, *За историју рударства* I, 85; Ј. Мргић, *Последња два Котроманића и Деспотовина*, 199-200; Н. Исаиловић, *Брачни планови Котроманића и државна политика Босне половином XV века*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд 2011, 209-213; Упореди: А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 148; Исти, *Граница између Србије и Босне*, 96-97.

³⁵³ Ђ. Мазалић, *Звоник (Зворник) стари град на Дрини*, 84; Александар Јаковљевић је анализом турских хроника дао наведену хронологију османског заузимања Средњег Подриња - А. Јаковљевић, *Између османског*

Летописи бележе да је Махмуд-паша Анђелковић 1458. године заузео крај око Ваљева, пленио Срем и спалио Митровицу. Претпоставка је у литератури да су тада заузети и рударски центри у источном Подрињу иако то није наглашено у извору. Међутим, правац ове акције Махмуд-паше био је усмерен ка северу.³⁵⁴

Поред Сребренице и Зворника заузете су и тврђаве Кушлат и Шубин. Занимљиво је да Евлија Челеби наводи да је Фатих (Мехмед II) опсео Кушлат након заузећа Зворника и да су се касније становници предали.³⁵⁵ Да су ови градови освојени пре остатка Босне можемо видети из турског административног система када је формиран смедеревски санџак (после 1459) који је захватао територије западно од Дрине. То значи да се султан сматрао наследником српских деспота и свих територија Србије, укључујући и оне западно од Дрине које је сматрао делом Србије. Тако је у султановом походу поштован територијални принцип осликан у османском административном систему. Зворнички санџак је касније формиран на делу територије смедеревског санџака, а потом је проширен даљим освајањима османске војске у Сребреничкој и Мачванској бановини.³⁵⁶

Након смрти Стефана Томаша 1461. године, његов син Стефан Томашевић, последњи деспот Србије, своју кратку владавину проводи на западу своје земље у граду Јајцу. Нови краљ је већ 1462. године обновио везе са Угарском која је у том тренутку била једини потенцијални савезник у одбрани од турског напада. Међутим, ни угарски краљ Матија Корвин није могао много помоћи Стефану Томашевићу, јер ће амбициозни султан Мехмед II и на примеру Босне показати да је дорастао надимку „Освајач“. Султанова војска је кренула у напад током маја 1463. године. Један део војске је послат на Саву како би спречио евентуалну помоћ из Угарске, а правац кретања главнине војске водио је преко Средњег Подриња. На почетку османске офанзиве погинуо је усорски војвода Твртко Станчић, а осим Станчића страдали су Ковачевићи и Павловићи који су имали поседе у Средњем Подрињу.³⁵⁷ Константин Михаиловић који је учествовао у овом султановом походу наводи: „*И приспели смо у једну земљу босанскога кнеза који се звао Ковачевић, и изненадно нападнут, покорио се цару. А цар је потом наредио да се овај погуби*“. Реч је о војводи Твртку Ковачевићу, а неки чланови ове породице су успели да се спасу пошто се помињу 1464. године у Дубровнику.³⁵⁸ Престоница Бобовац се предала чим је наишла турска војска, а краљ који је побегао у град Кључ брзо је заробљен и погубљен. Пад Босне можда најсликовитије описује кратка белешка летописца „*закла царь господоу босньскоу*“.³⁵⁹

и угарског крајишта – османско запоседање Подриња и угарска опсада Зворника 1464. године, Пад Босанског краљевства 1463. године, Београд - Сарајево - Бања Лука 2015, 243-247; За војну акцију султана Мехмеда II и освајање Смедерева упореди: М. Спремић, *Борбе за Смедерево 1458-1459 године*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд 2011, 223-225; Дубровчани први пут помињу турску власт у Сребреници и Зворнику 1462. године - М. Динић, *За историју рударства I*, 86.

³⁵⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 243; М. Спремић, *Крупањ и Рађевина*, 51; Исти, *Црнча у средњем веку*, 74.

³⁵⁵ Е. Čelebi, *Putopis*, 480-481; Разлике у аутографу и нама доступном издању Евлијиног дела су уочене у одељку о Зворнику и односе се на бројчане податке (број кућа, верских објеката и других). Из тог разлога треба бити опрезан приликом коришћења тих података до објављивања новог издања Путописа према аутографу који за ове просторе садржи око 30% више текста - N. Moacanin – K. Jurin Starčević, „*Novi*“ *Evljia Čelebi*, 82; A. Fotić, *Receptions of Evliya Čelebi's Seyahatname in Serbian Historiography*, 153-154.

³⁵⁶ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476-1560. Земља – насеља - становништво*, Београд 2004, 42-55; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 137-169; А. Јаковљевић, *Између османског и угарског крајишта*, 246-247.

³⁵⁷ С. Ћирковић, *Средњовековна Босна*, 329-330; Р. Радић, „*Хроника о турским султанима*“ као извор за историју Босне, у: Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 335-341.

³⁵⁸ Константин Михаиловић, *Јаничарево успомене*, 140-141; М. Динић, *За историју рударства I*, 42-43; С. Рудић, *Босанска властела у XV веку*, 70.

³⁵⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 246-247; Османски хроничари Ашик паша Заде и Дурсун бег бележе да је султан освојио земље Ковачевића (Ковач огли) и Павловића (Павли огли) које су се налазиле између исламске земље и босанске земље – Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, 81,

Након пада области Ковачевића у Дубровнику се помињу син и ћерка Иваниша Ковачевића који су намеравали да се врате на посед своје породице након повлачења османске војске.³⁶⁰ Доста касније, 1531. године помиње се и Иван или Живан Ковачевић (*Giuan Chouacenic*) као угарски заробљеник претходно у служби босанског санџакбега. Тешко је утврдити да ли се ради о потомку исте породице.³⁶¹

Након пада Деспотовине и Босанског краљевства још увек се држао херцег Стефан у својој области. Он је схватио неминовност борбе против Османлија. Угарски краљ Матија Корвин (1458-1490) чекао је повлачење османских трупа из Босне, па се онда у јесен 1463. године спустио на југ преко Саве. У координацији са угарском војском деловали су херцег Стефан и његови синови Влатко и Владислав. Влатко је успео да освоји три града која су раније држали Ковачевићи и да стигне близу Сребренице.³⁶² Херцег Стефан се придружио краљу Матији у опсади Јајца чије заузимање је био главни циљ угарске офанзиве. Јајце је пало у децембру 1463. године, а потом је формирана Јајачка бановина.³⁶³

Рачунајући да ће краљ Матија ослободити Сребреницу од Турака неки Дубровчани су настојали да обезбеде своја ранија права. Још док је трајала опсада Јајца краљ Матија је 14. децембра издао повељу Матку, унуку Дабижива Латинице, у којој потврђује наследна добра Дабижива у Сребреници и околини која му је доделио још херцег Хрвоје Вукчић док је држао ово место.³⁶⁴ Султан је у јулу и августу 1464. године покушао поново да освоји Јајце, али се повукао када је стигла вест о доласку нове угарске војске. Угарски краљ се није задовољио само освајањем Јајца, јер није смео да допусти да се турска граница устали на самој Сави. Стога је предузео нови поход када је у октобру 1464. године прешао Саву код Раче. План је било стварање новог одбрамбеног појаса јужно од Саве. Прво је краљев војсковођа Емерик Запоља заузео Сребреник на Мајевници па је потом војска усмерена на Зворник – „Кључ Дрине“, који је бранио Мехмед-бег Минтеновић. Зворник је био важна стратешка тачка која је чувала путне правце који су водили из Средњег Подриња на север ка Сави и на запад ка Усори, тј. Сребренику. Зато је Зворничка тврђава имала важно место у обезбеђивању јужне угарске границе. Од Зворника био је упућен један одред под Емериком Запољом на Сребреницу.³⁶⁵ За опсаду краљ Матија Корвин је употребио тешку артиљерију коју је морао да допреми на лађама реком Дрином. Краљ је 28. октобра био „*in obsidione huius castris nostri Zwoynik*“.³⁶⁶ И поред јаке артиљерије краљ није успео да освоји Зворник. Борбе око овог града описали су турски хроничар Дурсун бег и византијски историчар Критовул са Имброса, с тим што је овај последњи у излагању спојио султанов поход на Јајце са одбраном Зворника. Главне препреке за османску војску под командом великог везира Махмуд-паше Анђеловића, која је долазила у помоћ опседнутом Зворнику, били су тешко проходни пут који су у кланцу затворили Власи (*угарски пријатељи*) и река Дрина коју нису могли прећи док не стигну лађе. Када су стигле вести да се приближавају нови османски одреди, краљ Матија је наредио последњи јуриш на тврђаву. Османска посада је успела да

117-118; Д. Ковачевић, *Пад босанске државе према Дубровачким изворима*, ГДИ БиХ 14 (1963), 205-220; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 333-341; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 131-132.

³⁶⁰ У јануару 1464. године помиње се „*filium et filiam Juanissi Chouazeuich*“ и према М. Динићу он је био отац Твртка Ковачевића - М. Динић, *За историју рударства* I, 43, нап. 25.

³⁶¹ Е. Laszowski, *Monumenta Habsburgica* II, Zagreb 1916, 99-100; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 132.

³⁶² О акцијам Влатка Херцеговића: „*e apresso del paese de Covacevich ha habiute bona parte e tre castelli, uno de li quali e apresso de Sebreniza*“ - Š. Ljubić, *Listine* X, 286; Е. Fermežin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis*, Zagrabiae 1892, 257; С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 255-259.

³⁶³ Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 122-132; Иста, *Северна Босна*, 135-136.

³⁶⁴ Ј. Gelcich - L. Thallóczy, *Diplomatarum Ragusanae*, 620-622; М. Динић, *За историју рударства* I, 87.

³⁶⁵ „*Mentre stava* (тј. краљ Матија – прим. аут.) *all' assedio di Zvornico, mandò Emerico, capitano generale dell' esercito, con la soldatesca pretoriana, in Sreberniza*“; још наводи да Италијани тај град називају *Bosna Argentina* због сребрних рудника - Ј. Gundulae, *Chronica ragusina Junii Restii*, 371; L. Thallóczy - М. Šufflay, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca*, Zagreb 1916, 94; ИСН II, 397 (С. Ћирковић).

³⁶⁶ L. Thallóczy, *Studien*, 422-424; L. Thallóczy - М. Šufflay, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca*, 92-95; Ђ. Мазалић, *Зворник (Зворник) стари град на Дрини*, 84.

одбрани овај напад, а краљ се са војском почетком новембра у журби и нереду повукао на север. Са друге стране у делу *Chronica ragusina Junii Restii* се наводи да је краљ Матија наредио повлачење пошто је Емерик Запоља био рањен стрелом у око. У Бранковићевом летопису под погрешном годином (1465) стоји: „*rursus Mahmet abit contra Bosnam, et fugatus est Jaizae, et Ungari oppugnant Zvornik, nil tamen effecere*“.³⁶⁷

Херцег Стефан који је помагао поход краља Матије није дуго могао да се одупре Турцима. Већи део територије херцега Стефана Вукчића Турци су заузели до краја 1465. године, а наредне године херцег је умро у Новом (Херцег Нови). Сину Влатку је осим Новог оставио само још неке градове у Приморју.³⁶⁸ После 1464. године краљ Матија је био заузет борбама у Чешкој, али и великим незадовољством угарског племства. За то време дошло је до продужавања мировног споразума са султаном. Прилике на јужној граници су се заостриле када су Турци подигли тврђаву Шабац (Заслон) 1470/71. године. Шабац је представљао потенцијално упориште за будуће турске упаде у јужну Угарску. Након његовог подизања уследио је упад деспота Вука Гргуревића у јануару 1471. године. Он је са својим ратницима долином Дрине доспео до Сребренице и спалио је.³⁶⁹ Средивши прилике у Угарској краљ Матија је почео да припрема поход против Османлија. Припреме су завршене у јесен, а ратне операције су вођене у зиму 1475/76. године. Војска се прво усмерила на Шабац и заузела је град 15. фебруара 1476. године.³⁷⁰ Из околине Шапца краљ је послао нову експедицију у Средње Подриње. Како се наводи у писму егерског бискупа од 15. фебруара 1476. године војска је била „*mittere ad devastandam civitatem Strinix*“.³⁷¹ У наставку се наводи „*latine Argenteam vocatam*“, тако да се иза лоше латинске транскрипције *Strinix* крије име Сребренице.³⁷¹ У другом писму од 7. марта 1476. године у коме детаљније описује овај поход егерски бискуп је навео име града – *civitatem Sebernicze*. Овога пута, поред деспота Вука који је добро познавао терен, ишао је и Влад III Цепеш (*Dragulo dicto*). Као и први поход ни овај није имао за циљ освајање нове територије. Војници су се кретали углавном ноћу и држали су се шума. Деспот Вук је хтео да изврши изненадни напад. Изабрао је 150 својих људи, преобукао их у турска одела, и послао их ка Сребреници у којој је био пазарни дан. Циљ је био да овај одред изазове забуну и метеж. То им је и успело пошто су заробили велики плен: пет товара сребра и 127.000 аспри. Након што је спалила варош Сребренице војска од 5000 коњаника је кренула ка Кушлату (*Cuzelath*). Пут до Кушлата су им затворили посеченим стаблима, али је један одред прошао кроз околне шуме и напао непријатеља с леђа. Потом је деспот напао Зворник (*Savonich*), али је ту рањен у ногу па је морао да нареди повлачење на север. На повратку војска је све пленила, палила и пустошила (*omnia ferro et igne consumpserunt*).³⁷² Бранковићев летопис под 1476. годином бележи: „*Tunc Grgurevich*

³⁶⁷ J. Gundulae, *Chronica ragusina Junii Restii*, 372; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 295; Р. Новаковић, *Бранковићев летопис*, 56; Дурсун бег који је писао о овим борбама био је задужен да попише сав ратни плен и да га преда диздару Зворника - Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, 121-125; Ј. Радонић, *Кривовул, византијски историк XV века*, Глас СКА 138 (1930), 81-82; L. Thallóczy - M. Šufflay, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca*, 95; Р. Радић, *Босна у историјском делу Кривовула са Имброса*, ЗРВИ 43 (2006), 151-152; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 137.

³⁶⁸ С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 264-267.

³⁶⁹ Радивој Радославић се жалио да му је „*eam domum Voch despoth destruxit*“ која се налазила „*in Serberniza*“ - Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta)* 3, 1242-1243; М. Динић, *За историју рударства I*, 88, нап. 17; С. Ћирковић, *Средњи век*, у: Шабац у прошлости 1, Београд 1970, 83-114.

³⁷⁰ Летописи бележе кратке вести о заузимању Шапца „*прими Вѡѡкъ деспѡтъ и Матиашъ краљ маѡарски грађъ Заслонъ на Сави, зѡве се Шабацъ*“. Деспот Вук је свакако учествовао у опсади града, али је у тренутку његове предаје већ био на путу за Сребреницу, што видимо из писма егерског бискупа - I. Nagy – A. Nyágy, *Magyar diplomaciai emlékek Mátyás király korából* II, 343-345; V. Frankói, *Mátyás király levelei I*, Budapest 1893, 333-335; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 250; С. Ћирковић, *Средњи век*, 100-101.

³⁷¹ I. Nagy – A. Nyágy, *Magyar diplomaciai emlékek Mátyás király korából* II, 345; ИСН II, 383-384 (С. Ћирковић).

³⁷² L. Thallóczy – A. Aldásy, *A Magyarország és Szerbia*, 265-268; В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, 599-601; М. Динић, *За историју рударства I*, 88; К. Митровић, *Вук Гргуревић између Мехмеда II и Матије Корвина (1458-1465)*, Браничевски гласник 2 (2004), 23-24, 30.

comburit et populator Sarajevo et Szrebrenizam et fugavit versus Belgradum“. Није познато из других извора да је деспот Вук ове године напао и Сарајево. Летописац је овде грешком унео напад деспота Вука на Сарајево који се десио 1480. године.³⁷³

Какав је био однос локалног становништва према овој акцији деспота Вука говоре нам белешке из дефтера Смедеревског санџака из 1476. године. Становници села Главичице, северно од Зворника, који су се „за време неверничке опсаде нашли у тврђави и показали оданост“ према османским властима, награђени су ослобађањем од пореза. Међутим, постоји могућност да се ово односи на ранију опсаду Зворника из 1464. године. Касније у попису Зворничког санџака из 1519. године помиње се џемат од шест хришћанских кућа, синова оних који су ослобођени пореза из села Главичице, а који станују у Зворнику. Са друге стране извор бележи да су се 24 хришћанске куће придружиле деспоту Вуку приликом повлачења на север. На основу овога можемо и прецизније да утврдимо кретање војске деспота Вука у овом походу. Она се од Шапца спустила на југ десном обалом Дрине, потом је прешла реку вероватно код Братунца и напала Сребреницу. Од Сребренице ишла је на север до Кушлата преко Лудмера и потом Зворника, а одатле преко Главичице левом обалом Дрине до Саве.³⁷⁴

Овим су ратне операције завршене у Подрињу, али су настављене на Дунаву и Сави. У мају 1476. године према извештају Павла Кањижија Турци су код Вишеграда градили лађе и бродове за понтонски мост који је требало поставити на Дунаву или Сави за прелазак османске војске. Неки од тих бродова били су завршени и раније пошто их је приметио неки дубровачки трговац, а дубровачка влада је о томе писала угарском краљу – „*Ait Turcos in flumine Drine maximum navium fluvialium quas plattos vocant construere ut eas in Savam deducant, ad earumque fabricam multa hominum milliam instare*“. Пошто су их називали „*plattos*“, вероватно се ради о истој врсти пловила за понтонски мост.³⁷⁵

Свакако под утицајем војног похода краља Матије, а можда и подрињске кампање деспота Вука, била је акција херцега Влатка Косаче и Ивана Црнојевића. Они су исте 1476. године продрли у Горње Подриње све до Фоче, а народ их је поздравио као ослободиоце. Подухват ипак није успео пошто се Влатко и Иван нису сложили око поделе територија.³⁷⁶ У јесен 1480. године војна акција краља Матије била је усмерена ка Босни. Претходницу главне војске предводили су бан Петар Доција, бан Ладислав Хедервари и деспот Вук Гргуревић. Она је напала Сарајево, седиште босанског санџакбега и три дана пљачкала и палила варош. Циљ похода није било заузимање нове територије већ пљачка и одвођење становништва, што је практиковала и угарска и османска војска у оваквим походима. Боснаски санџакбег је окупио своју војску из „*Bosne et de Drina*“, која се трудила да отежа повлачење угарској војсци затварајући кланце. Краљ Матија је 14. децембра 1480. године у писму папи навео како су му прилазили Власи из околних области и како је Турке протерао „*ultra fluvium Drene* (тј. *Drine* – прим. аут.)“.³⁷⁷

У ратовима Мађара и Османског царства огледа се стратешка важност реке Дрине. Турцима је она омогућавала брз превоз дрвне грађе за бродове до Саве и Дунава. Зворник - „Кључ Дрине“, био је важна тачка одакле су контролисани путеви за босанско Посавље.

³⁷³ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 296; Р. Новаковић, *Бранковићев летопис*, 57; ИСН II, 386 (С. Пирковић).

³⁷⁴ А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 23; Isti, *Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku*, GDI BiH 18 (1968-1969), 168; Isti, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, 99-100; Е. Миљковић-Бојанић, *Подриње у првом веку турске власти у српским земљама*, Рачански зборник 5 (2000), 9; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 145.

³⁷⁵ I. Nagy – A. Nyáry, *Magyar diplomaciai emlékek Mátyás király korából* II, 309; L. Thallóczy – A. Aldásy, *A Magyarország és Szerbia*, 268-269; Ј. Калић, *Дунав у ратовима XV века*, у: *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, Београд 1983, 121-122; Р. Engel, *The Realm of St Stephen*, 308.

³⁷⁶ ИСН II, 408 (И. Божић); Б. Храбак, *Отимачина и хајдучија херцеговачке властеле у XIV и XV веку*, у: *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 303.

³⁷⁷ V. Frankó, *Mátyás király levelei* II, 77; L. Thallóczy - M. Šufflay, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca*, 116; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 149-151; Деспот Вук је из Јајца писмом известио краља Матију о детаљима напада на Врхбосну и Сарајево – В. Макушев, *Прилози к српској историји XIV и XV века*, Гласник СУД 32 (1871), 204-206.

Угарска војска је користила реку Дрину у својим походима на исти начин на који је османска војска користила Дунав и неке његове притоке за нападе на Угарску. Превоз муниције и артиљерије био је знатно бржи речним него копненим саобраћајем.³⁷⁸ Овај крај је имао и економски значај због богатих рудника Сребренице, па је зато баш тамо краљ Матија слао деспота Вука. Међутим, већ средином 15. века Сребреница је почела да опада, а пљачке и спаљивања деспота Вука су тај процес само убрзали. Опадању Сребренице најбоље сведочи податак из недатираног писма султана Мехмеда II где се помиње да је Паскоје Ромека купио „места царства ми кога су у деспотвѣ землк сребрѣниѣц и чрѣнчу и закчу и крупѣнѣ за 3 тисѣкѣ дукатѣ златиѣ“.³⁷⁹ Деспот Стефан је од закупнине Сребреничке царине добијао око 24800 дуката, а још почетком 1458. године се рачунало да Сребреница може дати 30000 дуката годишње. Међутим, султан Мехмед II је добио само 7000 дуката и то за Сребреницу, Црнчу, Зајачу и Крупањ заједно. Поменути Паскоје није успео ни ових седам хиљада да сакупи од царина па је гоњен због дугова.³⁸⁰

Турци су након освајања ових области почели са њиховом територијалном организацијом и укључивањем у османски административни систем. „Одређени су били свакој земљи санџак бег и кадије. На руднике њихове поставише емине, а рају порезоваше да плаћа шеријатом прописану џизију“ – каже Дурсун бег о организацији новоосвојених области.³⁸¹ Простор Средњег Подриња био је подељен између два санџака. Сребреница и Зворник били су у смедеревском санџаку, а Осат јужно од Сребренице и простор око Вишеграда у босанском санџаку. Босански санџак је у почетку обухватао простране вилајете, као привремене територијалне јединице. У Средњем Подрињу то су вилајет Ковач (земља Ковачевића) и вилајет Павли (земља Павловића) који су се у извесној мери поклапали са територијом коју су држале ове две породице у тренутку турског освајања. У земљи Ковачевића основане су следеће нахије: Вратар, Треботић, Бинач и Осат. Нахија Осат је постојала и у смедеревском санџаку пошто се ова област простирала са обе стране реке Дрине. Део смедеревског санџака биле су и нахије Кушлат, Шубин, Сребреница, Зворник и Гостиља које су лежале западно од Дрине. У земљи Павловића нахије Вишеград, Хртар и Бродар су се налазиле уз реку Дрину. Оваква османска административна подела у Средњем Подрињу постојала је све до оснивања Зворничког санџака као посебне управне јединице.³⁸²

Преглед политичке историје Средњег Подриња показује велику заинтересованост, не само владара Србије, Босне, Угарске и Турске већ и властеле за богатим рудницима сребра. Док је тај простор био у саставу средњовековне босанске државе прво су Дабишићи, потом Хрвоје Вукчић и на крају Дињичићи/Ковачевићи показивали интересовање за тај простор. Сукоби су били око богатог рудника сребра, али је и сам геополитички положај Средњег Подриња диктирао његову судбину.

---

³⁷⁸ Ј. Калић, *Дунав у ратовима XV века*, 109-127; G. Ágoston, *Where Environmental and Frontier Studies Meet: Rivers, Forests, Marshes and Forts along the Ottoman-Hapsburg frontier in Hungary*, *The Frontiers of the Ottoman World*, Oxford 2009, 58-60.

³⁷⁹ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I-2*, 243-244; Код Љ. Стојановића писмо је погрешно датирано у 1468. годину; Видети: И. Божић, *Дубровник и Турска*, 317; М. Динић, *За историју рударства I*, 88-89.

³⁸⁰ В. Макушев, *Историјски споменици II*, 204; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 38;

³⁸¹ Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, 118; Х. Шабановић, *Управна подела југословенских земаља под турском владавином до Карловачког мира 1699. године*, Годишњак ИД БиХ 4 (1952), 180-185.

³⁸² А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 43-45; Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 115-117, 130, 134-136; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 45-48 (видети карту на крају књиге); К. Bašić, *Zvornički sandžak u XVII stoljeću*, Sarajevo 2021, 50.

Увод

Домаћа историографија је у последње три деценије направила велики помак у проучавању територијално-управне организације српских средњовековних држава. Бројни радови су посвећени појединим *жупама* и *земљама* или општој анализи ових територијално-управних јединица. Утврђено је да су управо *жупе* биле прве и основне територијално-управне јединице на овом простору у средњем веку. Њихов настанак почео је доста рано и то у равничарским пределима, долинама река и на крашким пољима; дакле на земљишту погодном за земљорадњу које су Словени прво населили. Жупа на тај начин представља заокружену географску целину у пределима погодним за аграрну производњу који често нису прелазили 500-700 метара надморске висине. Међутим, има и жупа на већим надморским висинама где су климатски и геолошки услови у одређеној мери дозвољавали земљорадничку делатност. Тако је прецизније рећи да је жупа заједница земљорадника, а преиндустријска обрадивост земљишта није зависила само од надморске висине већ и од општих климатских услова и састава тла. Жупе у средњовековној Србији и Босни често носе називе река у чијим долинама се простиру, а средиште једне жупе био је град. Ранофеудалне жупе биле су пространије и касније долази до њиховог цепања на две мање жупе што нам посредно говори о демографским променама на том простору.³⁸³ Поред земљорадничких постоје и градске жупе које се у Србији често називају *областима*, а у Босни *котарима*. Ове жупе се састоје од села које припадају одређеном граду као његово аграрно залеђе, а за разлику од горе поменутих жупа не представљају заокружену привредну и географску целину већ управно подручје тог града. Од градске жупе треба разликовати „градску земљу“ у непосредној близини града која се назива градски метох или дистрикт.³⁸⁴

Спајањем неколико жупа (најмање две) настајале су следеће веће територијално-управне јединице које се називају *земље*. Термин *земља* у средњем веку је имао вишеструко значење, али нас овде пре свега интересује *земља* као територијално-управна јединица. За разлику од жупе, земља није била ограничена на равничарске пределе у долинама река, а често се и поклапала са територијом једне епископије. Оне су имале своју локалну управу чији је степен развоја у великој мери зависио од централизованости државе.³⁸⁵

У првој половини 15. века опасност од Османлија је утицала на стварање нових управних јединица у Србији које се називају *власти*. Код њих је дошла до изражаја војна функција. Власти почињу да се уводе за време деспота Стефана Лазаревића, а на њиховом челу је био војвода који је вршио војну, управну и судску власт. Ова реорганизација је прво спроведена у пограничним областима Деспотовине, а након проширења државне територије у Подрињу (1411. и 1433. године) и овде су формиране власти о којима ће бити више речи у даљем тексту.³⁸⁶

Власти су требале да обезбеде чврст одбрамбени систем државе, али ипак тај систем није био довољно јак да заустави продирање Османлија ка средњој Европи. Након освајања ових простора Османлије уводе своју територијално-управну организацију. Територија Османског царства била је подељена на беглербеглуке који су се састојали од више санџака, а ови од више нахија. Важно је напоменути да се османска територијална организација само

³⁸³ J. Mrgić- Radojčić, *Rethinking the territorial development*, 48; Жупе Сеница и Рашка се налазе на надморској висини преко 800 метара – С. Мишић, *Жупа и нахија Сенице у средњем веку*, Студије о средњовековном Полимљу, Ниш 2012, 59-70; Исти, *Историјска географија српских земаља*, 87-88.

³⁸⁴ М. Благојевић, *Град и жупа*, 67-84; *Жупа у: ЛССВ*, 195-197 (Г. Томовић); В. Петровић, *Градски метох*, у: Споменица академика Милоша Благојевића (1930-2012), Београд 2015, 139-150.

³⁸⁵ С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, 133-134, 146; *Земља*, у: ЛССВ, 235-236 (С. Мишић).

³⁸⁶ М. Динић, *Власти у време Деспотовине*, 237-242; М. Благојевић, *Државна управа*, 289-295; *Власти*, у: ЛССВ, 92-93 (Ј. Мрђић); Војвода, у: ЛССВ, 95-96 (Р. Михаљчић, А. Веселиновић, А. Фотић).

делимично поклапала са затеченим стањем организације средњовековних жупа и земаља. Османлије уводе још и кадилуке, тј. судско-управне области на челу са кадијама.³⁸⁷

Остаје чињеница да је Средње Подриње у већем делу планинска територија са јако мало површина погодних за преиндустријску обраду земље. Наша реконструкција жупске организације ће се свести управо на проналажење таквих територија уз помоћ средњовековних и османских извора и географских одлика терена. Међутим, на местима без релевантих средњовековних извора више ће бити речи о могућности постојања жупске организације него о њеној стварној реконструкцији. Због тога, за територијалну организацију Средњег Подриња, морамо применити другачији методолошки приступ овом проблему који је прилагођен сачуваном изворном материјалу. Уместо уобичајеног чистог тематског излагања, прво о жупама, земљама и властима, а потом о нахијама и санџацима, ми смо се определили за географски принцип излагања. Обрадићемо посебно области које извори помињу као жупе и/или нахије, а потом и земље, санџаке, кадилуке и феудалне области, и покушаћемо да пратимо континуитет, односно дисконтинуитет, територијалне организације на овом простору у оној мери у којој нам то извори дозвољавају.³⁸⁸

---

³⁸⁷ Х. Шабановић, *Управна подела југословенских земаља под турском владавином*, 171-191; Исти, *О организацији турске управе у Србији у XV и XVI веку*, ИГ (1955), 60-62; Исти, *Bosanski pašaluk*, 21-23.

³⁸⁸ Овај методолошки приступ није новина и раније је коришћен у домаћој историографији. Видети: Ј. Mrgić, *Transition from Late Medieval to Early Ottoman Settlement Pattern*, 50-86; Иста, *Северна Босна*, 10-11, 227-272.

Жупе и нахије

У Средњем Подрињу се развило више географских и историјских регија на простору између Јавора и Соколских планина. Прво ћемо приказати територијално-управну организацију западно, а онда источно од реке Дрине.

Осат

Данас постоје два географска одређења Осата – ужи и шири. Ужи појам Осата обухватао је простор уз реку Дрину од клисуре ове реке на западу па до села Петрич на истоку, а северну границу чинио је горњи ток Зеленог Јадра. Поред овог, у свести народа сачуван је и шири појам Осата који обухвата целу окуку Дрине захватајући понекад чак и Лудмер на северу. Ово народно предање о величини Осата у који је улазио чак и Лудмер настало је много после турског освајања ових простора и самим тим за нас није релеванто приликом одређивања граница средњовековне жупе Осат.³⁸⁹ Због тога не можемо прихватити тврдњу П. Анђелића да је ранофеудална жупа Осат обухватала цео простор горе поменутог ширег Осата где се уздижу и врхови преко 1000 m надморске висине.³⁹⁰

О етимологији речи Осат до сада је доста писано. Према једном старијем тумачењу „Осат носи име од једне џамије, која се зове осатица и која се налази у селу истог имена”.³⁹¹ Етнолози који су се бавили овим простором највише су повезивали Осат са рударством и средњовековним рударима Сасима (од *Casa - Osam*). Име Осата извођено је и од географске специфичности терена где река Дрина прави окуку (окука - оса).³⁹² Међутим, лингвистичка анализа је показала да је Осат по пореклу фитоним, изведен од народног имена за биљку паламиду (*Cirsium arvense*).³⁹³

Осат се први пут помиње 1283. године када је забележена продаја робиње „*Radosclauam de Osat*“. Уколико поред доле наведених података о Осату узмемо у обзир чињеницу да је уз имена продатих робова често навођено њихово порекло, тј. жупа или земља одакле потичу, јасно је да је Осат у средњем веку био жупа. Постоји могућност да се податак из уговора у Тати (1426) „*castro Thysnitza et pertinentiis eiusdem in tenutis Ozaz (Ozach)*“, такође односи на жупу Осат. Међутим, убикација поменутог тврђаве Тишнице је

---

³⁸⁹ Етнолог Л. Грђић-Бјелокосић је на основу народног предања утврдио границе Осата, а из списка наведених села види се да Осат у тим границама представља само источни део османске нахије Осат - Л. Грђић-Бјелокосић, *Баналачки (раднички, дунђерски) језик*, ГЗМ 12 (1900), 587-588; Р. Анђелић, *Ubikacija oblasti Trebotića*, 191; В. Николић-Стојанчевић, *Једно интересовање Вука Караџића за источну Босну*, Зборник за историју БиХ 3 (2002), 161-167; Д. Јовановић, *Осат – име, границе и величина*, у: Културно-историјско наслеђе Сребренице кроз вијекове, Сребреница 2012, 236-241.

³⁹⁰ Р. Анђелић, *Ubikacija oblasti Trebotića*, 200-201; Иако радови П. Анђелића представљају први покушај реконструкције територијалне организације у Подрињу и пружају солидну основу за даље истраживање, његови закључци се у већини случајева не могу прихватити јер се често базирају на анахроним поређењу срењовековних жупа са савременом поделом на општине. Међутим, треба напоменути да у тренутку писања ових радова Анђелићу нису биле познате прецизне карактеристике жупа и земаља као територијално-управних јединица. До тих сазнања ће доћи тек касније у истраживањима М. Благојевића, С. Мишића и Ј. Мрђић. Видети литературу у уводним напоменама горе.

³⁹¹ В. Николић, *Једно интересовање Вука Караџића за историју istočne Bosne*, *Ћланци и грађа за историју istočne Bosne* 4 (1965), 145; исти рад је објављен у допуњеном облику са картографским прилозима у: Зборник за историју БиХ 3 (2002), 161-172.

³⁹² М. Драшковић - Н. Павковић, *Народна ношња из Осата*, *Ћланци и грађа за културну историју istočne Bosne* 1 (1957), 154; Е. Мутапчић, *Управно-правни положај Сребренице у средњем вијеку*, у: Културно-историјско наслеђе Сребренице кроз вијекове, Сребреница 2012, 184; овај чланак под истим насловом са мањим изменама у тексту аутор је објавио и у зборнику *Srebrenica kroz minula stoljeća II*, Tuzla-Srebrenica 2012, 11-36.

³⁹³ В. Николић, *Дистрибуција базе Осат у ономастици и лексици*, Радови ФФ Пале 3-4 (2001-2002), 243-263.

још увек спорна и постоји оправдана сумња да се та тврђава уопште могла налазити у Осату јужно од Сребренице.³⁹⁴

Границе Осата забележио је и Владимир Скарић на основу турских извора, али Х. Шабановић наводи да „Скарићева дефиниција Осата одговара само нахији Осат у босанском санџаку, а не правом средњовековном Осату“. По њему Осат је шири појам који је обухватао део Средњег Подриња испод Сребренице са обе стране реке Дрине.³⁹⁵ Ово потврђују рани османски извори који су забележили две нахије Осат које дели река Дрина. Ове нахије су настале након Османског освајања и јављају се у пописима Босанског и Смедеревског санџака.³⁹⁶

Пре османског освајања Осат на левој обали Дрине био је у области Ковачевића, а Осат на десној обали Дрине у Деспотовини. Турци су тај простор поделили у две нахије тако да је Осат на десној страни Дрине представљао нахију Брвеничког кадилука у Смедеревском санџаку, а Осат западно од Дрине истоимену нахију у земљи Ковачевића, Вишеградског кадилука у Босанском санџаку. О повезаности територије на левој и десној обали Дрине сведоче и двојни топоними као што су два топонима Црвица, један код Бајине Баште, а други код Петрича.³⁹⁷

Сасвим сигурно је ранофеудална жупа Осат обухватала простор са обе стране реке Дрине. Захватала је предео од места где се завршава кањон Дрине па до села Жлијебац или ушћа реке Јагодње у Дрину. Ток и речно корито Дрине на овом делу промењени су изградњом акумулације и стварањем вештачког језера Перућац. На том простору надморска висина, али и климатски услови омогућавали су становништву бављење земљорадњом.³⁹⁸

У саставу жупе Осат налазила су се два средњовековна утврђења - Клотијевац и Ђурђевац. Клотијевац је познат само на основу археолошких остатака, а Ђурђевац се помиње 1426. године у парници сребреничких фрањеваца и 1444. године у писму неких Дубровчана. У близини Ђурђеваца налази се село Осатица. На десној обали Дрине налазила се и тврђава Вишесава, али су археолози пронашли само трагове из раног средњег века.³⁹⁹ Не можемо тврдити да је, поред жупе, постојало и утврђење које је носило име Осат како наводи М. Вега, али се 1497. године помиње извесни Радоња Радивојевић „*de Srebreniza de casali dicto Ossath*“, што се можда односи на неко мање место или на баш поменуто село Осатицу.⁴⁰⁰

Када је река Дрина постала граница између Босне и Србије дошло је до цепања жупе Осат на две жупе које је делила Дрина. Турским освајањем поменуте жупе постају нахије у Босанском, односно Смедеревском санџаку, али са нешто измењеним границама. Још раније је уочено да се нахијска и жупска организација нису нужно поклапале поготово што је у

---

³⁹⁴ Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи*, 109; Ј. Луčić, *Spisi dubrovačke kancelarije II*, Zagreb 1984, 275; Р. Живковић, *Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geografiju Bosne*, 336; Н. Лемајић, *Уговор у Тату*, 443-448; Више о тврђави Тишници у поглављу: *Утврђења*.

³⁹⁵ В. Скарић, *Попис боснаских спахија из 1123. (1711.) године*, GZM 42 (1930), 11; Н. Шабановић, *Bosanski pašaluk*, 135-136.

³⁹⁶ А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 43-44; Н. Шабановић, *Bosanski pašaluk*, 135-136; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 46-47.

³⁹⁷ Н. Шабановић, *Bosanski pašaluk*, 136; ТК50, Valjevo 478-3, Užice 528-1; Пре стварања вештачког језера Перућац на десној обали Дрине код ушћа Дервенте било је Седачко поље преко пута села Седаче. На том месту је постојала и скела – М. Максимовић – М. Војновић, *Путне везе Ужича са Полимљем и Подрињем (14-17. век)*, Ужички зборник 41 (2017), 61; *A Monarchia III. katonai feltérése (1:200.000)*, Zvornik 37-44.

³⁹⁸ D. J. Deroko, *Drina*, 172-173, 181-182.

³⁹⁹ Е. Куртовић, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne* 2, 946; М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку II*, 55; *Археолошки споменици и налазишта у Србији. Западна Србија I*, 59; ALBiH III, 16.60, 16.133; С. Ђирковић, *Једна парница сребреничких фрањеваца*, 34; ТК50, Višegrad 527-2.

⁴⁰⁰ Е. Куртовић, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne* 3, 1413; Марко Вега наводи у свом раду о насељима средњовековне Босне град *Sokol kod Osatgrada* позивајући се на путопис из 17. века турског географа Хаџи-Калфе. У делу путописа који говори о Зворничком санџаку помиње се Осат који се још зове Соколово гнездо, али је још С. Новаковић који је приредио поменути путопис приметио да је Хаџи-Калфа помешао Осат и Соко који се налазио на Соколској планини – С. Новаковић, *Хаџи Калфа или Ћатиб-Челебија турски географ XVII века о балканском полуострву*, Споменик СКА 18 (1892), 90; М. Vego, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1957, 105.

првим османским пописима забележено затечено стање које је добило привремене административне јединице које су се у територијалном погледу временом мењале.⁴⁰¹ О нахији Осат у Смедеревском санџаку не можемо много тога рећи, јер први пописи тог санџака (1476, 1516) још увек нису у целости објављени и преведени. Територију те нахије не можемо одредити чак ни у грубим цртама јер већину насеља која се помињу као део Осата у Смедеревском санџаку нисмо успели да убицирамо. Нахија се свакако простирала дуж десне обале Дрине од Перућца до Рогачице и наслањала се на нахију Сокол. Током друге половине 16. века нахија Сокол је сведена само на град Сокол са подграђем, а сва остала насеља су била у нахији Осат.⁴⁰²

Територију нахије Осат у Босанском санџаку је много лакше одредити. Објављени попис из 1468/69. године нам омогућава да прецизирамо њене границе (Карта бр. 2). Већина села налази се на простору од Љесковика до Петрича између Зеленог Јадра и леве обале Дрине (Табела бр. 4). Међутим, већ од наредног пописа (1485), нестанком нахије Треботић, територија нахије Осат је проширена на запад до околине тврђаве Кличевац.⁴⁰³

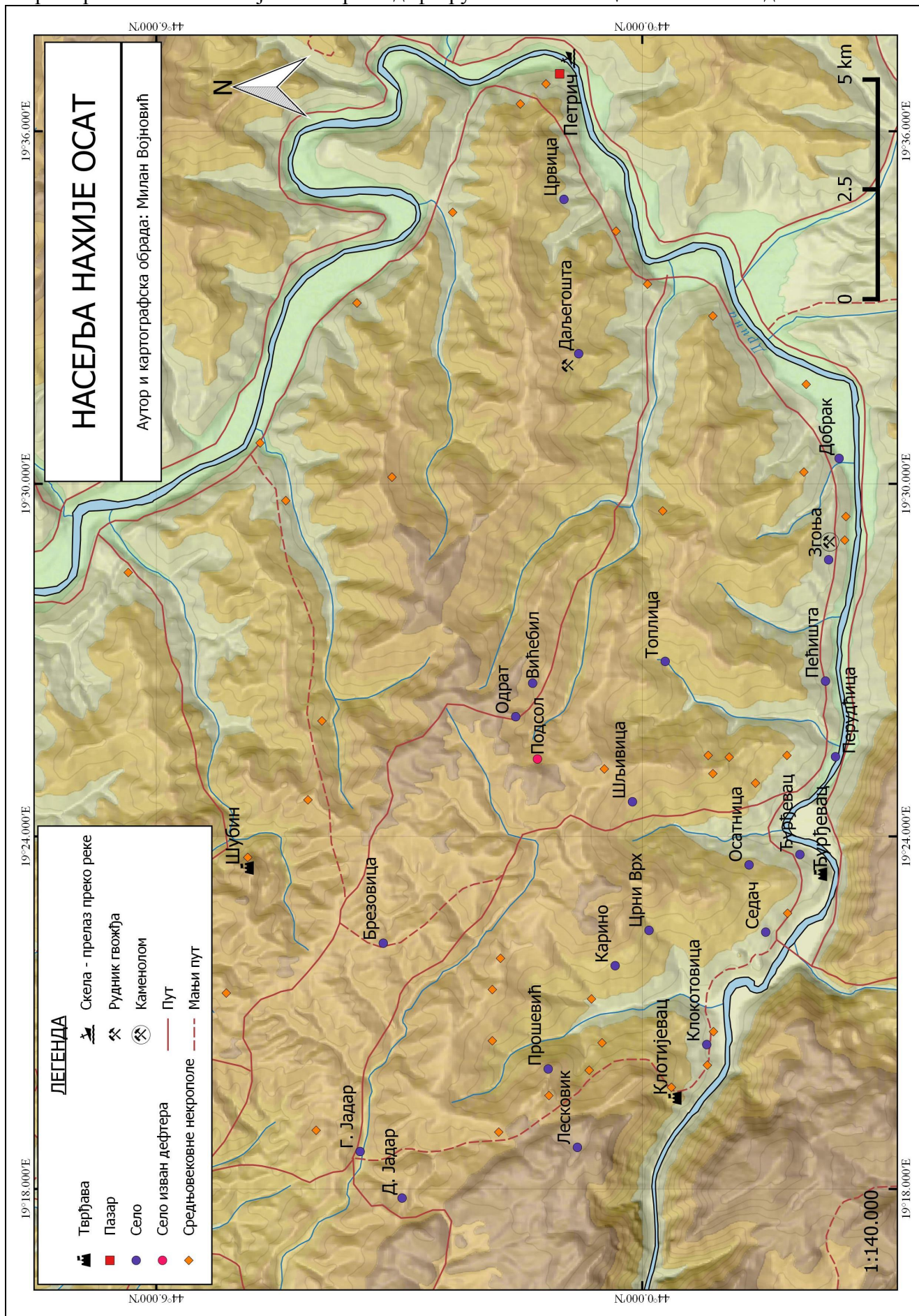
---

⁴⁰¹ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 135-136.

⁴⁰² Ф. Џ. Спахо, *Период турске власти*, Азбуковица. Земља, људи и живот, Љубовија 1985, 70-72; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 46-47.

⁴⁰³ А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 43-44; Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 134-136; Н. Оруџ, *Administrative Division of the Bosnian Sandjak in the 16th Century*, ОТАМ 25 (2009), 121.

Карта бр. 2 - Насеља нахије Осат према дефтеру Босанског санцака 1468/69. године

Треботићи и Јадар

Назив „Треботићи“ се најраније јавља у дубровачким изворима 1282. и 1283. године, када су забележена три случаја трговине робљем „*de Trebotich*“. Помињу се у мају 1282. године „*Obrada de Trebotich*“, а у јулу исте године „*Smoletam de Trebotich*“ и јула 1283. године „*Tollisclauam de Trebotich*“. Потом је у фебруару 1300. године дошло до ослобађања робовског положаја за „*Algertus de Trebotich*“. Овде је свакако реч о називу територије Треботићи што потврђују и остали подаци о трговини робљем у Дубровачком архиву пошто се уз име роба често наводи његово порекло - име жупе или *земље*.⁴⁰⁴ Са доласком Стјепана II Котроманића на власт назив Треботићи се јавља и у владарским повељама. У сачуваним повељама Стјепана II помињу се сведоци „од *Треботића*“. Потом, након паузе од скоро пола века, сведоци од Треботића се поново јављају на повељама краља Твртка и краља Дабише.⁴⁰⁵

Област под називом Треботићи данас не постоји, али се њена територија може приближно одредити на основу података из османских пописа. У оквиру „вилајета Ковач“ (Земља Ковачевића) налазила се нахија Треботић која се помиње у сумарном дефтеру Босанског санџака (1468/69). Скоро сва села која се према попису наводе у нахији Треботић су пушта. Изузетак је село Сутиска које је имало 30 кућа и 6 самаца. За већину пустих села се наводи да припадају тврђави Кличевац. Убикација села Сутиска (данас Сућеска), као и других села показује да се нахија Треботић простирала око реке Јадар и њене притоке Зелени Јадар где се налазила и тврђава Кличевац.⁴⁰⁶ Успели смо да убицирамо 14 од 53 села колико се наводи у османском попису, и она су представљена на нашој карти (Вид. карту бр. 2). Све *земље* у српским средњовековним државама су се састојале од бар две жупе, што значи да би и Треботић, уколико је био *земља*, морао имати бар две жупе. Ми немамо потврда у изворима које иду томе у прилог. Са друге стране величина нахије Треботић, помињање Треботића у списку сведока са неким другим жупама (Рама, Ускопље, Неретва, Дувно), одсуство Треботића у интитулацији, представник Треботића (Ивахн) је носио титулу жупана и на крају постојање *земље* Подриње на том простору, указују на то да је у питању жупа, а не *земља*. У повељама босанских владара та жупа је забележена у генитиву множине што значи да је назив жупе гласио Треботићи. Реч је о старом патронимику изведеном вероватно од личног имена (Требота). Ради се о доста старом предхришћанском имену насталом од речи *треба* – (паганска) жртва. Касније ће се на овом простору јавити *земља* Подриње која ће обухватати и жупу Треботићи. Не можемо прихватити мишљење П. Анђелића да су појмови Треботић и Подриње идентични у 14. веку. Поседи Дабишића у Подрињу који се наводе као властела из *земље* Босне оспоравају такву тврдњу. Остаје отворено питање у којој мери се нахија Треботић поклапала са жупом Треботићи пошто су жупска и нахијска организација почивале на другачијим принципима настанка.⁴⁰⁷

Уколико погледамо рељефну карту видећемо да простор око реке Јадар има жупски карактер (испод 500 метара надморске висине). У сливу Зеленог Јадра је нешто другачија ситуација и ту је просечна надморска висина нешто већа (600-800м). Сама долина Зеленог Јадра узводно од села Бешићи има више кањонски него жупски карактер, али и у том делу на

⁴⁰⁴ Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи*, 76, 85, 110; Ј. Луčić, *Spisi dubrovačke kancelarije IV*, 53; Р. Živković, *Podaci o robliju kao izvor za istorijsku geografiju Bosne*, 333-336.

⁴⁰⁵ Ђ. Šurmin, *Hrvatski spomenici I*, 95-98; Р. Михаљчић, *Повеља краља Стефана Твртка I Хрвоју Вукчићу*, 119-120; Ј. Мргич-Радојчић, *Повеља бана Стјепана II кнезу Гргуру Стјепанићу*, 21; Иста, *Повеља босанског бана Стјепана којом Вукославу даје Бањицу и Врбању*, 13; Иста, *Северна Босна*, 70-72.

⁴⁰⁶ А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 163-164, 255-257; Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 134-135; Р. Anđelić, *Ubikacija oblasti Trebotića*, 173-204; Иста, *Северна Босна*, 71-72; ALBiH III, 16.129.

⁴⁰⁷ Посебну захвалност дугујемо А. Ломи који нам је и овде помогао око језикословних питања везаних за жупу Треботићи. П. Анђелић је у својим радовима такође тврдио да је назив Треботић потекао од патронимика, али је он у тај великашки род убрајао, поред свих сведока „од Треботића“, и Дињичиће – Р. Anđelić, *O usorskim vojvodama i političkom satusu Usore*, 142-172; Исти, *Ubikacija oblasti Trebotića*, 173-204; Исти, *Varoșes regni i државно вијеће средњовијековне Босне*, 37-38; М. Благојевић, *Босанско Завршије*, 135-136, 140-144; Ј. Мргич, *Северна Босна*, 71-72.

висоравнима северно и јужно од тврђаве Кличевац има обрадивог земљишта. Топоним Крчевине јужно од тврђаве Кличевац изнад села Палеж сведочи да је тај првобитно шумовит простор крчењем шуме претворен у обрадиве површине. Данас потез Крчевине као и оближњи потез Корови покрива густа шума што значи да је дошло до обнове шумског покривача. Нахија Треботић обухватала је простор у долини сва три Јадра (Јадар, Студени Јадар и Зелени Јадар), али се већина села, бар оних које смо успели да убицирамо, налази у долини реке Зелени Јадар и то у њеном доњем и средњем току око тврђаве Кличевац (Карта бр. 3). Ова тврђава је изгледа била централно утврђење некадашње жупе Треботићи.⁴⁰⁸

Године 1439. помиње се „comes Tuertcus de Jada (Jadar – прим. аут.)“, а 1450. године „*valiosum Petar Couaceuich apud Jadar*“. Поменути Твртко и Петар су свакако синови Ковача Дињичића пошто је ова породица имала поседе у овом делу средњовековне Босне.⁴⁰⁹ На ову област се вероватно односи и податак из једне тужбе 1428. године. Сведок помиње *Yeladar* (Yadar – прим. аут.) у вези са Павлом Дињичићем братом Ковача Дињичића. Јадар је означавао област око истоимене реке, али су постојала и насеља истог имена.⁴¹⁰

Само се намеће питање односа области Треботића и Јадра у средњовековној територијално-управној организацији. Чак ни из османског пописа не можемо извући много података. Ова област је услед честих ратова средином 15. века готово пуста и налазила се на граници према угарским поседима у Усори. Нахијска организација је била привремена па зато нема помена нахије Треботић у каснијим пописима. У наредном попису (1485) тврђава Кличевац са околним селима наводи у нахији Осат. Док се територија Јадра касније бележи у нахији Бирач која није ни наведена приликом првог пописа 1468/69. године.⁴¹¹ Сасвим је извесно да су Јадар и Треботићи представљали територије око река Јадар и Зелени Јадар, а конфигурација терена упућује на закључак да се радило о малим жупама у долинама ових река (Карта бр. 3). Такође, постоји могућност да се у мањој нахији Треботић очувало име неке веће територије или ранофеудалне жупе која би обухватала знатно већи простор у сливу Јадра. Са друге стране могло је доћи до ширења Треботића изван слива реке Јадар и крајем 14 - почетком 15. века када жупе више нису функционисале као територијално-управне јединице. Том ширењу допринели би великаши који су имали баштинске поседе у Треботићу и Јадру, а успели су да се уздигну и на положај усорских војвода. Међутим, нисмо пронашли директну потврду тог ширења у писаним изворима.⁴¹² Не можемо тачно ни утврдити границу између Треботића и Јадра, али је она вероватно била негде око села Милићи и састава Студеног и Зеленог Јадра. Ту границу је можда представљала и стара шума која се може посведочити на основу топонимима Дубница на левој и Дубачко на десној обали Јадра. Код ушћа реке Дубнице налази се и једна Градина на узвишењу које гледа на пут долином Јадра. Тако се жупа Треботићи простирала од околине Кличевца према Студеном Јадру, а жупа Јадар у поречју истоимене реке и око тврђаве Кушлат. Треба напоменути да је простор доњег тока Дрињаче након турског освајања био издвојен као зеамет Кушлат. Помиње се у османском попису 1476. године, а који можда осликава раније управно подручје тог града. Касније је Кушлат уписан као нахија у Зворничком санџаку 1519. и 1533. године (Карта бр. 4).⁴¹³

⁴⁰⁸ М. Благојевић, *Земљорадња*, 79-80; ТК50, *Zvornik* 477-3.

⁴⁰⁹ У Дубровачким изворима под именом *Jadar* или *Jadra* се најчешће помиње град Задар, али у овом случају је јасно да се ради о истоименој реци тј. жупи - Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 2, 594; М. Динић, *За историју рударства* I, 42, нап. 23; Е. Kurtović, *Konj*, 171, нап. 529.

⁴¹⁰ М. Динић, *За историју рударства* I, 42, нап. 18; Једно насеље под именом Јадар се налазило на месту данашње Нове Касабе, а друго код села Јасенова на Зеленом Јадру где се налазио и мањи трг - А. Алић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 16-17, 43-44; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 124.

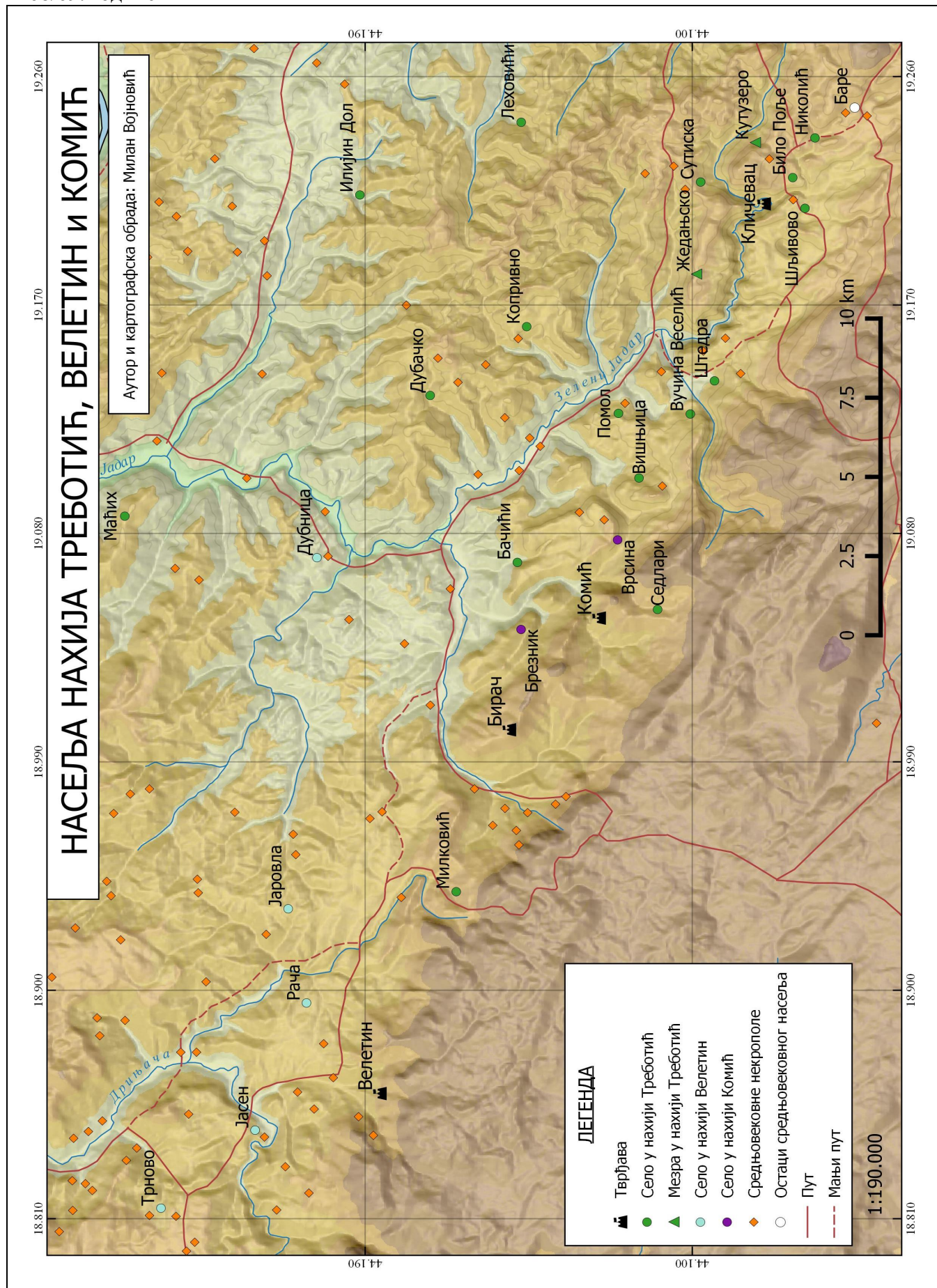
⁴¹¹ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 135; Н. Оруџ, *Administrative Division of the Bosnian Sandjak in the 16th Century*, 121.

⁴¹² Усорске војводе Твртко Ивахнић и његов син Влатко Твртковић имали су баштинске поседе у Треботићу - Р. Анђелић, *O usorskim vojvodama*, 142-172; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 71-72, 86.

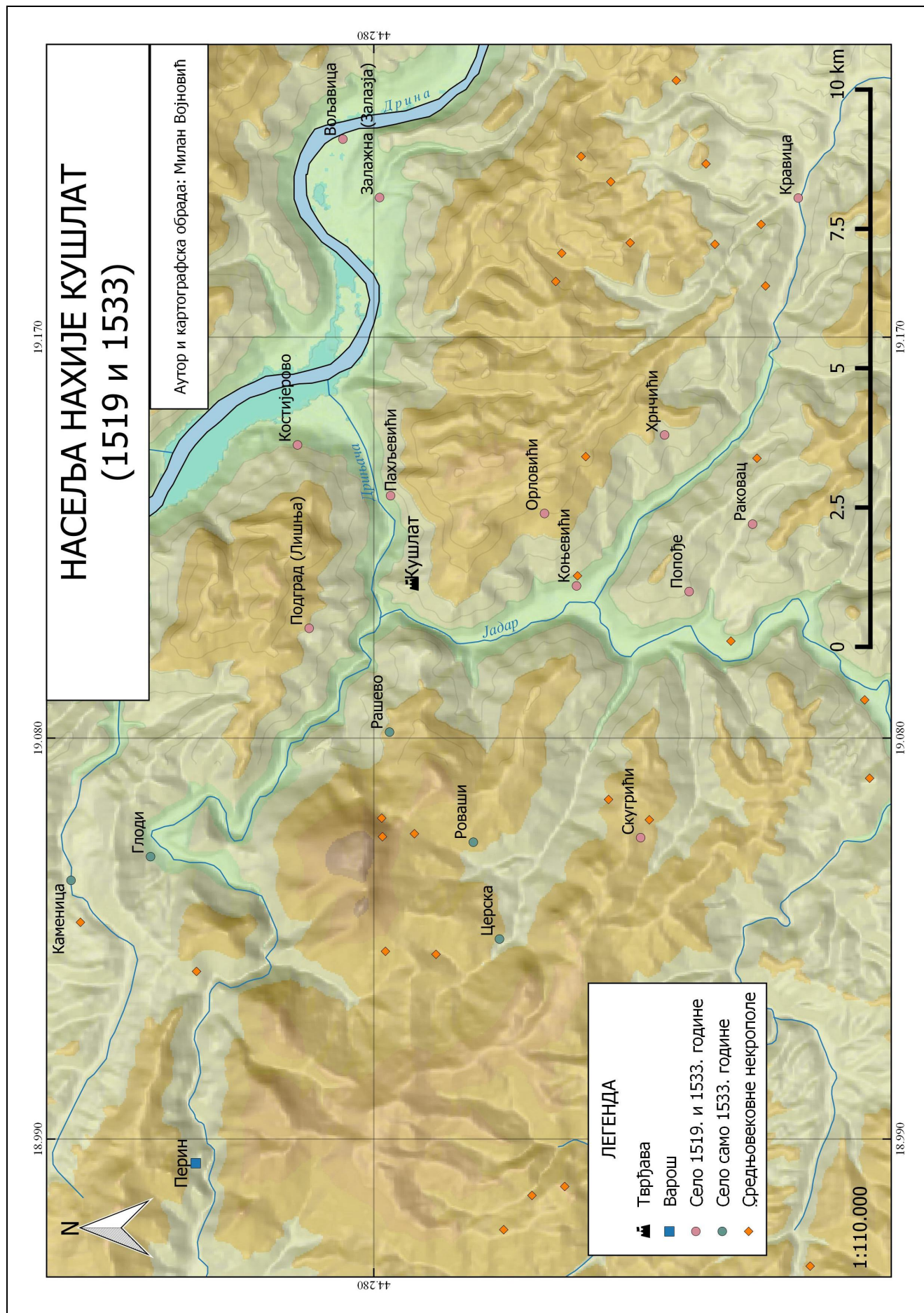
⁴¹³ Е. Миљковић-Бојанић, *Зеамет Кушлат 1476. године*, у: *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 369-371; ТК50, *Zvornik* 477-3.

Карта бр. 3 – Насеља нахија Треботић, Велетин и Комић према дефтеру Босанског санцака 1468/69. године

Карта бр. 4 – Насеља нахије Кушлат према дефтеру Зворничког санџака 1519. и 1533. године

Лудмер

Северно од Сребренице јавља се област Лудмер која обухвата простор између ушћа Дрињаче и Јадра на западу, Крижевице на истоку и Дрине на северу. Етнографска истраживања овог простора утврдила су да се становници Лудмера одликују посебним обичајима и самосвешћу у односу на суседни Осат, а треба напоменути да се средњовековни надгробни споменици са овог простора одликују јединственошћу облика и орнамената.⁴¹⁴ Етнолог Л. Грђић-Бјелокосић наводи да Лудмер носи име једног малог врела и потока у селу Кравица, док народна традиција везује овај топоним за изградњу неке цркве.⁴¹⁵ Не помиње се под овим именом у сачуваним средњовековним изворима, али дубровачки извор из 1363. године наводи људе Пурђе Дабишића „*de Cuclath*“ и „*de Nudmiria*“ који су били сведоци приликом исплате могориша за ту годину. Са турским освајањем ових простора јавља се нахија Будимир/Будмир. Очигледна је територијална веза између поменуте Нудмирије из дубровачких извора и османског Будимира са данашњим Лудмером. Села нахије Будимир се већим делом налазе на територији данашњег Лудмера. Можемо претпоставити да се ради о истом имену које је у исквареном облику сачувано у турским дефтерима.⁴¹⁶

Треба напоменути да се у Рачанском поменику уз места Западне Србије помиње и Нунмер (**нџнмер**) као и село Нудмер (**село нџдмер**), док Крушевски поменик наводи лично име Нудмир (**Нодџдмир**). Не можемо тврдити, ни поред географске близине да било који од ових топонима има везе са Лудмером.⁴¹⁷

Следеће питање које морамо поставити јесте да ли је на простору Лудмера било услова за постојање једне средњовековне жупе. Већи део Лудмера захвата Глогова планина (до 771 m) чији обронци се и данас ретко обрађују. Земљиште погодно за аграрну производњу је доста испресецано шумом и пашњацима. Обрадивог земљишта углавном има мало у долини Дрине, нарочито око Братунца и ушћа Дрињаче, као и у долини Кравице и њених притока. Поменуте географске карактеристике као и оскудни средњовековни извори не могу да потврде постојање срдњовековне жупе на овом простору. Такође, можемо уочити да су убицирана села нахије Будимир концентрисана углавном у долини Дрине, Кравице и Глоговске реке, и на тај начин окружују Глогову планину (видети крату бр. 6).⁴¹⁸ Са друге стране средњовековни као и каснији османски извори потврђују уску везу овог простора са оближњим рудницима – Сребреницом и Сасе. Већ је раније било речи да су Дабишићи држали Лудмер и околину Сребренице, а сасвим извесно и саму Сребреницу. Након 1411. године поред Сребренице деспот Стефан је загосподарио и овом простором до Костијерева и ушћа Дрињаче. Да је Лудмер деловао као својеврсно економско залеђе рудника Сребренице

⁴¹⁴ Л. Грђић-Бјелокосић, *Баналачки језик*, 588; Р. Јеремић, *О пореклу становништва тузланске области*, Гласник Географског друштва 7-8 (1922), 143; D. Sarajevski, *Ludmer*, 3-5.

⁴¹⁵ Л. Грђић-Бјелокосић, *Баналачки језик*, 588; На топографској карти нема поменутог потока у близини села Кравица тако да је могуће да се име тог хидронима до данас изгубило – ТК25, Zvornik 477-3-2; У писму једног учитеља из Бајине Баште Вуку Караџићу сачувана је и народна етимологија имена Лудмер базирана на сазвучности. Каже се да Лудмер „носи то име од једног места, где је некад један Србин почео мерити за цркву, па му рекли: Гле! Како луд мери.“ - В. Николић-Стојанчевић, *Једно интересовање Вука Караџића за источну Босну*, 163.

⁴¹⁶ D. Sarajevski, *Ludmer*, 4-5; М. Динић, *За историју рударства I*, 48-49; А. Лома, *Лудмер*, 13-16; М. Вего наводи да се Лудмер под тим именом први пут помиње 1363. године, али у издању дубровачких докумената на које се М. Вего позива нема Лудмера. Свакако је мислио на податак из 1363. године који наводи М. Динић где се помиње *Nudmiria* само је погрешно цитирао извор - Ј. Тадић, *Писма и упутства I*, 146; М. Vego, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, 69; За потпуну анализу овог топонима видети: Ж. Вељковић – М. Војновић, *Нудмир и Лудмер: још једном о топониму*, *Philologia Mediana* 13 (2021), 661-670.

⁴¹⁷ С. Новаковић, *Српски поменици*, Гласник СУД 42 (1875), 86; *Поменик манастира Раче*, пр. Т. Јовановић, Бајина Башта 2005, 158а, 177а; Не можемо тврдити да су Нунмер и Нудмер из Рачанског поменика исто место. Нунмер би могао бити данашњи Наномир у ваљевској Колубари пошто се помиње између села Дегурића и Љубинића – А. Лома, *На именованим врелима II*, Ономатолошки прилози 18 (2005), 468.

⁴¹⁸ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 171; Ј. Марковић, *Географске области СФРЈ*, 506; Карта бр. 6 - *Насеља нахије Будимир према дефтеру Зворничког санџака санџака 1519. и 1533. године*.

потврђују нам и каснији османски извори где се јасно види да је шумовити крај Лудмера био идеално место за производњу ћумура.⁴¹⁹

Нахија Будимир се јавља у првом сачуваном попису Зворничког санцака из 1519. године, као и у каснијим пописима (Карта бр. 5). Територија ове нахије, као и околина Кушлата и Сребренице, прво је била у саставу Смедеревског санцака, а касније је постала део Зворничког санцака. Као што је већ напоменуто села ове нахије су била уско повезана са рудницима овог краја.⁴²⁰

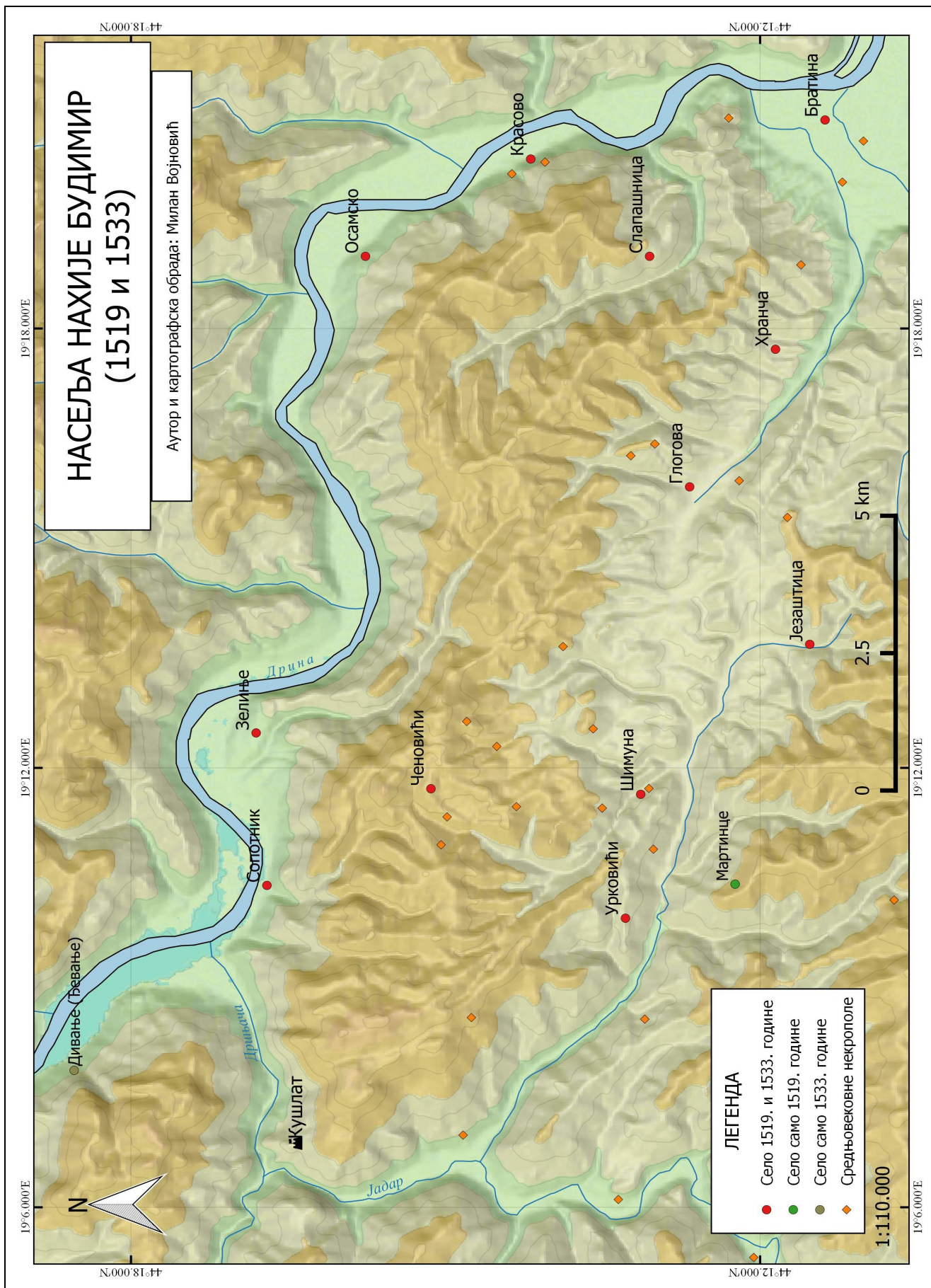
---

⁴¹⁹ Паљење угљена у нахији Будимир се наводи у дефтеру из 1519. године – А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 26; *Isti, Rudnici u Bosni*, 18-20.

⁴²⁰ А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 25-27; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 46.

Карта бр. 5 – Насеља нахије Будимир према дефтеру Зворничког санцака 1519. и 1533.

године

Бирач

Поред Лудмера, и Бирач представља проблем приликом реконструкције средњовековне територијално-управне организације на овом простору. Предео Бирач захвата велики простор у околини Власенице, западно од реке Јадар и источно од Кладња. У литератури се обично наводи као средњовековна жупа иако таква претпоставка нема потпору у писаним изворима. Данас се предео Бирач дели на Горњи и Доњи Бирач. Горњи Бирач захвата простор ниже Власенице према Зеленом Јадру од Буковице до Заклопаче, а Доњи Бирач је западно од Власенице према Дрињачи тако да обухвата њену притоку Тишчу и протеже се до места где почиње клисура Дрињаче.⁴²¹

Поменута подела на Горњи и Доњи Бирач подсећа на поделу средњовековних жупа према току реке у чијем поречју се жупа простирала, али ако погледамо географски положај Горњег и Доњег Бирача видећемо да они немају географске карактеристике, а ни положај средњовековних жупа. Подела на Горњи и Доњи Бирач није учињена на основу тока неке реке већ на основу рељефа. Миленко С. Филиповић је у свом првом раду о пределу Бирач навео да се у турској нахији Бирач очувало име старе средњовековне жупе као и могућност да су Доњи и Горњи Бирач биле две одвојене жупе, али је већ у следећем раду који се бави овим простором навео да Доњи Бирач има благу (жупну климу) у поређњу са околним планинским пределима (тј. Горњим Бирчем).⁴²²

Чим се погледа рељефна карта јасно је да већи део Горњег Бирча као изразито планински простор није могао да буде средњовековна жупа. Исто се не може тврдити и за Доњи Бирач коју обухвата део реке Дрињаче око ушћа Тишче. Након изласка из клисуре на овом делу Дрињача улази у поље са малом надморском висином (до 500 m). То поље је шире на њеној десној обали, док се на левој обали повремено сужава. Међутим, због одсуства релевантих извора о овом простору не можемо тврдити да се на овом делу тока Дрињаче и Тишче налазила средњовековна жупа, а још мање можемо тврдити да је њено име било Бирач. Као прилог против постојања жупе на овом простору иде и чињеница да је у Доњем Бирачу било мало приноса од земљорадње и крајем 19. века. Крај је брдовит, земље је мало и слабог је квалитета. И поред бројних крчевина становници Доњег Бирача нису могли да произведу довољно жита, па су га докупљивали са стране. Пошто је произвођа жита била условљена географским и климатским одликама терена и саставом тла, онда морамо претпоставити да су становници овог простора имали исте проблеме и у средњем веку. Са друге стране треба нагласити да је производња хране уско повезана са демографијом одређеног простора, а ми не поседујемо релеванте податке о демографским приликама у овој области током средњег века.⁴²³

Остаје чињеница да су Доњи и нарочито Горњи Бирач крајеви чије се становништво претежно бави сточарством. Насеља су раштркана и подигнута на крчевинама. Без обзира на демографију овог простора у средњем веку, сасвим је сигурно да је човек и тада морао да прилагоди своју привредну делатност природном окружењу.⁴²⁴

Према П. Анђелићу један податак из повеље краља Стјепана Томашевића, коју је издао стрицу Радивоју Остојићу 1461. године, односи се баш на Бирач. Повеља је сачувана у каснијој транскрипцији као део Фојничке хронике и хронике Николе Лашванина, а у повељи се Радивоју Остојићу између осталог потврђује и оно што је „*uzeo posli (od) Srebarničke i Ovarčke župe, svaj taj sela s pravim meši i kotari*“. Према П. Анђелићу ово „*Ovarčke*“ треба читати као бирачке што би одговарало и географској релацији Сребреница-Бирач јер нема

⁴²¹ М. С. Филиповић, *Град и предео Бирач*, ЈИЧ V 1-2 (1939), 213-214; Р. Анђелић, *Ubikacija oblasti Trebotića*, 194-195.

⁴²² М. С. Филиповић, *Град и предео Бирач*, 213-214; Исти, *Доњи Бирач (Неколико етнолошких бележака)*, Гласник ЕМ у Београду 15 (1940), 33.

⁴²³ М. С. Филиповић, *Доњи Бирач*, 34, 36, 38; Уколико је нека мања жупа и постојала на простору Доњег Бирача она сасвим сигурно није носила то име које је везано за хороним и остатке утврђења у Горњем Бирачу – ALBiH III, 16.17 (Birač); TK50, Kladanj 476-4, Zvornik 477-3.

⁴²⁴ М. С. Филиповић, *Доњи Бирач*, 34.

жупе случнијег имена на простору средњовековне босанаске државе. Међутим, остали подаци о поседима Радивоја Остојића указују да се иза „*Srebarničke*“ не крије жупа Сребренице већ жупа града Сребреника у Усори где су се налазили и остали његови поседи. Зато не можемо тврдити да се *Ovarčka župa* односи на Бирач. Такође у години када је повеља издата (1461) босански краљ није контролисао Сребреницу и околину.⁴²⁵ Постоје и остаци средњовековног града југоисточно од Власенице на стрмом вису који гледа на пут кроз клисуру Студеног Јадра. Судаћи по називу локалитета и села испод града (Подбирач) име тврђаве било је Бирач.⁴²⁶

Међутим, један податак из Дубровачког архива се можда односи на Бирач. Овај извор је од раније познат, али није привукао велику пажњу истраживача углавном зато што је оштећен. У Дубровнику је регистрована пресуда коју су донели конзул и судије у месту Зајача у вези оштећења тканина које су караваном ишле из Дубровника ка Средњем Подрињу 1445. године. Трговци су путовали добро познатим путем *Via Drina* (Дубровник – Билећа – Гацко – Чемерно – Фоча – Горажде). Од Горажда наставили су до места Жљеби (*Slebi*), а одатле преко планине *Rancou* до Борача на реци Прачи. Од Борача се одвојио слуга Бенка Братослалића који је са три товара тканина отишао према Сребреници, а други караван је кренуо за Перин на Дрињачи. Кратак извод из овог извора први је објавио М. Динић, а у потпуности извор су публиковали Е. Куртовић и А. Пецо: „...*de Boraz se partir fante de Bencho Bratisalich com 3 salme de panni per segnar la sua via de Streberniza et de la Biraz altra karauana ando la via de Perinum et vegnando soto Perinum...*“. Међутим, овде је дошло до мале грешке у издању извора. Увидом у снимак документа уочили смо да се ради о две одвојене реченице. Иза *via de Streberniza* стоји тачка и наредна реченица почиње великим словом (*Et de la Biraz...*). Вероватно се овде мисли да је други караван ишао од Борача, где су се трговци у том тренутку налазили, Перинским путем ка Подперину. Међутим, другачије записано име места које се у остатку извора доследно наводи као *Boraz*, као и чињеница да се област Бирач налази на путу који иде од Борача до Перина, оставља могућност да је писар овде мислио на Бирач.⁴²⁷

Први турски попис (1468/69) на простору Горњег и Доњег Бирача бележи нахије под именом Велетин и Комић, које су назване по истоименим утврђењима и наведене су на крају дефтера у списку пустих села као део Вилајета Кирил (Краљ) тј. Краљеве земље (Карта бр. 3). Реч је о пустим нахијама у тада пограничном појасу са Угарском. Бирач (Бирче) се као име нахије јавља тек од 1485. године.⁴²⁸

Долина Жепе

Због конфигурације терена нема основа за претпоставку да се у кањонској долини реке Жепе могла налазити нека жупа. Османски попис санџака Босне на овом простору бележи нахију Вратар у вилајету Ковач. Нахија се простирала у околини тврђаве Вратар и реке Жепе. Пре османског освајања овај простор је био део јужних области породице Ковачевић/Дињичић. Преко ове области је ишао главни пут из Гласинца према северу до Сребренице. На основу пописа из 1468/69. године нахија Вратар се простирала на левој обали Дрине северно од потока Суви До, око реке Жепе и на северу се граничила са нахијом

---

⁴²⁵ Ђ. Truhelka, *Fojnička hronika*, GZM 21 (1909), 447; У овом делу се хроника Николе Лашванина поклапа са Фојничком - Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, ur. Ignacije Gavran, Sarajevo-Zagreb 2003, 263-264; P. Anđelić, *Ubikacija oblasti Trebotića*, 194; J. Мрђић, *Северна Босна*, 130, 147; А. Јаковљевић, *Између османског и угарског крајиштва*, 243-247.

⁴²⁶ ALBiH III, 16.17.

⁴²⁷ Državni arhiv u Dubrovniku (=DAD), *Diversa Notariae* 29, fol. 197 (5.2.1446); Е. Kurtović – А. Ресо, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* 2, 459; М. Динић, *За историју рударства* I, 37-38; Овом приликом се захваљујемо Невену Исаиловићу који нам је уступио снимке овог документа и дао корисне сугестије у читању.

⁴²⁸ Према Хазиму Шабановићу ова нахија се 1485. године наводи у Вилајету Ковач, док је други аутори смештају у Вилајет Краљ где се наводи и у каснијим изворима - Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 135; Упореди: Н. Огуџ, *Administrative Division of the Bosnian Sandjak*, 121.

Треботићи. На десној обали Дрине попис бележи нахију Хртар у околини истоимене тврђаве. Међутим, ова нахија је била део Земље Павловића. То значи да је на овом простору била граница између поседа Павловића и Ковачевића пре турског освајања. Сва села нахије Вратар су се налазила на левој обали Дрине северно од потока Суви До, а источно од реке су била села нахије Хртар. Пошто су се Турци у првим годинама своје власти трудили да у извесној мери задрже затечену територијалну поделу, на примеру нахије Вратар и Хртар можемо видети границу између поседа Ковачевића и Павловића (Карта бр. 6).⁴²⁹

Десна обала Дрине

Осим жупе Осат немамо чак ни индиректне податке о некој другој жупи која је захватала десну обалу Дрине у Средњем Подрињу. Разлог томе је конфигурација терена где доминирају Тара, Повлен, Соколске планине, Јагодња и Борања. Једина област са блажом климом јесте долина доњег тока Љубовиђе близу ушћа у Дрину, али без потврда у писаним изворима не можемо тврдити да је на том малом простору била средњовековна жупа.⁴³⁰ Сличност имена са жупом Љубовиђом у Полимљу је навела неке ауторе да податке из Дубровачких извора вежу за простор Подриња.⁴³¹

У првом турском попису смедеревског санцака из 1476. године на овом простору помињу се села Грачаница, Трешњица, Кошље, Дона, Дрлаче, Оровица, Буковица, Рогачица, Црвица, Драгојевићи и Дубац. Највероватније је од села Буковица, тј. имена хас Буковица настао данашњи назив овог простора Азбуковица. Само име Азбуковице је анахрони термин за период средњег века, али и раног османског периода (16. век). Међутим, у овом раду ћемо га користити као најадекватнији назив за простор северно од Осата и јужно од Крупња. Из тог првог сачуваног пописа смедеревског санцака (1476) није видљива подела на нахије, него само на кадилуке, мада је за нека села наведено којој нахији припадају (нпр. Дубац и Драгојевићи у Осату). Реконструкцију османске територијално-управне организације отежава и чињеница да овај први попис (1476) није у целости сачуван и до данас су објављени само неки његови делови. Оно што можемо видети на основу тог пописа јесте да је тај простор Смедеревског санцака био подељен на два кадилука: Сребреница и Брвеник. Тек доцнији пописи (током 16. века) нуде увид у нахијску организацију.⁴³²

Познији турски извори доносе податке о две нахије на овом простору у Смедеревском санцаку – Осат и Сокол. Нахија Сокол је обухватала северни део области Азбуковица око тврђаве Сокол. Јужни део Азбуковице ушао је у састав нахије Осат која се временом ширила тако да је крајем 16. века нахија Сокол овухватала само истоимени град и његово подграђе. Први пописи Зворничког санцака доносе податке и о другим нахијама, северно од ових на десној обали Дрине. То су нахије Крупањ и Бохорина, које су обухватале територију око старих средњовековних рударских центара у овом делу Подриња (Карта бр. 7).⁴³³

⁴²⁹ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 135; ALBiH III, 17.336.

⁴³⁰ М. Ковачевић, *Рељеф*, 12-15; Г. Томовић, *Средњи век*, 53-68.

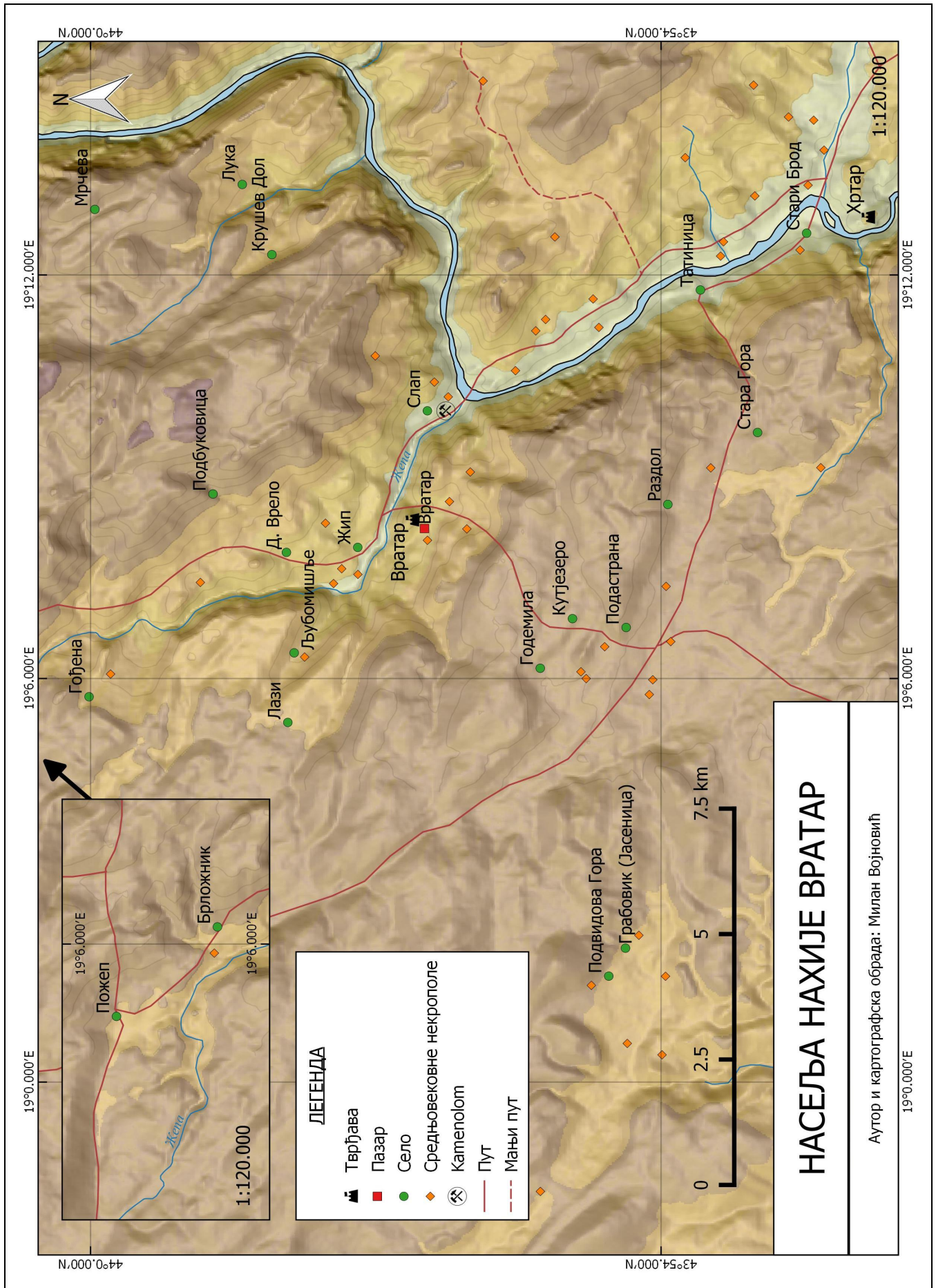
⁴³¹ М. Исаиловић, *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево 1989, 27, нап. 46-49; М. Васиљевић, *Соко град*, 21; У првом помену Љубовиђе помиње се и насеље Бродарево тако да је јасно да се ради о жупи у Полимљу - Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи*, 65-66, 76.

⁴³² Аличић А., *Турски пописи неких подручја Западне Србије I*, 39, 64; Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља из XV и XVI века*, 19-20; Љ. Павловић, *Соколска нахија*, Средње Подриње, Рађевина и Јадар, Београд 2011, 490; Ф. Ц. Спахо, *Период турске власти*, 69-70; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 154-172.

⁴³³ А. Handžić, *Zvornik*, 144-145; Ф. Ц. Спахо, *Период турске власти*, 70-72.

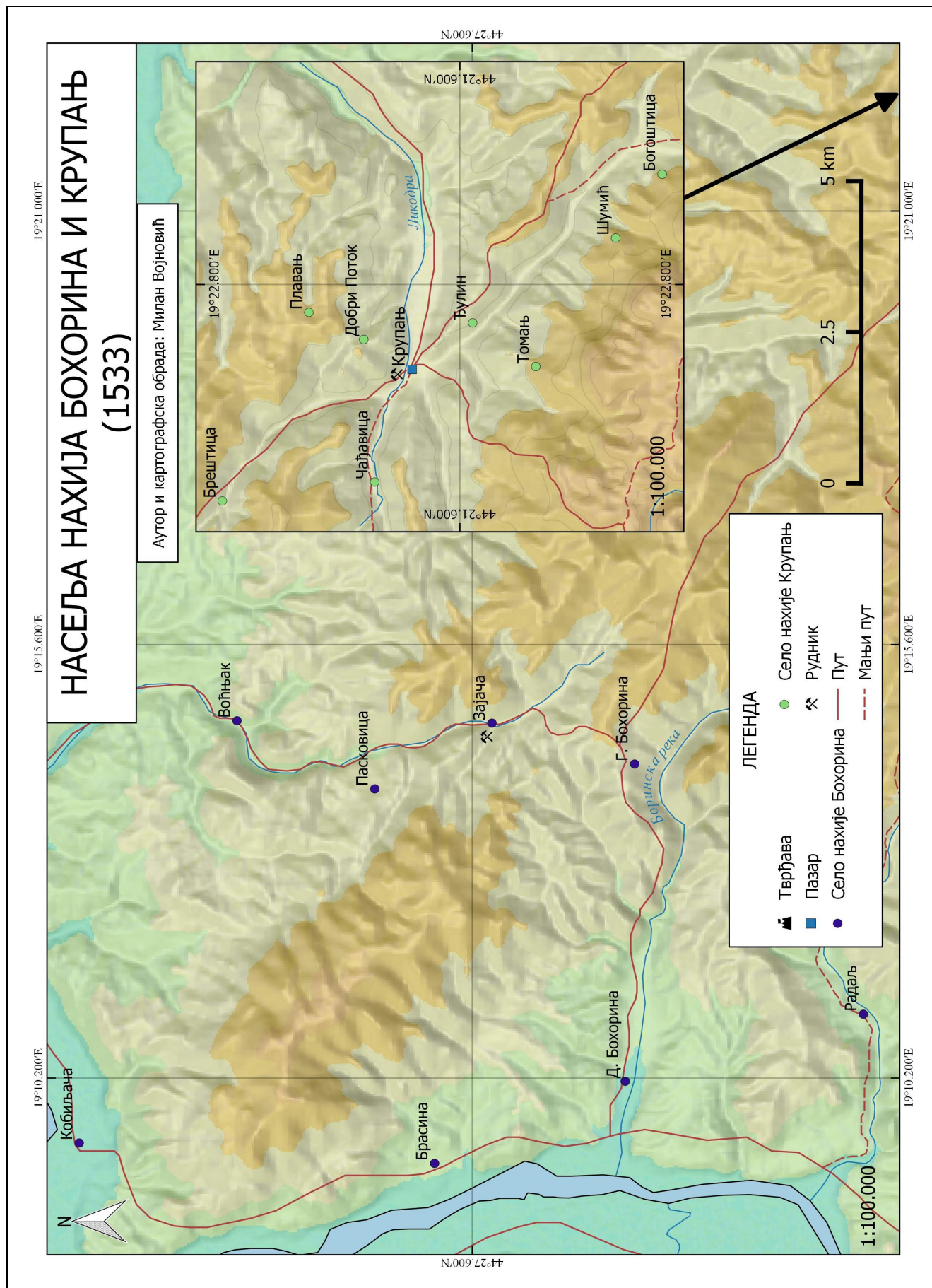

Карта бр. 6 – Насеља нахије Вратар према дефтеру Босанског санџака 1468/69. године

Карта бр. 7 – Насеља нахија Бохорина и Крупањ према дефтеру Зворничког санцака 1533.

године

Метох – Жупа - Власт

Турска опасност је приморала деспота Стефана да крене са реорганизацијом државне управе. Формиране су територијално-управне јединице које се називају власти, а на чијем челу се налазио војвода. Њихов изразито војни карактер требао је да обезбеди одбрану земље, па су прве власти ницале у пограничним крајевима државе Лазаревића. Упоредо са властима нису се гасила знатно старија управна подручја великих градских насеља. Пошто на простору Средњег Подриња упоредо постоје градска жупа и метох (дистрикт) Сребренице и сребреничка власт, одлучили смо да их у овом поглављу посматрамо заједно и одредимо какав је био однос ових коегзистирајућих управних јединица. Такође, морамо упоредити Сребреницу са осталим великим рударским центрима где су исто постојале упоредо власти и градски метоси.⁴³⁴

Деспот је започео са формирањем власти нешто пре 1410. године када се војвода први пут јавља у Новом Брду. Годину дана касније деспот је од угарског краља добио на управу Сребреницу, па можемо претпоставити да је убрзо након тога почео са формирањем и сребреничке власти где се војвода први пут помиње 1415. године. Нова територијална организација у добијеним крајевима преко Дрине је можда уведена када и „новости“ и царине на које су Дубровчани жустро реаговали и протествовали у току 1414. године и касније.⁴³⁵ Према изворима по имену знамо за следеће војводе у Сребреници: Богдан, Радич, Радослав, Брајан и Милош.⁴³⁶ О величини сребреничке власти не можемо много тога рећи, јер је њено постојање само посредно потврђено помињањем војвода у том месту. На основу раније изнетих података видели смо да простор Лудмера спада у управну област Сребренице као део њене градске жупе. Та градска жупа није била задужена само за подмиривање основних животних потреба становника за храном већ и ресурса неопходних у раду рудника и топионица. У Сребреници је поред власти и жупе потврђен и градски метох (*district*). Он се први и једини пут у изворима помиње 1440. године када је Симко Тасовчић саставио тестамент „*in villa Boratoue districtus Srebrenize*“.⁴³⁷ Поменуто село је сигурно Баратова код ушћа потока Казани, данас предграђе Сребренице. У прва два пописа Зворничког санцака село Братово (Братова) је уписано у нахији Сребреници, а 1548. године у овом селу је била баштина коју су држали фратри цркве Св. Марије из Сребренице. А. Ханџић је мислио да се ради о данашњем месту Братунац код ушћа Крижевице у Дрину. Треба напоменути да је у прва два пописа Зворничког санцака уписано и село Братина у нахији Будимир које би више одговарало данашњем Братунцу.⁴³⁸

Немамо податке о било ком другом месту које је било део сребреничког метоха, али на основу података о метосима других рударских центара можемо закључити да је метох Сребренице био у непосредној вези са рударским активностима.⁴³⁹ У дубровачким изворима се помињу још нека села у близини Сребренице, али не можемо за сва места која се у изворима наводе „*prope*“ или „*apud*“ Сребренице тврдити да су део њеног метоха или жупе. У повељи краља Матије Корвина, којом потврђује поседе унуцима Дабижива Латинице, помињу се њихови поседи „*in civitate Srebarniza et in circuitu Srebarnica nec non in montibus*,

⁴³⁴ До формирања власти у области Бранковића никада није ни дошло - М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, 242-243.

⁴³⁵ М. Динић, *За историју рударства I*, 62-63.

⁴³⁶ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница XIV – XV вијек*, 125; Поред војне власти војводе су обављале и неке цивилне послове - М. Динић, *За историју рударства I*, 93; Војвода се 1446. године помиње у Зворнику (*voivoda de Suonich*), а град је у ово време био у српским рукама - Д. Ковачевић-Којић, *Zvornik*, 34, нап. 103.

⁴³⁷ М. Динић, *За историју рударства I*, 34, нап. 17; М. Благојевић, *Град и жупа*, 75; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница XIV – XV вијек*, 125.

⁴³⁸ А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 25, 42, 82, 87; TK50, *Zvornik 477-4*; За локацију Баратове код Сребренице видети *План града Сребренице* у: Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница XIV – XV вијек*, 116.

⁴³⁹ В. Петровић, *Градски метох*, 142-143.

in curribus, in fodinis, in molendinis, in domibus ac in totalibus possessionibus et villis“. Дакле направљена је разлика између поседа у самом граду и оних у околини Сребренице, као и оних у планинама, али у самом набрајању поседа није наведено којој групи припадају. Поседи су се састојали од кола, рудника, млинова, кућа и села.⁴⁴⁰

У повељи се помињу следећа места: „*villis Iebasse*,⁴⁴¹ *quam tenuerunt Cerave et Ieligue cum Pleoponiza. Pegiscta, et Poredusse sub loco Chereuza*“⁴⁴² *vocatis cum oniuibus ipsarum veris metis antiquis ac in de .... sortibus terre in possessione Buzan habitis*“. Од свих наведених места једино се Пећишта (*Pegiscta*) могу сигурно убицирати. Данас је то истоимени топоним северно од Сребренице, а по имену можемо закључити да су се овде налазиле пећи за топљење руде. *Chereuza* (*Cherenza*) је вероватно Хранча недалеко од Пећишта. За нека места није јасно да ли се ради о селима или о мањим поседима, али је сасвим сигурно да су нека места лежала близу града, што се и види из повеље. Вероватно су се сва ближа насеља налазила у дистрику тј. метоху Сребренице, а она мало даља, попут Хранче, су била у градској жупи. У деферима Зворничког санцака (1519. и 1533) помињу се мезре Горња Козина, Доња Козина и Јаков које „обрађује рајинско становништво“ Сребренице. Нисмо успели да их убицирамо, али су се налазиле у непосредној близини града (Табела бр. 10).⁴⁴³

У близини Сребренице се налазило и данас непознато место Вареш (*casali de Vares sub Sterberniza*) које се помиње у дубровачким изворима 1439. године.⁴⁴⁴ Један други попис имовине Латиница у Сребреници из 1438. године поред две куће и два и по млина бележи врт испод Чагља и терен у Црвеној реци - „*in Zrelegna richa chiamata Cholisste senza aqua*“. Чагаль (*Zagal*) је место чије се име доводи у везу са старим рударством. У Чагљу је 1450. године зидана и католичка црква. Није познато где се налазио, али је свакако лежао у дистрику Сребренице, јер је у њему вађена руда.⁴⁴⁵ Црвена река протиче кроз Сребреницу, а извире источно од града на месту где је вађена руда. У њеној околини се налазило поменуто Колиште (*Cholisste*). У уговору из 1440. године помиње се рударска рупа „*Suseda in Zrigleni potoch*“, што се вероватно односи на Црвену реку.⁴⁴⁶ Не можемо тачно одредити ни локацију Пусте Сребренице. Место је свакако било у близини Сребренице, јер се помињу и рударске јаме у овом месту (*fosse in Pusta Strebniza*). Одређиване су и судске комисије за ово место, па можемо закључити да су у њему боравили Дубровчани. Интересантно је да су оба помена Пусте Сребренице у именованима судских комисија везана за Дубровчанина Радоју Паклића. Прво је именован за конзула (11. март 1449), а затим се нашао на месту оптуженог (17. јул 1449) заједно са својим сином. На основу осталих помена овог трговца у току 1449. године можемо видети да је боравио између Сребренице и Саса, па на том простору треба тражити Пусту Сребреницу, негде на обронцима Кварца.⁴⁴⁷

Године 1463. помињу се поседи Латиничића, Паока Стипишиновића и Живка Лигатице *in Srebreniza sive in territorio et jurisdictione Srebrenize*. То се могло односити на градску жупу или метох града Сребренице. У време настанка овог извора Сребреница је била под Турцима, па њен метох и жупа фактички нису постојали, али су Дубровчани још увек

---

⁴⁴⁰ У једном делу набрајање поседа се прекида па је вероватно оштећен текст - J. Gelcich - L. Thallóczy, *Diplomatarum Ragusanae*, 621; М. Динић, *За историју рударства I*, 87.

⁴⁴¹ Код М. Динића прочитано као *Jelasse* - М. Динић, *За историју рударства I*, 34.

⁴⁴² Код М. Динића прочитано као *Cherenza* – Исто, 34, нап. 14.

⁴⁴³ J. Gelcich - L. Thallóczy, *Diplomatarum Ragusanae*, 620-621; А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 24, 80; М. Динић, *За историју рударства I*, 34; ТК50, *Zvornik*, 477-4.

⁴⁴⁴ Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 2, 596.

⁴⁴⁵ М. Динић, *За историју рударства I*, 97; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница XIV – XV вијек*, 28, 55; Чаглина су ситни комадићи руде, које при првом прању вода сплови у жарак, котар (немачки - *Zägel*) – В. Скарић, *Старо рударско право и техника*, 106; Можда се ради о селу Чагљевићи, јужно од Сребренице, мада се ово место налази далеко од простора интензивних рударских радова – ТК25, *Zvornik*, 477-4-3.

⁴⁴⁶ Е. Kurtović – А. Ресо, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* 1, 269, 336-337; С. Ћирковић, *Дубровчани као предузетници у рударству*, 115, нап. 8.

⁴⁴⁷ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 549, 554; М. Динић, *За историју рударства I*, 53; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 33.

знали која места су припадала овом руднику.⁴⁴⁸ Османски дефтери нам не могу много помоћи приликом одређивања управног подручја Сребренице. У дефтеру Смедеревског санцака из 1476. године нису сачуване прве стране са пописом султановог хаса, где се сигурно налазила и Сребреница са околним насељима. Међутим, уочљива је празнина између Шубина и Зеамета Кушлат. Та празнина представља ближу околину Сребренице и простор Лудмера где ће се у каснијим изворима јавити нахија Будимир (Карта бр. 5). Овај простор је потом припао Зворничком санцаку након његовог оснивања. У првим пописима овог санцака убележена је и мала нахија Сребреница.⁴⁴⁹

Дакле управно подручје града Сребренице захватало је аграрни простор (њиве, винограде итд.), али и простор везан за рударску активност, тј. вађење руде (планине), њену обраду (топионице у долини) или набавку ресурса (шуме-Лудмер). Метох (дистрикт) града Сребренице обухватао је ближу околину града где су се налазиле њиве и виногради становника града као и оближња рударска постојења (рударске јаме и топионице). Нешто већи простор захватала је градска жупа. Њена територија је такође била чврсто економски везана за сам град. Део сребреничке жупе био је цео Лудмер до Кушлата, а јужну границу је вероватно чинила вододелница према Зеленом Јадру. У недостатку извора тешко је одговорити какав је био однос Сребренице и Саса у виду граница градске жупе и метоха. Сасе, иако се ретко јавља у изворима, ипак је означено као засебан рудник. Међутим, не можемо установити да ли је припадало сребреничкој жупи или је имало своју жупу. Пошто се у каснијим турским дефтерима јавља као село које припада Сребреници, прва могућност је вероватнија. Тиме би градском жупом био захваћен цео простор на коме су вршени рударски послови у околини Сребренице западно од Дрине.⁴⁵⁰

Сада се поставља питање какав је био однос жупе и метоха Сребренице и Сребреничке власти. Ситуација је свакако слична и код осталих рударских центара попут Новог Брда, али као и у случају Сребренице за Ново Брдо немамо довољно извора. Бољи увид у однос метоха и власти може да пружи метох града Рудника и Островичка власт. Островичка власт је добрим делом захватала, не само метох града Рудника, већ и нешто шири простор изван тог метоха. Из извора можемо видети да су све познате власти компактне области са тачно одређеним границама и са средиштем у некој тврђави која се по правилу налазила у географском центру те власти.⁴⁵¹ Северно од Сребренице налазиле су се власти у Зворнику и Теочаку. О овим властима посредно говори и акт Будимског капитола (1442) којим деспот Ђурађ дарује неке поседе Павлу Биринију. Иако је сама исправа сумњиве аутентичности географске информације о поседима деспота су поуздане за тај период. У акту су за тврђаву Теочак везани поседи вароши Теочак, тргова Средиште и Четвртковиште као и села у Усори која припадају тим варошима, а за Зворник су везани рудници и тргови Бохорина и Црнча. Иако у самом извору није наведено да се ради о властима јасно је да су ови поседи везани за Зворник и Теочак у време када су у тим местима постојале власти као територијано-управне јединице. О постојању Зворничке власти сведочи помен деспотовог војводе у овом месту.⁴⁵² Простирање Зворничке власти са обе стране реке Дрине оставља могућност да се и Сребреничка власт простирала источно од Дрине и тако

---

⁴⁴⁸ М. Динић, *За историју рударства I*, 87, нап. 14.

⁴⁴⁹ У османским пописима у нахији Сребреници помиње се село Љубонић (Љубовић) са скелом и вероватно се ради о данашњој Љубовији - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 24, 81.

⁴⁵⁰ Део градске жупе је било и село Шпат које се не помиње у средњовековним изворима, али његово име упућује на рударску производњу (*Spat* – цепљив камен) - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 24, 38, 80, 85, 87; М. Ramović, *Obim rudarske djelatnosti u srebreničkom kraju*, 33-41; М. Благојевић, *Град и жупа*, 74-75; С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Кojiћ - Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 31; В. Петровић, *Градски метох*, 143.

⁴⁵¹ М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, 237-243; С. Мишић, *Поседи логотета Стефана Ратковића*, 11; В. Петровић, *Градски метох*, 143-144.

⁴⁵² Помен Козијег Брда (*Chosie Berdo*) као и *villa de Suonich qui dicitur Lichou* у дубровачким изворима би могли да указују на постојање метоха града Зворника - Д. Kovačević-Kojić, *Zvornik*, 33-34; Е. Куртовић, *Коњ*, 332.

обухватала већи простор од жупе града Сребренице. Ширење ове власти ка Осату и Зеленом Јадру није било могуће пре 1434. године пошто Србија није контролисала ту територију.⁴⁵³ О простирању сребреничке власти источно од Дрине можда посредно сведоче османски извори из којих се види да су поједина села у Азбуковици била подређена Сребреници. У сваком случају ове три управне области можемо посматрати као концентричне кругове који су се ширили од Сребренице као центра. Прво територија метоха (дистрикта) као најближа граду, потом градске жупе и на крају власти.⁴⁵⁴

Поред ових власти западно од реке Дрине се налазила и Тишничка власт. Тврђава Тишница је први пут забележена у чувеном уговору у Тати 1426. године, а касније у повељи великог логотета Стефана Ратковића (1458) се помиње и „у власти тишачкој село Саребуре што је било Вучино“. Поменуто село Саребуре нисмо успели да убицирамо. У претходном поглављу смо изнели претпоставку да би тврђаву Тишницу требало тражити у околини Власенице код неубицираног села Тишница које је наводи у нахији Велетин 1468/69. године. Уколико се простор Зворничке и Сребреничке власти заједно са поседима око тврђаве Соко упореди са границом Деспотовине и Босне крајем треће деценије 15. века, онда можемо уочити да се једини простор западно од реке Дрине на коме треба тражити Тишницу налази у средњем току реке Дрињаче и у околини Власенице.⁴⁵⁵

Осим простирања Зворничке и можда Сребреничке власти немамо друге информације о властима на десној обали реке Дрине. Међутим, ако узмемо у обзир да је то погранични простор на самом почетку деспотових реформи државне управе, можемо претпоставити да су и овде постојале власти са могућим средиштем у Солотнику и/или Соколу. Те тврђаве су само на основу археолошких налаза везане за позни средњи век, али се не помињу у писаним изворима.⁴⁵⁶

---

⁴⁵³ А. Крстић – Н. Исаиловић, *Донација деспота Ђурша Вуковића (Бранковића) Павлу Биринију из Вероне: проблем аутентичности*, Иницијал 4 (2016), 196, 224-225; О селима у Теочачкој власти говори и повеља логотету Стефану Ратковићу - С. Мишић, *Поседи логотета Стефана Ратковића*, 12—13.

⁴⁵⁴ Ф. Спахо, *Период турске власти*, 82-89; М. Благојевић, *Град и жупа*, 72-76.

⁴⁵⁵ F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 157; Н. Лемајић, *Уговор у Тати*, 443-448; С. Мишић, *Поседи логотета Стефана Ратковића*, 13.

⁴⁵⁶ *Археолошки споменици и налазишта у Србији I*, 59-60; М. Васиљевић, *Соко град*, 131-137; Исти, *Археолошка истраживања на Соко-граду*, 21-46; *Лексикони националних паркова – Тара*, 170-173.

Земља Подриње

Једина земља посведочена у историјским изворима на простору Средњег Подриња је земља Подриње. Она је заузимала највећи део Средњег Подриња западно од Дрине и не треба је мешати са земљом Дрином у горњем току реке. Међутим, услед малог броја сачуваних извора у одређивању граница земље Подриње морамо се ослонити на већ познате чињенице о границама околних средњовековних земаља. Подриње се први пут помиње у титули бана Твртка 1366. године. Те године Твртко се сукобио са побуњеном властелом на чијем челу су били Дабишићи, па је оснивање ове земље уско повезано са гушењем побуне Дабишића који су имали поседе у Подрињу.⁴⁵⁷ Иако се Подриње наводи у титулатури босанских владара са мањим прекидима од 1366. године па до пада Босне, посебни сведоци од Подриња се јављају једино 1400. године (Табела бр. 1).⁴⁵⁸

Као сведок „од Подриња“ 1400. године помиње се Драгиша Дињичић с братијом. Међутим, иако знамо да су Дињичићи имали поседе у долини реке Јадар, тај податак не може много помоћи у прецизнијем одређењу граница земље Подриње. Источна граница земље Подриње је најмање спорна и њу је чинила река Дрина која је у том делу била граница између Србије и Босне за време бана/краља Твртка. На северу Подриње се граничило са Усором. Град Зворник са околином се налазио у земљи Усори, а јужно од Зворника границу између Усоре и Подриња је чинила река Дрињача. Кладањ у горњем току Дрињаче био је 1432. године у „Краљевој земљи“ на граници са Усором. Ово избијање Усоре на Дрину десило се после њеног припајања земље Соли. Од 1351. године некадашњи сведоци „од Соли“ у повељама се наводе као сведоци „од Усоре“. У то време Подриње још није успостављено као посебна земља.⁴⁵⁹ Пре Подриња на том простору имамо жупу Треботићи која је према наводима сведока на повељама Стјепана II имала посебну администрацију изван земље Босне.⁴⁶⁰

Дакле граница између Усоре и Подриња ишла је од ушћа Дрињаче узводно реком до ушћа Бјелашнице и преко обронака Јаворника који одвајају слив Дрињаче од слива Спрече. То је уједно и граница до које су дубровачки посланици 1432. године пратили босанског краља на путу за Усору. Иако је Кладањ те 1432. године био део „*contrada de Re*“, није познато да ли је био у саставу земље Босне пре тог датума.⁴⁶¹ Као што је већ речено простор Бирача југоисточно од Кладња је након османског освајања био у саставу вилајета Краљ (Краљеве земље). Уз то и топоними Краљева гора, Краљево поље, Краљева чесма и Краљевића крш јужно од Власенице потврђују да је и тај простор припадао домену босанског краља. Источно од Бирча налазила се територија породице Ковачевић (Дињичић) посведочена у османским изворима као вилајет Ковач.⁴⁶²

Феудална област Ковачевића/Диничића делимично је посведочена и у дубровачким изворима. У њиховом поседу су били Јадар, Кличевац и Ђурђевац на Дрини. Помињу се 1426. године људи (*curialibus*) Драгише Дињичића који носе презимена Пуртић (*Purti*), Крнић/Крњић (*Chernich*) и Парабучић (*Parabutich*), а села која носе ова имена постоје и

⁴⁵⁷ Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу*, 169-170; М. Благојевић, *Подриње*, 42-43; Према Марији Исаиловић Подриње се помиње у Бранковићевом летопису у делу о освајањима Стефана Немање под 1139. годином (!). Ту стоји да је велики жупан освојио „*Podriniam totam*“, али се ово не односи на Подриње већ на област око реке Дрим - М. Исаиловић, *Ваљево*, 89; Јасно је да се ради о Подримљу пошто се наводи после Хвосна, а пре Коштра. Исти редослед је наведен у Савином житију Св. Сименона – Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 19, 279; Р. Новаковић, *Бранковићев летопис*, 39-40; М. Благојевић, *Државност*, 25, 111.

⁴⁵⁸ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 247-250; М. Благојевић, *Подриње*, 43; S. Mišić, *Territorial Division*, 78.

⁴⁵⁹ Ј. Мргић, *Северна Босна*, 17-18, 119; S. Mišić, *Territorial Division*, 78-82.

⁴⁶⁰ Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Стјепана II кнезу Гргуру Стјепанићу*, 21; Иста, *Повеља босанског бана Стјепана којом Вукославу даје Бањицу и Врбању*, 13; S. Mišić, *Territorial Division*, 78-82.

⁴⁶¹ М. Динић, *За историју рударства I*, 74, нап. 2; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 119.

⁴⁶² А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69*, 43, 45-46, 69, 74; Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 119-122, 134-136; TK50, Kladanj 476-4, Zvornik 477-3.

данас. Села Крњићи и Пуртићи налазе се у Осату. Крњићи су изнад Токољачке реке, а Пуртићи су засеок оближњег села Божићи. Село Парабучић се налази јужно од Сребренице код села Подравно. Међутим, села под именом Крњићи и Пуртићи постоје и у долини Жепе недалеко од тврђаве Вратар, али је из других извора јасно да је поред Осата и овај простор припадао Ковачевићима. На том простору од Жепе до Осата треба тражити још увек неубицирано Љубсково.⁴⁶³

Ипак не можемо тврдити да ове границе феудалних области из прве половине 15. века осликавају раније стање земаљске организације у средњовековној Босни. Бирач се не помиње у првом дефтеру 1468/69. године, али су две нахије на том простору (Комић и Велетин) припадале „вилајету Краљ” (Краљева земља). Чињеница да се Бирач помиње у “Краљевој земљи” само нам говори да је тај простор био у краљевом домену у тренутку турског освајања Босне, али не и за ранији период. Географски гледано простор источно од планине Јавор више гравитира Подрињу него централној Босни. Стога можемо претпоставити да је западна граница између ове две земље средином 14. века ишла од Дрине преко обронака Јавора према Кладњу остављајући Бирач у Подрињу, а већ поменуте топониме Краљеву гору и Краљево поље у земљи Босни.⁴⁶⁴ Географски гледано, најпогоднија јужна граница јесте река Жепа. Ту се налазе остаци тврђаве Вратар која је према првом турском попису такође улазила у састав земље Ковачевић. Једино сигурно што можемо тврдити за границу Подриња у 14. веку јесте да се ова земља налазила између реке Дрине на истоку и југоистоку, Усоре на северу и земље Босне на западу и југозападу.⁴⁶⁵

Остаје чињеница да је Подриње формирано као нова земља из оквира земље Босне. Упоредо са навођењем Подриња у титулатури боснаских владара посебни сведоци се наводе из жупе Треботићи која је судећи по томе имала и засебну територијалну администрацију изван било које земље (Табела бр. 1). Потомци жупана Ивахна су се уздигли на положај усорских војвода и на тај начин ујединили Усору и Треботиће. Тек са нестанком рода Ивахна Прибиловића из историјских извора јављају се Дињичићи као сведоци од Подриња. Наравно, постоји могућност да су они били родбински повезани са потомцима жупана Ивахна, и да су на тај начин наследили титулу жупана у Треботићу. Након тога, опадањем централне власти и стварањем феудалних области, земље полако губе свој ранији управни карактер док у случају земље Подриње вероватно никада није ни дошло до њене потпуне управне организације што додатно отежава прецизније одређење њених граница. Уз то су чести сукоби и промене граница у Средњем Подрињу условили да назив Подриње не остане сачуван ни у османском административном систему. У том смислу се Подриње може упоредити са Западним Странама. Реч је такође о новој земљи која је настала проширењем територије боснанске државе у 14. веку, а као у случају Подриња политичке прилике нису дозволиле даљи развој ових земаља.⁴⁶⁶

На десну обалу реке Дрине наслањале су се две средњовековне земље – Моравице и Мачва. У делу слива Западне Мораве пружала се земља Моравице. Западну границу ове земље чинили су обронци Таре и река Дрина на делу до села Рогачице где река залама ка северозападу. На северу се налазила земља Мачва, тј. угарска Мачванска бановина. Јужна граница земље Мачве била је на средњем и доњем току реке Јадар тако да остаје отворено

---

⁴⁶³ Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 1, 391; М. Динић, *За историју рударства* I, 34; *Вратар* у: *Лексикон градова и тргова*, 77-78 (С. Рудић); ТК25, Valjevo 478-3-3, Višegrad 527-1-2.

⁴⁶⁴ Занимљиво је напоменути да за становнике Бирча *Босна* почиње тек од Кладња на западу и Хан-Пијеска на југу. Свакако су старе регионалне границе обликовале свест становника и у 20. веку - М. С. Филиповић, *Доњи Бирач*, 33; Ј. Mrgić, *The Center of the Periphery: the land of Bosnia in the heart of Bosnia*, 155-170.

⁴⁶⁵ Према Хазиму Шабановићу Бирач се 1485. године наводи у Вилајету Ковач, док је други аутори смештају у Вилајет Краљ где се наводи и у каснијим изворима као и 1468/69. године - А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69*, 247-248; Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 135; Н. Oruç, *Administrative Division of the Bosnian Sandjak*, 121; ALBiH III, 17.336.

⁴⁶⁶ Ј. Mrgić, *Северна Босна*, 78-79; С. Mišić, *Territorial Division*, 79-81; Т. Рибар, *Западне Стране*, 138-151.

питање којој земљи је припадао простор уз реку Дрину и у долини Љубовиђе. Можда је као територија на граници са Босном била организована као крајиште, а потом као власт са средиштем у Соколу. Међутим, одсуство релевантних извора не дозвољава нам да решимо овај проблем.⁴⁶⁷

---

⁴⁶⁷ М. Благојевић, *Насеља у Мачви и питања српско-угарске границе*, Ваљево – постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 86-89; С. Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, 3-20; Д. Булић, *Насеља и становништво „земље“ Моравице*, 24; О крајиштима видети: М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, ИГ 1-2 (1987), 29-43; допуњени рад истог аутора: *Крајишта средњовековне Србије*, Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699, ур. В. Чубриловић, Београд 1989, 27-46.

Вилајети, санцаци и кадилуци

Турци су након освајања ових области почели са њиховом територијалном организацијом и укључивањем у османски административни систем. Освајањем Србије 1459. године османска војска је заузела и деспотове поседе западно од Дрине. Пре успостављања Зворничког санцака као засебне управне јединице територије око Сребренице, Кушлата и источно од Дрине биле су у саставу Смедеревског санцака. Тако је у попису Смедеревског санцака 1476. године забележена и околина Сребренице. Остали део Средњег Подриња припадао је босанском санцаку. Подриње као једина у изворима посведочена „земља“ на овом простору, није оставило трага у османском административном систему, али први османски дефтери бележе и вилајете. Босански санцак је имао неколико вилајета, који су деловали као привремене територијалне јединице. У Средњем Подрињу то су вилајет Ковач (земља Ковачевића) и вилајет Павли (земља Павловића), а на западу се на њих наслањао вилајет Краљ (Краљева земља). Ти вилајети су се у извесној мери поклапали са територијом тих феудалних породица и босанског краља у тренутку турског освајања. Оваква османска административна подела у Средњем Подрињу постојала је све до оснивања Зворничког санцака као посебне управне јединице.⁴⁶⁸ До оснивања Зворничког санцака дошло је негде пре 1483. године када се помиње кадија зворничког санцака у једном документу. Оснивање овог санцака уско је везано са одбраном границе према Угарској у овом периоду. Зворнички санцак ће касније бити проширен 1512. године након заузимања Сребреничке бановине.⁴⁶⁹

Вилајетима је управљао посебни субаша/војвода, а на челу вилајета Ковач био је извесни Хасан-бег. Према попису Босанског санцака 1468/9. године вилајет Ковач су чиниле нахије Треботић, Вратар и Осат, а на основу убицираних насеља у овим нахијама могуће је одредити територију овог вилајета на почетку османске власти. Вилајет је обухватао леву обалу Дрине од Старог Брода до Петрича. Захватао је простор око реке Жепе, Јадра и Зеленог Јадра. Кушлат, Лудмер и Сребреница са околином су као ранији поседи српских деспота били део Смедеревског санцака. Јужно од Старог Брода, од тврђаве Хртар простирао се вилајет Павли. У попису 1468/9. године западно од Јадра у околини Власенице помињу се пуне нахије Велетин и Комић у вилајету Краљ. Ове нахије се неће помињати у каснијим пописима већ ће се уместо њих јавити нахија Бинач (1485. и 1489. године) такође у вилајету Краљ. Већ у наредном попису из 1485. године нестаје нахија Треботић, јер је укључена у проширену нахију Осат, а тај попис последњи пут бележи и вилајет Ковач. Тај вилајет је након тога прикључен вилајету Павли који се у управно-административном погледу одржао до 18. века. Оба вилајета су имала заједничког кадију (*кадија вилајета Павли и Ковач*).⁴⁷⁰

Веома важан сегмент османске административне поделе били су кадилуци. Реч је првенствено о судској-административној области на којој се протезала територијална надлежност једног кадије (судије). Сваки кадилук је обухватао већи или мањи број нахија, а њихова територија се временом мењала. Са порастом броја муслиманског становништва једне територије повећавао се и број кадилука. Као најважније насеље Средњег Подриња, Сребреница је била и центар кадилука који је обухватао простор са обе стране Дрине. Свакако је кадилук у Сребреници основан непосредно након заузимања овог места 1459. године јер су Турци у важним рударским центрима поред емина задуженог за рударске

---

⁴⁶⁸ А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 43-45; Н. Шабановић, *Bosanski pašaluk*, 115-117, 130, 134-136; А. Нанджић, *Zvornik*, 142-148; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 45-48 (видети карту на крају књиге); А. Јаковљевић, *Између османског и угарског крајиштва*, 243-247.

⁴⁶⁹ Н. Шабановић, *Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća*, Istorijsko-pravni zbornik I-2 (1949), 191-193; Isti, *Bosanski pašaluk*, 51-53; Е. Миљковић-Бојанић, *Подриње у првом веку турске власти*, 8; Ј. Мргич, *Северна Босна*, 162; К. Вашић, *Zvornički sandžak*, 50-51.

⁴⁷⁰ Према Х. Шабановићу Бинач је 1485. године припадао вилајету Ковач - А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 74, 247-248; Н. Шабановић, *Bosanski pašaluk*, 134-136, 154-155; Н. Оруџ, *Administrative Division of the Bosnian Sandjak*, 121.

послове постављали и кадије.⁴⁷¹ Дефтер из 1476. године није у целости сачуван и не доноси много података о нахијској организацији. Због тога, као и услед недостатка других извора, не можемо много тога рећи о овом кадилуку док је био у саставу Смедеревског санџака. Сигурно је обухатао нахије Сребреницу, Кушлат, Шубин и Будимир, а источно од Дрине околину града Сокола. Према Х. Шабановићу пре оснивања Зворничког санџака овом кадилуку су припадале и нахије Рађевина, Бохорина, Крупањ, Јадар и Птичар, али се оне помињу доста касније са првим сачуваним пописима Зворничког санџака, а ни тада нису изричито наведене као део смедеревског кадилука. Вероватнија је могућност да су припадале зворничком кадилуку. Тиме би у територијалном погледу током првих деценија османске власти ови кадилуци били блиски средњовековним властима са центром у Сребреници и Зворнику (Вид. поглавље *Метох – Жуна - Власт*).⁴⁷² У дубровачкој грађи из 1479. године налази се тужба против позивања на суд пред *cadia Turcho in Sreberniza*.⁴⁷³ Кадија у Сребреници се помиње 1498. године поводом једног спора између римокатоличких и православних свештеника око узимања пореза.⁴⁷⁴ Нахија Осат у смедеревском санџаку је прво припадала кадилуку Брвеник. Ова нахија је почетком 16. века обухватала и јужни део Азбуковице док је северни део (нахија Сокол) припадао сребреничком кадилуку. Негде пре 1516. године новоснованом кадилуку Ужице су припојене нахије Осат и Сокол. Ове нахије ће постати део кадилука Ваљево у другој половини 16. века. Међутим, већи број села из ових нахија ће бити под јурисдикцијом сребреничког кадије. Привредна повезаност територије источно и западно од Дрине, која је видљива из средњовековних извора, остала је и након турског освајања овог простора. Становници села источно од Дрине су радили у рудницима Сребренице и Саса, па су у судско-територијалној организацији потпадали под надлежност сребреничког кадије.⁴⁷⁵

Према Х. Шабановићу Сребреница је у почетку била једини кадилук на простору Зворничког санџака, али се кадија у Зворнику јавља већ 1477. године, као и 1483. године у већ горе поменутом документу. Исто тако зворнички кадија се помиње 1491. године приликом поправке тврђава у Зворнику и Сребреници. Сматрамо да је овај кадилук, као и сребренички, обухватао територију са обе стране Дрине (до оснивања кадилука Крупањ) и сигурно је постојао пре почетка 16. века.⁴⁷⁶ Изгледа да зворнички кадија није увек боравио у Зворнику пошто је 1566. године Зворнички санџак-бег известио Порту да су „од давнина кадије становале у Зворнику, а да овај кадија борави на месту удаљеном дан и по хода, што представља немалу сметњу у обављању послова везаних за рад, а нарочито то кињи поданике приликом уплате харача“.⁴⁷⁷

Нека села источно од Дрине, попут Буковице, су припадала кадилуку Брвеник 1476. године. Са порастом броја муслиманског становништва на простору Средњег Подриња се повећавао и број кадилука. Нешто пре 1572. године основан је кадилук Крупањ који је

⁴⁷¹ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 168-174; К. Bašić, *O kadilucima i kadijama Zvorničkog sandžaka u XVII stoljeću*, *Anali GNB* 41 (2020), 99-100.

⁴⁷² Много опрезнији у закључцима по питању простирања ових кадилука од Х. Шабановића, кога следи и К. Башић, био је Адем Ханџић. Видети: А. Handžić, *Tuzla*, 52-53; Упореди: Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 53, 168-174; К. Bašić, *O kadilucima i kadijama Zvorničkog sandžaka*, 111-112; Isti, *Zvornički sandžak*, 150-151, 164-165.

⁴⁷³ Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 3, 1274.

⁴⁷⁴ Н. Šabanović, *Turski dokumenti u Bosni*, 197-198; В. Бошков, *Турски документи о односу католичке и православне цркве у Босни, Херцеговини и Далмацији (XV – XVII век)*, *Споменик САНУ* 131, Одељење историјских наука 7, Београд 1992, 13; Попис Смедеревског санџака 1476. године није увек прецизирао које области припадају одређеном кадилуку па се границе кадилука не могу увек утврдити - Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 168-170; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 48-49; К. Bašić, *O kadilucima i kadijama Zvorničkog sandžaka*, 109.

⁴⁷⁵ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 168-174; Ф. Спахо, *Период турске власти*, 71-72.

⁴⁷⁶ Н. Šabanović, *Turski dokumenti u Bosni*, 191-193; Према Шабановићу овај кадилук је основан тек после 1533. године, а пре 1572. године - А. Handžić, *Zvornik*, 153-154; Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 170-171; К. Bašić, *O kadilucima i kadijama Zvorničkog sandžaka*, 111-112; Isti, *Zvornički sandžak*, 164-165.

⁴⁷⁷ Е. Kovačević, *Muhimme defteri. Dokumenti o našim krajevima*, Sarajevo 1985, 121; К. Bašić, *Zvornički sandžak*, 165.

обухватао нахије Крупањ, Бохорина, Рађевина, Јадар и Птичар. Убрзо након тога (пре 1595. године) Јадар и Птичар су издвојени у посебан кадилук. Подела и настанак нових кадилука у тако кратком року нам посредно говори о порасту броја муслиманског становништва на овом простору. Оснивањем Зворничког санцака околина града Сокола је изашла из оквира кадилука Сребренице и заједно са Осатом на десној обали Дрине била је део Ужичког кадилука првих деценија 16. века.⁴⁷⁸

Као што је већ напоменуто простор вилајета Павли и Ковач је имао једног кадију. Почетком 16. века већи део тих области ће бити у надлежности вишеградског кадије. То су биле нахије Вратар, Хртар, Треботић и Бирач, док је нахија Осат после 1516. године постала део сребреничког кадилука. Према једном запису из 1528. године нахија Осат припада кадилуку Сребреница. По томе видимо да кадилуци нису увек били везани за територију једног санцака као што је то био случај и код смедеревских нахија Осат и Сокол. Осат се помиње у једном ферману упућеном сребреничком кадији 1596. године.⁴⁷⁹ На основу тога видимо да је ова нахија још крајем 16. века припадала сребреничком кадилуку. Са порастом броја муслиманског становништва Осат ће у 17. веку добити засебног кадију. Из вишеградског кадилука ће се издвојити и Бирач који ће постати засебан кадилук током 17. века.⁴⁸⁰

Први османски извори не нуде много података о нахијској организацији Смедеревског санцака већ уместо тога имамо територијално повезане простране поседе (зеамете и хасове) који понекад могу указивати на предосманску територијалну организацију као у случају зеамета Кушлат. Пошто је Смедеревски санцак у то време био значајна територија на граници са Угарском, за османску администрацију је било важније расподелити тимаре и на тај начин обезбедити довољан број спахија (коњаника) за даље ратове. Чврста административна подела на нахије им у том тренутку није била потребна. Према попису из 1476. године зеамет Кушлат је чинило 12 села и 1 мезра.⁴⁸¹

Источно од Дрине у првом турском попису Смедеревског санцака из 1476. године пописана су села која ће касније чинити област Азбуковицу. На том простору, и јужније у Осату, су села Грачаница, Трешњица, Кошње, Дона, Дрлаче, Оровица, Буковица, Рогачица, Црвица, Драгојевићи и Дубац. Највероватније је од највећег села на овом простору - Буковице, тј. имена хас Буковица настао данашњи назив овог простора Азбуковица.⁴⁸²

---

⁴⁷⁸ Ф. Џ. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 12-21; Исти, *Период турске власти*, 72; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 51-52; К. Вашић, *О кадилуцима и кадијама Зворничког санџака*, 108; Исти, *Зворнички санџак*, 148-149.

⁴⁷⁹ М. Ђукановић, *Маглајски документи А. Махмутагића*, *Анали Филолошког факултета* 6 (1966), 447-448.

⁴⁸⁰ Н. Шабановић, *Bosanski pašaluk*, 136, 154-155, 198-203; К. Вашић, *О кадилуцима и кадијама Зворничког санџака*, 100, 115.

⁴⁸¹ Е. Миљковић-Бојанић, *Зеамет Кушлат 1476. године*, у: *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 369-371.

⁴⁸² Аличић А., *Турски пописи неких подручја Западне Србије* I, 39, 64; Ф. Џ. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља из XV и XVI века*, 19-20; Љ. Павловић, *Соколска нахија*, *Средње Подриње*, Рађевина и Јадар, Београд 2011, 490; Ф. Џ. Спахо, *Период турске власти*, 69-70; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 154-172.

НАСЕЉА СРЕДЊЕГ ПОДРИЊА

Увод

Процес настанка и развоја насеља на простору српских средњовековних држава се може пратити од доласка словенских племена. Словени, као што је већ напоменуто, настањују прво равничарске пределе у долинама река где стварају своја прва земљорадничка села. У Средњем Подрињу то је простор уз реку Дрину и њене веће притоке. Археолошка истраживања су потврдила присуство Словена на овом простору, а на појединим некрополама јављају се заједно антички и средњовековни споменици што нам говори о извесном континуитету насеља. Било је случајева где су антички споменици коришћени у секундарној употреби током средњег века (*spolium*). Континуитет насељености се може довести у везу и са природним амбијентом. Словени су лако могли да препознају природне потенцијале затечених насеља и њихове околине, као што је то чинило и претходно становништво, па није било потребе подизати нова насеља. Међутим, треба нагласити да ово важи само за географско окружење које је одговарало Словенима, јер је географски простор често вреднован према економским потребама, друштвеним и културним ставовима и вредностима једног народа. Тако да насеља која нису одговарала словенском начину живота остају пушта.⁴⁸³ Са друге стране романизовано становништво се пред словенским надирањем склањало у планинске пределе где је њихова привредна делатност (сточарство) условила развој новог типа сеоског насеља – катуна. Ово насеље се најбоље може описати као бисесилно пошто се састојало из два елемента – зимовишта и летишта.⁴⁸⁴

Насеља су ницала на погодном географском простору који је требао да задовољи потребе њихових становника. Прва и основна егзистенцијална потреба били су храна и вода, па су тако прва насеља ницала у долинама погодним за земљорадњу и са изворима пијаће воде. Следећа потреба становника била је заштита. Склониште или *refugium* за становнике села била је најближа тврђава подигнута на узвишеном месту где доминира околином. У одсуству тврђаве склониште је могла да представља шума, планина или неко друго скривено и изоловано место (**звегљ**). Поред заштите шума је утицала на многе друге аспекте живота средњовековног човека.⁴⁸⁵

Након задовољења „природних потреба“ јављали су се и други природно-географски фактори који су утицали на формирање и развој насеља. Један од тих фактора су свакако рудници који су, као природни ресурси, имали велики утицај на развој насеља и урбанизације Средњег Подриња. Већем степену урбанизације допринела је и трговина. Домаћи и страни трговци коју су се кретали од једног до другог града били су карика која повезује ова места. Трговина је још пре рударства утицала на развој посебног типа насеља које се назива трг. Ради се о насељу где је примарно занимање становника била трговина, а сам трг био је место сусрета, размене и/или купопродаје. Тргови су могли бити периодични или стални. Периодични тргови су могли бити годишњи, месечни или недељни. Трг се могао налазити испод неке тврђаве и тако је чинио њено подграђе. То подграђе је у изворима

---

⁴⁸³ ALBiH III, *Kršće* 17.180; М. Благојевић, *Човек и природна средина*, 29-30, 33-34; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 46; Ista, *The Center of the Periphery: the land of Bosnia in the heart of Bosnia*, 155-170; Ista, *Landscapes and settlements of Southeast Europe. Premodern Bosnia and Serbia*, 70-71, 74-75; На простору Средњег Подриња антички и средњовековни, а понекад нововековни споменици, могу се заједно. То се види на примеру следећих локалитета: ALBiH III, *Crkva Ružica (Potkunjica)* 16.36; *Crkvište* 16.44; *Mramor* 16.180; *Mramorje* 16.200; *Rašće-Ljubina* 16.262; *Skelani* 16.280; *Bor* 17.18.

⁴⁸⁴ *Катун*, у: ЛССВ, 286 (Д. Ковачевић-Којић); Детаљније видети радове у зборнику са научног скупа о средњовековном катуну, а посебно рад: Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековни катун по дубровачким изворима*, Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961. године, Сарајево 1963, 121-142; Новија сазнања о катуну сумирана су у: С. Мишић, *Историјска географија*, 89-91.

⁴⁸⁵ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 237; М. Благојевић, *Човек и природна средина*, 28-32; Ј. Мргић, *Средњовековни човек и природа*, 163-170; Ista, *Landscapes and settlements of Southeast Europe. Premodern Bosnia and Serbia*, 70-71, 76; Видети поглавље: *Шуме Средњег Подриња*.

обележено префиксом *Sub-* или *Под-* испред назива тврђаве, а понекад и *Sotto*. Дубровчани су добро разликовали урбана од аграрних насеља у подграђима. За прва су користили мађарски термин *varos* (варош) или чешће италијански *borgo/borgho*, а за друга *villa* (село). Дакле није свако подграђе имало трг, али је помен села под тврђавом редак и она често носе различито име од тврђаве. Тенденција успостављања тргова и урбанизације подграђа је свакако постојала, нарочито код важних утврђења и резиденција моћних феудалаца.⁴⁸⁶

У даљем излагању ћемо користити поменуто поделу на три основна типа насеља у средњем веку: град, трг и село. Иако ова подела није идеална, она представља сигурну основу за даље истраживање историјске географије насеља. Пошто је у досадашњим поглављима већ било доста речи о градовима, трговима и тврђавама, у наставку рада нећемо таксативно излагати о појединачним насељима. Уместо тога наше излагање ће бити усредсређено на праћење процеса развоја тих насеља и промена у њиховој урбаној структури. Посебно ћемо се осврнути на утврђења и њихову војно-стратешку улогу и заштиту урбаних центара. Такав методолошки приступ има за циљ боље повезивање мреже насеља и добијања потпуније урбане и руралне слике Средњег Подриња у позном средњем веку.⁴⁸⁷

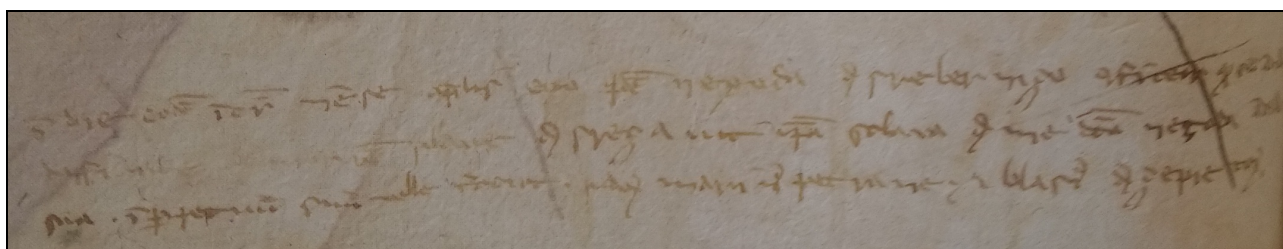
⁴⁸⁶ Д. Ковачевић–Којић, *Градска насеља*, 29-77; *Подграђе, Трг*, у: ЛССВ, 534-535; 737-739 (Д. Ковачевић–Којић); С. Мишић, *Градови и тргови српског средњег века*, Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља, Београд 2010, 11-14; Исти, *Историјска географија српских земаља*, 82-86; Б. Зарковић, *Тргови и урбанизација Србије у средњем веку*, Косовска Митровица 2017, 157-162, 216-301.

⁴⁸⁷ На примеру Северне Босне рађено је истраживање урбаних промена након османског освајања - Ј. Mrgić, *Transition from Late Medieval to Early Ottoman Settlement Pattern*, 50-85; За разлике у свакодневном животу у урбаној и руралној средини Османског царства видети: Е. Miljković, *Everyday life in the sanjak of Smederevo during the first century of the Ottoman Administration: Urban vs. Rural*, *The Balkans Everyday Life and Culture*, Lyon 2020, 1-17.

Урбани простор: градови и тргови

У овом поглављу ћемо пратити урбанизацију и деурбанизацију градова у Средњем Подрињу током средњег века и у првим деценијама османске власти. Као и у осталим крајевима средњовековне Србије и Босне, рударство је имало кључну улогу у урбаном развоју Средњег Подриња. Богатство подрињских планина рудама било је познато још у антици. Обнова рударске активности у периоду средњег века текла је споро. Тек са доласком немачких рудара Саса у ове крајеве почиње убрзани развој рударске производње. Потом долази до пораста броја становника рударских градова, развоја занатства и трговине. Све то је условило физички, али и управно-правни преображај ових насеља. Са доласком турске власти преображај насеља је настављен, али у другом правцу.⁴⁸⁸

Главни урбани центар Средњег Подриња је свакако била Сребреница као други по богатству рудник на Балкану. У литератури је до сада преовладало мишљење да се овај рудник први пут помиње у изворима 1352. године када је *in Sebernica* предато писмо Дубровчанину Добри Бевењутићу. Проблем представља и чињеница да Сребреница дели име са местом на планини Рудник, а њена тврђава (Сребреник) са истоименим градом на Мајевици. Због тога је понекад тешко одредити на коју од ових локација се односе поједини помени у изворима. Могући помен Сребренице пре 1352. године се може наћи у подацима о продаји робља или њиховом добровољном ступању у ропство. Тако се 16. априла 1300. године помиње робиња „*Negoda de Sebernica*“. Сматрамо да би ово могао бити најранији помен Сребренице у писаним изворима који је промакао ранијим истраживачима овог простора.⁴⁸⁹

Слика 4. – Помен робиње Негоде из Сребренице 1300. године у Дубровачком архиву⁴⁹⁰

Треба напоменути да урбанизација овог простора вуче своје корене још из античког периода. На месту рудника Сасе налазила се римска Домавија (локалитет Градина) која је била главни центар рударства у овом крају, а судећи по археолошким налазима овај простор је био најбоље насељен у овом делу провинције Далмације. Иза Римљана су остали трагови рударске експлоатације и добро изграђена путна мрежа, док су сами остаци римских грађевина понекад били извор обрађеног камена за средњовековне грађевине (најчешће тврђаве и сакралне објекте). Све то је могло да олакша урбанизацију овог простора у средњем веку, али је центар те урбанизације померен са Градине код Саса у долину Црвене реке. Немачки рудари Саси су свакако након доласка на овај простор прво започели радове на месту римске Домавије, али им је њихово знање и искуство омогућило да трагају за рудом и на другим местима. Показало се да је околина Црвене реке, тј. Сребреница, била богатија рудама и погоднија за њихову обраду. Још један важан разлог за премештање урбаног центра

⁴⁸⁸ A. Handžić, *Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni*, Prilozi X-2 (1974), 159-161; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 29-77; С. Ђирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 15-23, 43-46; Б. Зарковић, *Тргови и урбанизација*, 216-218, 246-250; Процеси урбанизације и деурбанизације су праћени на простору Полимља – С. Мишић, *Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку*, 77-84.

⁴⁸⁹ DAD, *Praecepta rectoris* 2, fol. 31v (16.4.1300); Извор је објављен код: Г. Чremoшник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278-1301*, 173; Ј. Луčić, *Spisi dubrovačke kancelarije IV*, 53; Упореди: М. Динић, *За историју рударства I*, 46-48; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 14.

⁴⁹⁰ DAD, *Praecepta rectoris* 2, fol. 31v (16.4.1300); Захваљујемо се Енесу Дедићу који нам је проследио снимак из Дубровачког архива.

из Саса у Сребреницу током средњег века јесте разлика између средњовековног и античког начина топљења руде. У римском периоду није коришћена водена снага за покретање мехова ради потпиривања ватре, па су њихове топионице могле бити на местима без река и потока. За разлику од њих Саси су приликом избора места за топљење руде тражили погодне реке и потоке којих је свакако било више у долини Крижевице него Сашке реке.⁴⁹¹ Случајни археолошки налази су потврдили да је на простору Сребренице било насеље у римском периоду, али се не може ништа рећи о његовом карактеру без детаљнијих истраживања.⁴⁹² Развој Сребренице се може пратити од 14. века и кроз цео 15. век. Захваљујући богатим рудама сребра и предузимљивости дубровачких трговаца она је из малог рударског трга (*mercatus*) прерасла у прави град (*civitas*). Само име града и његове тврђаве (Сребреник) показује како је текао његов развој. Прво је настало рударско насеље и трг, а потом је подигнута тврђава ради његове одбране. Врхунац урбаног развоја Сребренице био је у првој половини 15. века, али она пре пада под османску власт није достигла онај степен управно-правног положаја и аутономије који су имали приморски градови или градови у Централној и Западној Европи, као ни остали градови на овим просторима. Поред Сребренице развијају се и околна насеља путем експлоатације и прераде руде или путем трговине. Урбани развој рудника Сребренице и Саса је углавном текао узлазно од 14. века па кроз прву половину 15. века, са тим да је Сребреница као доминантнији привредни центар у великој мери прекрила оближње Сасе. Зато имамо само спорадичне помене Саса у изворима до половине 15. века. Кочница развоја ових рудника су били повремени ратови вођени на том простору, а коначно турско освајање заједно са смањењем природних ресурса су лагано, али сигурно зауставили даљи развој ових насеља.⁴⁹³

Однос Сребренице и Саса може се посматрати и кроз процес стварања урбаних агломерација. Поменути процес је уочен код других великих рудника попут Новог Брда, Трепче и Рудника. Ширење урбаних структура рударских насеља повезано је са ширењем круга рударске експлоатације. Тако су се ова насеља поред њиховог средишта (подграђе, трг и тврђава) могла састојати од читавог низа мањих места концентрисаних око рударских јама или топионица. Део тих урбаних агломерација могу бити и друге мање тврђаве и куле, као и мањи тргови. Извори бележе неколико таквих места у околини Сребренице (Суседа, Колиште, Чагаљ, Црвена Река...). Једно од тих места је сигурно и Пуста Сребреница коју не можемо прецизно убицирати. У повељи краља Дабише (1392) помиње се обрачун „за пѣстѣ сребрѣницѣ“. Место је свакако било у близини Сребренице јер се помињу и рударске јаме (*fosse in Pusta Strebniza*). Одређиване су и судске комисије за ово место па можемо закључити да су у њему боравили Дубровчани. Интересантно је да су оба помена Пусте Сребренице у именованима судских комисија из 1449. године везана за Дубровчанина Радоју Паклића. На основу осталих помена овог трговца у току 1449. године можемо видети да је боравио између Сребренице и Саса па на том простору треба тражити Пусту Сребреницу, негде на обронцима Кварца.⁴⁹⁴ Сва ова мања места била су додатно заштићена кулама и тврђавама које ћемо детаљније обрадити у наредном поглављу. Због малог броја извора и већине неубицираних топонима у околини Сребренице, не можемо у правој мери одредити величину њене урбане агломерације, али простор рударске активности обухватао преко 20 квадратних километара. Међутим, и поред ретког помињања Саса у изворима не

⁴⁹¹ V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, 28-29, 164-166; ALBiH III, *Domavia* 16.55; E. Imamović, *Srebrenica i okolica u rimsko doba*, 8, 14-23; С. Ферјанчић, *Дрина у праисторији и антици*, 25-27.

⁴⁹² E. Imamović, *Srebrenica i okolica u rimsko doba*, 32-33.

⁴⁹³ М. Динић, *Сребреник крај Сребренице*, 357-367; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 13-25, 112-114.

⁴⁹⁴ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I/1*, 171; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 549, 554; М. Динић, *За историју рударства I*, 53; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 33.

значи да је то место са ширењем рударства постало део Сребренице јер се у изворима јавља као засебан рудник.⁴⁹⁵

На почетку своје власти Турци су се трудили да успоставе стабилну производњу и прилив прихода од рудника. Са тим у вези, они у првим годинама своје власти нису мењали организацију и карактер рударских центара. Међутим, опадање Сребренице види се и из закупа тог рудника. Године 1463. она је закупљена заједно са Црнчом, Зајачом и Крупњем за 7000 дуката док је у другој деценији 15. века деспот само за Сребреницу добио 24800 дуката. Прави обим опадања Сребренице као градског насеља не можемо пратити у континуитету јер попис Смедеревског санџака из 1476. године није у целости сачуван. Недостају поседи царског хаса где су се налазили и рудници. Касније када је Сребреница укључена у Зворнички санџак, према попису из 1533. године имала је 258 кућа. То је био велики пад у односу на процењених 700 кућа 1476. године када је деспот Вук напао Сребреницу.⁴⁹⁶ Трансформација Сребренице у град оријенталног типа и настанак касабе започео је већ изградњом прве џамије за време султана Бајазита II (1481-1512). Потпуно трансформисано насеље оријенталног типа затекао је Евлија Челеби средином 17. века, али је до тог преображаја вероватно дошло доста раније.⁴⁹⁷

За разлику од Сребренице и Саса који су готово увек делили судбину у току своје средњовековне историје, рударска насеља источно од Дрине су пролазила кроз много динамичније процесе урбаног развоја. Први, у изворима посведочени, рударски центри на овом простору су Трешњица и Липник који се јављају почетком 14. века. Иако је реч о развијеним трговима у то време, нарочито у случају Липника који је према писму папе Климента VI имао и католичку парохију 1346. године, њихов даљи развој је заустављен. Пошто се више не помиње у дубровачким изворима, Трешњица вероватно није била исплатива за Дубровчане па су је препустили домаћим трговцима. Са друге стране Липник је 1346. године наведен у истом рангу са Новим Брдом, Призреном, Трепчом, Брсковом, Рудником итд. Ипак након те године више се не помиње у изворима. Са ширењем рударског пословања центар трговине је померен са Липника (*forum de Lipinich*) два километра према Дрини између Медаљ-потока и Велике реке где је формиран трг Црнча (*Cernza, Zrnza, Црњнча*) на главном путу који је водио долином Дрине. Он се помиње већ 1367. године као трг (*foro Çerençe*) и место настањено Дубровчанима.⁴⁹⁸ Северно од Црнче, између Селанца и Рујевца, налази се село Суботићи и засеок Вашариште. Само име села упућује на средњовековни седмични трг и говори нам о комплексности урбаног развоја на овом, релативно малом, простору. Седмични трг у селу Суботићи је сигурно имао улогу да надомести велику раздаљину између рудокопа на Јагодњи и урбаног центра Црнча. Јагодња Глава се први пут помиње у изворима 1451. године (*Jagodna glava*), а након турског освајања помиње се у оквиру једне мукате рудник Јагодина/Јагодња Глава (1468). Током 16. века рударство је замрло у овом крају, а опадање рударске производње пратио је и процес деурбанизације. У дефтерима 1528 (изван дефтера), 1530. и 1572. године јавља се само село Јагодња (Глава) без помена рудника или трга (пазара).⁴⁹⁹

---

⁴⁹⁵ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 13-25; Б. Зарковић, *Појава урбаних агломерација на тлу средњовековне Србије*, Урбанизација у Источној и Југоисточној Европи, Београд 2019, 101-116; О ширењу рударске експлоатације у околини Сребренице видети поглавље о рударству.

⁴⁹⁶ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I/2*, 244; А. Handžić, *Dva popisa Zvorničkog sandžaka*, 80; М. Динић, *За историју рударства I*, 88; Е. Миљковић-Бојанић, *Подриње у првом веку турске власти*, 11; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековни градови Србије и Босне прије и послје успостављања османлијске власти*, Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV), Београд 2007, 188.

⁴⁹⁷ Е. Čelebi, *Putopis*, 99-100; А. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću*, *POF* 25 (1975), 135-136.

⁴⁹⁸ М. Динић, *За историју рударства I*, 46-47; Г. Томовић, *Средњи век*, 59-60; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 69-85; А. Узелац, *Прилози за „Лексикон градова и тргова“*, 187-188; Б. Зарковић, *Тргови и урбанизација*, 246-247; ТК25, *Zvornik*, 477-2-3.

⁴⁹⁹ Ф. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 93-96; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 469; М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта*, 149, 153-154; Ф. Спахо, *Период турске*

Средњовековна историја Црнче се може пратити у изворима до коначног турског освајања ових простора, али ће она током целог тог периода бити насеље у сенци Сребренице. Близина великог и богатог рудника, као и у случају Саса, кочила је даљи развој Црнче. Велики урбани центри су својим прометом робе и путника, као и већим бројем становника, привлачили више трговаца из околине. На тај начин су кочили развој свих мањих тргова у ближој околини. Зато ће нешто удаљенија Зајача са убрзаном експлоатацијом руде имати већи успон од Црнче у последњим деценијама српске власти.⁵⁰⁰

Током 15. века, поред Зајаче, извори помињу још Бохорину и Крупањ. Судећи према броју конзулата (дубровачких судских комисија) за ова места, њихов највећи успон је био у првих неколико година након обнове Деспотовине (1444). Тај успон су условили чести сукоби око Сребренице између Босне и Србије у периоду након обнове Деспотовине. Избегавајући Сребреницу и потенцијалне опасности у честим ратним сукобима тих година, дубровачки трговци су се окренули осталим подрињским рудницима. Често су конзулати одређивани за неколико насеља у исто време када се није знало у ком месту је окривљени тачно боравио, па су се суђења за прекршаје у Сребреници могла одржавати у околиним местима. Важно је напоменути да се тих неколико година након обнове Деспотовине Зајача највише помиње самостално у одлукама Малог већа од било ког другог насеља на овом простору. То говори о великом броју стално настањених Дубровчана који су везани за ово место, а у изворима се појединачно помиње и око тридесет дубровачких племића. Дубровачка влада је увек истицала племиће приликом адресирања писама упућених ка Зајачи. У новембру 1446. године упућена су писма „*domino despoto Georgio Rassie nec non nobilibus et aliis marcatoribus in Saeza*“. Све ово, заједно са честим поменом Зајаче у другим дубровачким изворима, потврђује велики привредни и урбани успон овог места.⁵⁰¹

Међутим, и поред свог великог успона Зајача је након турског освајања прошла кроз исти процес деурбанизације и стагнације рударске производње као и остала рударска места Средњег Подриња. Према попису Зворничког санцака (1533) Зајача је мало село са рудником сребра и 12 кућа, а трг (пазар) се не помиње. У наредном попису (1548) рудник Зајаче се само узглед помиње и изгледа да је био затворен. За разлику од Зајаче, нешто бољи положај је имао Крупањ. Он је у попису (1533) уписан као село са пазаром и рудником гвожђа, а имао је 80 кућа. Бохорина се у првој половини 15. века наводи као рудник који је издаван под закуп, али већ у првим пописима почетком 16. века нема помена овог рудника већ су уписана само два села – Горња и Доња Бохорина. Као и у случају Бохорине, Црнча се такође бележи као рудник који је издаван под закуп у другој половини 15. века, али је за разлику од Бохорине била значајнији рудник пошто је за њу донесен посебан канун 1488. године. Почетком 16. века нема више помена рудника у овом месту. Црнча се у дефтеру 1528. године јавља као село са пазаром и 34 кућа са 46 табија. У наредном попису 1530. године помиње се само село, а 1536. године „Село варош Црнча“ са 16 домова и 2 самца. Јасно је да је Црнча и овде била у статусу села, али је и сећање на некадашњу варош евидентирано у дефтеру.⁵⁰²

Немамо много података о изгледу средњовековних рударских насеља. Готово увек су била заштићена са тврђавом или понекад са системом одбране од неколико тврђава и кула. Те тврђаве су углавном служиле као заштита тргова и рудника, али су понекад у њима подизани и стамбени објекти као у случају Сребренице. Према М. Спремићу дубровачки трговци су имали куће у тврђави Зајаче, али у цитираном извору јасно стоји „*chaxa in borgo*“,

---

власти, 88; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 87-88; V. Simić, *Rudarstvo u Podrinju*, 3-5; A. Handžić, *Rudnici u Bosni*, 31; ТК25, *Zvornik* 477-2-3.

⁵⁰⁰ Не стоји констатација М. Спремића да је Сребреница повољно утицала на развој Црнче - М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 74.

⁵⁰¹ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 490-555; М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 18-33.

⁵⁰² А. Handžić, *Dva popisa Zvorničkog sandžaka*, 94, 96; Ф. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 33-36; А. Handžić, *Rudnici u Bosni*, 30-31; С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Којић - Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 156-157, 190.

тј. у вароши.⁵⁰³ Центар урбаног живота је свакако био градски трг око кога су се налазиле радње трговаца, а потом су следиле куће. Те куће су најчешће биле од дрвета, а ређе од камена. Због дубровачких колинија ова насеља су углавном имала и римокатоличку цркву поред православне.⁵⁰⁴

Каравани из Дубровника су до Сребренице и других рударских места Средњег Подриња стизали у етапама преко насеља за која можемо користити назив – караванске станице. Оне су као места на важним саобраћајницама углавном функционисале као мањи тргови. Главно насеље овог типа на простору Средњег Подриња било је Љубсково. У дубровачким изворима је поменуто као насеље на путу за Сребреницу (*ad viagium in Sreberniza*) у области жупана Драгише Дињичића (*in contrata Dragisini*) и као средиште патарена (*Glubscouo ad patarenos*). Међутим, тачна локација овог насеља још увек није позната, а ближе географске одреднице из извора као што су „*locum Ruxin/Ruxen*“ и „*domos Radoychi*“ које се помињу близу или у Љубсковоу нам не могу много помоћи. Још је М. Динић уочио да људи Драгише Дињичића *Vladislauum Purti, Rodossauum Purti, Braichum Chernich, Braichum Parabutich* који су оштетили неког дубровачког грађанина у Љубсковоу носе презимена идентична са неким селима у Осату. Крњићи су изнад Токољачке реке, а Пуртићи су засеок оближњег села Божићи. Село Парабучић се налази јужно од Сребренице код села Подравно.⁵⁰⁵ Међутим, Динићу није било познато да се села Крњићи и Пуртићи јављају и у долини реке Жепе на путу од тврђаве Вратар према Поджепљу. Из других извора је јасно да је и овај простор у долини Жепе био у власти Дињичића тако да Љубсково треба тражити на том простору од Жепе до Осата. У литератури је Љубсково до сада идентификовано само са селом Љубомишље у Жепи, али се ми не можемо сложити са овом убикацијом. Љубомишље се помиње у првом турском дефтеру из 1468/69. године, а Љубсково (*Gliubscouo*) је под тим именом забележено 1501. и 1505. године у дубровачким изворима. Тада су Дубровчани извозили олово и глету из овог места.⁵⁰⁶ Поред Љубскова имамо и Ликодру као караванску станицу у Средњем Подрињу. Судаћи по броју помена у дубровачким изворима она је мање посећивана од Љубскова, али се свакако налазила у његовој близини. Године 1407. поносници су погодили превоз робе до Љубскова или Ликодре по истој цени. Ни ова караванска станица није прецизније убицирана. У Сребреници је 1447. године састављен документ којим су кнез и пургари обавестили Дубровачког конзула и судије о намиривању дуговања наследнику Тврдисава Ликодрића (**Тврџдисава Ликодрика**). По презимену ова особа је можда пореклом из Ликодре.⁵⁰⁷

Постоји могућност да су Ликодра и Љубсково исто насеље које је само променило име. У прилог овој тврњи иде горе изнети податак о превозу робе где се помињу оба насеља, али и чињеница да се Ликодра прва јавља у изворима (1397, 1405), потом заједно са местом Љубсково (1407), а након тога се помиње само Љубсково док се Ликодри губи траг у изворима. У сваком случају мишљења смо да ове караванске станице треба тражити на главном путу који је водио према Сребреници северно од Гласинца. На то нас упућује и цена превоза робе до тих насеља. Цена је наравно варирала током године, али никада није била много већа од превоза до Праче или Гласинца. Услед малог броја сачуваних извора о

---

⁵⁰³ DAD, *Lett. di Lev.* 13, fol. 188v; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 114; Упореди: М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 30-32.

⁵⁰⁴ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 111-117.

⁵⁰⁵ М. Динић, *Из Дубровачког архива* III, 184-187; Е. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne* 2, 639, 669, 694; М. Динић, *За историју рударства* I, 34-35; ТК25, Valjevo 478-3-3, Višegrad 527-1-2.

⁵⁰⁶ А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 167; Е. Kurtović – А. Peco, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* 3, 1042-1043, 1072; М. Динић, *За историју рударства* I, 34, нап. 20; М. Petrić, *Porijeklo stanovništva Žepe*, GZM - Etnologija 19 (1964), 23, 32-34; V. Palavestra – М. Petrić, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Žepi, Radovi – Naučno društvo BiH, Odeljenje istorijsko-filoloških nauka* 8 (1964), 142-143.

⁵⁰⁷ К. Јиречек, *Споменици српски*, 86; Е. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne* 1, 565; М. Динић, *За историју рударства* I, 35; Исти, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 696.

урбанизацији Љубскова и Ликодре не можемо много тога рећи. Можемо само претпоставити да су као и остале караванске станице имали статус трга.⁵⁰⁸

Иако нека насеља нису директно била везана за рударство у овом крају дошло је до њиховог развоја захваљујући повољном положају за трговину. Класичан пример је град Зворник. Ту свакако спада и подграђе Кушлата који се налазио на важном путу и раскрсници код ушћа Јадра у Дрињачу. Дубровчани су током 14. века редовно посећивали ово место, одређиван је и конзул „*in Sochuçullatto*“, а неки његови становници су добили и Дубровачко грађанство. Развој овог подграђа је трајао кратко пошто са развојем Сребренице Дубровчани прелазе у овај рудник, а Подкушлат вероватно остаје на нивоу мањег трга све до турског освајања. У попису Смедеревског санцака 1476. године у оквиру зеамета Кушлат наведено је село Подград, а потом у попису Зворничког санцака, коме је овај простор прикључен, јавља се као село Подграђе или Листје/Лиштје (данас Лијешањ). На тај начин је текла урбанизација и деурбанизација Кушлата. Он је у почетку био само тврђава која је штитила путни правац долином реке. Потом је дошло до развоја његовог подграђа (*Suchuzlat/Подѣкѣчлѣтъ*) које је постепено опадало током прве половине 15. века. На крају је турским освајањем подграђе Кушлата уписано као село и тиме је процес деурбанизације завршен. Османски путописац Евлија Челеби помиње остатке старе вароши града Кушлата која је била велика, а порушена је приликом опсаде града за време Мехмеда II.⁵⁰⁹

Недалеко од Кушлата и тврђава Перин на Дрињачи је имала своје подграђе. Године 1445. трговци су одсели *Sotto Perinum/Porign*. Овај град на левој обали Дрињаче је био резиденција усорског војводе Твртка Станчића. У њему дубровачки извори помињу чак два преноћишта за људе и стоку што значи да је био важна караванска станица на путу који је водио долином Дрињаче, односно за трговце који су ишли ка Зворнику или даље ка Деспотовини. Потом из турских извора почетком 16. века имамо помен његовог подграђа као варош тврђаве Перин. Та варош је била део нахије Кушлат, а помињање „нахије Перин“ са само једним насељем (варош Перин) у попису из 1519. године је вероватно једини остатак средњовековне управне области овог града.⁵¹⁰

Постоје рудници и тргови који нису посведочени у средњовековним изворима, али пошто се јављају у раним турским дефтерима морамо претпоставити да су у том статусу били и пре турског освајања. Према попису Босанског санцака (1468/9) у нахији Осат су се налазила села Горњи и Доњи Јадар (друго име Јасенова) у којима је убирана тржишна такса (бац). Вероватно се радило о мањим трговима пре турског освајања. Ова села су се налазила јужно од Сребренице на путу који је водио преко реке Зелени Јадар ка граду. Близина овог великог рударског центра није дозвољавала даљи развој малог трга у Јадру. Исти попис бележи у нахији Осат и вилајету Ковачевић пазар Петрич. Реч је о данашњем насељу Петрича на Дрини. Као и у случају Г. и Д. Јадра не помиње се у изворима пре турског пописа, али пошто је изричито наведен као пазар мора да се радило о значајнијем тргу од оног у Јадру. Имао је 63 домаћинства и 19 нежењених, а уз овај пазар уписана је и скела преко Дрине. Та скела је и покренула развој овог трга у средњем веку на граници између Србије и Босне. Вероватно је пазар Бистрица забележен у дефтеру 1604. године идентичан са овим пазаром. Прилог томе је и чињеница да је уз пазар уписан приход од скела (Бистрице, Раче и Бихова). Као пазар је према истом попису уписан и Вратар тј. подграђе тврђаве

⁵⁰⁸ Е. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne* 1-3, 335, 522, 565, 635, 638, 639, 653, 656, 668, 669, 671, 694-695, 712, 716, 916-917; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 702-703.

⁵⁰⁹ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 182; N. Lonza, *Odluke dubrovačkih vijeća 1395-1397*, 110, 115, 128, 163; А. Handžić, *Dva popisa Zvorničkog sandžaka*, 188; Е. Čelebi, *Putopis*, 481-482; М. Динић, *За историју рударства* I, 35; Д. Ковачевић–Којић, *Градска насеља*, 34-35, 52; Е. Миљковић–Бојанић, *Зеамет Кушлат*, 371; Према Павлу из Ровиња (1640) варош тврђаве Кушлат (*Crislat*) налазила се у брдима изнда града, а не испод њега. Вероватно је Павле тада боравио у данашњем селу Лијешањ - S. Zlatović, *Izveštaj o Bosni god. 1640 Pavla iz Rovinja*, 31.

⁵¹⁰ А. Handžić, *Dva popisa Zvorničkog sandžaka*, 29, 112; М. Динић, *За историју рударства* I, 43-44; А. Handžić, *Tuzla*, 52; Д. Ковачевић–Којић, *Средњовјековна Сребреница*, 24.

Вратар на Жепи. Ово насеље и његову тврђаву не помињу савремени средњовековни извори, али само подграђе је морало имати важну улогу у привредном развоју јужних области Ковачевића.⁵¹¹

Поред ових тргова у близини Сребренице су постојала још три, вероватно мања трга. У изводу дефтера из 1476. године помињу се села Турија, Боклица (Поклица) и Мргановићи где су раније одржавани пазари у нахији Шубин. Пошто су напуштени одлучено је да се ту наплаћује бац за угаљ и након плаћеног баца није узимана пристојба на пећ (паљење угља). Свакако се радило о мањим средњовековним трговима у околини Сребренице. Турија је познато село јужно од Сребренице и помиње се у дефтерима из 1519. и 1533. године као мало село са 13 кућа. Село Мргановићи се јавља у дефтерима из 1519. (Мирцаловићи/Миргановићи) и 1533. године (Миргановићи). Веровано се налазило североисточно од тврђаве Шубин где се простире потес истог имена на који је указао П. Анђелић. Ову убикацију потврђује и помен Црквешта 1519. године које је било мезра овог села и налазило се на локалитету Црквине северно од Шубина (Карта бр. 14). Мезра је до 1533. године насељена када се јавља као мало село са 3 куће и 2 самца, а ту су били и чаири (ливаде) мустахфиза (чуvara) тврђаве Сребреница близу поменутог села Миргановићи. Поклица/Боклица се такође помиње у поменути дефтерима (1519, 1533), али је село изгледа временом запустело па не можемо поуздано утврдити где се овај трг налазио. Пошто у каснијим дефтерима сва три насеља имају статус села, то нам посредно говори о процесу деурбанизације ових малих тргова.⁵¹²

За нека мања места не можемо утврдити како је текла њихова урбанизација пре доласка Турака. Османски извори помињу и подграђе града Сокола на Соколским планинама. Извори пре турског освајања не помињу ову тврђаву, али је она као и њено подграђе морала постојати и пре првог помена 1476. године. Турски дефтер Смедеревског санџака из те године бележи село Подград испод тврђаве Сокол. Касније се поменуто село јавља као варош тврђаве Сокол. Турски пописи помињу и неке руднике. Ђевање јужно од Зворника је у попису из 1519. године уписао као рудник сребра и олова. Међутим, већ у наредном попису 1533. године појављује се као село, а рударска производња се више не помиње. Током средњег века помиње се заједно са Костијеровом и Ђевање као царина и прелаз преко реке (*gabella de Costiereuo detto Driugne*). Међутим, немамо податке о урбаном развоју овог места.⁵¹³

Са доласком турске власти креће и преображај градова на овим просторима у насеља са оријентало-муслиманском физиономијом. Тај преображај је донео и нову класификацију урбаних насеља. Уместо градова и тргова сада се јављају касабе и шехери. Ова трансформација имала је изразито верски карактер, јер да би неко насеље постало касаба морало је да има стално настањено муслиманско становништво, џамију и трг. Изгледа да су рударски центри били најотпорнији на овај преображај. У Сребреници је релативно рано подигнута прва џамија за време султана Бајазита II (1481-1512), али је фрањевачки самостан Св. Марије и даље био активан све до краја 17. века. Добро укореењена и организована црквена организација фрањеваца са бројним римокатоличким становништвом успоравала је процес исламизације. Тако се у Сребреници муслиманска касаба развила поред средњовековне вароши. Сребреница је статус касабе добила између 1533. и 1548. године, пошто се у дефтеру из 1548. године први пут помиње са овим статусом. Сасвим друга

---

⁵¹¹ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* II, 618-619; Пазар Петрич је са скелом 1468/69. године остваривао укупан приход од 14.941 акче - А. Алић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 16-17, 43-44, 74; Н. Шабановић, *Bosanski pašaluk*, 135-136.

⁵¹² Према А. Ханџићу Мргановићи/Миргановићи је данашње село Магудовићи код Братунца - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 31, 38, 87, 182, 186; Isti, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, 88; Р. Anđelić, *Ubikacija oblasti Trebotića*, 190-191.

⁵¹³ Ф. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 11-18; А. Handžić, *Rudnici u Bosni*, 30; М. Васиљевић, *Соко град*, 29-40; Е. Dedić, *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina*, 279, нап. 1073; У старијој литератури име места је прочитано као *Driugne*, али је јасно да се ради о данашњем селу Ђевање - Г. Шкриванић, *Путеву*, 57.

ситуација је била у Зворнику који ће постати и центар санџака. Ту се самостан налазио у центру муслиманске касабе, па су се фрањевци повукли у Горњу Тузлу.⁵¹⁴ Међутим, прилике су се полако мењале и у рударским центрима са постепеним замирањем рударства. Нова класификација насеља значила је и нову урбану структуру која ће се већ крајем 16. и почетка 17. века битно разликовати од средњовековне. Настају нова насеља, на новим прометним саобраћајницама попут Нове Касабе у Јадру. У исто време са замирањем рударства Сребреница полако губи на значају. Путописац Евлија Челеби који је посетио Нову Касабу и Сребреницу наводи да је место овог некада богатог рудника „*осамљен крај у унутрашњости земље, далеко од главног друма*“.⁵¹⁵

---

⁵¹⁴ A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 24, нап. 2; Isti, *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni*, 9-10; Isti, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni*, 134-135; E. Миљковић-Бојанић, *Подриње у првом веку турске власти*, 12-13.

⁵¹⁵ E. Čelebi, *Putopis*, 99; J. Мргић, *Северна Босна*, 124.

Утврђења

Сама тврђава је могла бити део једног града уколико су људи живели унутар зидина, или уколико је испод ње настало подграђе (трг). Код таквих насеља се поред управне истицала и привредна функција. Тврђаве су могле бити привремене или сталне резиденције владара или властеле, па би на тај начин спадале у категорију утврђеног двора. У овом поглаљу ћемо се задржати на опису и анализи самих фортификација пошто је њихова улога у заштити урбаних центара, села, граница и путева веома значајна.⁵¹⁶ Прва утврђења на овом простору потичу из античког периода. У циљу одбране и заштите границе Византија је подигла низ утврђења на овом простору дуж обале реке Дрине. Већина истражених локалитета је напуштена са доласком Словена, али су поједине тврђаве у неком периоду коришћене, као што су Орловине код Малог Зворника и Солотник код Бајине Баште. Можемо претпоставити да Словени нису имали потребу за толиким бројем тврђава на тако малом простору па су само неке од њих користили. Сам континуитет употребе и обнове фортификација био је економичан услед напорног и дуготрајног посла око подизања нових утврђења. Тај посао је захтевао бројну радну снагу, материјал и посебна знања. Утврђења су увек подизана на погодном узвишеном месту као доминантне војно-стратешке тачке, па не треба да чуди археолошка вишеслојност појединих утврђења од антике до новог века. Иста се вишеслојност може приметити и код неких других типова насеља.⁵¹⁷

Главна заштита рудника Сребренице била је тврђава Сребреник. Она се више пута наводи у дубровачким изворима који јасно разликују „*zitade de Strebernica*“ од „*castello de Strebernich*“. Остаци ове утврде се виде и данас на узвишењу изнад града. Видљиви остаци су подељени на Горњи и Доњи град. Горњи град се налази изнад Доњег на узвишењу (530 m) где доминира околином. Сачувани су делови две куле повезане паралелним бедемима. Пошто је био наслоњен на стрме падине планинске косе прилаз је био могућ само са две стране где је заштићен дубоким рововима укопаним у стену. Улаз је био преко viseћег моста који су браниле заобљене куле сачуване до близу 10 m висине. На јужном беду су потврђене три фазе дограђивања током 15. века и могу се довести у везу са честим сукобима око Сребренице.⁵¹⁸

Око 500 метара од Горњег налази се Доњи град чији су остаци бедема очувани до висине од 3 до 10 метара, а видљиви су средњовековни и османски начини градње. Археолошка истраживања на Доњем граду су вршена 2006. године, а на Горњем у току 2007. године. Резултати ових истраживања још увек нису у целости објављени. Иако не постоји физичка веза, или бар још увек није археолошки потврђена између Горњег и Доњег града, највероватније представљају јединствену фортификацијону целину, а можда су битли повезани и палисадом. На повезаност Горњег и Доњег града може да указује и податак из извора да су Дубровчани градили куће у тврђави. За то свакако није било места у обору ових утврђења, али јесте између њих.⁵¹⁹ Сребреник је изграђен крајем 14. или вероватније почетком 15. века као заштита богатог рудника. Ово потврђује и покретни археолошки материјал, а и само име тврђаве указује да је млађа од насеља у долини. Падом Сребренице

⁵¹⁶ С. Мишић, *Историјска географија*, 82-83.

⁵¹⁷ *Археолошки споменици и налазишта у Србији I*, 59-60, 66; М. Vasiljević, *Arheološka rekonstruiranja i Rodinji (II)*, 224; М. Поповић, *Средњовековна утврђења у Босни и Херцеговини. Прилог проучавању фортификационих структура*, Зборник за историју БиХ 1 (1995), 33-52; *Лексикони националних паркова – Тара*, 170-173; А. Ристић, *Употреба рановизантијских утврђења у периоду раног средњег века на простору централног Балкана*, 97-98.

⁵¹⁸ ALBiH III, *Srebrnik* 16.285; М. Динић, *Сребреник крај Сребренице*, 357-360; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 113-114; М. Babić, *Stari grad Srebrenica*, *Stari gradovi Bosne i Hercegovine*, ur. F. Mulabegović, Sarajevo 2012, 128-129.

⁵¹⁹ М. Бабић, *Годишњи извештаји о раду Музеја Семберије за 2005-2008. годину*, Гласник удружења музејских радника Републике Српске 6 (2008), 13-14, 18; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 114; Старија литература наводи да је само Горњи град средњовековни, а да је Доњи настао тек у 18. веку. Међутим, већ поменута археолошка истраживања потврђују средњовековни стил градње на Доњем граду. Упореди: Н. Krešeljakić, *Stari bosanski gradovi*, *Naše starine* 1 (1953), 12-13.

под турску власт Горњи град је вероватно убрзо напуштен, а Доњи је наставио да се користи скоро до почетка 20. века. Крајем 15. века, тј. 1491. године, дошло је до поправљања и дограђивања Сребреника у исто време када су вршени радови на зворничкој тврђави. Ове поправке су вероватно изведене само на Доњем граду где доминира османски начин градње, док је Горњи град са доласком Турака највероватније напуштен или је мање коришћен. Трошкови за ове радове показују да се највише градило и поправљало на зворничкој тврђави, а мање на Сребренику. Поправку тврђаве за време султана Бајазита II (1481-1512) помиње и Евлија Челеби у свом путопису. Године 1560. смењен је диздар тврђаве Сребренице јер по 4-5 дана борави изван тврђаве.⁵²⁰

Рударска активност је захватала знатно шири простор од ближе околине Сребренице, па тврђава Сребреник није могла сама да заштити тај простор. Пратећи исту планинску косу на којој је Сребреник у правцу исток-југоисток стиже се до куле Прибићевић (956 m). То је свакако била осматрачница на прилазу према Сребреници. Недалеко од куле налази се врх Шарампов (961m), а од њега се може видети врх Стражито на истоку и тврђава Шубин на југоистоку. Шубин до сада није детаљније археолошки истраживан. Остаци тврђаве се налазе на врху Град изнад села Шубин. Према свом положају контролисала је два пута која су водила северно и јужно од Шубина према Сребреници (Карта бр. 16). Тврђава је вероватно била активна неко време након турског освајања овог простора, пошто се помиње субаша Шубина.⁵²¹ За одбрану рудника у околини Сребренице и Саса морало је бити још утврђења и кула осматрачница, али пошто детаљнијих истраживања још увек није било можемо једино претпоставити да нека од узвишења са ознаком Градина/Градиште чувају остатке тих тврђава. Два таква топонима јављају се на левој обали Крижевице дуж пута Сребреница-Братунац, као и топоним Кула код Поточара на путу према Милачевићима, али се не може искључити ни могућност да представљају археолошке остатке из неког ранијег периода. Павле из Ровиња (1640) поред тврђаве у Сребреници која се налазила на брду преко пута фрањевачког самостана, помиње остатке неког старог утврђења (*fortezza antica*) на неком даљем врху. Није познато на које остатке утврђења се ово односи.⁵²²

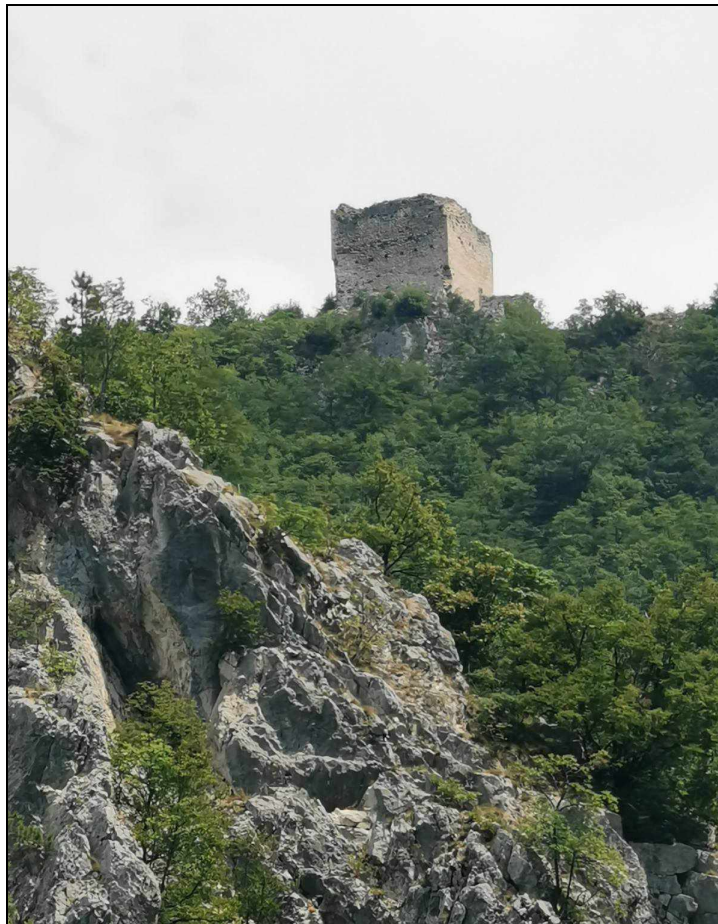
---

⁵²⁰ Е. Čelebi, *Putopis*, 99; Е. Kovačević, *Muhimme defteri. Dokumenti o našim krajevima*, 61; А. Handžić, *Zvornik*, 155-157; М. Динић, *Сребреник крај Сребренице*, 357-360; М. Babić, *Stari grad Srebrenica*, 130-131.

⁵²¹ Видети поглавље: *Путеви* - ТК25, *Zvornik*, 477-4-3; АЛБиН III, *Šubin* 16.299; А. Handžić, *Zvornik*, 148; М. Babić, *Stari grad Srebrenica*, 128.

⁵²² S. Zlatović, *Izveštaj o Bosni god. 1640 Pavla iz Rovinja*, 30; ТК25, *Zvornik*, 477-4-1; О Градинама видети: С. Мишић, *Топономастика као извор за историјску географију*, 25-26.

Слика 5. – Остаци тврђаве Клотијевац, поглед са Дрине (фото. М. Максимовић - 2023)⁵²³

Јужно од Сребренице имамо сачуване две тврђаве изнад реке Дрине код улаза у кањон. Изнад истоименог села налази се тврђава Ђурђевац. Видљиви су остаци квадратне куле и бедема на истакнутом вису изнад реке. Ђурђевац се помиње у писаним изворима 1426. и 1444. године и био је у поседу породице Ковачевић/Дињићић. Јавља се и на старим картама Марка Беневентануса, Франческа Роселија, Хенрика Мартела и Мартина Валдземилера с краја 15. и почетка 16. века (Слика 6). Неких шест километара узводно налази се тврђава Клотијевац која се за разлику од Ђурђеваца не помиње у савременим средњовековним изворима. Остаци тврђаве су смештени на стрмој стени изнад Дрине, а у близини се налази и некропола са 52 стећка (Слика 5). Ђурђевац и Клотијевац су имали улогу да штите пут који је водио левом обалом Дрине, али и да чувају прелазе преко реке који су се налазили код Седачког поља и Перућца. Након турског освајања ове две тврђаве су напуштене, а у првом османском попису Босанског санџака (1468/9) се јављају само села са тим именом. Можемо претпоставити да испод ових тврђава није дошло до развоја значајнијих тргова тј. значајнијег подграђа.⁵²⁴

⁵²³ Захваљујемо се Миломиру Максимовићу на уступљеној фотографији.

⁵²⁴ *Monumenta Cartographica Jugoslaviae* II, 77-87; А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 165-166; ALBiH III, *Ђурђевац* 16.60, *Клотијевац* 16.133; С. Ћирковић, *Једна парница сребреничких фрањеваца*, 34; С. Рудић, *Ђурђевац*, Лексикон градова и тргова, 106; М. Војновић, *Босна на картама Балканског полуострва из друге половине 15. века*, 346.

Слика 6. – Сребреница и Ђурђевац на карти Франческа Роселија⁵²⁵

Код окуке коју прави Зелени Јадар налазе се остаци тврђаве Кличевац која је била централно утврђење жупе Треботићи у поседу породице Ковачевић/Дињичић. Остаци утврђења и четвороугаоних кула налазе се дубоко у кањону Зеленог Јадра на његовој десној обали и нису до сада археолошки истраживани. Град је на стрмој стени коју обавија река и тако га затвара са три стране. Једини прилаз граду је стрма стаза која води из праваца села Сућеска. У изворима се помиње током јесење кампање краља Жигмунда 1410. године. Потом, након турског освајања остаје једина активна тврђава на овом простору. Имала је своју посаду која се помиње у дефтерима све до средине 16. века када је тврђава напуштена.⁵²⁶ Из извора видимо да је тврђава била не само центар жупе и резиденција властеоских породица, већ и да је била важна фортификација на путу ка Сребреници, а у османском периоду једна од ретких тврђава које су наставиле да се користе након освајања. Све то не одговара положају овог града који је постављен дубоко у кањон где нема доминантан положај нити прегледност над околном. Без додатних кула осматрачница на околним врховима није могао да контролише ни саобраћај који је пролазио дуж Зеленог Јадра. Оне нису пронађене, али можемо претпоставити да их је било. Исто тако Кличевац је са тим кулама могао да буде део једног већег комплекса утврђења које би се ширило према северу до врха Хрустине (859 m) и села Сућеска. Једино детаљна археолошка истраживања могу решити овај проблем. На прилазу са севера карактеристичан је топоним Стражилац код села Бектићи.⁵²⁷ У дефтеру из 1468/69. године као једна од мезри села Сућеска наводи се место које је А. Аличић прочитао као Ћелице, а А. Хусић као Клич. Уколико је ово друго читање тачно могло би се радити о подграђу ове тврђаве.⁵²⁸

На ушћу Јадра у Дрињачу налази се још једно важно утврђење Средњег Подриња. То је град Кушлат (Кучлат) који је у средњем веку имао и своје подграђе. Дубровачки трговци су га често посећивали што нам говори да је био на важном путу. У првом турском попису Смедеревског санцака 1476. године Кушлат је наведен као село, а тврђава тог имена се не помиње. Међутим, тврђава је морала бити активна тада пошто се помиње субаша Кушлата. Касније је тај простор укључен у Зворнички санцак, па се у попису тог санцака из 1533.

⁵²⁵ О самој карти и топонимима видети: М. Војновић, *Босна на картама Балканског полуострва из друге половине 15. века*, 346.

⁵²⁶ Е. Mályusz, *Zsigmond-kori Oklevéltár II*, бр. 7965, 7969, 7974, 7977; ALBiH III, *Kličevac* 16.129; Р. Anđelić, *Ubikacija oblasti Trebotića*, 173-178; А. Husić, *Trebotić i utvrda Kličevac u vrijeme osmanske vladavine*, 124-133; Ј. Мрغيћ, *Северна Босна*, 102-103.

⁵²⁷ Неких 10 km југозападно од Кличевца налази се врх истог имена између Јавора и Сушице. Такође, неколико километара низводно од тврђаве на левој обали реке налази се неприступачна пећина са остацима зидова - ТК25, *Zvornik*, 477-3-4; Р. Anđelić, *Ubikacija oblasti Trebotića*, 176.

⁵²⁸ А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*; А. Хусић напомиње да се ортографија може читати као Челић-Челице или као Клич - А. Husić, *Trebotić i utvrda Kličevac u vrijeme osmanske vladavine*, 121.

године помиње тврђава Кушлат. Тврђава је била активна и средином 17. века када је помиње и османски путописац Евлија Челеби.⁵²⁹

Даље узводно на Дрињачи могу се наћи остаци два утврђења. На левој обали је Перин, добро познат из писаних извора, док се насупрот њега на десној обали Дрињаче код села Коријен могу видети остаци још једног града. У питању је локалитет Јеринин град који до сада није детаљније истраживан и не помиње се у историјским изворима.⁵³⁰ У пределу Бирача налазе се остаци још 3 града. Имена две тврђаве, Велетин и Комић, помињу се само у првом османском попису овог простора (1468/69) као нахије. Остаци Комића се налазе на врло истакнутом вису који доминира долином потока Лукавице недалеко од села Заграђе, а рушевине Велетина су западно од Власенице на узвишењу Градац. Тврђава Бирач позната је само на основу археолошких остатака који се виде на вису изнад села Подбирач. Као и код претходних локалитета ни овде нису вршена археолошка ископавања.⁵³¹

На југу у долини реке Жепе налази се тврђава Вратар. Остаци града смештени су на 400 метара високом гребену изнад леве обале Жепе. Распознају се зидови четири округле куле и вештачки усеци у стени. Са друге стране реке налази се још једна кула квадратне основе очуване висине од 15 метара, а која је вероватно из каснијег периода. Не помиње се у средњовековним изворима, а први османски попис Босанског санџака (1468/9) бележи само трг са овим именом.⁵³² У близини Вратара, са друге стране Дрине, налазе се остаци још једног града. Он није забележен у археолошкој литератури, али се наводи у једној локалној историји Вишеграда. Остаци града, које је аутор поменуте књиге лично обишао, се налазе на брду Браковина (на топографским картама - Град) изнад Каменичког потока између села Каменица и Рујишта. У народу су те рушевине познатије као Рујиште. Недалеко од овог локалитета налази се још једна Градина изнад села Штитарево чије карактеристично име можда указује на средњовековну старину тог краја. Јужно од ових утврђења изнад Дрине налазе се остаци тврђаве Хртар. Ова тврђава и њена околина су улазили у састав феудалних области Павловића.⁵³³

Ниједна од бројних тврђава источно од Дрине се не помиње у савременим средњовековним писаним изворима. Једино већ раније спомињано писмо папе Климента VI можда указује на неко утврђење које је штитило руднике око Липника (*Lipinch*). За остацима овог утврђења треба трагати на узвишењу Липник (кота 773) изнад истоименог села. Ова тврђава је свакако имала улогу заштите околних рудника, али и пута који је водио од Дрине преко Јагодње према Крупњу.⁵³⁴ Тврђава Соко на истоименој планини се помиње у каснијим османским изворима када је била центар истоимене нахије. О осталим тврђавама источно од Дрине не можемо много тога рећи. Већина није археолошки истраживана нити је прецизно датована. Ипак изгледа да се ова утврђења могу поделити у две групе. Прву чине раносредњовековне тврђаве коришћена до 6-7. века као одбрана византијске границе. Ове тврђаве су коришћене до доласка Словена, а само неке су наставиле да се користе или су касније обновљене (као нпр. Орловине 9-10. век). Другу групу чине позносредњовековне тврђаве (14-15. век) које су подигнуте ради одбране подрињских рудника и путева, или су

---

⁵²⁹ А. Handžić, *Dva popisa Zvorničkog sandžaka*, 188; Е. Čelebi, *Putopis*, 480-481; Н. Krešeljaković, *Stari bosanski gradovi*, 13; А. Handžić, *Zvornik*, 148; Е. Миљковић-Бојанић, *Зеамет Кушлат*, 370-371; Ј. Мргић, *Кушлат*, Лексикон градова и тргова, 164.

⁵³⁰ ALBiH III, *Jerinin grad* 16.119, *Perin* 16.235.

⁵³¹ А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 247; М. С. Филиповић, *Град и предео Бирач*, 212-214; ALBiH III, *Birač* 16,17, *Komić* 16.138, *Veledin (Veletin)* 16.327.

⁵³² А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 44; ALBiH III, *Vratar* 17.336; Н. Krešeljaković, *Stari bosanski gradovi*, 12; М. Petrić, *Porijeklo stanovništva Žepe*, 17-22.

⁵³³ ТК25, *Višegrad*, 527-1-2; М. М. Коџо, *Вишеград у српској и босанској средњовековној држави*, Београд 2003, 121-124; М. Vojnović, *Medieval Landscape and Micro Historical Geography in the vicinity of fortress Hrtar*, 125-130.

⁵³⁴ Т. Smičiklas, CD XI, 264-265; V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, 161; Г. Томовић, *Средњи век*, у: Азбуковица, 60; ТК25, *Zvornik* 477-2-3.

пак обновљене и дограђене старије фортификације. Ми ћемо се овде усредсредити на ову другу групу тврђава.⁵³⁵

Већ поменути град Соко на истоименој планини се у изворима помиње тек након османског освајања овог простора, али је тврђава свакако постојала и раније. Пробна археолошка истраживања, као и чишћење вегетације око тврђаве, показали су постојање двоструког зида који указује на старије средњовековно утврђење. Први попис Смедеревског санџака помиње село Подград испод тврђаве Сокол. Тврђава је тада била у функцији пошто се помиње њен диздар, као и мартолови који су били део посаде. Соко је остао активна тврђава све до 19. века.⁵³⁶

Јужно од Сокола имамо остатке тврђаве Солотник. Тврђава се налази на стени изнад Солотушке реке у близини села Солотуше. Сондажна археолошка истраживања из 2006-2008. године су потврдила вишеслојност овог локалитета од гвозденог доба до касног средњег века. Остаци тврђаве који се и данас могу видети потичу из 15. века. Солотник је имао задатак да контролише путеве који су водили из Ужица ка Дрини, а постоји и претпоставка да је служио као утврђени властеоски двор.⁵³⁷ У околини Солотника налазе се још и остаци градова на локалитетима Заовине, Обајгора и Пилица који нису археолошки истраживани, па постоји могућност да имају слојеве из позног средњег века. За разлику од њих археолошка истраживања на локалитетима Вишесава и Рача су потврдила само слојеве из раног средњег века.⁵³⁸

Недалеко од села Рогачице, на завоју који прави река Дрина налазила се тврђава Козјак, у литератури названа Градина код Рогачице. Надземних остатака, који су се педесетих година прошлог века још увек видели, данас нема. Пратећи пут низводно, долином Дрине, који је поменута тврђава контролисала стиже се до реке Трешњице. У њеном средњем току код ушћа Требуче очувани су на Кошљанским Стенама остаци два утврђења које су назване Мали и Велики Град. Јасно је да ова два утврђења постављена једно наспрам другог представљају јединствен систем фортификације. Једино је према њихом положају, далеко од главног пута, тешко рећи која је била њена функција. Можда је чувала прилаз рудницима на Бобији. До њих се стизало пратећи узводно Требучу до њеног изворишта. Заштита ових рудокопа је свакако била и Кулина на Бобији где су очувани само остаци неког зида.⁵³⁹

Даље од Малог и Великог Града на десној обали Дрине имамо остатке два утврђења на узвишењима Немић и Баурић. За Немић је на основу покретних налаза утврђено да је у питању антички кастел који је у раном средњем веку дограђен и коришћен. Још је мање информација о Баурићу. Литература о њему помиње само старе зидине. Треба напоменути да се испод Немића налази село Поднемећ, а испод Баурића засеок Подбаурић. Једино

---

⁵³⁵ Већи број ових тврђава је датован само на основу случајних покретних налаза. Без детаљнијих археолошких истраживања није могуће тачно утврдити да ли су коришћене и у позном средњем веку - *Археолошки споменици и налазишта у Србији* I, 57, 59; М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта*, 145, 147, 149-151; Исти, *Arheološka rekonisciranja Podrinja (I)*, 166, 169-170; Исти, *Arheološka rekonisciranja u Podrinju (II)*, 213-226; *Лексикони националних паркова – Тара*, 66-67, 173.

⁵³⁶ Ф. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 11-18; *Археолошки споменици и налазишта у Србији* I, 55; М. Васиљевић, *Соко град*, 131-137; Исти, *Археолошка истраживања на Соко-граду 2002 године*, 21-28.

⁵³⁷ *Археолошки споменици и налазишта у Србији* I, 59; *Лексикони националних паркова – Тара*, 170; М. Максимовић – М. Војновић, *Путне везе Ужица са Полимљем и Подрињем*, 48-49.

⁵³⁸ Само на основу површинских налаза Заовине се смештају у 5-6 век, а са локалитета Обајгоре је однет камен. Археолошка ископавања су вршена 2016. године на локалитету Кулине-Вишесава и пронађени су слојеви не старији од 6 века. Ова истраживања још увек нису публикована, а ископавања је водила Емина Зечевић - *Археолошки споменици и налазишта у Србији* I, 66; *Лексикони националних паркова – Тара*, 66-67, 173.

⁵³⁹ *Археолошки споменици и налазишта у Србији* I, 56-57; М. Vasiljević, *Arheološka rekonisciranja u Podrinju (II)*, 222.

археолошка сондажна истраживању могу да потврде да ли су ова утврђења коришћена и током позног средњег века.⁵⁴⁰

На ушћу Грачаничке реке на брду Микуљак налазе се остаци неке грађевине, која би према свом положају могла бити тврђава. Локалитет није археолошки истраживан, али су видљиви делови из средњег века. Као и код претходна два утврђења, немамо потврду да постојања слојева из позног средњег века. Уколико је Микуљак коришћен током 14-15. века могао је бити осматрачница за пут који је водио долином Дрине и ка тврђави Соко, која се налази неких 10 km узводно. У близини Сокола је и град Ђурим. Остаци овог града изнад реке Љубовиће на брду Градина су добрим делом обрасли травом и дрвећем или су се обурвали у понор реке. Само се при врху Градине виде остаци једне куле и једне грађевине повезане зидом. Испод града преко Љубовиће налази се стари мост назван „Латинска ћуприја“.⁵⁴¹ Сверозападно од Сокола на коти 817 m налазе се остаци тврђаве на врху Петрина стена (Петрич/Петрц). Виде се трагови зида и капије. Старост тврђаве није археолошки потврђена, али је судећи према налазима у њеном подграђу у селу Петрц реч о тврђави из 15. века.⁵⁴²

У изворима које поседујемо нема изричитог помена тврђаве код рудника Зајаче. Према М. Спремићу Дубровчани су имали куће унутар утврђења, али се из цитираног извора види да је у питању варош, а не тврђава.⁵⁴³ Међутим, постојање тврђаве се не сме потпуно одбацити. Из раније изнетих података о овом руднику је јасно да се ради о важном и богатом насељу током пете и шесте деценије 15. века које је морало имати неку заштиту у виду тврђаве. Ова тврђава се можда налазила на вису Кулиште западно од града. Испод поменутог виса налази се локалитет Црквина. У литератури се могу наћи подаци о тврђави Костајник изнад истоименог села (кота 747). Међутим, ревизиона археолошка рекогносцирања из 2021. године нису доказала њено постојање.⁵⁴⁴ Источно од Крупња налазе се остаци града на локалитету Толисавац (Јеринин град). Утврђење је подигнуто на завршетку природне косе код ушћа Церовог потока у Коларушу, а постављено је тако да контролише пут из централне Србије према Крупњу. Није било археолошких истраживања, а приликом рекогносцирања средином прошлог века рушевине су датоване у „средњи век“, без ближих хронолошких одредница. У каснијим дефтерима (1533) јављају се само села Костајник и Толисалица (Толисавац) у нахији Рађевина без помена тврђаве.⁵⁴⁵ Постоје старе зидине на Ерић-Брду недалеко од ушћа Трешњичке (Борањске) реке у Дрину, а на Градини код Кржаве налазило се утврђење Суводањ. Као ни код већине осталих локалитета ни овде није било археолошких истраживања која би потврдила старост ових утврђења. Уколико се ради о тврђавама из позног средњег века, прва је вероватно имала задатак заштите рудника Трешњице, док би Суводањ чувао пут који води из Црнче према Крупњу.⁵⁴⁶

---

⁵⁴⁰ Археолошки споменици и налазишта у Србији I, 57, 66; Љ. Павловић, *Соколска нахија*, 638.

⁵⁴¹ Археолошки споменици и налазишта у Србији I, 57-58; М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта*, 147.

⁵⁴² Миливоје Васиљевић наводи да се Петрич јавља у писаним изворима у 15. веку, али се из напомене види да је поменути град помешао са тргом Петрич на Дрини - М. Vasiljević, *Arheološka rekonisciranje u Podrinju (II)*, 213, 226.

⁵⁴³ DAD, *Lett. di Lev.* 13, fol. 188v; Упореди: М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 30-32.

⁵⁴⁴ Археолошки споменици и налазишта у Србији I, 49; М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта и споменика у Подрињу*, 149; Резултати споменутих рекогносцирања (2021) још увек нису публиковани. Њима је руководио Дејан Булић коме се захваљујемо на уступљеним подацима.

⁵⁴⁵ А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 155, 163; Археолошки споменици и налазишта у Србији I, 48-49; М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 32-33.

⁵⁴⁶ М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта и споменика у Подрињу*, 148; Isti, *Arheološka rekonisciranje Podrinja (I)*, 166; Isti, *Соко град*, 26; Љ. Павловић, *Соколска нахија*, 663.

Рурални простор: сеоска насеља

Села су била основа економског живота своје околине (жупе), града и уопште средњовековног друштва као целине. Њих су поред стамбених објеката чиниле обрадиве површине (њиве, ступови, виногради), ливаде и сенокоси. Села су имала тачно одређене границе и међе које су чиниле његов атар (*отес, периор, метох*) и биле су познате свим становницима тог села. Правно гледано село је било подређено колективној одговорности за разне прекршаје и дажбине. Географски положај и рељеф су највише утицали на физички изглед самог села (збијени и разбијени тип).⁵⁴⁷ Иако су села била најбројнија од свих горе наведених типова насеља, о њима имамо најмање сачуваних средњовековних извора. Из тог разлога се о сеоским насељима на простору Средњег Подриња не може много тога рећи само на основу домаћих средњовековних извора. Више информација о селима пружају тек први османски дефтери. Насеља поменути у првим годинама османске власти су свакако постојала и раније. Подаци из османских дефтера ће бити приказани табеларно са убикацијама поменутих села. Важно је напоменути да овим дефтерима нису пописана сва насеља, ни целокупно становништво на датом простору. У неким дефтерима је пописивана само раја па остале категорије становништва нису забележене или се само спорадично помињу. Постоје и засебни дефтери који су пописивали само влахе. Ту чињеницу треба имати у виду приликом коришћења ових извора.⁵⁴⁸

Током средњег века већина становника је живела на селу и била је укључена у производњу хране. Аграрна производња у преиндустријском друштву је изискивала далеко више радне снаге. Према неким проценама преко 80-90% становника је живело на селу и било је ангажовано у производњи хране.⁵⁴⁹ Због тога села морамо посматрати у ширем контексту њихове аграрне улоге и места у средњовековном пејзажу. Истраживачи ове тематике су са правом уочили значајну везу између села и жупе. Та веза била је основа средњовековног руралног пејзажа супротстављеног урбаној средини. У циљу бољег разумевања тих односа одлучили смо да посматрамо села на простору Средњег Подриња у оквирима њиховог природног окружења. Услед недостатка других писаних извора, највише смо се ослонили на доступне османске пописне дефтере из првих деценија османске власти који свакако у великој мери осликавају и стање пре доласка Османлија. Сеоска насеља су била економски, али и физички повезана са урбаним местима на овом делу Балкана. Ту физичку везу су чинили путеви и цео природно-географски простор. Посматран из тог угла средњовековни пејзаж овог простора се може описати као архипелаг, где се у мору „руралног“ могу наћи мала „урбана острва“. Ранија анализа насеља и њиховог окружења, на

---

⁵⁴⁷ У новијим историографским радовима велика пажња је посвећена проучавању сеоских насеља - С. Ћирковић, *Сеоска општина код Срба у средњем веку*, Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 341-348; Из скоро објављеног зборника радова *Село Балкана. Континуитети и промене кроз историју*, од средњовековних тема треба издвојити рад – С. Мишић, *Село и жупа у средњовековној Србији*, Село Балкана. Континуитети и промене кроз историју, ур. С. Рудић - Ш. Паловић-Шијаковић, Београд 2017, 23-33; Такође, исти аутор је објавио монографију у којој су сумирана сва досадашња знања и истраживања о селу у средњем веку - Исти, *Српско село у средњем веку*, Београд 2019, 21-23, 35-48.

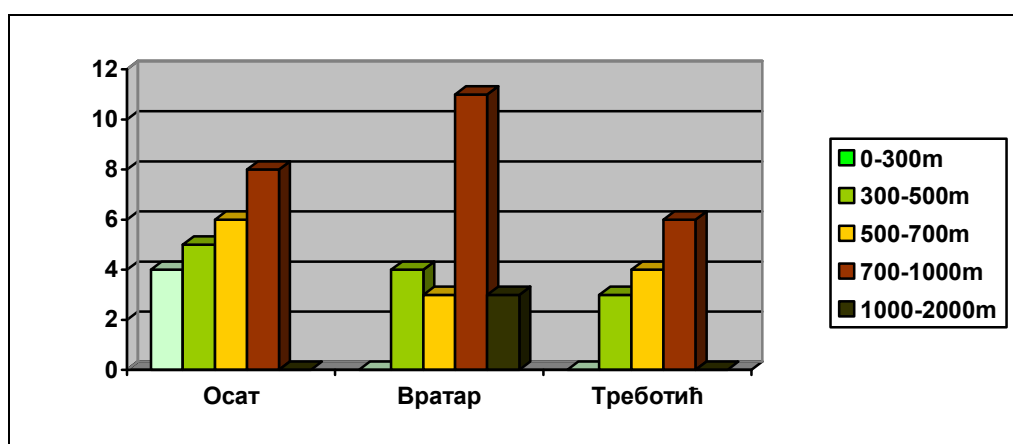
⁵⁴⁸ С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 21-23, 35-48; Од потпуно или делимично преведених дефтера за нас су најзначајнији дефтери Босанског санцака из 1468/69. године, Смедеревског санцака из 1476. године и Зворничког санцака из 1519. и 1533. године - А. Аличић, *Турски пописи неких подручја Западне Србије I*, 21-273; А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 23-211; Ф. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 12-114; А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 1-257; Овај дефтер Босанског санцака из 1468/69. године можемо упоредити са првим следећим преведеним дефтером из 1604. године - *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine II*, 463-579.

⁵⁴⁹ С. Ћирковић, *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 61-62; Ј. Мрѓић, *Северна Босна*, 274; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 34-35.

простору Босне и Србије пре османског освајања, је њихов положај поредила са „крзном леопарда“.⁵⁵⁰

Та „супротстављеност“ средњовековног урбаног и руралног простора, иако је била бројчано неравноправна у корист овог другог, могла је утицати на формирање идентитета средњовековног човека. Све врсте промена (социјалне, економске, технолошке итд.) биле су знатно динамичније у градским срединама. Село, иако често затворена друштвена средина, имало је своје релативно споре промене. Те промене су усаглашене са природним окружењем села (крчење шуме, проширивање ораница, наводњавање...), или се пак радило о економским променама које су биле први корак ка урбанизацији и промени типа насеља. Међутим, и те економске промене, поред очигледних законских и политичких утицаја, су биле условљене географским положајем села и његовим окружењем. За развој трга у једном селу била је важна близина рудника или других тргова, као и прометност путева који су туда пролазили. Уколико се село налазило близу неке важне тврђаве, шансе да настане подграђе биле су веће. Поред горе наведене типологије сеоских насеља треба додати и утицај надморске висине. Она је била значајан фактор у осликавању међусобне повезаности природних ресурса и људских потенцијала у развоју сваког насеља појединачно, а посматрано шире и целокупног средњовековног друштва у контексту руралног простора који обезбеђује храну за све.⁵⁵¹

Међутим, надморска висина није била главни предуслов за обављање прединдустријске аграрне производње. Земљорадња је била условљена локалним климатским условима и саставом тла, што је већ уочено на примеру жупе Сенице. Исте примере ћемо видети и на простору Средњег Подриња у наставку овог рада.⁵⁵²

Графикон 1. - Просечна надморска висина убицираних сеоских насеља у подрињским нахијама према османском дефтеру из 1468/69. године

На графикону (Графикон бр. 1) је приказана просечна надморска висина убицираних села у три нахије (Осат, Вратар и Треботић) Босанског санџака 1468/69 године. Као што можемо видети са графикана у све три нахије више од половине убицираних сеоских насеља налази се на простру преко 500 m надморске висине, а већина је у распону од 500 до 1000 m. У нахији Вратар имамо чак три села изнад 1000m надморске висине. То су села Кутјезеро (1130 m), Подастрана (1070 m), и Годемила (1080 m). Одмах можемо поставити питање каква

⁵⁵⁰ Д. Ковачевић – Којић, *Однос града и села у XV вијеку – Примери Новог Брда и Сребренице*, Глас САНУ 420, Одељење историјских наука 16 (2012), 139-145; Ј. Мргић, *Landscapes and settlements of Southeast Europe. Premodern Bosnia and Serbia*, 75-76; За детаљни опис средњовековног сеоског пејзажа и анализу односа села и жупе видети: С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 15-34.

⁵⁵¹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 320-321, 386-402; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 273-278; С. Мишић, *Градови и тргови српског средњег века*, 11-14; Исти, *Историјска географија српских земаља*, 82-86; Исти, *Српско село у средњем веку*, 15-21; Д. Ковачевић – Којић, *Однос града и села у XV вијеку*, 142-145; Е. Милковић, *Everyday life in the sanjak of Smederevo during the first century of the Ottoman Administration: Urban vs. Rural*, 2-3.

⁵⁵² Жупе Сеница и Рашка се налазе на надморској висини преко 800 метара – С. Мишић, *Жупа и нахија Сенице у средњем веку*, 59-70.

је била привредна делатност тих насеља. Сва три села се налазе јужно од Вратара на обронцима Бокшанице (Карта бр. 6) и одмах можемо претпоставити да је привредна делатност ових насеља била примарно сточарска. Међутим, сами османски дефтери нам пружају другачију слику. Уз село Годемила (данас Горње и Доње Годомиле) наведено је три хаса (*hassa*) њива. Реч је о тимариотској резерви, а у овом случају осликава властелинску резерву која је прихваћена и заведена у прве турске дефтере. Дакле реч је о њивама које су током позног средњег века обрађиване на обронцима планине Бокшанице. У близини ових села налази се и село Стара Гора (950 m) уз које је наведено да поседује три хаса (*hassa*) њива и две ливаде.⁵⁵³ Њиве које су обрађивали морале су бити на потезу од Бабљака до Старе Горе укључујући Живаљевско и Добро поље. Ово потврђује и познији дефтер из 1604. године где су поред прихода од пшенице, мјешанице и зоби уз ова села наведени називи њива и мезри које су обрађиване. Овај простор иако на надморској висини од преко 900 m био је окружен високим врховима Бокшанице и Деветка што је створило микро климу која је уз погодан састав тла омогућила услове за земљорадњу.⁵⁵⁴

Остатак насеља нахије Вратар налазио се на простору уз реку Жепу и делом уз Дрину (Карта бр. 6). Четири хаса њива је уписано и у селу Доње Врело. Вероватно се ради о данашњем селу Врело (520 m) северно од Жепе, које је на брдовитом терену који се спушта ка реци Жепи. Брдовити рељеф је био погодан за узгајање винове лозе, па су у селу уписана и два хаса винограда. Поред села нахије Вратар и у нахији Треботић се села налазе на већој надморској висини, али у овој нахији имамо велики број неубицираних насеља. Она која смо поуздано лоцирали налазе се у ближејој околини Јадра и Зеленог Јадра (Карта бр. 3). Село Сућеска било је једино насељено село у овој нахији и наведено је са четири пуне мезре (селишта). Сућеска (720 m) се налази изнад стрме косе која гледа на Зелени Јадар. У близини су и мезре Жедањско (750 m) и Кутузери (900 m), Клич (Ћелица) је вероватно у близини тврђаве Кличевац, а Дубровине (Девировину) нисмо успели да убицирамо.⁵⁵⁵

Просечна надморска висина у нахији Осат је далеко мања што је свакако због жупног простора уз реку Дрину. Насеља са највишом надморском висином (око 850-900 m) су Љесковик, Подсол, Брезовица и Доњи Јадар (Јасенова). У овом последњем је забележена и хаса њива. Села су распоређена уз Дрину, Токољачку/Коларску реку и делом уз горњи ток Зеленог Јадра (Карта бр. 2). На први поглед, из тих оквира излазе једино села Гостиљ, Пећишта и Брезовица која су од стране А. Аличића убицирана северно од Сребренице (Гостиљ и Пећишта), односно источно од Саса (Брезовица). Тиме би ова села била на простору, не само друге нахије, већ и другог санџака. Иако претпоставимо да је Аличићево читање тачно, поред горе наведених разлога и велики број двојних топонима у Средњем Подрињу нас упућује да ова села тражимо јужније према Дрини. Пећишта су свакако село Пећи недалеко од Перућца, а под тим именом се јавља и 1604. године. Брезовица је сигурно била у атару данашњег села Брежани где протиче поток Брезовица. Алтернативно решење за Гостиљ нисмо нашли. Иста села се помињу и у попису 1604. године и сигурно су се налазила јужно од Зеленог Јадра и Јагодње. Село Згуња уз реку Дрину се поред помена у турским дефтерима јавља и у епиграфским налазима из овог краја.⁵⁵⁶

По броју становника највеће село у Осату је свакако било Перућица са 116 домова и 14 самаца. А. Аличић тврди да ово село означава шири влашки простор (катун/џемат прим.

⁵⁵³ А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 74, 166; Д. Ковачевић-Кojiћ, *Privredni razvoj srednjovekovne bosanske države*, 117-118; Е. Миљковић-Бојанић, *Seоска привреда у Смедеревском санџаку (1476-1560)*, ИЧ 48 (2001), 119.

⁵⁵⁴ У селу Подастрани биле су њиве Подложница, Ложница, Премовина, Прејаковићи, Орашница, Орсов Брестак и Младица, а било је и њива у месту звано Добро Поље које се налази источно од села Кутузери - *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* II, 559; Љ. Гавриловић, *Клима*, 192-203.

⁵⁵⁵ А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 163-164; А. Husić, *Trebotić i utvrda Kličevac u vrijeme osmanske vladavine*, 121-133.

⁵⁵⁶ А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 16-17, 43-44, 74, 168; *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* II, 591, 594; Натпис у селу Згуња гласи: „а се лежи истоѳ крѳ(с)тићњ на Згѳно“ - М. Vego, *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* IV, 141.

аутора) само на основу броја становника. Насеље Перудница по имену највише одговара данашњем Перућцу на десној обали Дрине. Међутим, убикација засеока овог села (Клокотовца и Прошевић/Радошевић) доводи у сумњу његову локацију на десној обали Дрине код данашњег Перућца, јер је доста далеко и било би једино село ове нахије на десној обали реке. Аличић такође напомиње да се поменуто село може читати и као Бродница, што би га такође сместило уз Дрину као Брод - прелаз преко реке. Узимајући у обзир бројне двојне топониме који постоје, или су постојали, паралелно са обе стране Дрине, можемо претпоставити да се ово село простирало уз реку Дрину на простору који је данас потопљен стварањем вештачког језера, а преко пута данашњег Перућца.⁵⁵⁷ Засеоци овог села, како смо већ навели, су Клокотовица и Прошевић. Једина могућа убикација за прво село је Клотијевац у близини остатака истоименог утврђења. Исто село уписано је и у Перетићевом опису Западне Србије и делова Босне као *Klockoczewicza* на деоници у овом делу Подриња на обали Дрине. За село Прошевић једино слично село у овом делу Средњег Подриња су Радошевићи. Уколико узмемо у обзир поједине грешке А. Аличића посведочене од стране других османста приликом читања топонима и убикација, можемо са резервом поистоветити ово насеље са селом Радошевићи. У нахији Осат убележено је и пусто село Подсол, данас Постоље. То село је било изван дефтера и део тимара Радојина Батевића, коме је дато у закуп уз обавезу да га култивира и насели. Ово село ће у попису из 1604. године бити забележено као мезра што значи да његово насељавање није ни тада завршено.⁵⁵⁸

Простор Бирача нисмо убацили у горе приказани графикон, јер су малобројна села у нахијама Велетин и Комић из пописа 1468/69. године углавном неубицирана, а она која смо успели лоцирати не могу нам пружити праву слику природног окружења на простору Бирача (Карта бр. 3). Међутим, већ смо напоменули у поглављу о територијално-управној организацији да је простор Бирача доминантно планински. Као што смо већ приметили то није увек значило одсуство пољопривредне производње, али је она свакако била ограничена. Још крајем 19. века становници Доњег Бирача нису имали довољно приноса, јер је земље било мало и слабог је квалитета.⁵⁵⁹ Са друге стране, тај планински простор је одговарао развоју сточарских насеља – катуна. Нажалост, немамо директних писаних потврда о постојању влашких скупина на овом простору током средњег века. У дефтеру из 1468/69. године пописани су власи вилајета Павли, али не и вилајета Ковач. Међутим, чак и да није било влаха сасвим је сигурно да се становништво, нарочито у областима Вратара, Треботића и Бирача, уз земљорадњу бавило и сточарством.⁵⁶⁰ У нахији Комић од осам пустих села, колико је наведено у дефтеру, убицирали смо само села Врсину, данас Г. и Д. Врсиње и село Брезник које је сигурно било у околини Брезовог Поља. Оба села била су на мање од 4 km од тврђаве Комић. У нахији Велетин лоцирали смо села Јасен, Трнихова (Трново), Јаровла (Јаровље), Рача и Дубница. Као и у случају нахије Комић и овде је реч о пустим селима која су гравитирала тврђави Велетин. Осим Дубнице која се налазила мало даље, сва остала села су била око средњег тока Дрињаче на простору од 500 до 700 метара надморске висине. Село Тишница нисмо убицирали, али се вероватно налазило уз истоимену тврђаву и центар Тишничке власти. Уколико погледамо карту убицираних насеља ове две нахије можемо

---

⁵⁵⁷ А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 164, нап. 2345; TK25, *Višegrad*, 527-2-2; У самом месту Перућац на локалитету Мраморје имамо највећу некрополу у овом делу Подриња. Према последњој евиденцији 85 надгробних споменика, а током прошлог века их је било преко 100. Током археолошких истраживања на овом локалитету 2010. године није потврђена локација средњовековог насеља чији су становници сахрањивани у тој некрополи – Е. Зечевић, *Мраморје*, 148-150; Иста, *Три Мраморја у околини Бајине Баште – прва истраживања*, Гласник САД 33 (2017), 124-130.

⁵⁵⁸ Д. Пантелић, *Војногеографски опис Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. године*, Споменик СКА 82 (1936), 110; *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* II, 621; А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 132, 165; TK25, *Zvornik*, 477-4-3, *Višegrad*, 527-2-1; За другачије читање топонима на примеру нахије Треботић видети: А. Husić, *Trebotić i utvrda Kličevac u vrijeme osmanske vladavine*, 119-134.

⁵⁵⁹ М. С. Филиповић, *Доњи Бирач*, 34- 38.

⁵⁶⁰ А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 69; Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 117, 134-135; У Осату на обронцима Сушице јужно од села Подравно постоји данас топоним Катуништа, али није могуће утврдити његову старост – TK25, *Zvornik* 477-4-3.

закључити су села ових нахија гравитирала ободу планинске области коју називамо Бинач (Карта бр. 3). Касније ће спајањем ових нахија и од дела нахије Треботић настати нова нахија Бинач.⁵⁶¹

О селима на простору другог Осата источно од Дрине не можемо много тога рећи. У делимично објављеним пописима Смедеревског санџака на том простору је забележено неколико сеоских насеља, а која смо успели да убицирамо. Као што смо раније напоменули дефтер из 1476. године не пружа много података о нахијској организацији. Само је за села Драгојевићи (непознато) и Дубац (данас Дуб) наведено да су у Осату. Ту су још села Рогачица (Станачко), Љештанско, Церје (код Костојевића), Врбовик/Врбовићи и Црвица из првог дефтера (1476), док се Рача јавља у дефтеру из 1516. године и у каснијим (1523. и 1528) као прелаз преко Дрине. Село Доњи Врбовик се 1528. и 1559/60. године јавља као дербенд на планини Волујак и вероватно је реч о данашњем селу Заглавак, а уписано је и село Горњи Врбовик (1528) без дербендијског статуса. Ту су још села Добротин (1528) и Дукње/Дугње (1528, 1559/60, 1572). Село Дукња је данашња Дугиња, засеок Доње Црвице. Село Растиште (Храстиште) уписано у дефтере из 1525. и 1528. године. У првом дефтеру село је имало 6 домова и две мезре (Сладина и Пожорина), а у другом дефтеру 7 домова, 3 неожењена и две мезре (Блата и Боровина). Ниједну од четири наведене мезре нисмо успели да убицирамо на овом простору.⁵⁶² Растиште се помиње и у старим поменицима као **Храстишта/ Храстица**, а на локалитету Мраморје (Урошевине) око 300 m северно од сеоске цркве налази се средњовековна некропола која према последњој евиденцији броји 38 споменика.⁵⁶³ У каснијем периоду нахија Осат се ширила према тврђави Соко и области која носи назив Азбуковица. Детаљну анализу насеља поменутих у дефтерима између 1476. и 1572. године на простору Азбуковице обрадио је Ф. Спахо.⁵⁶⁴

Простор Азбуковице био је део Смедеревског санџака. Осим долине реке Љубовиће и Дрине ради се о претежно планинском пределу. Села која се помињу у турским дефтерима, а која су сигурно постојала и раније, била су распоређена уз Дрину и на обронцима Соколских планина (Карте бр. 8-13). Најбројније насеље, које ће касније дати име целој области, било је село Буковица. Према попису из 1476. године имало је 51 влашку кућу. Касније ће ово село са још неким селима у околини бити прикључено руднику Сасе. Данас села Горња и Доња Буковица захватају широк потес од Љубовиће до Врхпоља и не можемо тачно одредити где је био центар овог села у 15. веку. У дефтеру стоји да је село „у близини Дрине“ па је вероватно реч о Доњој Буковици ближе Дрини према Буковичком пољу. Село се свакако временом ширило, о чему сведоче пописане мезре као и да је 1536. године уписано заједно са селом Леовић, данашњим истоименим засеком Горње Буковице (Карта бр. 11).⁵⁶⁵

⁵⁶¹ А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 247-248; Н. Шабановић, *Bosanski pašaluk*, 117, 134-135.

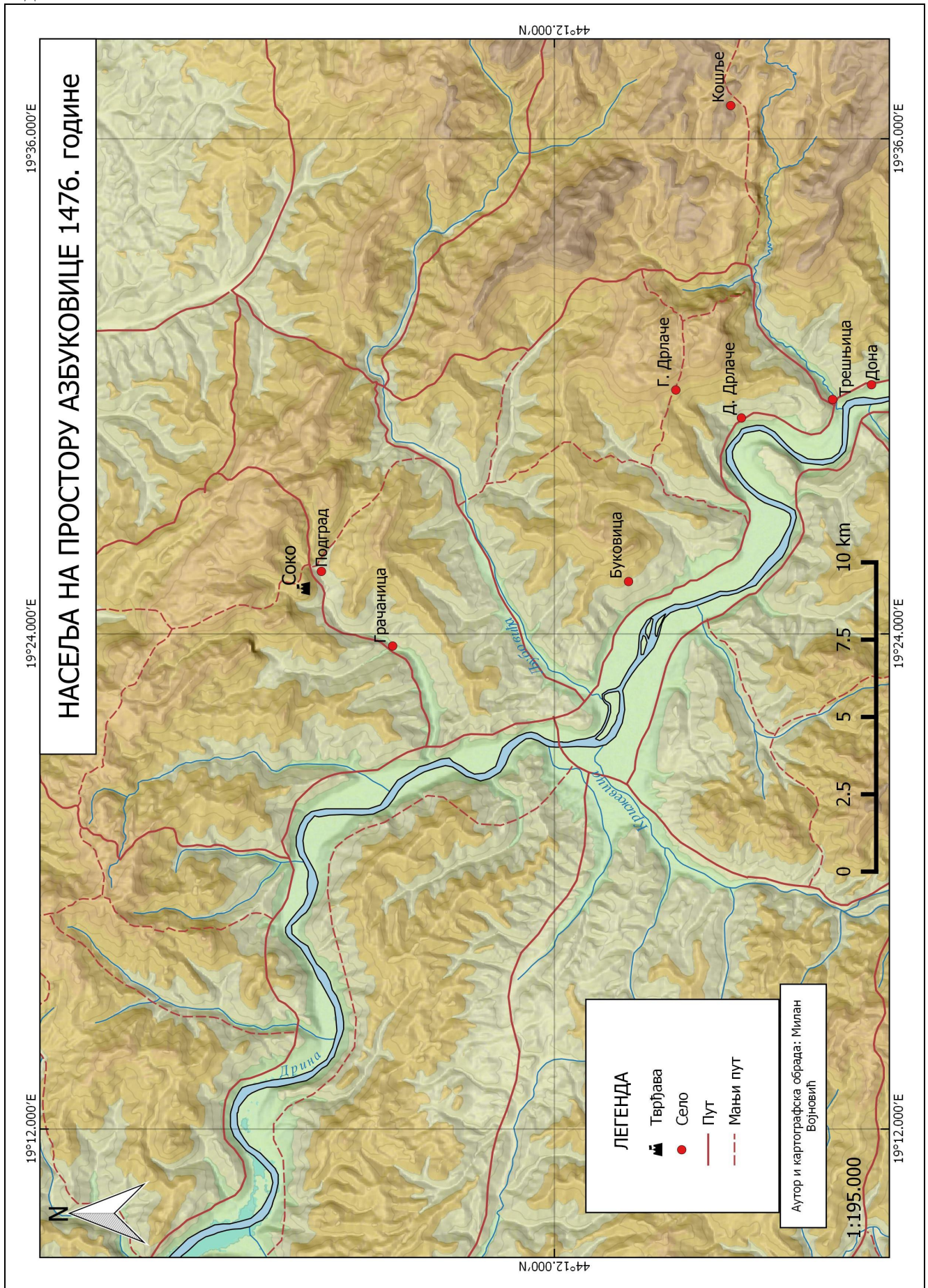
⁵⁶² А. Аличић, *Турски пописи неких подручја Западне Србије* I, 39, 64, 67, 126-130, 347, 535, 574, 614, 617; II, 26, 364, 369, 400-402, 451, 456, 457; III, 81, 89, 112, 144; Е. Миљковић-Бојнић, *Смедеревски санџак*, 255; ТК25, *Valjevo* 478-3-4.

⁵⁶³ С. Новаковић, *Српски поменици*, 150; *Поменик манастира Раче*, 156а; А. Лома, *На именованим врелима* II, 469; *Лексикон националних паркова – Тара*, 201.

⁵⁶⁴ Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 12-114; *Исти, Период турске власти*, 81-89; Е. Миљковић-Бојнић, *Смедеревски санџак*, 255.

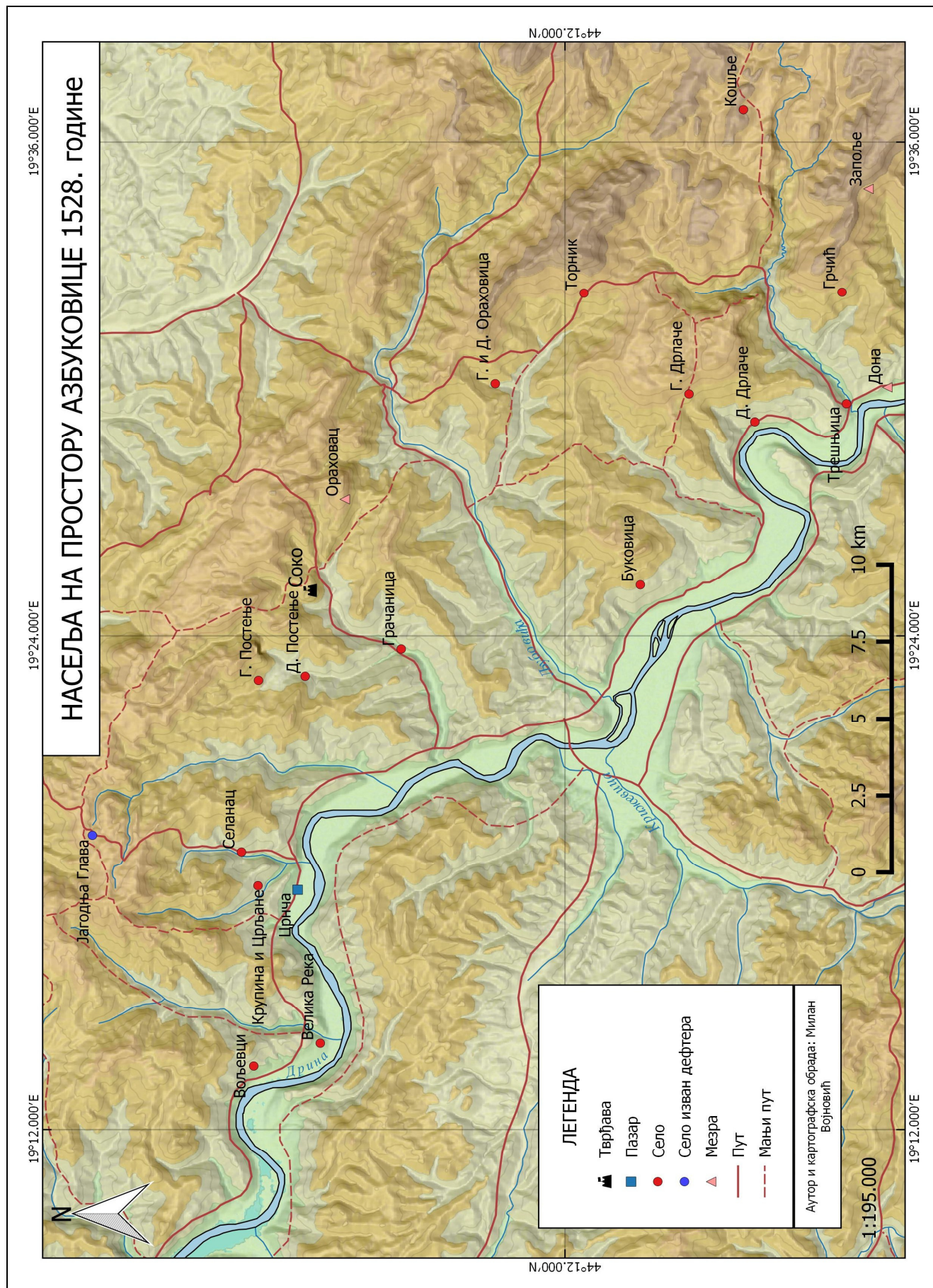
⁵⁶⁵ А. Аличић, *Турски пописи неких подручја Западне Србије* I, 120-121; Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 19-21; *Исти, Период турске власти*, 70-77; Е. Миљковић-Бојнић, *Смедеревски санџак*, 108-109, 154-162.

Карта бр. 8 – Насеља на простору Азбуковице према дефтеру Смедеревског санцака 1476. године

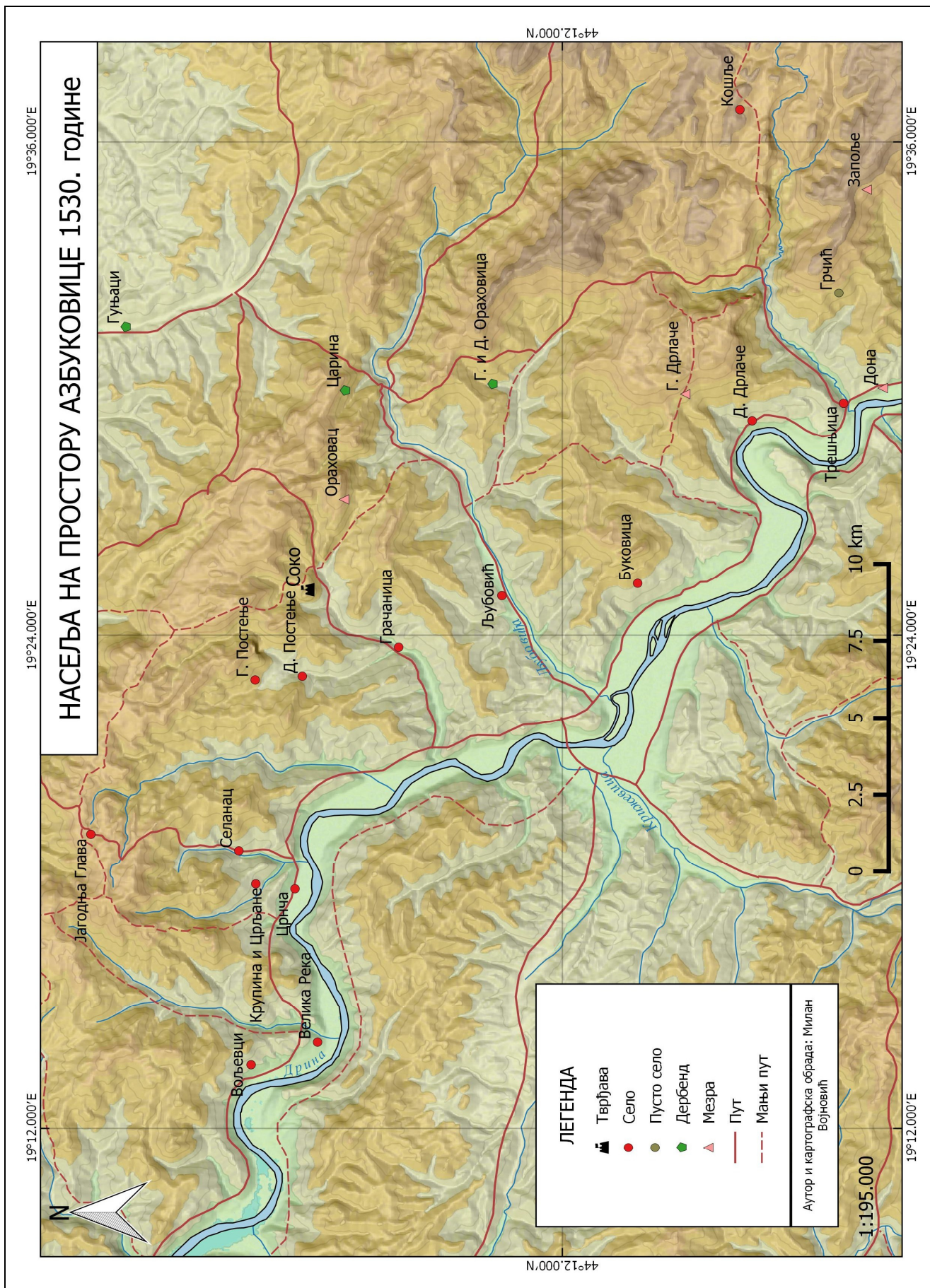
Карта бр. 9 – Насеља на простору Азбуковице према дефтеру Смедеревског санцака 1528.

године

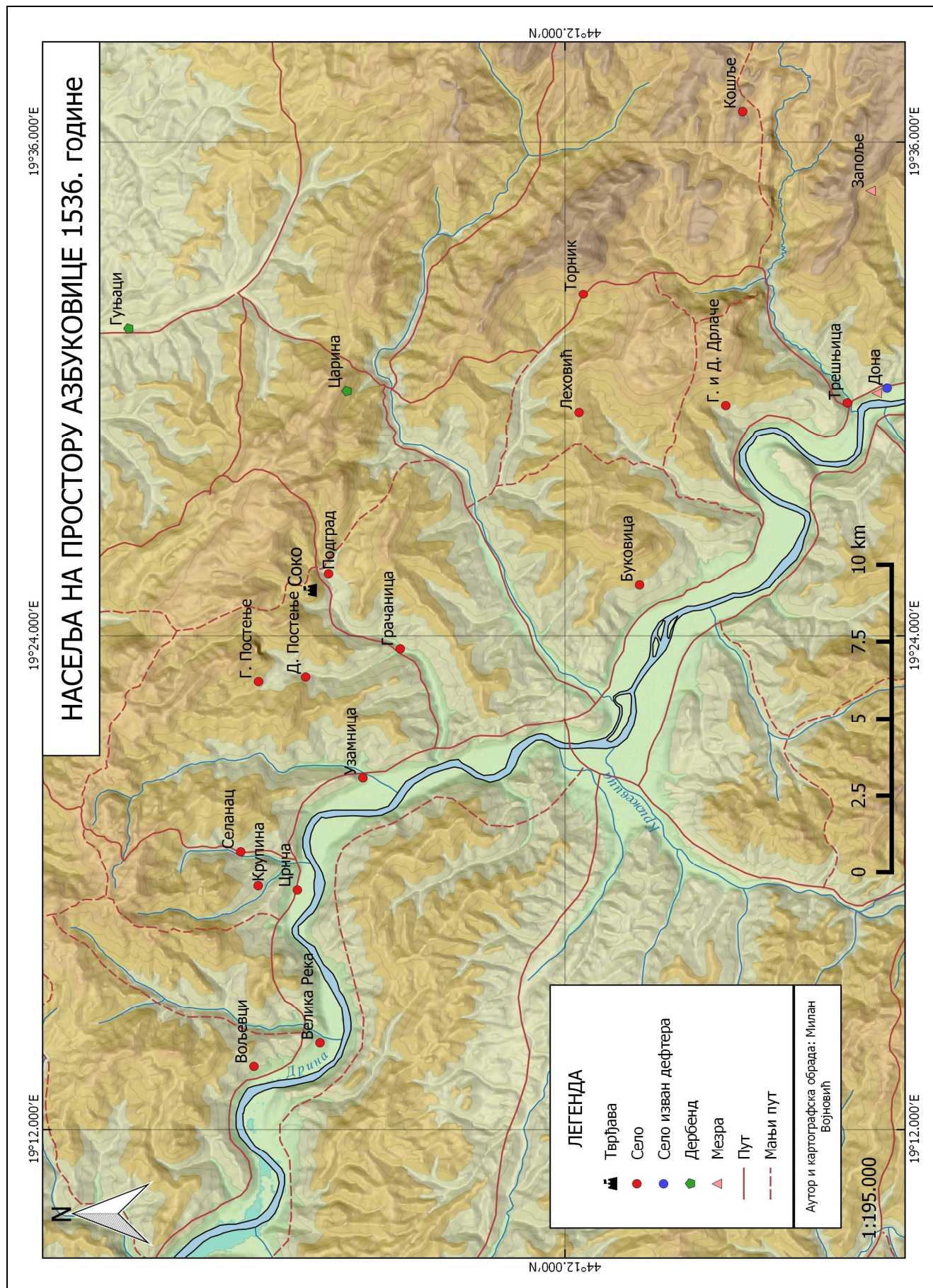
Карта бр. 10 – Насеља на простору Азбуковице према дефтеру Смедеревског санцака 1530.

године

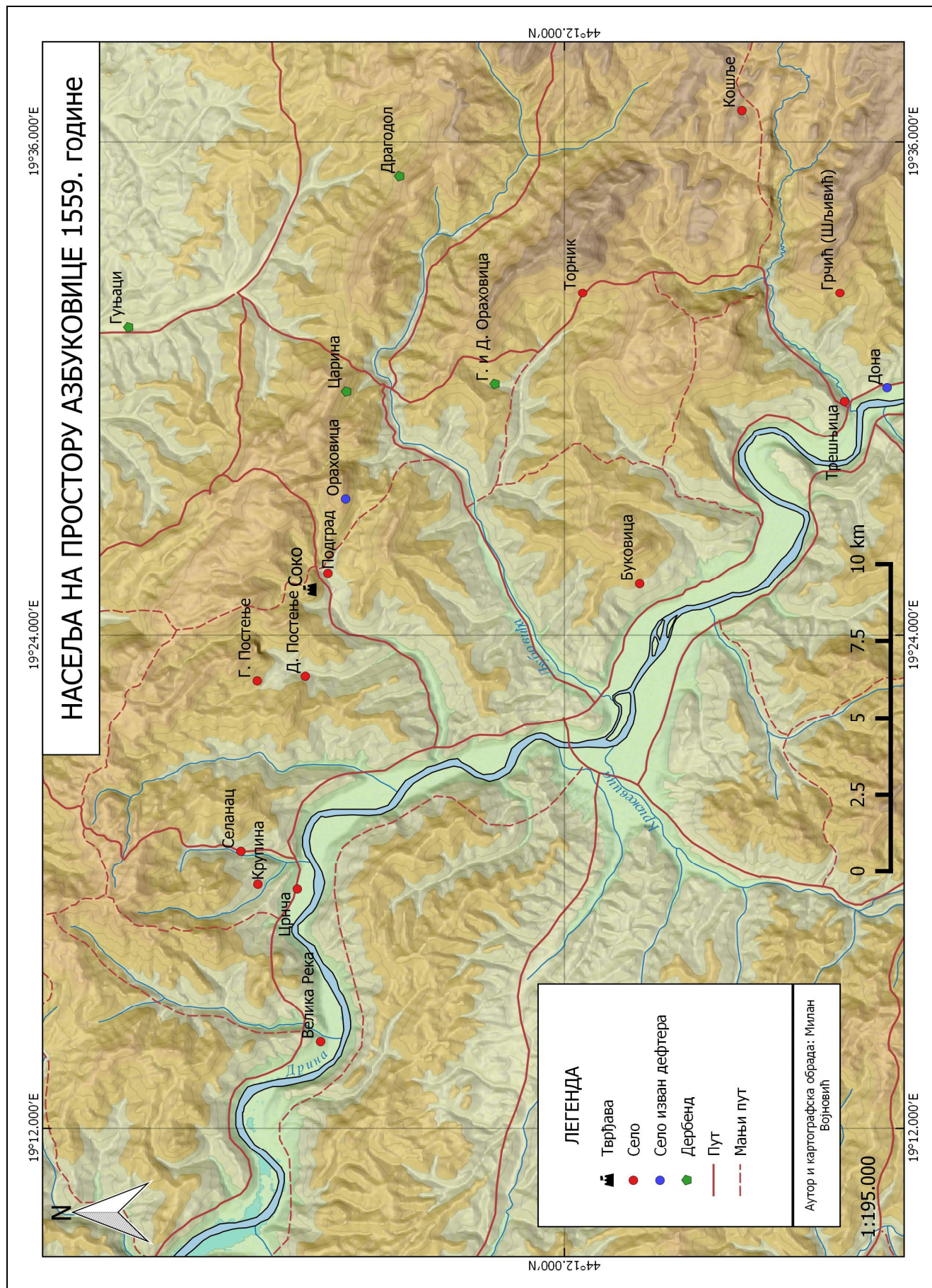
Карта бр. 11 – Насеља на простору Азбуковице према дефтеру Смедеревског санцака 1536.

године

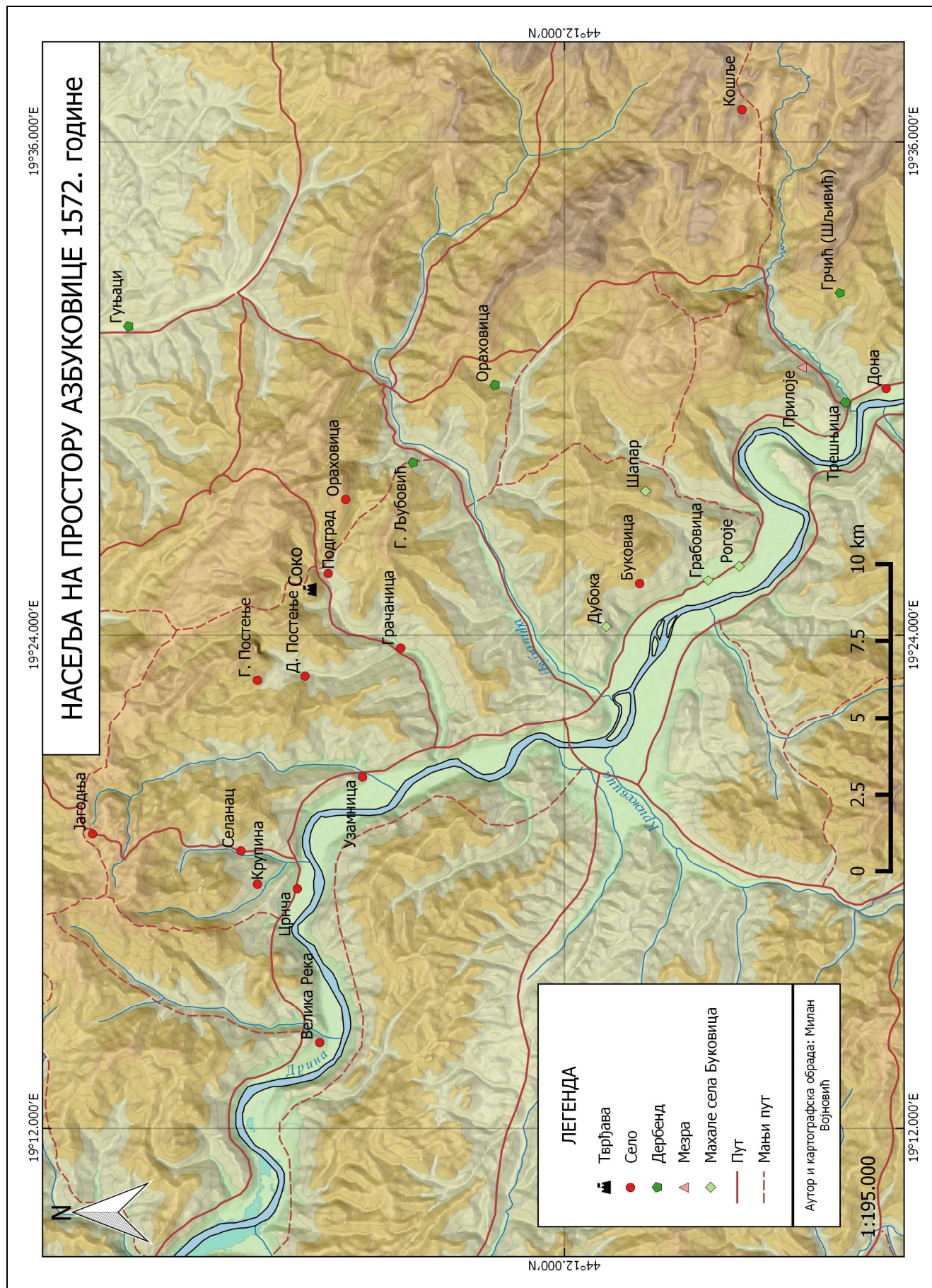
Карта бр. 12 – Насеља на простору Азбуковице према дефтеру Смедеревског санцака 1559.

године

Карта бр. 13 – Насеља на простору Азбуковице према дефтеру Смедеревског санцака 1572.

године

Ширење села Буковица је завршено пре 1572. године када се у овом селу помињу махале које можемо идентификовати са засеоцима данашњих села Горња и Доња Буковица (Карта бр. 13). У овом селу се између 1528. и 1572. године помињу и мезре Дона, Сухо Селиште/Село, Запоље, Ступ и Прилоје (Присоје?). Могу се убицирати Дона, Запоље и Присоје. Дона је данас истоимено село на обали Дрине југоисточно од Буковице, а Запоље је пространа кречњачка зараван која се налази у атару села Стрмово код извора Бачевице. У атару села Дрлаче налази се и засеок Присоје.⁵⁶⁶

Буковица је као најбројније насеље изгледа имала велики утицај на развој скоро свих околних села, па не треба да чуди зашто је баш по њој цео крај добио назив. То се најбоље види на примеру села Дона. Ово село се помиње у попису из 1476. године када је имало 11 домова, али је село убрзо запустело пошто га 1528. године затичемо као мезру села Буковица. Као мезра се јавља и у попису из 1530. године, али сада је напоменуто да је држи извесни војвода Милич. У следећем попису (1536) у оквиру села Буковица и Ле(х)овић такође је наведена мезра Дона у руци Милича војводе уз напомену да „има три домаћинства и да је четврто кућа војводе Милича, обрађује земљу и плаћа ушур“. Та три домаћинства су у истом попису уписана у засебно село Дона које је изван дефтера. У наредним пописима (1559. и 1572) нема помена мезре, али је уз село Дона наведено да се налази „покрај села Буковица“ чиме је јасно исказана веза ова два насеља.⁵⁶⁷

Североисточно од Буковице налазила су се села Горња и Доња Ораховица (данас Оровица), која су у дефтерима редовно пописивана заједно, а од 1530. године имају дербенцијски статус, јер су чували пут који је водио преко Прослопа. Постојала је још једна Ораховица у околини тврђаве Сокол и села Грачаница. Она се у пописима из 1528. и 1530. године наводи као мезра где је пописан један чаир (ливада, пашњак) у селу Грачаница, а од 1559. године је засебно село.⁵⁶⁸ У поменутој Грачаници је уписан још један пашњак под називом Ада. Иако не знамо о којој локацији се тачно ради сасвим је извесно да се ова Ада налазила негде уз Дрину, вероватно код ушћа реке Грачанице. На тај начин можемо, као и у случају Буковице, видети правац ширења овог села дуж реке Грачанице од њеног ушћа све до тврђаве Соко.⁵⁶⁹

Уз Горњи и Доњи Ораховац на обронцима Соколских планина је и село Торник. Ово село је у литератури повезивано са средњовековним седмичним тргом – (У)торник. Међутим, узимајући у обзир географске одлике и заступљеност сточарства у овом крају вероватнија је могућност да је име села изведено од пастирског термина - тор. Такође, не можемо сигурно тврдити да је ово село постојало и током средњег века. Први пут се јавља у попису из 1528. године са само једном кућом, а у каснијим пописима има два домаћинства.⁵⁷⁰ Поред Торника и Ораховице и село Кошље је претежно планинско (920 m), али као и у случају области Бирач, немамо директних потврда о власима и сточарству у овом крају пре

---

⁵⁶⁶ Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 23-31; Постоји и село Запоље у босанском Подрињу испод Тегара, али је оно било део Зворничког санџака. Године 1519. и 1533. пописано у нахији Шубин – А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 41, 86; Сухо Селиште или Сухо Село како се јавља на попису из 1536. године се можда налазило у близини извора Суво у селу Дрлаче које се наслања на Буковицу, а где постоји и засеок Село. У атару суседног села Грчић постоји и засеок Селишта - Љ. Павловић, *Соколска нахија*, 594-595, 610.

⁵⁶⁷ Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 23-30, 51-54; Исти, *Период турске власти*, 82-85; Љ. Павловић, *Соколска нахија*, 594-605; ТК25, *Zvornik 477-2-3, 477-2-4*.

⁵⁶⁸ Село Ораховица се два пута јавља у Рачанском поменику (*врашвица - враховица*), али није јасно о којој Ораховици од ове две је реч - *Поменик манастира Раче*, 166, 66а; А. Лома, *На именованим врелима II*, 469.

⁵⁶⁹ Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 40-41, 66-68; Исти, *Период турске власти*, 84, 86; Љ. Павловић, *Соколска нахија*, 617-621.

⁵⁷⁰ Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 61-62; Исти, *Период турске власти*, 85; М. Максимовић – М. Војновић, *Путне везе Ужица са Полимљем и Подрињем*, 66, нап. 88; Упореди: Г. Томовић, *Средњи век*, 56.

доласка Османлија. Ипак оба села су према дефтерима (1530-1572) имала скромне приносе житарица, а становници су се бавили и свињогојством.⁵⁷¹

Након оснивања Зворничког санцака њему је прикључен један део Подриња који је раније био у саставу Смедеревског санцака. То је ближа околина Сребренице (нахије Шубин, Будимир и Крупањ), околина Дрињаче и Зворника и простор северно од Црнче и планине Јагодње. Села на том простору су забележена у прва два пописа Зворничког санцака 1519. и 1533. године. Села нахије Шубин према тим пописима најбоље осликавају границу која је успостављена између Зворничког (раније Смедеревског) и Босанског санцака (Карте бр. 13-14). У нахији Шубин се 1519. и 1533. године помиње Грабовица код ушћа истоимене реке. У оба дефтера била је подељена на два села Горњи и Доњи Грабовац. Ово село се јавља и раније (1477) када је регистровано задужење Радивоја Микојевића из Грабовице код Сребренице и Радашина Брајновића из Саса на 170 дуката. То нам показује да су људи из сеоских насеља ступали у пословне везе трговине и/или рударства. На простору нахије Шубин налазило се и село Поклица или Боклица. Ово насеље је 1476. године имало 25 кућа и пазар. У пописима 1519. и 1533. године уписано је као село уз које се налазила непозната мезра Арк Илијаса (?). Нажалост ово село нисмо могли да убицирамо на овом простору. Стари тргови су били и у селима Турија и Мргановићи. Села на простору нахије Шубин су била груписана уз Дрину и њене притоке и у околини рудника Сасе.⁵⁷²

Само Сасе је заједно са још неким селима припадало Сребреници у поменутих пописима. Село Братово (данас Баратово), такође забележено у нахији Сребреници, помиње се и у дубровачким изворима 1440. године. Тада је састављен један тестамент у „*villa Boratoue districtus Srebrenize*“. У попису Зворничког санцака село Братово је уписано заједно са селом Поповица. Овај други топоним је данас изгубљен на овом простору, али треба напоменути да је у овом селу 1548. године била баштина коју су држали фратри цркве Св. Марије из Сребренице.⁵⁷³

Иако можемо видети на основу убицираних насеља да су села нахије Сребренице била груписана уз Крижевицу и према Сасима, јасно је да су била измешана са селима нахије Шубин. Томе најбоље сведочи неубицирано село Округла и село Доња Суха која ће 1519. године бити у Сребреници, а 1533. године у Шубину (Карте бр. 13-14). Село Љубовић је у оба пописа записано са скелом преко Дрине, а 1533. године је било дербенд. Само име нас упућује на Љубовију источно од Дрине, међутим овде је као и у случају Петрућца реч о истоименом месту са друге стране реке. Дакле ово село се налазило негде код ушћа Крижевице према старој вароши Љубовије. Недалеко од Љубовије уз Глоговску реку је било село Суха. Данас је то једно село, али се у оба пописа Зворничког санцака јавља као три различита села Горњи, Доњи и Средњи Сухој. Иако је Суха данас више предграђе оближњег Братунца (у нахији Будимир), Братунац је у 15. и 16. веку био далеко мање место. То се види по броју кућа и разгранатости Сухе на три села. Центар Братунца је у средњем веку изгледа био ближи Дрини него данас, вероватно захваљујући промени тока Дрине на равничарском земљишту уз ушће Крижевице где стоји топоним Аде. Прелаз преко Дрине „*Bratanç*“ близу Црнче помиње се 1381. године. Тај прелаз је вероватно идентичан са горе поменутих Љубовић прелазом.⁵⁷⁴

⁵⁷¹ Ф. Ц. Спахо, *Период турске власти*, 84-85.

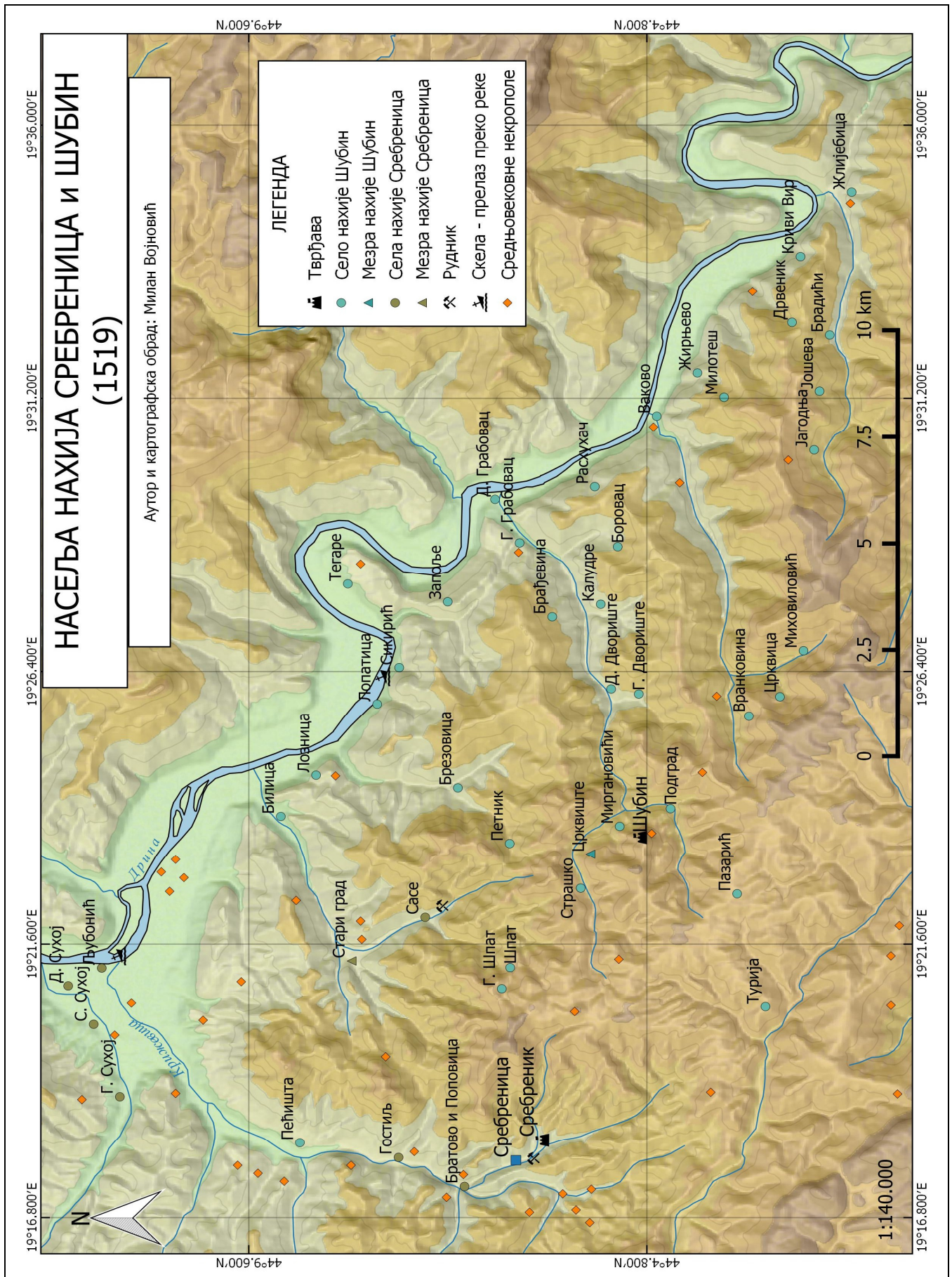
⁵⁷² Е. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovekovne Bosne I/1*, 425; А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 38, 84, 87, 182; Isti, *Tuzla*, 88; Isti, *Zvornik*, 143-144; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 49.

⁵⁷³ А. Ханџић је ово село повезао са данашњим Братунцем, али је Братунац у истом попису већ уписан у нахији Будимир под именом Братина - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 25, 42, 82, 87; М. Динић, *За историју рударства I*, 34, нап. 17; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница XIV – XV вијек*, 125.

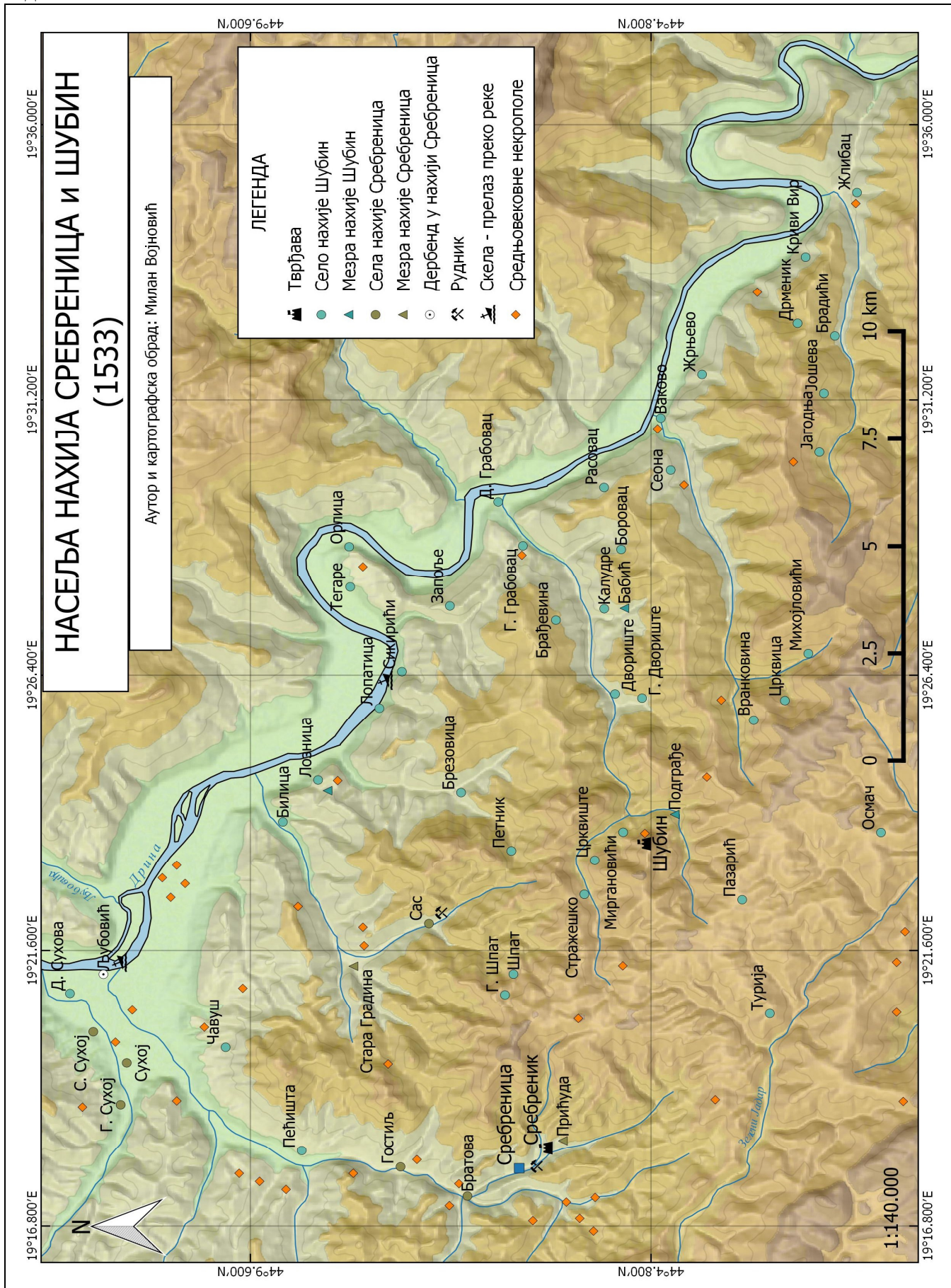
⁵⁷⁴ А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 24-25, 81; М. Динић, *За историју рударства I*, 38; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 24.

Карта бр. 14 – Насеља нахија Сребреница и Шубин према дефтеру Зворничког санџака 1519.

године

Карта бр. 15 – Насеља нахија Сребреница и Шубин према дефтеру Зворничког санцака 1533. године

Треба напоменути да оба рудника, Сребреница и Саса, имају своје мезре. Једино смо могли да убицирамо мезру Стари Град (Стара Градина) која је припадала Сасима и налазила се код локалитета Градина (античка Домавија). Код Саса је била и мезра Рапатница коју нисмо успели да убицирамо. Сребреници су припадале мезре Горња и Доња Козина и Јаков. Уз ове мезре је наведено да их обрађује рајинско становништво Сребренице, односно Саса. Помиње се и 1533. године и чифлук Филибелу Јусуфа на мезри Прићуда у близини тврђаве Сребреница. Можемо само претпоставити да су ови рудници имали своје мезре (обрадиве површине) и раније пошто у првом попису овог простора (1476) није сачуван део који се односи на ове руднике. Ови спорадични подаци из каснијег времена у извесној мери откривају динамични однос између рударских градова и њихове аграрне околине. Поред тога што су из села ближе и даље околине довожене намирнице у градске центре, и поједини становници тих градова су се бавили пољопривредном производњом. На основу турског закона за Сребреницу (1488), а који се ослања на старији закон, стоји да становници који сеју житарице и гаје винограде унутар места Сребренице морају да плате десетину. То се односи на територију, не само града већ и његове ближе околине – „градска земља“, односно метох (дистрикт). Ту су се налазиле вероватно све горе поменуте мезре које нисмо могли да убицирамо, а исто важи и за остале рударске/урбане центре Средњег Подриња. Из нешто шире околине рударских центара стизао је ћумур, главни покретач топионица. Године 1476. преко већ поменутих села Боклица (Поклица), Турија и Мргановићи, а раније мањих средњовековних тргова, вршена је наплата баца на угаљ.⁵⁷⁵

Између Јадра и Крижевице према Дрини на простору средњовековног Лудмера села су са доласком Османлија уписана као део нахије Будимир. Сва села која смо успели да убицирамо на овом простору су испод 500m надморске висине пошто су груписана на простору уз Кравицу, Дрину и Глоговску реку и на тај начин окружују централни део Лудмера где се простире Глогова планина. Села нахије Будимир су на западу била помешана са селима нахије Кушлат (Кучлат). Међутим, пре формирања ових нахија у првом попису овог простора 1476. године јавља се зеамет Кушлат који се налазио у околини истоимене тврђаве. Овај зеамет чинило је 12 села и једна мезра. Детаљну анализу овог зеамета урадила је Е. Миљковић-Бојанић. Највеће село у овом зеамету било је село Кушлат (34 куће), а одмах за њим и село Раховић (32 куће). Села у овом зеамету се јављају после у нахији Кушлат у Зворничком санцаку 1519. и 1533. године (Карта бр. 4). Посебно је тешко било убицирати села Залажна/Залазје, С. Залужна/Залазја, Г. Залазје/Залазја и Д. Залазје. Ова села се под различитим именима јављају у пописима од 1476. до 1548. године (Залазна, Жалажна, Залазја, Залушна и Залужје). Јасно је да се овде ради о подели једног села на четири различита топонима који су се налазили географски близу један другог. А. Ханџић је убицирао ова села код села Залужје, југоисточно од Братунца. Такође, поменуо је могућност да се прво од ових села, наведено без одреднице Горња, Средња и Доња, односи на Зелиње јужно од ушћа Дрињаче. Са првом убикацијом се не можемо сложити, јер је Залужје доста далеко на простору нахије Шубин. Друга убикација код Зелиња је сасвим могућа, али се не ради о самом селу Зелиње, пошто је оно уписано у истом попису у нахији Будимир, већ је у околини Зелиња постојао заселак Лужан забележен на старим картама. Ова села се јављају и у оквиру зеамета Кушлат као Горња и Доња Заложина.⁵⁷⁶

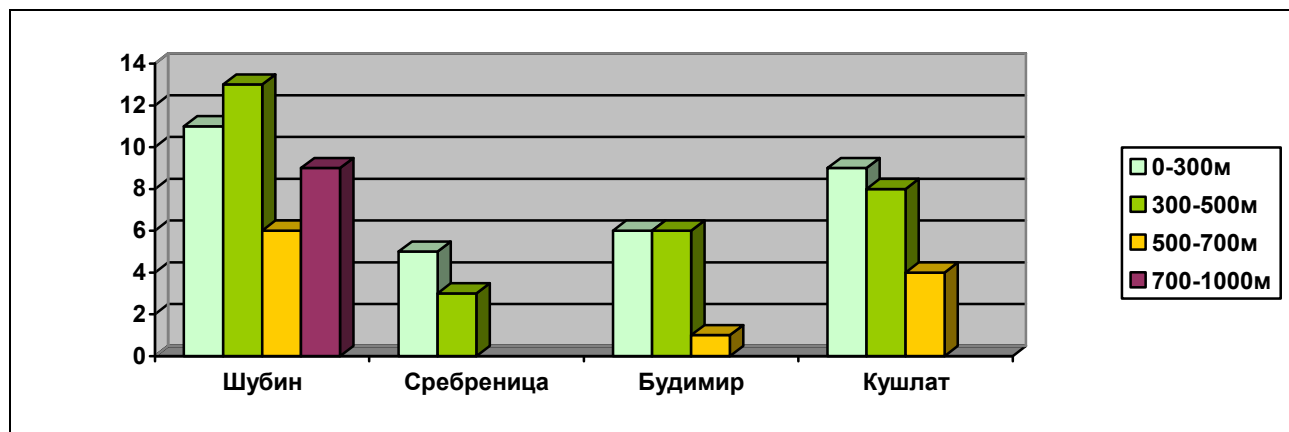
У зеамету Кушлат, као и касније у оквиру нахије Кушлат (1519, 1533), било је село Вољевца. Сигурно није Вољавица испод Братунца, већ Вољевци на Дрини. Међутим, као у случају села Перућица и Љубовић, и овде сматрамо да се ради двојном топониму са обе стране реке Дрине. Сва села нахије Кушлат се налазе западно од Дрине, док је околина села Вољевци источно од Дрине у тренутку настанка пописа Зворничког санцака била у саставу

⁵⁷⁵ А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 24, 80-81, 182; Isti, *Tuzla*, 88; М. Благојевић, *Град и жупа*, 74-75; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 64; Иста, *Однос града и села*, 140-142.

⁵⁷⁶ А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 31, нап. 60; Е. Миљковић-Бојанић, *Зеамет Кушлат*, 371-375; Habsburg Empire (1869-1887) - Third Military Survey 1:25000, *Europe in the XIX. century (with the Third Military Survey)* - 19.2055, 44.2787 - <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-thirdsurvey/> (10.08.2023).

Смедеревског санцака. Село Вољевица се помиње у дефтеру Смедеревског санцака из 1528. године, као и у каснијим пописима. Промена тока реке Дрине и стварање вештачког Зворничког језера су битно изменили овај простор, а село Вољевицу у Кушлату смо убицирали на обали Дрине преко пута Вољевачког поља.⁵⁷⁷

Ђевање и Костијерево на ушћу Дрињаче су места забележена у дубровачким изворима као прелаз преко Дрине. Оба села се јављају без скеле у дефтерима Зворничког санцака. Изгледа да је скела са овог места померена мало северније средином 16. века пошто се јавља прелаз у Новом Селу. Ђевање се у попису 1519. године наводи као рудник у близини Зворника, а 1533. године је било село без рудника у нахији Будимир. Ширење нахије Кушлат ка западу може се видети на основу села уписаних 1533. године, а којих нема у ранијем попису (1519). То су села Каменица, Глоди, Рашево, Церска и Роваши. Тиме је ова нахија допирала до тврђаве Перин, а њена варош је такође била у овој нахији 1533. године. Надморска висина у нахијама Зворничког санцака је приказана на приложеном графикону (Графикон бр. 2). Не рачунајући Сребреницу у којој је уписан мали број села и нису сва убицирана, најнижа просечна надморска висина била је у нахији Будимир, а највиша у нахији Шубин.⁵⁷⁸

Графикон 2. – Просечна надморска висина убицираних села у нахијама Зворничког санцака 1519/33. године

О селима у околини подрињских рудника Крупња, Зајаче и Бохорине можемо нешто рећи на основу дефтера Зворничког санцака из 1533. године. У нахији Бохорина налазила су се села Горња и Доња Бохорина (данас Борина). Тај простор је у средњем веку био познат по рударству, али је изгледа до овог пописа (1533) рударство изгубило значај у овом крају. Јужно од Д. Бохорине налази се Радаљ. Ово место се често у литератури доводи у везу са рударском производњом, иако она није потврђена у писаним изворима. У Радаљу је рударске рупе на месту званом Рупача засула река Радаљ, а у близини је и локалитет Златарица. У сваком случају, због близине околних рудника, становници Радаља су били упућени на учешће у рударској производњи. Радаљ се помиње 1452. године када је у њему боравио деспот Ђурађ. Тада се Радаљ наводи као село – *villa de Radaglie, apresso Suonich*. Потом се исто насеље као село јавља у турском попису (1533). Зајача је такође уписана као село у овој нахији, али за разлику од Бохорине уз њу стоји да је рудник сребра. Међутим, приходи овог рудника нису били велики.⁵⁷⁹ У близини Зајаче се вероватно налазило најмање једно од три села Штира поменутих у повељи челнику Радичу (1428/29). Село тог имена данас не постоји, али постоји река Штира која извире испод врха Главица близу Костајника, протиче кроз Зајачу и улива се у Дрину код Лознице. У поречју ове реке постоје чак три потеса истог имена па је могуће да су то локације три села поменута у повељи челнику Радичу. Једно од

⁵⁷⁷ Ф. Џ. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 109-112; Исти, *Период турске власти*, 89; Е. Миљковић-Бојанић, *Земет Кушлат*, 371-372.

⁵⁷⁸ А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 27, 29, 31, 82, 112, 188; Isti, *Tuzla*, 226.

⁵⁷⁹ N. Jorga, *Notes II*, 475; А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 95-96; V. Simić, *Rударство и Podrinji*, 3-5; М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 18; Исти, *Деспот Ђурађ*, 376.

тих села сигурно је било на месту данашњег села Радевци, засеоку Горње Зајаче. Ту је на старој Генералштабној карти евидентиран потес Штира којег данас нема. Северно од Зајаче налази се село Пасковац за које се претпоставља да носи име по дубровачком трговцу Паскоју Челубиновићу Ромеки који је 1463. године закупио Сребреницу, Црнчу, Зајачу и Крупањ од турског султана, а пре тога је био запажен трговац у Средњем Подрињу. Села нахије Крупањ била су 1533. године концентрисана веома близу овог познатог средњовековног рудника, а сада турског пазара и рудника гвожђа (Карта бр. 7).⁵⁸⁰

Уколико погледамо карте убицираних насеља постаје јасно да је рељеф овог простора условио начин живота становника. Убицирана насеља се могу упоредити и са локалитетима средњовековних некропола које су свакако биле у близини насеља. Тако у нахији Осат можемо уочити чак пет некропола у атару села Сулице. Ово село се не јавља у османским дефтерима, али по свом имену подсећа на средњовековну старину (сулица – копље за бацање). Остале некрополе на простору нахије Осат биле су груписане уз Дрину и њене притоке. Такође, велики број некропола на простору Бирача и у долини средњег тока Дрињаче сведочи о насељености пре турског освајања када су на том простору у првим дефтерима пописана само пушта села.⁵⁸¹

---

⁵⁸⁰ Генералштабна карта Краљевине Србије 1:75.000, АЗ Лозница; С. Новаковић, *Законски споменици*, 335; М. Динић, *За историју рударства I*, 88-89; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича*, 132; М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 9, 11-12; ТК25, *Zvornik*, 477-2-1.

⁵⁸¹ ALBiH III, *Arheološka karta - Regija 16 – Srednji vijek*.

Мрежа насеља

Проучавање мреже насеља је уско повезано са привредним приликама, трговином и саобраћајем. Локација сваког насеља није случајна, јер је захтевала одређене услове за опстанак и даљи развој тог насеља. Различити типови насеља су захтевали различите услове за даљи развој. Насеља никада нису деловала самостално већ су била уско повезана економским, друштвеним, политичким и природно-географским факторима, а физичку везу између њих су представљали путеви. Тако повезана насеља чине једну испреплетану мрежу чији просторни распоред може да укаже на развој и историју тих насеља. На простору Средњег Подриња можемо употребити и метод компарације са другим територијама, како бисмо уочили одређене доследности или модел распореда. У том распореду нећемо пратити само урбана насеља већ и сеоска, са посебним акцентом на њихов однос и повезаност према моделу који смо раније поставили.⁵⁸²

Као што смо напоменули у уводном поглављу, израду мреже насеља ћемо почети од самог просторног распореда убицираних насеља чију класификацију смо извршили у претходним поглављима. Примена „теорије централних насеља“ се до сада показала као успешно средство у проучавању средњовековних градских насеља.⁵⁸³ Међутим, за наше истраживање ова теорија је ограничена на доминантно планинском простору Средњег Подриња и не може пружити задовољавајуће резултате. Исто тако сачувана изворна грађа као и специфичност рударских насеља нас приморавају да метод истраживања прилагодимо случају. Нећемо посматрати само просторни распоред урбаних центара (градава и тргова), већ и руралних насеља. Као што смо раније напоменули већина становника је живела на селу током средњег века. На тај начин је средњовековно друштво обезбедило неопходну радну снагу за производњу хране у преиндустријским условима земљорадње. „Супротстављеност“ средњовековног урбаног и руралног простора коју смо поставили у претходним поглављима сада морамо приказати кроз мрежу насеља овог простора. Већ је истакнута важност односа рударских центара и руралних области. Међутим, рударски центри нису зависили само од хране и других сеоских производа. Треба приказати просторни распоред рударских постројења (јама и топионица) и пећи за прављење ђумура. Удаљеност између насеља ћемо мерити на основу утврђење путне мреже у средњем веку (видети поглавље: *Саобраћај*), али морамо утврдити и време неопходно за средњовековног путника да савлада ту удаљеност. Међутим, поставља се питање колико је методолошки оправдано посматрати мрежу насеља у широким временским оквирима (14-16. век) на основу расположивих средњовековних и османских извора. Већ смо више пута напоменули да је на преласку из средњовековног у османски период дошло до одређеног економског и физичког преображаја насеља и путних праваца. То морамо имати у виду како не бисмо дошли до анахроних закључака у нашем истраживању. Постављени методолошки приступ у изради и анализи мреже насеља овог простора није идеалан, али сматрамо да пружа сигурну основу за евентуална каснија истраживања.⁵⁸⁴

Брзина пешака зависила је од више фактора, као што су рељеф, дужина пешачења, временске прилике, али и здравствено стање путника. Тако пешак никако није могао за исто време да пређе одређену раздаљину преко планине Таре и ту исту раздаљину долином Дрине. Пешак је путовао просечном брзином која се кретала од 3,5 до 6,5 km на час у зависности од услова пута и временских услова. Он је путовао знатно спорије од коњаника, нарочито гласника, али се његова брзина мало разликовала од јахача који су пратили караван. У средњем веку путовало се најчешће од праскозорја па све док траје обданица уз

⁵⁸² Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 29-53; М. Благојевић, *Град и жупа*, 75-83; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 205-216; Д. Ковачевић-Којић, *Однос града и села*, 139-145.

⁵⁸³ Мрежа насеља је уз помоћ “Теорије централних насеља” успешно анализирана на примеру Северне Босне - Ј. Мргић, *Северна Босна*, 206-226.

⁵⁸⁴ Ј. Mrgić, *Transition from Late Medieval to Early Ottoman Settlement Pattern*, 50-85; Д. Ковачевић – Којић, *Однос града и села у XV вијеку*, 139-143; Детаљније о рударској топонимији у поглављу - *Рударство*.

паузу за оброк, а путници су се трудили да стигну до коначишта у неком насељеном месту. То значи да је путник, у случају да је журио, могао да проведе максимално до 9 сати дневно у путу, али се најчешће путовало око 6 сати дневно - око 24 km на дан пута. Брзина коњаника - војника у маршу, на умереном терену и условима пута, износила је 4,8 km на час. Овај просек израчунат је на основу података о кретању османске војске.⁵⁸⁵ У средњем веку и касније у време османске власти помињу се „гостињаци“ - ханови који су служили за одмор путника и коња. Током постојања средњовековне Србије и Босне поменути гостињаци су постојали у свим већим местима и караванским станицама. Град Перин на Дрињачи је имао два таква преноћишта (*alberga*).⁵⁸⁶

Сви дубровачки извори потврђују да је Сребреница била економски и урбани центар на простору Средњег Подриња. Положај Сребренице на месту спајања Чичевца и Црвене реке условио је физички изглед и развој насеља. Такав положај је одредио да се град шири у два правца (северозапад-југоисток), пратећи тако ток Црвене реке, односно Чичевца. Зато ћемо у центру наше мреже насеља поставити управо Сребреницу од које ћемо мерити удаљеност осталих насеља. Посматрано из Сребренице остала насеља смо поделили у четири групе (Табела бр. 2). Сребреница је као урбани центар имала своје економско залеђе (жупу), које су чинила села, рудокопи, шуме, обрадиве површине (њиве, виногради, воћњаци) и други мањи поседи. Та насеља су припадала првој групи. Другу групу чине остали подрињски рудници који су због близине били у посебној економској вези са Сребреницом.⁵⁸⁷ Трећу групу чине остала насеља Средњег Подриња као што су тргови, подграђа и градови, а четврту групу чине већи градови на ширем регионалном простору средњовековне Босне и Србије. За потребе овог истраживања овако постављену мрежу насеља ћемо посматрати само из Сребренице као највећег и најзначајнијег насеља Средњег Подриња. Међутим, свако насеље је могло бити центар свог окружења и део ширег регионалног простора. Ово важи и за сеоска насеља која су била центри своје аграрне околине.⁵⁸⁸

Најближе насеље до Сребренице је Боратова (Баратова) које је било део њеног метоха, а данас је предграђе града. Ове место је мање од 2 km удаљено од Сребренице. Даље северно од њега ређала су се села уз долину Крижевице – Гостиљ (3.5 km), Пећишта (7 km), Братина (11 km), Суха (12 km) и Хранча (14 km).⁵⁸⁹ У том делу је плодна равница реке обезбеђивала храну не само за становнике села, већ и за оближњу Сребреницу. Такође, ток реке био је идеалан за рударска кола, коришћене у преради руде о чему сведочи име села Пећишта. Јужно од Сребренице кривудава пут преко брда Бојна водио је до долине Зеленог Јадра. На месту где се прелазила река налазили су се мањи сеоски тргови Г. Јадар (10 km) и Д. Јадар, данас Јасенова (12 km). Даље низводно реком Зелени Јадар у околини тврђаве Кличевац налазила су се села Сутиска (14 km) - данас Сућеска, Кутузер (15 km), Шљивово (17 km) и Жедањско (18 km). Ова села су вероватно због своје близине гравитирала ка Сребреници. Исто се може приметити и за села у околини тврђаве Шубин као што су Брезовица (14 km), Двориште (18 km) и Грабовац (20 km). Ширењем рударске делатности у овом крају дошло је до спајања рудника у једну целину тако да је већа Сребреница прекрила мање Сасе, а сеоска

---

⁵⁸⁵ Османска војска могла је највише да издржи четири и по сата дневно марширања, тачније прелазила је око 22 километра дневно - R. Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700*, London 1999, 21-22; J. Мргјић, *Северна Босна*, 211-212.

⁵⁸⁶ Н. Креšelјакović, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1957, 17-35, 107-109; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 24.

⁵⁸⁷ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 13-26, 111-122; Видети табелу бр. 2 – *Процена времена путовања од Сребренице*.

⁵⁸⁸ С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 15-20.

⁵⁸⁹ Боратова се помиње у дубровачким изворима 1440. године, а Хранча (*Chereuza/Cherenza*) се јавља у повељи краља Матије Корвина. Остала насеља јављају се у османским дефтерима с почетка 16. века, али су сигурно постојала и раније - J. Gelcich - L. Thallóczy, *Diplomatarum Ragusanae*, 620-621; А. Handžić, *Dva prva porisa Zvorničkog sandžaka*, 24-26, 81-82, 85; М. Динић, *За историју рударства I*, 34, нап. 17; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница XIV – XV вијек*, 125.

насеља на оквирној удаљености од 20-ак километара су деловала као њихово аграрно залеђе и део градског метоха – жупе.⁵⁹⁰

Већ смо напоменули да су шуме Глогове планине (област Лудмер) биле главно место за производњу ћумура неопходног рудницима Сребренице. Удаљеност села на том простору од Сребренице је била од 15 до 25 km што значи да су имали дневну комуникацију са овим рудником. Одмах иза Лудмера стизало се до тврђаве Кушлат на ушћу Јадра у Дрињачу. Од Сребренице до ове тврђаве и њеног подграђа путницима је требало око 7 сати како би преваљали раздаљину од 32 km. До Зворника од Сребренице има 52 km тако да ту раздаљину путник није могао да превали за један дан. Било му је потребно најмање два дана. Међутим, у тренуцима хитности и та раздаљина се могла савладати. Најкраће путовање од Дубровника до Сребренице било је 6 дана, а то значи да је путник у просеку прелазио 55 km дневно.⁵⁹¹

Рудник Сасе који је временом пао у сенку оближње Сребренице налазио се само 15 km од ње. На простору између ова два рудника, а највише на обронцима Квараца налазе се остаци старих рударских јама. После Саса најближи рудници до Сребренице били су Црнча и Липник на приближно 27 km удаљености и до њих се могло стићи за један дан. На нешто већој удаљености били су Крупањ (42 km), Трешњица (45 km), Бохорина (55 km) и Зајача (60 km). Од Сребренице до тих рудника је требало два дана.⁵⁹²

Информације у средњем веку су најчешће преношене курирском службом. Дубровачка влада је потребне информације, али и гласине, могла добити и од својих трговаца који су се враћали у град. Углавном проток информација је зависио од брзине кретања путника између два места. Евидентирано је чак 23 путовања којима се може одредити време пута у данима на релацији Дубровник-Сребреница, односно Сребреница-Дубровник. Та релација (~330 km) је најбрже савладана за 6 дана, а највише 14 дана. То је свакако зависило од временских услова, али и пута којим се ишло ка, или од Сребренице (Видети поглавље: *Саобраћај*). Просечно путовање до Сребренице је трајало 8-9 дана, што се уклапа у процену просечне брзине курира/пешака. До оближње Црнче из Дубровника се стизало за 10, а зими за 13 дана. До центра средњовековне босанске државе, односно до Високог, од Сребренице се стизало за око 5 дана. Исто толико је требало до Београда, значајне резиденције деспота Стефана, док је до резиденције деспота Ђурђа у Смедереву требало 6 дана од Сребренице. Раздаљина између два највећа рудника средњовековног Балкана, Сребренице и Новог Брда, износила је око 390 km, а за њено савладавање требало је око 13-14 дана. Из 17. века имамо пример путовања Павла из Ровиња којима од Олова до Сребренице. Он наводи да се тај пут (око 95 km) прелазио за два дана, а да су га они преваљали за само један дан. Путници су очигледно путовали цео дан без одмора на инсистирање турског водича, па је Павле провео наредна четири дана у кревету како би се опоравио од пута.⁵⁹³

---

⁵⁹⁰ А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 85, 144; А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 16, 43; Још је раније утврђено да је економска веза села и града захтевала дневну комуникацију између њих, тако да су села морала да буду до 20-25 километара од града у зависности од услова пута и рељефа. Тачније становник села је у једном дану могао да стигне до града, обави посао и врати се назад у своје село - М. Благојевић, *Град и жупа*, 72-74; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 206-208.

⁵⁹¹ А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 81-84; В. Крекић, *Cirkulacija informacija između Dubrovnika i Bosne*, 56.

⁵⁹² С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Којић - Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 43-46, 95-96.

⁵⁹³ S. Zlatović, *Izveštaj o Bosni god. 1640 Pavla iz Rovinja*, 29-30; Г. Шкриванић, *Путеву*, 41-42; М. Динић, *Караванска трговина*, 688-694; В. Крекић, *Cirkulacija informacija između Dubrovnika i Bosne*, 56; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 85.

Табела бр. 2 – Процена времена путовања од Сребренице

	Насеља	Удаљеност од Сребренице	Оквирна процена времена за прелазак тог пута, према брзини пешака од 4,8 km на час
Сеоска насеља у близини Сребренице	Боратова	2 km	0,5 сата
	Гостиљ	3 km	1 сат
	Пећишта	7 km	1,5 сат
	Братина	11 km	2 сата
	Суша	12 km	2,5 сата
	Хранча	14 km	3 сата
	Сутиска	14 km	3 сата
	Брезовица	14 km	3 сата
	Двориште	18 km	4 сата
	Грабовица	21 km	4,5 сата
Подрињски рудници	Сасе	15 km	3 сата
	Црнча	27 km	5,5 сати
	Липник	27 km	5,5 сати
	Крупањ	42 km	9 сати
	Трешњица	45 km	9 сати
	Бохорина	55 km	11,5 сати
	Зајача	60 km	12,5 сати
Остали градови, тврђаве и подграђа у Подрињу	Д. и Г. Јадар	11 km	2 сата
	Соко	29 km	6 сати
	Подкушлат	32 km	7 сати
	Петрич	40 km	8,5 сати
	Зворник	52 km	10,5 сати
	Вратар	63 km	13,5 сати
Остали градови и рудници на простору средњовековне Србије и Босне	Ужице	75 km	15,5 сати
	Олово	95 km	20 сати
	Вишеград (преко Таре)	68 km	16 сати
	Вишеград (преко Вратара)	98 km	21 сат
	Фоча	136 km	29 сати
	Високо	140 km	30 сати
	Рудник	145 km	31 сат
	Београд	152 km	32 сата
	Смедерево	188 km	39 сати
	Јајце	240 km	50 сати
	Дубровник	300 km	63 сата
Ново Брдо	390 km	82 сата	

ДЕМОГРАФИЈА СРЕДЊЕГ ПОДРИЊА

Увод

Проучавање средњовековне демографије Средњег Подриња је скоро немогуће без детаљних пописа становништва у датом периоду. Савремени средњовековни извори дају само фрагментарне вести о становништву овог простора, а тек османски дефтери нам могу пружити мало детаљније демографске податке. Са друге стране треба узети у обзир карактер тих османских извора. Турски дефтери могу бити сумарни (*ictmal*) и детаљни (*mufassal*). За разлику од детаљних, сумарни нису бележили поименично главу сваке куће (пореске јединице). Што је још важније за демографска истраживања, ови дефтери нису бележили тачан број становника пописаног насеља већ само број кућа које су биле основа опорезивања. Такође, важно је напоменути да су сумарни, као и детаљни дефтери често пописивали само једну друштвену категорију – рају. Остале категорије становништва са одређеним пореским олакшицама се често не налазе у овим пописима, или се само спорадично помињу. Власи су тако углавном пописивани у засебним пописима. На тај начин су изван неких дефтера остајале све категорије становништва које су биле ослобођене плаћања дажбина, а у неким случајевима и читава градска насеља. Исто тако, само нам је један део свих познатих пописа овог простора био доступан, јер остали још увек нису преведени и публиковани. Све то морамо узети у обзир када користимо дефтере ради приказивања демографске слике овог простора у 15-16. веку.⁵⁹⁴

Као што смо поменули османски извори бележе кућу као основну јединицу. Она је и у средњем веку била основа опорезивања, са тим што је понекад била и синоним за задругу. О броју чланова једне куће на овим просторима више пута је расправљано у литератури. До сада заступљена методологија у историографији приликом пручавања демографије ових простора на основу турских дефтера заснивала се на множењу броја пописаних домаћинства, удовица и самаца са одговарајућим коефицијентом (или индексом) како би се добио оквиран број становника. Важно је напоменути да је то само број пописаних становника, а не укупан број становника тог места или области (нахије, жупе, санцака...). У историјско-географским радовима примењивани су различите процене коефицијената, али је до сада најпоузданија процена коефицијента 5 за пуно домаћинство, 2,5 за удовичко домаћинство и 1 за самце (*mücerred*) и монахе.⁵⁹⁵ Поред инокосних породица током средњег века, али и касније, Срби су живели у задружним породицама. За Средње Подриње задружне породице можемо видети на основу турских дефтера, где су уз насеља у пописима влаха наведене *табије* (*tabi*). Реч је о придруженим члановима домаћинства. Пошто су, као и у случају старешина домаћинства, пописивани само одрасли мушкарци морамо рачунати да су они у задругу улазили са својом породицом – женом и децом, уколико нису наведени као самци. Дакле реч је о пунолетним мушкарцима који су могли бити самци или ожењени, па је њихов коефицијент морао бити већи од један. Пошто су најчешће придодати чланови домаћинства, тј. задруге, били млађа браћа или синови старешине домаћинства који су остајали у истој заједници до заснивања сопственог домаћинства њихов број треба множити

---

⁵⁹⁴ Од потпуно или делимично преведених дефтера за нас су најзначајнији дефтери Босанског санцака из 1468/69. године, Смедеревског санцака из 1476. године и Зворничког санцака из 1519. и 1533. године - А. Аличић, *Турски пописи неких подручја Западне Србије* I, 21-273; А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 23-211; Ф. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 12-114; А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 1-257; Е. Миљковић-Бојанић, *О значају османских пописних књига као историјских извора*, 123-138; Иста, *Османске пописне књиге дефтери као извор за историјску демографију*, 366-367.

⁵⁹⁵ М. Рашевић, *Демографске прилике и становништво*, Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, ур. М. Мацура, Београд 2001, 428-429; С. Мишић, *Насељеност Полимља у средњем веку*, Студије о средњовековном Полимљу, Ниш 2012, 115-116; Исти, *Насељеност Црне Реке и Тимока у XV веку*, Браничево у историји Србије, Пожаревац-Београд 2008, 185-186; Исти, *Историјска географија српских земаља*, 93-94; Е. Миљковић, *Османске пописне књиге дефтери као извор за историјску демографију*, 367; Иста, *Огњиште које се не гаси – Српска породица у првом веку османске владавине*, Београд 2013, 44-51.

са коефицијентом 2, под претпоставком да су неки од ожењених имали највише једно дете до заснивања сопственог домаћинства.⁵⁹⁶

Иако је постављена методологија израчунавања оквирног броја становника већ више пута коришћена у историографији и представља сигурну полазну основу за даље истраживање, морамо изнети све њене недостатке. Ограничени смо бројем доступних дефтера тако да о појединим насељима можемо говорити само на основу једног пописа. Тиме је наше демографско истраживање остало без вертикално-хронолошке компоненте. Изузетак су насеља Азбуковице у Смедеревском санцаку за која су дефтери објављени у континуитету од 1476. године до пред крај 16. века. Стога ћемо овим насељима посветити више пажње у даљем тексту. Такође, уочено је да се у појединим пописним књигама не поклапа број кућа и број баштина (имања које је обрађивала једна породица). Наиме, број кућа је одговарао броју пореских обвезника дужних да плаћају испенцу, а број баштина је одговарао броју породица. Ово се односило на рајинска села у попису из 1476. године. Међутим, у неким каснијим пописима баштине су спорадично записиване или пописи нису имали све уписане дажбине на основу којих се могао одредити број баштина.⁵⁹⁷ Под термином удовица подразумевала се посебна пореска категорија, која се искључиво односила на сиромашну удовицу без земље, а која се издржавала најамним радом. Што се тиче самачких породица још увек није потпуно решено питање кога османски дефтери тачно убрајају у категорију самца (*mücerred*). Заступљено мишљење да су у питању само неожењени пунолетни мушкарци који су обавезни да плаћају испенцу делом побијају извори где се у неким дербенцијским селима јављају ожељени мушкарци, или са децом, у категорији самца. Према томе самац би био онај пунолетни мушкарац који се одвојио од своје проширене породице и засновао сопствено домаћинство, а не само неожењени. Иако је ова појава вероватно ограничена на села са дербенцијским статусом који је утицао на деобу и стварање инокосних породица она нам, заједно са горе наведеним проблемом у односу кућа-баштина, говори да се не може увек користити један универзални приступ за све изворе. Нека будућа истраживања демографије наших простора ће имати задатак да ревидирају поменуте методолошке поставке уз детаљну анализу доступних дефтера. За наш рад је довољно да имамо у виду горе речене проблеме и да, ослањајући се на радове османиста, прилагодимо наше закључке и истраживање.⁵⁹⁸

---

⁵⁹⁶ Таби` је арапска реч која значи „онај који припада“. У дефтерима означава особе које живе у заједници са уписаним носиоцима домаћинства и са њим су чинили заједничко домаћинство- задругу. Често су то биле особе у ближој родбинској вези са носиоцем домаћинства, а као табије су уписивани и бројани само мушки чланови домаћинства – Ф. Ц. Спахо, *Период турске власти*, 73-77, 469; Е. Миљковић, *Огњиште које се не гаси*, 75; У средњовековним изворима уочен је интерес власти да штити инокосност породице тако што је подстицала поделу куће/задруге и тако повећа приход од пореза. Син је могао након што се ожени да седи са оцем три године, а да се потом одели у посебну кућу. О задружним породицама у средњовековној Србији видети: С. Мишић, *Инокосне породице и задруге у средњовековној Србији*, Гласник Завичајног Музеја - Пљевља 10 (2015), 9-28.

⁵⁹⁷ Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 19-32, 115; Е. Миљковић, *Османске пописне књиге дефтери као извор за историјску демографију*, 364; Иста, *Огњиште које се не гаси*, 49-51.

⁵⁹⁸ Е. Миљковић, *Огњиште које се не гаси*, 52-54, 82.

Становништво Средњег Подриња

Доласком Словена на Балкан и њиховим трајним насељавањем измењена је дотадашња демографска слика овог простора. Временом је словенски елемент преовладао, а остаци романског становништва су се стопили са њима. У изворима готово да нема помена влаха сточара на простору Средњег Подриња пре турског освајања овог простора, али то не мора да значи да их није било и може да осликава фрагментарност наших извора. Становништво је све до убрзаног развоја рударства на овом простору било углавном словенско. Развој рударства започео је са доласком Саса (*Theotonicus*) који су били вични том послу. Временом они су од етничке категорије полако прелазили у друштвену категорију. Претпоставка је да су Саси на простор рудника Сасе и Сребреница дошли из источног Подриња. Године 1375. Дубровчанин Боговац Прибијевић Округли је од неких Немаца (*de alguni Todeschi*) купио делове десет рупа у Црнци. Рудници источно од реке Дрине (Трешњица и Липник) су након Саса привукли и Дубровчане. У другој половини 14. и почетком 15. века Саси се изричито помињу у изворима у вези са Сребреницом. Када је брат жупана Дињице позвао на суд извесног Никоја Минчетића из Сребренице он је захтевао да му се суди „*coram Theotonicis*“. У Сребреници се помиње и „*Todescho rupnich*“ који се после 1402. године доселио из Трепче.⁵⁹⁹ Богати рудници сребра око Сребренице су били више него примамљиви за преуизмљиве Дубровчане. Они прво бораве у Кушлату који је био важна транзитна станица, где су путеви из централне Босне водили на север према Угарској или на исток преко Дрине у Србију. Потом све више Дубровчана прелази у Сребреницу где ће основати своју најјачу колонију. Боравак Дубровчана је битно утицао на развој ових насеља. Они нису били само укључени у трговину као пасивни посредници и добављачи робе, већ су својим сталним боравком у тим насељима допринели њиховом урбаном развоју. Временом они стичу углед који је неке од њих довео и до положаја градског кнеза.⁶⁰⁰ Неки Дубровчани су се селили у места Средњег Подриња само због посла док су њихове породице остајале у родном граду, али је било и оних који су водили своје жене са собом. Не само у Сребреници, већ и у другим местима попут Зајаче.⁶⁰¹

На простору Средњег Подриња имамо више примера сарадње домаћих људи и ових „странаца“, најчешће Дубровчана. Обављање различитих заједничких трговинских и привредних послова, као и удруживање, нису ометала ни различита верска убеђења. Међутим, бити Дубровчанин за домаће трговце отварао је бројне пословне могућности, па су многи тежили за стицањем дубровачког грађанства. Дубровачки грађани на простору средњовековне Србије и Босне имали су посебна права, те је деспот Ђурађ 1433. године тражио да му Република достави списак свих Дубровчана везано за Сребреницу. Јавила се и посебна категорија „оних који се Дубровчанима називају“. Било је и оних који су мењали свој правни статус тако што су се повремено издавали за дубровачке грађане, а потом за поданике локалне властеле или владара, како је одговарало њиховим тренутним интересима.⁶⁰²

У рударским местима Средњег Подриња поред Дубровчана јављају се и људи из других насеља ближе и даље околине. Из приморја је највише било Барана, али и Которана и Улцињана. Такође, било је Албанаца, а у Сребреници се помиње и један Грк. Међутим, овај

⁵⁹⁹ Ј. Тадић, *Писма и упутства* I, 316; М. Динић, *За историју рударства* I, 7, 11-12; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 72.

⁶⁰⁰ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 124-125; Р. Ђук, „Колоније“ у српским средњовековним градовима, Србија и Медитерански свет у позном средњем веку – одабрани радови Руже Ђук, ур. С. Рудић, Београд 2019, 158-160; Иста, *Пословање Дубровчана у Подрињу*, 167-168, 176-177.

⁶⁰¹ У Зајачи се помињу дубровачки „трговци који имају жене“ - М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 23; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 102-103.

⁶⁰² С. Ћирковић, *Једна парница сребреничких фрањеваца (Уз јубилеј босанске фрањевачке провинције)*, Годишњак ДИБиХ 40-41 (1989-1990), 30-31, 33; Д. Ковачевић-Којић, *Домаћи становници – дубровачки грађани у градским насељима средњовековне босанске државе*, Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV), Београд 2007, 417-427.

простор на раскрсници путева је постао место сусрета и трговине људи из много удаљенијих крајева. Извори помињу и трговце из италијанских градова. Јероним, син Јакова, из Фераре је боравио неколико година у Сребреници, а 1444. године је био и у Бохорини. У Сребреници се помиње извесни Јакобац Чех и Радојко Циганин. Још за време деспота Стефана ту се јављају и Турци, који ће у каснијем периоду бити све присутнији, а нарочито након османског заузимања ових простора. Јакша Бенвенутић је 1423. године покренуо жалбу против сребреничког кнеза Мартола Дабижива Латинице да је без налога деспота Стефана послао Турке у његову кућу.⁶⁰³

У политичком смислу Средње Подриње је често мењало господаре, али те краткотрајне промене нису битно утицале на промену етничке слике овог простора. За Дубровчане становници њиховог залеђа су најчешће називани именом *Sclavi*, што је касније постао синоним за Србе, а *Sclavonia* синоним за Србију. Понекад су се служили и регионалним одредицама које су означавале становнике суседних држава: Босанци (*Bosignani*) или Рашани (*Rasciani*). Иако су домаће становништво средњовековне Србије и Босне понекад делила верска опредељења и живот у одвојеним политичким целинама, спајао их је заједнички језик – *lingua scalvica (sclavonescha)*, односно српски језик. Такође, не треба занемарити ни чињеницу да је политичка подељеност Србије и Босне уз све територијалне промене још од 10. века утицала на стварање засебног регионалног идентитета видљивог углавном из извора стране провенијенције.⁶⁰⁴

Приликом спора око царина у Сребреници 1417. године једно писмо је домаће трговце окарактерисало као „*Schiaui e Bosegnani*“. Везано за становништво Сребренице интересантан је податак из 1438. године када је Пирко Болесалић, дубровачки грађанин, био свезан од стране локалних власти града Сребренице. Пирко је тада грађанима (пургарима) и приставима изјавио: „**кѡю имате са мнѡме правдѸ али кривинѸ да ме вежете Сербли безакѡно?**“. Дакле за Пирка Болеслалића грађани и пристави који су га свезали су били Срби.⁶⁰⁵

Као што смо већ напоменули Срби су живели у иноксоним и задружним породицама. Организација њиховог породичног живота на простору Средњег Подриња може се видети само на примеру села у Азбуковици на основу објављених пописа Смедеревског санцака. Реч је о дефтерима из 1476. и 1528. године, који поред информација о старешинама домаћинства дају и податке о одраслим радно способним мушкарцима који су били придружени члановим домаћинства – тј. задруге. Већ у наредном попису (1530) придружени чланови домаћинства се посебно не наводе. Иако су у османском царству сви одрасли мушкарци - хришћани били обавезни да плаћају харач, у европским деловима царства овај порез је крајем 15. и током 16. века углавном убиран по кући, што је довело до повећања броја породица задружног типа.⁶⁰⁶

Податке о структури породице појединих села на основу поменутих дефтера ћемо приказати преко графикона и табела. Задружне породице су се током средњег века и раног османског периода јављале код свих друштвених категорија. Инокосне породице се могу поделити на потпуна, самачка и удовичка домаћинства. Подгрупу самачких домаћинстава чине сиромаси, инвалиди, стари и болесни. Они су на нашој табели (табела бр. 3) приказани

---

⁶⁰³ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 485; Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 1, 324; М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 15-16; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 233-234; Иста, *Средњовековна Сребреница*, 95.

⁶⁰⁴ С. Ћирковић, *Проблеми изучавања етничких односа у средњем веку*, Прилози 11-12, Сарајево (1975-1976), 267-270; Н. Исаиловић, *Помени српског имена у средњовековним босанским исправама*, Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума, Бања Лука – Источно Сарајево 2018, 266, 274-275.

⁶⁰⁵ К. Јиречек, *Споменици српски*, 80; М. Динић, *За историју рударства* I, 14-15, 20; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 55, 101; Е. Dedić, *Bosansko Kraljevstvo i Srpska Despotovina*, 280-281, нап. 1081.

⁶⁰⁶ Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 11-114; У анализи структуре породице на овом простору користили смо методолошки приступ који је примењиван у радовима Е. Миљковић и С. Мишића - Е. Миљковић, *Огњиште које се не гаси*, 44, 49-92; С. Мишић, *Инокосне породице и задруге у средњовековној Србији*, 9-28.

у посебној колони – остали. Такође, у поменутих пописима нема посебно наведених самаца што значи да су они углавном боравили у задружним породицама, тј. живели су са родитељима. Приложена табела даје приказ инокосних и задружних домаћинстава по влашким селима Азбуковице на основу дефтера из 1476. и 1528. године. Задружне породице су подељене према броју одраслих радно способних мушкараца који су били део задруге. Међутим, сами дефтери дају и друге податке, који омогућавају детаљнију анализу задружних породица овог краја. Ти други подаци ће бити представљени у виду графикана уз примену методолошког приступа који је коришћен у радовима С. Мишића и Е. Миљковић.⁶⁰⁷

За села која се јављају у оба пописа (1476. и 1528) на основу приложене табеле (Табела бр. 3) можемо уочити да је број задружних породица углавном у порасту. Такође, повећава се и просечан број чланова ових задруга.⁶⁰⁸ Узмимо као пример Буковицу, највеће село у овом крају. Број задружних домаћинстава се у том селу повећао са 55% на 69%. Године 1476. просечан број одраслих мушкараца у задругама Буковице био је 2,2 док је 1528. године тај просек био 3,7. Према првом попису није било веће задруге од 3 члана, а у другом попису најбројнија задруга је имала чак 7 чланова (Графикон бр. 3).⁶⁰⁹

Графикон 3. – Подела породица у Буковици 1476. и 1528. године

⁶⁰⁷ Е. Миљковић, *Огњиште које се не гаси*, 49-92; С. Мишић, *Инокосне породице и задруге у средњовековној Србији*, 9-28; Видети табелу бр. 3 - *Структура породица на простору Азбуковице 1476. и 1528. године*.

⁶⁰⁸ Када се говори о члановима задружних домаћинстава мисли се на одрасле, радно способне мушкарце који су наведени у дефтерима. Исти дефтери не бележе жене (осим удовица када су на челу породице) и малу децу. Дакле број чланова ових задружних породица је био већи од приказаног у нашој табели - Е. Миљковић, *Огњиште које се не гаси*, 41-55, 70-78.

⁶⁰⁹ Ф. Џ. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 19-23; Анализа задруга дечанског властелинства је показала да је просечна величина ових задруга била од два до пет одраслих мушкараца, али су бројније задруге имале и до 11 мушких глава - С. Мишић, *Инокосне породице и задруге у средњовековној Србији*, 19-20.

Табела бр. 3 – Структура породица на простору Азбуковице 1476. и 1528. године

СЕЛО		ИНОКОСНЕ ПОРОДИЦЕ					ЗАДРУЖНЕ ПОРОДИЦЕ ⁶¹⁰				
		пуно	самци	удовице	остали	ЗБИР	2	3	4	+5	ЗБИР
Буковица	1476	23	-	-	1	24	23	6	-	-	29
	1528	23	-	3	-	26	12	17	13	17	59
Црнча	1476	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
	1528	13	-	1	-	14	14	14	2	1	31
Грачаница	1476	5	-	-	-	5	11	4	-	-	15
	1528	1	-	-	-	1	1	-	2	1	4
Трешњица	1476	6	-	-	-	6	4	2	-	-	6
	1528	-	-	-	-	0	-	3	-	2	5
Кошље	1476	5	-	-	-	5	6	1	-	-	7
	1528	1	-	-	-	1	2	-	4	1	7
Дона	1476	5	-	-	-	5	4	2	-	-	6
	1528	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Г. Дрлаче	1476	2	-	-	-	2	4	2	-	-	6
	1528	2	-	-	-	2	1	3	1	-	5
Д. Дрлаче	1476	2	-	-	-	2	-	1	-	-	1
	1528	2	-	-	-	2	2	4	1	5	12
Грчић	1476	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
	1528	-	-	-	-	0	-	2	-	-	2
Торник	1476	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
	1528	-	-	-	-	0	-	1	-	-	1
Оровица	1476	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
	1528	-	-	-	-	0	2	2	1	-	5
Г. Постење	1476	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
	1528	6	-	-	-	6	1	1	1	1	4
Д. Постење	1476	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
	1528	1	-	-	-	1	3	2	1	1	7
Селенац	1476	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
	1528	7	-	-	-	7	6	7	-	2	15
Јагодња	1476	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
	1528	2	-	-	-	2	2	5	-	-	7
Крупина и Црњане	1476	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
	1528	4	-	-	-	4	4	4	3	2	13
Велика Река	1476	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
	1528	12	-	-	-	12	10	12	7	3	32
Вољевци	1476	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
	1528	9	-	-	-	9	4	7	1	2	14

⁶¹⁰ Испод су унете задружне породице према броју чланова.

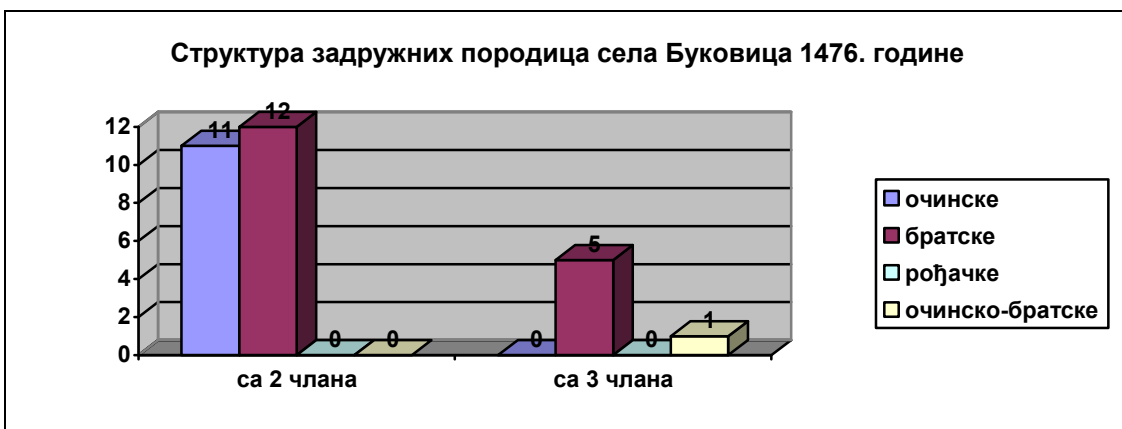
Дефтери нам омогућавају да анализирамо и структуру ових задружних породица. Дакле, задруге су могле бити очинске, братске, рођачке и очинско-братске (Графикони бр. 4-5). На челу очинских задруга је био отац као глава куће, а остали мушки чланови задруге су били његови синови. У Буковици најбројнија очинска задруга је била задруга Богашина, сина Богдашина, који је пописан заједно са својих 5 синова (Павко, Марко, Јован, Вујица и Радосав). Најбројнија очинска задруга међу осталим селима пописана је 1528. године у селу Вољевци и бројала је 7 чланова. Поред Радоја, сина Радице, пописано је и његових 6 синова (Радосав, Радој, Селак, Крајчин, Радован и Владко). Братске задруге су по правилу биле мање. На њиховом челу је био обично најстарији син који је наследио оца као глава породице, након његове смрти или услед болести. Остали чланови ових задруга била су браћа старешине која нису оформила своје засебне породице. У селу Дона (1476) уписан је Марко, син Ковача, заједно са својим братом Владком. Трећи брат Брајиша је живео у засебном домаћинству са својим сином Петром. Уколико су у оквиру једне задруге заједно живели синови и браћа старешине онда је то била очинско-братска задруга. У рођачке задруге смо убројали све оне задруге које су поред брата или сина имале макар једну особу која је била у другим родбинским везама са старешином задруге. То је могао бити стриц, ујак, нећак, пасторак или најчешће братић (синовац). Треба нагласити да категорија рођачких задруга није идеална у овој подели. Структура рођачких задруга је према постављеној подели врло разнолика. Имамо задруге које су чисто рођачке као што је задруга Вујина, сина Јеловца, који је пописан са своја три братића (синовца). Онда имамо задруге где су поред рођака старешине уписани и његови синови или браћа, а било је и очинско-братских задруга са уписаним рођацима старешине. Иваниш, син Милоша, који је био примићур села Кошље 1528. године уписан је као старешина задруге чији су чланови били његов син, братић и стриц. За наше истраживање било је довољно да све ове задруге урачунамо у рођачке, али нека будућа истраживања ће имати задатак да ревидирају постављену поделу и темељније анализирају рођачке задруге и по степену сродства са старешином домаћинства. То ће наравно захревати преглед извора на ширем географском простору од Средњег Подриња.⁶¹¹

Структура задружних породица се може посматрати и кроз верски аспект. Османска власт довела је до исламизације која се између осталог може пратити и кроз пописне дефтере. Било је случајева да конвертит остане у истом домаћинству са својим оцем или братом. У селу Селанец (1528) синови Божидара су били на челу два одвојена домаћинства. Ђура је живео са братом Пејаком и сином Драгулом, а Вукмир са синовима Рајком и Рајаком и браћом Јусуфом и Ђуром(?). Поменути Ђура је можда други брат истог имена, или је први брат грешком пописивача унет два пута. Вукмир, вероватно најстарији од браће, умире пре следећег пописа (1530), јер се уместо њега помиње његов син Рајко. Исти попис (1530) бележи и његовог брата Јусуфа као сина Абдулаха, што је била ознака за конвертите. Сличну ситуацију имамо и у селу Крупина где је 1528. године пописан Вукосав, син Радоја, заједно са својим синовима конвертитима Хизиром и Јакубом. Хизир, син Абдулаха, се две године касније јавља као старешина сопственог домаћинства. Када је реч о муслиманским задружним домаћинствима занимљив је пример у селу Јагодња Глава (1528) када је Хасан, син Ахмеда, уписан као старешина куће испред свог оца, који је изгледа због болести или старости био спречен да руководи домаћинством.⁶¹²

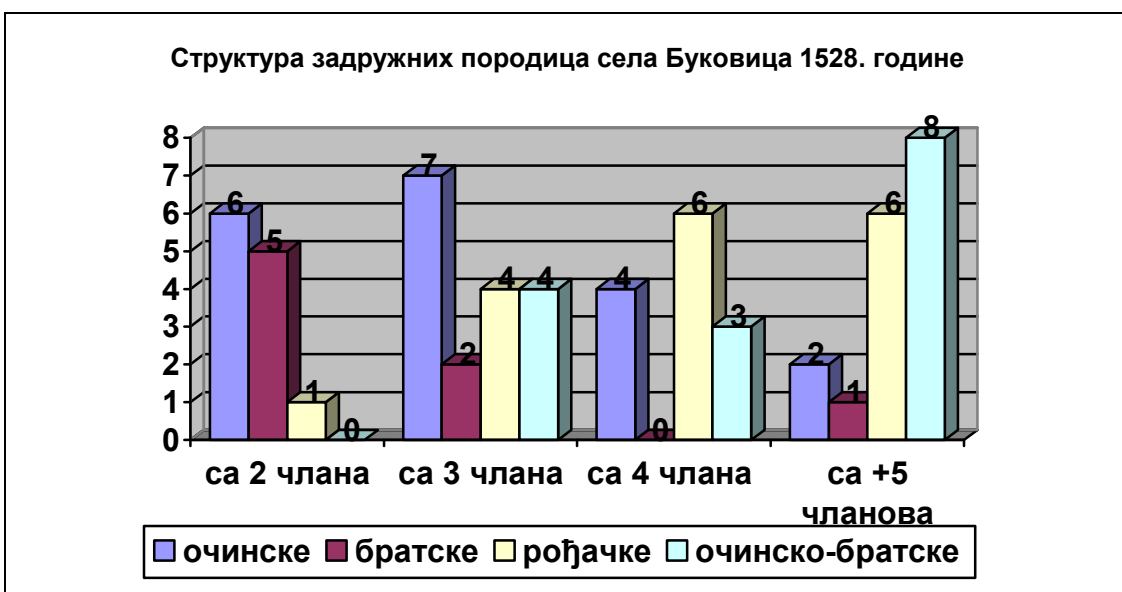
---

⁶¹¹ Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 19-23, 48, 51, 109-110; Подела на очинске, братске, рођачке и очинско-братске задруге је примењивана у радовима С. Мишића и Е. Миљковић - Е. Миљковић, *Огњиште које се не гаси*, 49-92; С. Мишић, *Инокосне породице и задруге у средњовековној Србији*, 9-28.

⁶¹² Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 89-90, 93-94, 97-98; Исти, *Период турске власти*, 76, 87-88.

Графикон 4. – Структура задружних породица села Буковица 1476. године

Графикон 5. – Структура задружних породица села Буковица 1528. године

Демографска кретања

Према археолошким налазима простор Средњег Подриња је и у античком периоду био густо насељен захваљујући рударству.⁶¹³ Управо је рударство и у средњем веку диктирало демографски капацитет и миграције становништва. Велики рудници попут Сребренице су привлачили људе из околних мањих места. Тако се у њој срећу особе из оближњих рудника источно од Дрине. Највише их је било из Крупња и Црнче. Са друге стране ратови, болести и глад су имали супротан ефекат подстичући сеобе што даље од ових пошаста. Пратећи ове индикаторе сеоба уз наше фрагментарне изворе, можемо нешто рећи о демографским променама на овом простору током средњег века.⁶¹⁴

Не можемо говорити о демографским променама током 14. века, а да не поменемо епидемију бубонске куге (1347-1350). Ова епидемија је изазвала велики демографски пад не само на Балкану, већ и на простору целе Европе. Нажалост, не располажемо чак ни индиректним подацима о наведеној епидемији на простору Средњег Подриња, али тешко је замислити да је ова трогодишња пошаст у потпуности заобишла тај простор.⁶¹⁵ Другу половину 14. века обележило је и неколико упада османске војске на простор средњовековне босанске државе, али сматрамо да они нису имали великог утицаја на демографске промене Средњег Подриња.⁶¹⁶ Током 14. и 15. века главни покретач демографског раста у Средњем Подрињу била је урбанизација праћена развојем трговине и рударства. Већ са првим поменом рударских насеља на овом простору поред домаћих становника у њима налазимо и дубровачке трговце. Они су, пратећи могућности зараде, стварали своје колоније у рударским центрима. Након одређеног периода један број Дубровчана се у тим центрима и стално настањује. Крајем 14. века није било већих ратних сукоба на простору Средњег Подриња, па можемо закључити да је у овом периоду после епидемије куге, пре свега захваљујући рударству, дошло до пораста броја становника.⁶¹⁷

Прву половину 15. века обележила су два главна фактора демографских промена. Негативне демографске промене су подстицали ратни сукоби између Босне и Угарске, потом између Босне и Србије уз сталне упаде турских трупа. Са друге стране овај период је уједно и највећи урбани и економски успон рудника Средњег Подриња што је свакако утицало на повећање броја становника на том простору.⁶¹⁸ Највеће насеље у Средњем Подрињу је била Сребреница, али о броју становника овог важног рударског центра имамо само посредне податке. Године 1476. остало је забележено да је Сребреница током похода деспота Вука имала око 700 кућа односно око 3500 становника. Узимајући да је након преласка под османску власт дошло до опадања Сребренице можемо са правом претпоставити да је број становника овог рудника у првој половини 15. века био већи. О опадању броја становника на овом простору посредно говори и повеља издата браћи самостана Св. Марије у Сребреници од стране султана Мехмеда II, а касније потврђена од стране Бајазита II : „*Koliko god*

⁶¹³ Е. Imamović, *Srebrenica i okolica u rimsko doba*, 8-22.

⁶¹⁴ Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995, 237-252; С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 95-97, 101-102; С. Мишић, *Глад у средњовековним српским земљама*, 9-19.

⁶¹⁵ Р. Радић, *Болести и лечење*, 400-404.

⁶¹⁶ Упад османске војске из 1398. године који је пропао због зиме је можда водио преко Средњег Подриња - Ђ. Тошић, *Босна и Турци од Косовске до Ангорске битке*, 92-93; Е. Filipović, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386-1463)*, 174-178; О последицама османских пљачкашких упада видети: М. Шуица, *Османлијски јакхачи апкалице*, Пошаста на тлу средњовековних српских земаља (епидемије - непогоде - глад), Београд 2021, 43-56.

⁶¹⁷ Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 225-234; Р. Ћук, „Колоније“ у српским средњовековним градовима, 155-165; Било је турских упада у Босну који су подстакли дубровачку владу да дозволи примање избелица на Стон, попут оног из 1398. године, али сматрамо да ти походи нису имали већег удела на демографске промене Средњег Подриња у овом периоду - Е. Filipović, *The Ottoman Conquest and the Depopulation of Bosnia in the Fifteenth Century, State and Society in the Balkans before and after establishment of Ottoman rule*, Belgrade 2017, 84-85; Isti, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386-1463)*, 175-178.

⁶¹⁸ С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 95-111.

spomenuti kaluđeri nađu ljudi na svim stranama, neka ih dovedu na ovaj moj carski domen, neka ih tu koloniziraju i nasele i neka ih u tom niko drugi ne smeta i ne sprečava sve dok oni pripadaju mojoj sretnoj porti". Пошто су у аграрном, преиндустријском друштву све веће демографске промене биле погубне за производњу, у првом реду хране, видљива је тенденција владара да на разне начине обезбеде демографску стабилност своје територије. Тако је пусто село Подсол (данас Постоље) 1470. године дато у тимар Радојини Батевићу уз обавезу да га „култивира и насели". Још један вид утицаја владара на демографске прилике било је одвођење становништва с територије непријатеља. Ту тактику је примењивала и угарска и османска војска крајем 15. и почетком 16. века.⁶¹⁹

Први попис Смедеревског санцака који је датиран у исту годину када је био поход деспота Вука (1476) нема сачуване одељке који се односе на султанов хас и руднике, али имамо податке за ближу околину Сребренице. У нахији Шубин 1476. године од 54 уписаних села, 12 је било потпуно пусто (22%). Исте године помиње се село Чулин у „*tisnacu Crnici, подручје Srebrenici*" уз које стоји „*nevjernici su se podigli sa svojih staništa i nastanjeni su sada raštrkano*". Ово село нисмо успели да убицирамо, али се помиње као село Чолин у нахији Шубин 1519. и 1533. године када је имало 5 кућа и 2 самца.⁶²⁰ Најранији подаци у турским изворима за Сребреницу су само делимични и датирају из 1512. године. Тада је Сребреница заведена са 260 кућа и 52 нежењена, а оближње Сасе са 132 куће и 20 нежењених. У дефтеру Зворничког санцака из 1519. године није уписан број кућа у Сребреници, а у дефтеру из 1533. године у Сребреници је било 36 муслиманских кућа, 178 хришћанских кућа и 37 нежењених. Овом броју треба додати још 44 куће филуриција и једног нежењеног који су овим пописом уписани на харач. Дакле укупно око 1328 становника. Рудник Сасе је тада имао од муслиманских домаћинстава 24 куће и једног нежењеног, а од хришћанских 91 кућу и 15 нежењених. Овде је такође додато још 15 кућа филуриција и 4 нежењена. Укупно око 546 становника.⁶²¹ У сваком случају на основу ових турских извора видљив је велики пад у броју становника Сребренице у односу на процену у време похода деспота Вука. Колико је Сребреница имала становника пре турског освајања не можемо са сигурношћу рећи. Процене за Ново Брдо као највећи рудник на Балкану се крећу од 8.000 до 10.000 становника. Међутим, метод који је примењен за израчунавање оквирног броја становника Новог Брда се базира на археолошким остацима новобрдског насеља и није применљив на примеру Сребренице. За разлику од Новог Брда Сребреница је, и поред очигледног опадања током османске владавине, град са континуитетом насељености од средњег века до данас. То нас спречава да сагледамо површину средњовековног града и одредимо оквиран број његових становника.⁶²²

Што се тиче осталих рударских места у Средњем Подрињу, о њиховој демографији можемо само говорити на основу турских дефтера. Тек у четвртој деценији 16. века имамо податке о броју кућа/домаћинстава у овим насељима источно од Дрине. Према овим изворима почетком 16. века од рударских насеља источно од Дрине највише становника је имао Крупањ. У Крупању је 1533. године било 72 хришћанске и 7 муслиманских кућа и 9 нежењених (~404 становника). Рударско насеље Бохорина је у турским дефтерима заведено као два насеља Горња и Доња Бохорина (данас Борина). Горња Бохорина, где је вероватно био и центар рударске делатности у средњем веку, према попису из 1533. године имала је 25 хришћанских кућа, 12 муслиманских кућа, 9 нежењених и једну удовицу (~197 становника). Доња Бохорина је била веће насеље са 60 хришћанских кућа, 7 муслиманских кућа и 12

⁶¹⁹ Н. Šabanović, *Turski dokumenti u Bosni*, 199-200; А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 132; М. Динић, *За историју рударства I*, 88, 96; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 149-151; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 106-107.

⁶²⁰ А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 30, 111; *Isti, Tuzla*, 88.

⁶²¹ L. Thallóczy – А. Aldásy, *A Magyarországnak és Szerbia*, 266; А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 24, 80; М. Динић, *За историју рударства I*, 88, 96; А. Handžić, *Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni*, 160; *Isti, Rudnici u Bosni*, 30; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 106-107.

⁶²² М. Ковачевић, *Израчунавање броја становника средњовековног града Новог Брда*, 271-274; В. С. Јовановић, *Ново Брдо средњовековни град*, Ново Брдо, Београд 2004, 74, 78.

неожењених (~347 становника). Зајача која је према броју одређених судских комисија Малог Већа била најзначајније насеље у овом делу Подриња током пете деценије 15. века, према дефтеру из 1533. године имала је само 12 хришћанских кућа, једног неожењеног и једну удовицу (~64 становника).⁶²³ Прве демографске податке за Црнчу имамо тек у влашком дефтеру из 1528. године. Те године у Црнчи је пописано 34 хришћанска домаћинства са 46 придодатих чланова, 5 муслиманских домова са 3 придодата члана, једна удовица и 5 ратаја са 8 придодатих чланова (~364 становника). Према овим подацима Црнча је имала укупно 45 домаћинства, тачније 31 задружна и само 14 инокосних породица. Наредни попис Црнче из 1530. године бележи само 31 хришћанску кућу, 20 неожењених и 3 муслиманска домаћинства (~190 становника). Изгледа као да је Црнча имала веома драстичан пад у броју становника за само две године (-48%), али треба напоменути да дефтер из 1530. године не бележи посебно придодате чланове домаћинства. У сваком случају видљив је пад броја домаћинства у наредном периоду и може се везати за опадање рударске производње у овом месту. Године 1536. у Црнчи је евидентирано само 16 домова, 2 неожењена (~82 становника) и ово је последњи попис који бележи пазар/варош уз ово место. Следећи попис 1559. године бележи 14 домова и 1 неожењеног (~71 становник). Потом у попису из 1572. године у Црнчи је било 15 домова и 4 неожењених (~79 становника).⁶²⁴

Број кућа сеоских насеља на простору Средњег Подриња можемо видети у приложеним табелама (Видети табеле бр. 4-14). Тако је према дефтеру Босанског санџака 1468/69. године у нахији Осат пописано 817 кућа, 145 самаца и 2 удовице. Нахија Вратар је према истом попису била далеко мања са 352 куће и 71 самцем. Услед ратних сукоба нахије Велетин, Комић и Треботић су тада биле практично пуне. Да је тај простор био далеко боље насељен у средњем веку сведоче и бројне некрополе на простору од средњег тока Дрињаче до Зеленог Јадра (Карта бр. 3). Демографски опоравак ових пустих насеља не можемо пратити детаљно, јер каснији дефтери Босанског санџака још увек нису објављени. Сигурно је само да је од Велетина, Комића и дела Треботића настала нова нахија Бинач, а источни део Треботића је прикључен нахији Осат. Промене у нахијској организацији биле су условљене и демографијом, а величина нахије зависила од броја муслиманског становништва. Разлог за напуштање села на простору Треботића треба тражити у ратим сукобима и од раније је уочено да је османско заузимање Босне имало изразито негативне демографске последице.⁶²⁵

---

⁶²³ А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 94, 96; А. Handžić, *Rudnici u Bosni*, 30-31; А. Узелац, *Прилози за Лексикон градова и тргова*, 183-185.

⁶²⁴ Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 33-37; Исти, *Период турске власти*, 82.

⁶²⁵ А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 43-45; После дефтера из 1468/69. године, тек је дефтер Босанског санџака из 1604. године преведен и објављен - *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* II, 521-576, 579-622; Н. Oruç, *Administrative Division of the Bosnian Sandjak*, 121; Е. Filipović, *The Ottoman Conquest and the Depopulation of Bosnia in the Fifteenth Century*, 84-97; АЛБиН III, *Arheološka karta - Regija 16 – Srednji vijek*.

Табела бр. 4 – Насеља нахије Осат 1468/69. године

Ред. бр.	Насеље	Бр. кућа	Самци	Удов.	Приход	Над. висина	Убикација
1.	Сливича	24	4	-	1265	650 m	Шљивица
2.	Брелкова	9	2	-	356	-	Непознато
3.	Санино Пола	29	3	-	1863	-	Непознато
4.	Перудница	116	14	-	6050	240 m	Перућац
5.	Црни Врх	2	-	-	220	790 m	Истоимено
6.	Пећишта	7	-	-	438	320 m	Пећи
7.	Згоња	26	6	-	1721	390 m	Згуња
8.	Г. Јадра ⁶²⁶	50	7	1	12234	670 m	Зелени Јадар
9.	Д. Јадра, друго име Јасенова	55	10	1	9910	845 m	Зелени Јадар ⁶²⁷
10.	Далогошт ⁶²⁸	58	7	-	3309	600 m	Даљегошта
11.	Пазар Петрич	63	19	-	14941 ⁶²⁹	480 m	Петрича
12.	Скотак	3	-	-	221	-	Непознато
13.	Гостиљ	7	-	-	280	-	Непознато
14.	Вићебил	38	5	-	1548	750 m	Вечебиље ⁶³⁰
15.	Подсол ⁶³¹	-	-	-	-	850 m	Постоље
16.	Чрвјевча	14	3	-	844	300 m	Црвица
17.	Карино	3	-	-	140	730 m	Карно
18.	Добрак	27	2	-	1424	250 m	Истоимено
19.	Брезовица	20	7	-	1626	900 m	Брежани-Брезовица
20.	Лесковик	20	8	-	1228	850 m	Љесковик
21.	Бобетица	13	6	-	825	-	Непознато
22.	Запођица	35	4	-	1681	-	Непознато
23.	Седач	11	3	-	625	380 m	Сједаче
24.	Одрат	18	5	-	1025	850 m	Подрто
25.	Клокотовца	4	3	-	2773	360 m	Клотјевац
26.	Прошевић ⁶³²	8	2	-	589	530 m	Радошевићи ⁶³³
27.	Ђурђевац	30	5	-	2809	300 m	Истоимено
28.	Придворица, друго име Осатница ⁶³⁴	58	7	-	4138	550 m	Осатица
29.	Прђевица	10	6	-	665	-	Непознато

⁶²⁶ У селима Г. и Д. Јадар се убира тржишна такса (бац), па су зато приходи ових села високи - А. Алић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 16-17, 43-44.

⁶²⁷ Оба ова насеља убицирали смо у околини села Зелени Јадар, а у близини њега се налази и топоним Јасенова - ТК50, *Zvornik*, 477-4.

⁶²⁸ Рудник гвожђа.

⁶²⁹ Приход одсеком од баца, скеле, глоба, испенце и десетине.

⁶³⁰ Засеок села Токољак - ТК50, *Zvornik*, 477-4.

⁶³¹ Ово село је тимар Радојина Батевиха и наводи се да је било изван дефтера. Село је дато Радојину у закуп уз обавезу да га култивише и насели - А. Алић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 132.

⁶³² Села Прошевић и Клокотовца су уписана као део Перуднице, односно као засеоци.

⁶³³ Радошевићи су једино по називу слично село у овом делу Средњег Подриња. Уколико узмемо у обзир грешке А. Алића посведочене од стране других османита приликом читања топонима, можемо са резервом поистоветити ово насеље са селом Радошевићи.

⁶³⁴ Део овог села био је тимар Радивоја и његовог брата Ивка тобције у Кличевцу - А. Алић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 168.

30.	Топлица	59	7	-	2520	650 m	Истоимено
	УКУПНО:	817	145	2	77268	-	

Табела бр. 5 – Насеља нахије Треботић 1468/69. године

Ред бр.	Насеља (читање А. Аличића)	Насеља (читање А. Хусића)	Над- висина	Убикација
1.	Сутиска ⁶³⁵	Сућеска	720 m	Сућеска
2.	Девировина – мезра	Дубровине	-	Непознато
3.	Ћелица – мезра	Клич	-	Клич(евац)? ⁶³⁶
4.	Кутијзер – мезра	Кутузеро	900 m	Кутузеро
5.	Жадабска - мезра ⁶³⁷	Жедањско	750 m	Жедањско (Поље)
6.	Мрчевина	Мрчево	-	Непознато
7.	Богмилова	Богомилово ⁶³⁸	-	Непознато
8.	Брнарева	Брнарevo	-	Непознато
9.	Мукшић	Мокошић	-	Непознато
10.	Вукманић	Вукманић	-	Непознато
11.	Вранић	Враник-Вранић	-	Непознато
12.	Мрђеновић	Мрчановић-Мрђановић	-	Непознато
13.	Попова	Бобово-Попово	-	Непознато
14.	Вукановић	Вукиновић	-	Непознато
15.	Штитарић	Лишњарић ⁶³⁹	-	Непознато
16.	Било Поља	Било Поље	670 m	Бијело Поље ⁶⁴⁰
17.	Илијин Дол	Илијин Дол	500 m	Илијина Бара ⁶⁴¹
18.	Јанкулић	Николићи	750 m	Николић ⁶⁴²
19.	Слимова	Шљивово	720 m	Истоимено
20.	Милковић	Миликовић	-	Непознато ⁶⁴³
21.	Круновић	*	-	Непознато
22.	Радослав Јанић	Радослав Јањић	-	Непознато
23.	Ивко-Бахорић	Ивко Нахорић	-	Непознато
24.	Вучина Весилић	Вучина Веселић ⁶⁴⁴	450 m	око Штедрића(?)
25.	Вукша Трумишић	Вукша Трумишић	-	Непознато
26.	Радомир Зепинић	Радомир Житнић	-	Непознато
27.	Седларић	Седлари	470 m	Самари ⁶⁴⁵
28.	Маћих	*	450 m	Маћеси
29.	Радослав Вранић	Радослав Вранић (Враник)	-	Непознато

⁶³⁵ Сутиска (Сућеска) је једино насеље у нахији Треботић које је било насељено. Имало је 30 кућа и 6 самаца, а приход од села је био 1836 акчи. Због тога у овој табели нисмо убацили колоне за број кућа и приход јер се ради о пустим селима - А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 163-164.

⁶³⁶ Можда подграђе тврђаве Кличевац. А. Хусић напомиње да се ортографија може читати као Челић-Челице или као Клич - А. Хусић, *Trebotić i utvrda Kličevac*, 121.

⁶³⁷ Ове мезре су селишта села Сутиска и вероватно су се све налазиле у његовој близини.

⁶³⁸ У каснијим изворима као Богомилово село – мезра Сутиске, те мора да је било у близини тог села – А. Хусић, *Trebotić i utvrda Kličevac*, 121-122.

⁶³⁹ Према попису из 1485. године стоји Истарић вероватно исто село – А. Хусић, *Trebotić i utvrda Kličevac*, 121-122.

⁶⁴⁰ Постоје два села са овим именом у околини тврђаве Кличевац. Једно је код села Кутузеро, а друго код Милића према Студеном Јадру. Ми смо се определили за ово код Кутузера јер се у попису из 1485. године наводи као мезра близу овог села - А. Хусић, *Trebotić i utvrda Kličevac*, 122.

⁶⁴¹ На овом простору има само потез Илијина Бара и у његовој близини се вероватно налазило ово село.

⁶⁴² Данас не постоји под овим именом, али се свакако налазило у долини Николић потока.

⁶⁴³ Једина могућа убикација је село Милковићи, али је доста далеко од осталих села из ове нахије.

⁶⁴⁴ Крајем 16. века помиње се село Штедрић другим именом Веселић-Веселица, па је могуће да се село налазило у долини Штедрић потока - А. Хусић, *Trebotić i utvrda Kličevac*, 121-122.

⁶⁴⁵ Постоји и засеок села Осмаче Седлари, али је далеко.

30.	Радоња Вукић	Радоња Вукић	-	Непознато
31.	Вучихна Драгалић	Вучина Драгалић ⁶⁴⁶	-	Непознато
32.	Нешковић	Наљешковић	-	Непознато ⁶⁴⁷
33.	Иштедра	Штедра	500 m	Штедра
34.	Врбо	Врбова	-	Непознато
35.	Помор	Помор- Понор	550 m	Помол
36.	Вишница	Вишњица	640 m	Вишњица
37.	Сидрамла	Сидрамље	-	Непознато
38.	Дубачко	Дубачко	630 m	Истоимено
39.	Копривно	Копривно	580 m	Истоимено
40.	Врбо Друго ⁶⁴⁸	Врбово	-	Непознато
41.	Бачишна Глава	Бачине Кладе – Бачина Глава ⁶⁴⁹	-	Непознато
42.	Леховац	Леховићи	480 m	Леховићи
43.	Хранева Гребла	Храново Гребље ⁶⁵⁰	-	Непознато
44.	Слезеновић	Слезеновићи	-	Непознато
45.	Туршановић	Туршановићи	-	Непознато
46.	Хранкушић	Хранковић	-	Непознато
47.	Брајко Хвалић	Брајко Хвалић	-	Непознато
48.	Обрад Тушимих	Обрад Мушић	-	Непознато
49.	Вукулић	Вуковић	-	Непознато
50.	Градивој Икосалић	Градивој (Крадивој) Окосалић	-	Непознато
51.	Радашин Мириновић	Радашин Хрговић	-	Непознато
52.	Обрад Веселић	Обрад Веселић	-	Непознато
53.	*	Бачићи	-	Бачићи

⁶⁴⁶ У попису 1485. године јавља се село Драганић у Осату - А. Husić, *Trebotić i utvrda Kličevac*, 121-122.

⁶⁴⁷ Постоји село Нешковићи, северно од Саса, код Сребренице, али је оно доста далеко.

⁶⁴⁸ Уз име села стоји *крстјани*.

⁶⁴⁹ Постоји Бачино Брдо, засеок Градине источно од Власенице, али је доста далеко – ТК50, *Kladanj*, 476-4.

⁶⁵⁰ У каснијим пописима јавља се као Хранулов Гроб или Хранов Гроб.

Табела бр. 6 – Насеља нахије Вратар 1468/69. године

Ред. бр.	Насеље	Бр. кућа	Самци	Удов.	Приход	Над. висина	Убикација
1.	Лази	7	2	-	455	950 m	Лазе
2.	Брложник	9	4	-	565	950 m	Истоимено
3.	Топлица	4	2	-	320	-	Непознато
4.	Жип ⁶⁵¹	29	8	-	6731	500 m	Жеп
5.	Лука	10	3	-	746	700 m	Истоимено
6.	Кутјезеро	8	5	-	780	1130 m	Кутузеро
7.	Гођена	20	3	-	1565	880 m	Гођене
8.	Љелебраје	4	-	-	200	-	Непознато
9.	Подастрана	6	1	-	325	1070 m	Подстрање
10.	Мијоча	6	-	-	300	-	Непознато
11.	Згуница	2	-	-	145	-	Непознато
12.	Раздол	2	-	-	100	1000 m	Раздоље
13.	Пазар Вратар	32	4	-	2782	650 m	Истоимено
14.	Татиница	18	4	-	4681	390 m	Истоимено
15.	Крушев Дол	11	1	-	700	850 m	Истоимено
16.	Слап	9	2	-	560	450 m	Истоимено
17.	Стара Гора	18	7	-	2217	950 m	Истоимено
18.	Загорица	2	-	-	140	-	Непознато
19.	Брибичко (Прибичко)	-	-	-	-	-	Непознато
20.	Застење ⁶⁵²	-	-	-	-	-	Непознато
21.	Ножић	11	3	-	600	-	Непознато
22.	Д. Врело	5	2	-	1532	520 m	Врело
23.	Подбуковица	28	3	-	1225	980 m	Буковица ⁶⁵³
24.	Грабовик, друго име Јасеница	5	2	-	200	900 m	Јасенице
25.	Мрчева	14	2	-	750	1000 m	Смрчева ⁶⁵⁴
26.	Подлажнић	6	3	-	375	-	Непознато
27.	Годемила	22	2	-	1174	1080 m	Годомилје
28.	Поциб	12	1	-	873	920 m	Поджепље
29.	Подворник	5	1	-	275	-	Непознато
30.	Стара Брод, друго име Милиндол	23	1	-	4291	310 m	Стари Брод
31.	Подвидова Гора	4	-	-	200	950 m	Видова гора
32.	Љубомишле	10	4	-	859	740 m	Љубомишље
33.	Прибчил	10	1	-	1959	-	Непознато
	УКУПНО:	352	71	0	37625	-	

⁶⁵¹ У овом селу забележена су 3 зидара и топција који плаћају само десетину у замену за оправку тврђава и топова. Међу њима је и нови муслиман Хошкадем - А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 246.

⁶⁵² Села Прибичко и Застење заједно са селом Кутјезеро су уписана као део тимара Прибића, сина Прибојевог, и његовог брата Прибашина. „Они су старе снахије“ - А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 132.

⁶⁵³ Северно од Жепе налази се планина Буковик, где се испод врха Добрњ налази извор Буковица. Ту је вероватно било село Подбуковица – ТК25, *Višegrad*, 527-1-2.

⁶⁵⁴ Негде код Смрчевих точила изнад Дрине.

Табела бр. 7 – Насеља нахије Велетин 1468/69. године

Ред. бр.	Насеље	Над вис.	Убикација
1.	Јасен - пусто	540 m	Истоимено
2.	Трнихова - пусто	700 m	Трново
3.	Јаровла - пусто	630 m	Јаровље
4.	Дубница - пусто	360 m	Истоимено
5.	Тишница - пусто	-	Непознато
6.	Радча - пусто	600 m	Рача
7.	Скотина - пусто	-	Непознато
8.	Драготће - пусто	-	Непознато

Табела бр. 8 – Насеља нахије Комић 1468/69. године

Ред. бр.	Насеље	Над. вис.	Убикација
1.	Черномиља - пусто	-	Непознато
2.	Заврш - пусто	-	Непознато
3.	Брезник - пусто	550 m	Брезово поље
4.	Хотно - пусто	-	Непознато
5.	Грућинани - пусто	-	Непознато
6.	Требенско - пусто	-	Непознато
7.	Поддрагоја - пусто	-	Непознато
8.	Врсина - пусто	380 m	Врсиње
9.	Врбо - пусто	-	Непознато

Северно од нахије Осат налазила се нахија Шубин у околини Сребренице и Саса (Табела бр. 9). Територија нахија Шубин, Кушлат и Будимир је била део Смедеревског санцака, али поред тога што недостају поседи царског хаса у овом попису он још увек није у целости објављен. Села зеамета Кушлат са бројем кућа из овог пописа у свом раду је приложила Е. Миљковић. Треба напоменути да ово нису сва села овог простора (каснија нахија Кушлат) већ само она која су припадала поменутом зеамету. Ипак нека од ових насеља се јављају касније у пописима Зворничког санцака који је обухватао и нахију Кушлат, па их можемо упоредити. Тако је село Подград (околина Лијешња испод тврђаве Кушлат) имало 1476. године 18 кућа, а 1533. године 14 кућа и 3 самца. Благо пад у броју становника се може видети и у селима Коњевић и Хрнчићи. У границама зеамета Кушлат пописано је и 5 удовичких домаћинстава 1476. године, а 1533. године у целој нахији Кушлат само 2 удовичка домаћинства. Још је раније уочено да је у раним османским пописима број удовица релативно мали. Узевши у обзир опште прилике и ратове током друге половине 15. века на овом простору реалан број је вероватно био далеко већи. Удовице су вероватно због тешких услова живота живе у оквиру проширених породица или су брзо склапале други брак.⁶⁵⁵

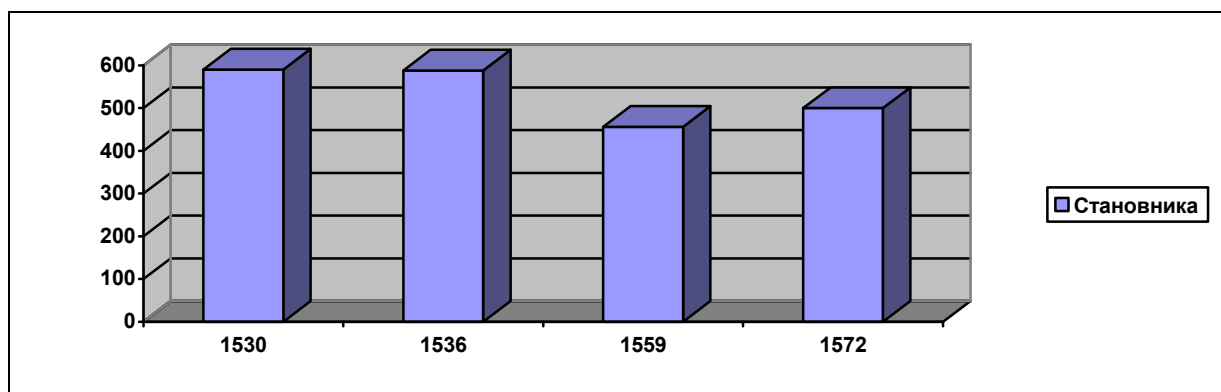
Податке о нахијама Шубин и Будимир имамо само из дефтера Зворничког санцака 1533. године пошто ранији дефтер поменутог санцака из 1519. године не доноси број кућа уз

⁶⁵⁵ А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 85-86; Е. Миљковић-Бојанић, *Зеамет Кушлат 1476. године*, 371-373.

свако насеље, већ само износ прихода у акчама, а каснији дефтери још увек нису објављени. Као и у случају Осата и Вратара тешко је говорити о демографији на основу само једног дефтера. Можемо уочити да су по броју становника (тј. кућа) нахије Кушлат и Шубин биле приближно исте. Међутим, у нахији Шубин је уписано далеко више насеља (преко 70) у односу на нахију Кушлат (само 30), али је просечна величина насеља била далеко већа у Кушлату. Највећа насеља нахије Кушлат 1533. године била су Роваш (данас Роваши) са 69 кућа и 14 самаца и село Каменица са 64 куће и 15 самаца. Са друге стране у нахији Шубин највећа села нису прелазила 24 домаћинства. Нахија Будимир била је нешто мања по броју домаћинстава, али и по броју пописаних насеља. Такође можемо уочити да је у Будимиру било много мање муслиманских домаћинстава (22 куће) него у Кушлату (127 кућа и 7 самаца) и Шубину (91 кућа).⁶⁵⁶

У истом дефтеру села око познатих рудника Крупња, Зајаче и Бохорине су пописана у оквиру нахија Бохорина и Крупањ 1533. године. У нахији Крупањ је уписано само 12 села уз сам рудник Крупањ, а највеће село је било Добри Поток са 41 кућом и 11 самаца. У нахији Бохорина највеће село било је Д. Бохорина (67 кућа и 19 самаца) које смо раније поменули. Село Радаљ које се помиње и у дубровачким изворима 1452. године, имало је према овом дефтеру 42 куће, 8 самаца и 2 удовице.⁶⁵⁷

Већину села на простору Азбуковице можемо пратити кроз неколико дефтера од 1476. до 1572. године. Најбројније насеље на том простору је свакако село Буковица које је 1476. године имало влашки статус и 53 домаћинства са 35 придодатих чланова – табија (~335 становника) Уз Буковицу исте године пописана су села Подград, Грачаница, Трешњица, Кошље, Дона, Горње и Доње Дрлаче. Буковица ће и у каснијим пописима остати најбројније насеље на овом простору. Већ 1528. године број становника се скоро дуплирао (~668 становника), а у наредном периоду је остао оквирно исти (Графикон бр. 5). Буковица је до краја 16. века остала село са мало више од 100 кућа, али се од пописа из 1530. године не наводе придружени чланови домаћинства. Како смо навели у поглављу о сеоским насељима Средњег Подриња, атар села Буковица се ширио. Она је 1536. године уписана заједно са оближњим селом Леховић, а до краја 16. века обухватала је простор од Оровичке реке до ушћа Буковичке реке и на запад до Љубовиђе. Иако је Буковица имала стабилан број становника, код осталих села Азбуковице углавном имамо мањи или већи демографски пад. То можемо видети на примеру села Дона које се 1476. године јавља као мање село са 11 кућа и 9 табија (~73 становника). Село је потом запустело и налазимо га као мезру села Буковице (1528-1536). Затим је 1536. године уписано као мало село (3 домаћинства) изван дефтера.⁶⁵⁸

Графикон 5. – Оквиран број становника села Буковица током 16. века

⁶⁵⁶ А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 81-87; Видети табеле бр. 9-14.

⁶⁵⁷ А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 94-96; М. Спремић, *Десном Бурађ*, 376;

⁶⁵⁸ Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 19-32, 51-54, видети табелу на крају књиге; Исти, *Период турске власти*, 81-89.

Табела бр. 9 – Насеља нахије Шубин 1519. и 1533. године

Ред. бр.	Над. вис.	1519	1533	Број кућа (1533)				Баштине 1533	Приход 1533	Убикација
				Хриш.	Мусл.	Неож.	Удов.			
1.	300 m	Пећишта	Пећиште	12	4	1	-	4	1.500	Истоимено
2.	200 m	Доњи Грабовац	(Горњи?) Грабовац ⁶⁵⁹	15	2	6	-	2	1.800	Грабовица-Грабовичка ријека
3.	200 m	Сикирић	Сикирић	7	6	2	-	6	3.852 ⁶⁶⁰	Истоимено
4.	-	Чолин	Чолин	5		2	-	3	927	Непознато
5.	-	Гојсалица	Гојсалица ⁶⁶¹	8	3	2	-	2	1.100	Непознато
-	-	-	Мезра Живојковина и чајир Ада - Гојсалица	-	-	-	-	-	100	Непознато
6.	-	Јежестица	Јежестица	4	1	1	-	4	940	Непознато
7.	400 m	Жлијебица	Жлибац	7	-	1	-	2	795	Жлијебац
8.	-	Домочићи	-	-	-	-	-	-	-	Непознато
9.	-	Тулошићи	Толосићи	13	-	-	-	1	1.513	Непознато
10.	800 m	Вранковина	Вранковина	7	-	1	-	2	705	Врановина ⁶⁶²
11.	-	Свитица	-	-	-	-	-	-	-	Непознато
12.	-	Брдђани	Брђани		5				385	Непознато ⁶⁶³
13.	500 m	Брађевина	Брађевина	6		5		7	630	Истоимено
14.	630 m	Подград	Подграђе - мезра	-	-	-	-	-	60	Шубин
15.	450 m	Горње Двориште	Горње Двориште	21	-	4	-	4	1.675	Двориште
16.	450 m	Милотеш	-	-	-	-	-	-	-	Милочеша ⁶⁶⁴
17.	740 m	Горњи Шпат ⁶⁶⁵	Горњи Шпат ⁶⁶⁶	-	-	-	-	-	80	Шпат

⁶⁵⁹ У попису 1533. године два пута уписано село Горњи Грабовац, а ово прво наведено се вероватно односи на Д. Грабовац, јер се налазило у султановом хасу. Постоје још и села Г. и Д. Грабовац у нахији Сапна - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 25, 39, 84, 88, 187.

⁶⁶⁰ Приход са скелом преко Дрине - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 85.

⁶⁶¹ Село је 1548. године уписано заједно са мезром Бојковина - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 177.

⁶⁶² Не постоји као село, потес изнад села Црквине.

⁶⁶³ Постоји село Брђани код Красновића. али је изван оквира нахије Шубин.

⁶⁶⁴ У прилог овој убикацији иде и чињеница да је село у каснијем попису (1548) записано као Милотеша - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 30.

18.	-	Стрелар	Стрелар	3	-	1	-	-	360	Непознато
19.	500 m	Бразовица	Брезовица	8	4	1	-	7	1.550	Брезовице
20.	750 m	Црквиште - мезра ⁶⁶⁷	Црквиште	3	-	2	-	-	400	Црквине
21.	400 m	-	Сеона	6	-	1	-	2	710	Истоимено
22.	390 m	Расхухач	Расовац	7	-	2	-	-	660	Расовачић
23.	-	Тевавац	Тевавац	3				1	380	Непознато
24.	200 m	Билица	Биница	9				2	1.366	Биљача
25.	720 m	Страшко	Стражешко	8	3	3		4	1.300	Стожерска
26.	-	Урлице (Узлице)	-	-	-	-	-	-	-	Непознато
27.	200 m	Тегаре	Тегаре	13		2	-	5	1.100	Истоимено
28.	740 m	Јагодња	Јагодња	15	9	3	-	5	1.500	Истоимено
29.	440 m	Брадићи	Брадићи	2	5	-	-	2	905	Истоимено
30.	380 m	Жирњево	Жрњево	3	-	-	-	-	360	Жањево
31.	800 m	Црквице	Црквица ⁶⁶⁸	-	-	-	-	1	150	Црквине
32.	800 m	Миховиловић	Михојловићи	1	-	-	-	-	100	Михољевине
33.	400 m	Доње Двориште	Двориште	1	-	-	-	2	266	Двориште
34.	740 m	Шпат ⁶⁶⁹	Шпат	5	2	2	-	9	1.251	Истоимено
35.	925 m	Пазарић	Пазарић	-	1	-	-	3	294	Пазарића хан
36.	-	Дражотић	Дражотић	3	-	-	-	1	481	Непознато ⁶⁷⁰
37.	-	Кнежићи	Кнежићи ⁶⁷¹	-	-	-	-	-	150	Непознато
38.	650 m	Дрвеник	Дрменик	12	3	4		1	1.517	Дрвник
39.	200 m	Ваково	Ваково ⁶⁷²	-	-	-	-	-	400	Факовићи
40.	300 m	Лозница	Лозница	4	4	1	-	9	1.300	Истоимено

⁶⁶⁵ Обрађује се са стране, а према попису из 1533. године наведено као село, али није уписан број кућа - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 30, 184.

⁶⁶⁶ У попису 1533. године уписано заједно са мезром Велика Глава.

⁶⁶⁷ У близини села Мирцаловићи. Изван ранијег пописа - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 31.

⁶⁶⁸ Код села Блађевине.

⁶⁶⁹ Име села указује на рударство.

⁶⁷⁰ Можда негде око потеса Дражковац код Осмача. Данас не постоји, али је јавља на старим картама - Habsburg Empire (1869-1887) - Third Military Survey 1:25000, *Europe in the XIX. century (with the Third Military Survey)* - <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-thirdsurvey/> (10.08.2023).

⁶⁷¹ Није наведен број кућа у овом селу.

⁶⁷² Уписано у тимару Мехмеда без броја кућа.

41.	750 m	Миргановићи	Миргановићи	9	-	2	-	2	900	Мргановићи - Шубин ⁶⁷³
42.	-	Поклица (Боклица)	Поклица	4	2	3	-	6	980	Непознато
43.	300 m	Горњи Грабовац	Горњи Грабовац	22	1	4	-	2	2.490	Грабовица
44.	-	Остје	Остоје	7	-	1	-	6	1.400	Непознато ⁶⁷⁴
45.	-	Завршје или Брадић	Заврша/Брадићи	6	-	1	-	-	423	Непознато
46.	-	Мирашево	Мрашево	6	-	-	-	15	2.240	Непознато
47.	-	Стргач	Стргач	1	-	-	-	-	150	Непознато
48.	700 m	Јошева	Јошева	1	8	2	-	5	1.545	Истоимено
49.	600 m	Петник	Петник	5	1	1	-	6	1.520	Петинић
50.	850 m	Турија	Турија	13	-	-	-	1	2.530	Истоимено
51.	450 m	Запоље	Запоље	10	-	3	-	5	1.825	Истоимено
52.	400 m	Калудре	Калудре	8	2	1	-	4	800	Калудра
53.	550 m	Боровац	Боровац	5	-	1	2	2	500	Истоимено
54.	250 m	Лопатица	Лопатица	2	3	-	-	2	590	Истоимено
55.	-	-	Доња Сухова	10	1	4	-	4	1.325	Сува?
56.	200 m	-	Орлица	9	3	2	1	5	1.400	Истоимено
57.	-	-	Свињац ⁶⁷⁵	8	-	1	-	-	573	Непознато
58.	-	-	Округла ⁶⁷⁶	1	-	-	-	3	412	Непознато
59.	-	-	Војнучићи	4	-	1	-	-	387	Непознато
60.	200 m	-	Чавуш	3	-	1	-	1	245	Подчауш
61.	940 m	-	Осмач	2	13	11	-	5	1.240	Осмаче
62.	-	-	Велика Глава - мезра	-	-	-	-	-	80	Непознато
63.	-	-	Кнез Брдо - мезра	-	-	-	-	-	40	Непознато
64.	500 m	Криви Вир	Криви Вир	6	-	2	-	1	1.400	Криви Вир
65.	-	-	Митош	6	5	1	-	1	1.330	Непознато

⁶⁷³ Према А. Ханџићу то је данашње село Магудовићи код Братунца – А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 38.

⁶⁷⁴ Постоји више топонима Осоје на овом простору.

⁶⁷⁵ У селу је уписан и један чифлук.

⁶⁷⁶ У попису из 1519. године уписано у Сребреници.

66.	-	Лишћан	Лишћен	11	-	1	1	5	1.400	Непознато
67.	-	Сићевина	-	-	-	-	-	-	-	Непознато
68.	-	-	Мезра код Лознице	-	-	-	-	-	2.000	Лозница
69.	-	-	Арк Илијаса – мезра код Поклице	-	-	-	-	-	50	Непознато
70	-	-	Бабић – мезра код Калудре	-	-	-	-	-	100	Калудра
71	-	-	Блаћевина	3	-	3	-	-	300	Непознато
72	-	-	Чајери код Миргановића ⁶⁷⁷	-	-	-	-	-	150	Мргановићи
			УКУПНО:	373	91	93	4	172	62887	

⁶⁷⁷ Наводе се као чајери мустахфиза тврђаве Сребреница - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 186.

Табела бр. 10 – Насеља нахије Сребреница 1519. и 1533. године

Ред. бр.	Над. вис.	1519	1533	Број кућа (1533)				Баштине 1533	Приход 1533	Убикација
				Хриш.	Мусл.	Неож.	Удов.			
1.	400 m	Сребреница – рудник	Сребреница	178+44	36	37+1	-	-	93.692	Истоимено
2.	-	Горња Козина - мезра	-	-	-	-	-	-	-	Непознато
3.	-	Доња Козина - мезра	Доња Козлин - мезра	2	-	-	-	-	1.300	Непознато
4.	-	Јаков - мезра ⁶⁷⁸	Јаков - мезра ⁶⁷⁹	3	-	-	-	1	1.300	Непознато
5.	390 m	Сасе – рудник	Сасе	91+15	24+1	15+4	-	2	103.201	Истоимено
6.	-	Рapatница - мезра	Рapatница - мезра	-	-	-	-	-	700	Непознато
7.	350 m	Стари град - мезра ⁶⁸⁰	Стара Градина - мезра	-	-	-	-	-	100	Градина - Сасе
8.	170 m	Љубонић ⁶⁸¹	Љубовић – дербенд	-	-	-	-	-	5.000 ⁶⁸²	Љубовија
9.	200 m	Горњи Сухој	Горњи Сухој	14	2+2	2	-	4	2.295	Суха
10.	200 m	Средњи Сухој	Средњи Сухој	11	2+2	4	-	2	1.900	Суха
11.	200 m	Доњи Сухој	Суха ⁶⁸³	4	-	1	-	1	357	Суха
12.	300 m	Гостиљ	Гостиљ	7	1	1	-	4	1.150	Истоимено
13.	-	Округла	-	-	-	-	-	-	-	Непознато ⁶⁸⁴
14.	-	Мужавбрад	Мужибрад	3	-	-	-	-	155	Непознато
15.	330 m	Братово и Поповица	Братова	10	8	4	-	13	3191	Братова ⁶⁸⁵

⁶⁷⁸ Ове три мезре обрађује раја Сребренице и биле су изван ранијег дефтера - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 24.

⁶⁷⁹ Друго име Горња Козлин.

⁶⁸⁰ Ове две мезре су „обрадиво земљиште“ села Сасе.

⁶⁸¹ Код овог села је уписан и прелаз преко Дрине (*лађа саобраћа*). Убицирали смо га преко пута данашње Љубовије код ушћа Крижевице - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 24.

⁶⁸² Приход заједно са скелом на Дрини.

⁶⁸³ Насеље Доња Сухова/Сухој је уписано у нахији Шубин у попису из 1533. године.

⁶⁸⁴ Године 1533. уписано у нахији Шубин.

⁶⁸⁵ Фратри цркве св. Марије у Сребреници су 1548. године имали једну баштину у селу Братову - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 42.

16.	-	Ђиновина	Ђиновина	2	1			7	2.099	Непознато
17.	-	Тушња (Тушањ)	Тушањ	16	5+3	3		10	2.840	Непознато
18.	-	Горња Бијечева	Горње Бичево	-	-	-	-	11	2.252 ⁶⁸⁶	Непознато
19.	-	Средња Бијечева	Средње Бичево	-	-	-	-	-	-	Непознато
20.	-	-	Хлаповићи	25	-	4	-	-	2.000	Непознато
21	-		Чодоровац- чифлук код Братова	-	-	-	-	-	100	Непознато
22.	380 m		Прићуда - мезра ⁶⁸⁷	-	-	-	-	-	60	код тврђаве
			УКУПНО:	425	87	76	0	55	223692	

⁶⁸⁶ Приход и баштине су уписане заједно за села Г. и С. Бичво - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 87.

⁶⁸⁷ На мезри је био чифлук Филибелу Јусуфа и налазила се у близини тврђаве Сребренице - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 182.

Табела бр. 11 – Насеља нахије Будимир 1519. и 1533. године

Ред. бр.	Над. вис.	1519	1533	Број кућа (1533)				Баштине 1533	Приход 1533	Убикација
				Хриш.	Мусл.	Неож.	Удов.			
1.	350 m	Глогова	Глогова	23	-	5	-	7	3.060	Истоимено
-	-	-	Цемат војнука села Глогова	16	3	2	-	3	1.750	-
2.	350 m	Језерешница	Језаштица	4	-	2	-	3	2.055	Језестица
3.	-	Јанчићи	-	-	-	-	-	-	-	Непознато
4.	-	Бичево	Бичево	5	-	1	-	4	642	Непознато
5.	-	Бакићи	Бакићи	18	1	4	-	1	2.050	Непознато
6.	180 m	Братина	Братина	15	-	3	-	3	1.659	Братунац
7.	-	Шебићи	Шебићи	1	-	-	-	1	200	Непознато
8.	-	Црљенци	Црљенци	-	-	-	-	6	600	Непознато
-	-	-	Цемат војнука села Црљенци	20	1	4	-	1	2000	-
9.	320 m	Шимуна	Шимуна	4	-	1	-	5	895	Шимуна извор ⁶⁸⁸
-	-	-	Војнуци села Шимуне	23	-	3	-	2	2.450	-
10.	170 m	Красановићи	Красово	14	-	2	-	7	1.465	Истоимено
-	-	-	Војнуци села Красово	9	-	1	-	-	555	-
11.	-	Крижевићи	Криженићи – војнуци	8	-	1	-	1	265	Непознато ⁶⁸⁹
12.	250 m	Сопотник	Сопотник	-	-	-	-	2	141	Истоимено
-	-	-	Војнуци села Сопотник	21	-	3	-	-	1.750	-
13.	-	Љубехнићи	Љубехнић	4	1	-	-	1	595	Непознато
-	-	-	Војнуци села Љубехнић	35	1	1	-	-	2.587	-
14.	180 m	Осамско	Осамско	-	-	-	-	3	220	Осамско поље

⁶⁸⁸ Постоји само извор тог имена код села Брана Бачић.

⁶⁸⁹ Постоји потез Крижевац код села Јелах, брдо Покрижак, река Крижевица и Крижинска ада на Дрини.

-	-	-	Војнуци села Осамско	4	1	1	-	1	442	-
15.	250 m	Хранча	Хранча	5	-	1	-	2	1.000	Истоимено
16.	-	Тушња	Тушња	18	2	3	-	5	2.567	Непознато
17.	400 m	Урковићи	Урковићи	10	-	5	1	6	1.950	Истоимено
18.	-	Бачорићи	Бачорићи – војнуци	14	1	2	-	1	1.157	Непознато
19.	450 m	Слапашница	Слапашница	13		2	-	2	1.150	Истоимено
-	-	-	Војнуци села Слапашница	26	4	4	-	2	2.350	-
20.	200 m	Зелиње	Зелиње	35	3	5	-	6	5.212	Истоимено
21.	600 m	Ченовићи	Ченовићи – војнуци	3		1	-	1	385	Оћеновићи
22.	-	Биљуница	Биљуница	-	-	-	-	-	350	Непознато
23.	350 m	Мратинце	-	-	-	-	-	-	-	Мратиници
24.	-	Хлаповићи	-	-	-	-	-	-	-	Непознато
25.	-	-	Синичићи	-	-	-	-	5	400	Непознато
26.	-	-	Братинце	20 ⁶⁹⁰	1	5	-	3	2.055	Непознато
27.	-	-	Дивање (Ђевање)	20	3	5	-	6	2.288	Ђевање
28.	-	-	Кршићи	-	-	-	-	-	200	Непознато
29.	-	-	Баковићи ⁶⁹¹	-	-	-	-	-	202	Непознато
			УКУПНО:	388	22	67	1	88	46647	

⁶⁹⁰ У селу је уписан и један примићур са три неожењена сина - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 82.

⁶⁹¹ Баковићи као и село Биљуница су уписани после војнука села Ченовић, а пошто није уписан број кућа можда се ради о мезрама поменутог села - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 84.

Табела бр. 12 – Насеља нахије Кушлат 1519. и 1533. године

Ред. бр.	Над. вис.	1519	1533	Број кућа (1533)				Баштине 1533	Приход 1533	Убикација
				Хриш.	Мусл.	Неож.	Удов.			
1.	270 m	Кравица	Кравица	11	2+2	1	1	3	1.502	Истоимено
2.	300 m	Пахљевићи	Пахљевићи	10	-	4	-	-	825	Паљевићи
3.	450 m	Подград	Подграђе/Лишња	14	-	3	-	1	2.750	Лијешањ ⁶⁹²
4.	420 m	Попође	Попође	1	20	7	-	2	1.225	Побуђе
5.	350 m	Орловићи	Орловићи	-	2+5	-	-	1	550	Истоимено ⁶⁹³
6.	200 m	Залажна	Залазја	25	-	3	-	5	2.370	Зелиње - Лужан ⁶⁹⁴
7.	200 m	Вољевица	Вољевица	16	-	1	-	3	1.314	Истоимено ⁶⁹⁵
8.	350 m	Костијерово	Костијерово	20	-	4	-	11	4.000	Костијерово
9.	-	Јошево	Јошева	4	-	-	-	4	1.150	Непознато ⁶⁹⁶
10.	200 m	Средња Залужна	Средња Залазја ⁶⁹⁷	14	-	1	-	-	1.450	Зелиње - Лужан
11.	400 m	Раковац	Раковац	15	-	1	-	7	3.610	Рахунићи ⁶⁹⁸
12.	-	Тодосићи	Тодосићи ⁶⁹⁹		1	-	-	2	500	Непознато
13.	510 m	Скугрићи	Скугрићи	7	8	-	-	14	2.372	Истоимено
14.	-	Чарлица - мезра ⁷⁰⁰	Чарлица - мезра	-	-	-	-	-	300	Непознато
15.	200 m	Горње Залазје	Горње Залазја	7	1	1	-	3	1.850	Зелиње - Лужан
16.	-	Душница - мезра	Душтица	5	1	3	-	2	700	Непознато

⁶⁹² Исто насеље се у каснијим пописима јавља под именом Лијешањ, и ово село је било под градом Кушлатом.

⁶⁹³ Заселак села Коњевић - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 31.

⁶⁹⁴ Ово село се јавља у више различитих облика подељено на Горње, Средње и Доње. А. Ханџић га је убицирао као Залужје на Дрини узводно од Братунца. Не слажемо се са овом убикацијом, јер се Залужје налази на простору нахије Шубин и доста је далеко. Тачнија убикација била би околина данашњег села Зелиње, где је раније постојао заселак Лужан (забележен на картама крајем 19. века) - Habsburg Empire (1869-1887) - Third Military Survey 1:25000, *Europe in the XIX. century (with the Third Military Survey)* - <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-thirdsurvey/?layers=160%2C166&bbox=2133342.9869872187%2C5507385.001788546%2C2142964.4979226156%2C5512095.433656621> (26.11.2023).

⁶⁹⁵ Сигурно није Вољевица испод Братунца. Ово село се сигурно налазило преко пута села Вољевци и Вољевачког поља на левој обали Дрине.

⁶⁹⁶ Постоји Јошева код села Гостиљ, али је доста далеко.

⁶⁹⁷ У селу је уписана и једна мезра.

⁶⁹⁸ У попису из 1476. године село се помиње као Раковац.

⁶⁹⁹ Село је пописано са једном мезром под именом Бисаница-Бишманица.

⁷⁰⁰ Напомена да се налазила код села Раковац - А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 37.

17.	400 m	Хрнчићи	Хранчићи	4	10	4	-	7	2.000	Истоимено
18.	300 m	Коњевићи	Коњевићи	6	6	2	-	9	2.200	Истоимено
19.	200 m	-	Доња Залазје	7	5	1	-	1	1.312	Зелиње - Лужан
20.	450 m	-	Варош тврђаве Перин	2	13	6	-	-	1.171	Периње
21.	-	-	Милашевина		3	1	-	3 ⁷⁰¹	400	Непознато
22.	-	-	Дубока - мезра	2	-	-	-	-	100	Непознато
23.	-	-	Међуштрин ⁷⁰²	4	8	3	-	21	2.550	Непознато
24.	550 m	-	Роваш ⁷⁰³	63	6	14	-	6	4.600	Роваши
25.	500 m	-	Церска Рика	21	17	12	-	8	4.200	Церска
26.	250 m	-	Глоди	16	6	6	-	2	2.700	Истоимено
27.	500 m	-	Рашево	26	2	6	1	1	3.000	Истоимено
28.	400 m	-	Каменица	51	13	15	-	5	7.275	Истоимено
29.	-	-	Паскалице	5	-	3	-		900	Непознато
30.	-	-	Скрушевићи	-	3	2	-	2	375	Непознато
-	-	-	Чифлук кнеза Вујице - Роваши	3	-	-	-	-	1000	-
			УКУПНО:	359	127+7	104	2	123	61565	

⁷⁰¹ Једна баштина је хришћанска.

⁷⁰² У попису из 1548. године уписано је са другим именом Кусоња. Село Кусељ код Власенице које предлаже А. Ханџић је доста далеко – А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 168.

⁷⁰³ У селу је уписана и једна мезра.

Табела бр. 13 – Насеља нахије Крупањ 1533. године

Ред. бр.	Над. висина	1533	Број кућа (1533)				Баштине 1533	Приход 1533	Убикација
			Хриш.	Мусл.	Неож.	Удов.			
1.	300 m	Крижево/Крупањ ⁷⁰⁴	72	7	9	-	2	7.868	Истоимено
2.	430 m	Ђулин	6	3	3	-	1	983	Ђулим ⁷⁰⁵
3.	-	Судање/Мирковац	22	-	4	-	2	1.675	Непознато
4.	-	Висока Главница	2	-	1	-	-	215	Непознато
5.	400 m	Добри Поток	39	2	11	-	2	3.575	Истоимено ⁷⁰⁶
6.	500 m	Плаван (Плавањ)	3	-	1	-	-	211	Плавањска мала ⁷⁰⁷
7.	-	Вакуљ ⁷⁰⁸	-	-	-	-	-	200	Непознато
8.	-	Чоготино Селиште	2	-	1	-	-	300	Непознато
9.	520 m	Брштица	15	2	6	-	-	1.445	Брштица
10.	300 m	Чаљевица (Чађавица)	8	2	2	-	-	759	Чађавица
11.	400 m	Богоштица	29	-	8	-	2	2.225	Истоимено
12.	450 m	Томаља	9	-	4	-	1	1.029	Томањ
13.	550 m	Шумић	8	-	2	-	-	672	Шумећ
		УКУПНО:	215	16	52	0	10	21157	

⁷⁰⁴ Пазар и рудник гвожђа. Друго име Крижево је вероватно сачувано у називу села Кржева, недалеко од Крупња.

⁷⁰⁵ Данас постоји истоимена висоравањ између насеља Крупањ, Бањевац и Томањ.

⁷⁰⁶ Локалитет код села Липеновићи.

⁷⁰⁷ Можда је у питању и Плавањ код села Осадић, али је он далеко.

⁷⁰⁸ Од 1548. године мезра села Добри Поток.

Табела бр. 14 – Насеља нахије Бохорина 1533. године

Ред. бр.	Над. висина	1533	Број кућа (1533)				Баштине 1533	Приход 1533	Убикација
			Хриш.	Мул.	Неож.	Удов.			
1.	160 m	Радаљ ⁷⁰⁹	40	2	8	2	5	3.521	Истоимено
2.	350 m	Зајача ⁷¹⁰	12	-	1	1	-	3.026	Истоимено
3.	250 m	Брасина ⁷¹¹	36	11	17	-	8	4.202	Истоимено
4.	300 m	Кобиљача ⁷¹²	36	4	8	-	4	3.710	Бања Ковиљача
5.	-	Лаздар ⁷¹³	-	-	-	-	-	76	Непознато
6.	520 m	Горња Бохорина	25	12	9	1	2	2.651	Борина
7.	400 m	Пасковица	37	4	6	-	-	2.752	Пасковац
8.	-	Тврдкориште – мезра	-	-	-	-	-	100	Непознато
9.	250 m	Воћњак	7	-	-	-	3	460	Истоимено
10.	-	Липоглавица	11	1	5	-	4	742	Непознато
11.	200 m	Доња Бохорина ⁷¹⁴	60	7	19	-	6	5.212	Борина
12.	-	Чифлук кнеза Драгаша – Радаљ	-	-	-	-	-	500	Радаљ
		УКУПНО:	264	41	73	4	32	26952	

⁷⁰⁹ У селу је уписан и један чаир.

⁷¹⁰ Рудник сребра.

⁷¹¹ У селу су уписане две мезре и један примићур.

⁷¹² У селу је уписан један примићур.

⁷¹³ Уписано као село, али је изгледа било пусто.

⁷¹⁴ У селу је уписан и један примићур.

Категорије становништва

Средњовековно друштво је било сталешки подељено, а извори нам дају само посредне вести о њима на простору Средњег Подриња. Општа подела на „работнике, војнике и духовнике“ сувише је генерализована да бисмо је искључиво користили као основу за проучавање друштва Средњег Подриња. Такође, средњовековно друштво је трпело бројне промене у хронолошкој равни коју називамо средњи век. Даље поделе средњовековног друштва у историографији зависиле су од теме истраживања. Тако је друштво средњег века посматрано кроз однос слободних и зависних/неслободних људи. Зависно становништво било је издељено на више категорија. Те категорије су биле међусобно раздвојене више по врсти занимања него по друштвеном положају, што је свакако последица сачуване изворне грађе која је више него оскудна када је у питању њихов узајамни друштвени статус. Можда најкарактеристичнији пример ове поделе био би на земљораднике и сточаре (влахе).⁷¹⁵

Становништво груписано у плодним речним долинама Средњег Подриња било је претежно земљорадничко. Немамо директне вести о власима на простору Средњег Подриња пре турског заузимања тог простора. Поред сточарства власи у средњовековој Босни и Србији су се бавили превозом робе. Пошто су дубровачки каравани упућени на даљи пут морали да врше претовар робе и унајме нове поноснике на релацији од Борача (земља Павловића) до Љубскова (земља Ковачевића/Дињичића) можемо само претпоставити да је било неких катуна у феудалној области Ковачевића тј. Дињичића иако они нису потврђени у изворима. Године 1417. током спора између деспота Стефана и Дубровчана око новина у царинској наплати у Сребреници имамо помен да су поједини власи прелазили преко прелаза жупана Драгише Дињичића и одлазили на територију војводе Петра Павловића – „*certi Vlachi contrasom al parizo di Dragisa qiupan e andardno in contrada di Petar voiioda*”. Немамо потврда да су поменути власи били настањени на територији жупана Драгише, или су само били у пролазу.⁷¹⁶ Такође, у марту 1421. године десила се пљачка 50 волова и 180 грла ситне стоке, кошница и покућства у Сребреници коју је извршио Остоја Паштровић са својим људима. По презимену можда се ради о власима за које знамо да су често отуђивали стоку у земљама дубровачког залеђа, али ово не значи да су били настањени на простору Средњег Подриња.⁷¹⁷

Када говоримо о слободним људима у првом реду мислимо на властелу, али са развојем градова у позном средњем веку настаје и нови друштвени слој. Изворна грађа нам не допушта да у пуној мери одредимо друштвени и правни статус становника градова попут Сребренице. Поређење са европским, или пак приморским градовима, не би било методолошки оправдано. Градска насеља у Средњем Подрињу су била стационирана око рудника и омогућила су становништву без племићког порекла боље услове за живот и побољшање друштвеног и економског положаја.⁷¹⁸

Када је реч о властели, у овом поглављу се нећемо задржавати на припадницима крупне властеле као што су Дињичићи/Ковачевићи и Златоносовићи пошто је о њима већ довољно речено у претходним поглављима. Што се тиче ситније властле подаци о њима су много ређи у изворима. Било је покушаја да се на основу данашње топонимије открију патронимици ових старих властеоских породица.⁷¹⁹ За реконструкцију средњовековне ситне

---

⁷¹⁵ А. Бабић, *Друштво средњовековне босанске државе*, Прилози за историју Босне и Херцеговине I, Сарајево 1987, 25-28, 37-40; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 92-95; Што се тиче духовника о њима ће више бити речи у поглављу: *Црквене прилике у Средњем Подрињу*.

⁷¹⁶ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 24; Е. Дедић, *Босанско кралјевство и Српска despotovina*, 280, нап. 1079.

⁷¹⁷ Остоја Паштровић и његови људи су више пута оптуживани за крађу стоке на простору Жупе дубровачке, Конавла и Луга од септембра 1421. до августа 1422. године - Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta)* 1, 245-261, 264, 273-288.

⁷¹⁸ Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 29-56, 225-235; А. Бабић, *Друштво средњовековне босанске државе*, 49-68.

⁷¹⁹ В. Скарић, *Стара босанска властела у данашњој топономастици*, Гласник ГД 7-8 (1922), 125-136.

властеле на нашим просторима могу бити од користи и османски дефтери. Међутим, треба бити обазрив приликом њиховог коришћења и то најбоље илустрије пример Радивоја Опрашића. Дефтер Смедеревског санџака из 1476. године бележи тимар Радивоја Опрашића (2 села у нахији Кушлат и 14 села у нахији Гостиља). Пре тога, Радивој је до 1470. године имао тимар у Босанском санџаку. Пронађен и његов надгробни споменик у селу Опрашићи код Рогатице на коме стоји: „**А сие билегъ почтенога вит(е)за воеводе радивоѣ опрашиѣ. Докле вихъ почтено и гласито превихъ. И легахъ ѹ тѹђој земли а билег ми стои на баштини**“.

Дакле османска администрација је бившој властели могла да додели поседе доста удаљене од њихових ранијих баштина. Међутим, и поред тога што је баштина Опрашића била код Рогатице, у поменутом дефтеру из 1476. године се у селу Скугрићи (нахија Кушлат) помиње Радивојев брат Доган – нови муслиман. Према А. Ханџићу ово је био доказ да су Опрашићи пореклом баш из овог села. У сваком случају остаје могућност да је Радивој и пре турског освајања држао ово село у Кушлату као посед.⁷²⁰

Већина пустих села у нахији Треботић су заправо презимена локалног становништва, а то се, како је раније уочено, може односити на ситну властелу која је имала поседе на том простору (Видети табелу бр. 5). Обављањем војне службе у Османском царству пружена је могућност тим људима да задрже, макар део (?), ранијих поседа за које се у турским изворима користи словенска реч „баштина“. Преласком на ислам они би добили могућност да напредују у Османском царству или да прошире своје тимаре.⁷²¹ У нахији Осат село Подсол (данас Постоље) дато је у тимар Радојини Батевиху, а део села Придворица/Осатница (данас Осатица) су држали хришћани тобџије у тврђави Кличевац. Тимар су прво држала браћа Радивој и Ивко (Ифко) који су највероватније ту функцију обављали и пре турског освајања. Затим је почетком 1471. године унета белешка да је Радивој умро и његов део тимара је дат Јовану Похвалићу. Друга белешка крајем 1471. године нас обавештава да је цео тимар одузет, јер Ивко годину дана није био на служби и дат је извесном Вукашину и његовом брату да обављају службу тобџија у тврђави Кличевац. Остали посадници ове тврђаве су били муслимани и њихови тимари су били далеко већи.⁷²² У нахији Вратар налазио се тимар Прибића сина Прибојевог и његовог брата Прибашина у селима Прибичко, Застење и Кутузери. За њих се наводи да су старе спахије и да су баштине у поменутиим селима од раније стално држали. Уз то се наводе и њихове слуге Ратко Кујевић, Прибинко Вучковић и Радивој Находић. Село Прибичко и Застење нисмо успели да убицирамо, али су се вероватно налазила у близини Кутузера. Прво село свакако је добило назив по члану ове ситне великашке породице којој су сениори сигурно били Дињичићи/Ковачевићи.⁷²³

О ситној властели на овом простору нам говоре и други епиграфски споменици. Надгробни споменик Моисава Припковића је пронађен у селу Доња Борина (средњовековна Бохорина), али је касније премештен код Деспотове капије на Калемегдану у Београду. Ту се и данас налази. Споменик је датован у другу половину 15. века. Натпис на споменику гласи: „**а се лежи моисавъ припковичъ на свои земли племе(ни)тои њ ко доба вѣхъ юнѣкомъ и милъ брати и господиѣ новакъ прѣроше ме како дѣте свое – али смръть ѡморил жалѣ ме дрѣжино а се постави вѣлѣгъ драгѣтинъ на (в)ратѣ свое(м)ѣ а се писа петѣко цѣкѣ**“. Из овога можемо видети да је баштина Миосава била у Средњем Подрињу близу рудника Бохорине, а представом мача са рукавицом на споменику говори о његовој војној служби. Помен

⁷²⁰ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH* IV, 37; A. Handžić, *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku*, *POF* 16-17 (1966-67), 15, nap. 33; Опширније о Радивоју Опрашићу и његовим поседима видети: Ј. Мргић, *Северна Босна*, 151-152, 242-244.

⁷²¹ *Kanuni i kanun-name*, 31-32; A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 255-257; N. Močanin, *Islamizacija seljaštva u Bosni od 15. do 17. stoljeća : demistifikacija*, *Zbornik Mirjane Gross – U povodu 75. rođendana*, Zagreb 1999, 54-55.

⁷²² A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 132, 168, 255-257; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 180; Заједнички тимар тобџија тврђаве Кличевац износио је 571 акчу док је просечан тимар посадника тврђаве био око 2000 акчи - Е. Милковић, *The Christian Sipahis in the Serbian Lands in the Second half of the 15th century*, *БИГ* 1 (2010), 111.

⁷²³ A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 132; Е. Милковић, *The Christian Sipahis*, 105-117.

господина Новака осликава њихов вазални однос. Он је у литератури идентификован са Новаком Куманичићем (*Novach Chumanizich*) који се помиње 1422. године као „*cortesano del signor despot*“ у Руднику. Новак је држао у закуп царину заједно са једним Дубровчанином. То нам показује да је и властела ступала у пословне односе у богатим рударским центрима, али немамо података из извора да је Моисав Припковић имао неке пословне везе са Бохорином.⁷²⁴

Османско освајање средином 15. века донело је извесне промене у структури српског становништва. Прво нестаје крупна властела, а нова друштвена „елита“ свој повлашћени положај не дугује пореклу већ вршењу службе у османској војсци. Најчешће су то биле влашке старешине (кнезови и примићури) и хришћани спахије – ситна властела која је прихватила османску власт. Овај систем локалне самоуправе на челу са кнезовима и примићурима представљао је значајну брану исламизацији становништва. Права и дужности ових влашких старешина била су јасно дефинисана турским законским прописима. Српско друштво у другој половини 15. века се може поделити на рају, влахе и „катеорије са посебним статусом“.⁷²⁵

У Османском царству рајом су сматрани сви поданици султана на миријској земљи који су плаћали порез. Основне дажбине раје су биле харач (главница), који се плаћао владару, и испенца (спахијска главница), који се плаћао спахији тј. поседнику земље на којој је рајетин живео. Хришћанска раја је имала право на поседовање земљишта, које је било наследно и звало се баштина. Поред наведених дажбина раја је била у обавези да даје десетину (ушур) и salariју од земљорадничких производа. Узима се да је вредност ове дажбине била 1/8 приноса.⁷²⁶

После раје најбројнија група становника били су власи. Реч је друштвеној категорији која је преузета из српске средњовековне државе. Као што смо напоменули раније, немамо потврда о власима на простору Средњег Подриња пре успостављања турске власти. У Србији и Босни током средњег века власи су представљали становништво са специфичном организацијом усредсређеном на бисесилно сточарство. Бавили су се караванским транспортом робе и имали су обавезе у војној служби. Убрзо након освајања овог простора османске власти су спроводиле систематско насељавање влаха у циљу демографског опоравка опустелих територија. Са друге стране војна улога влаха, која је постојала и раније, сада је дошла до изражаја са њиховим насељавањем на простору близу границе са Угарском. Као повлашћена категорија власи су били ослобођени харача, ушура, salariје и испенце, као и других намета које је плаћала раја. Уместо тога власи су плаћали порез филирију, који је износио један дукат по кући. Власи су били организовани тако да је основна пореска и војна јединица био катун (џемат). На челу влашких скупина били су кнезови, војводе и примићури. У Средњем Подрињу власи се помињу већ 1476. године у Смедеревском санџаку, али нису забележени у Босанском санџаку 1468/69. године на простору вилајета Ковач. Као што смо раније напоменули та област је већим делом остала пуста након ратова 60-их година 15. века, па не можемо искључити могућност да су неке влашке скупине биле на том простору раније, током управе Ковачевића/Дињићића. Дефтер Босанског санџака 1468/69. године бележи само влахе вилајета Павловићи.⁷²⁷

⁷²⁴ М. Динић, *За историју рударства* II, 8-23; Г. Томовић, *Надгробни натписи из Подриња*, 57-58.

⁷²⁵ Е. Миљковић-Бојанић, *Подриње у првом веку турске власти*, 13-15; Ista, *The Christian*, 103-119; Ista, *Who was rich and who was poor? Creation of the new Serbian „elite“ in the Serbian 15th century society*, БИГ 2 (2011), 129-142; Кнезови и примићури се као старешине влашких скупина не помињу у изворима на простору Средњег Подриња пре османског освајања, као што је случај са другим крајевима средњовековне Србије и Босне – М. Благојевић, *Влашки кнезови, примићури и черлиници у држави Немањића и Котроманића (XIII-XIV век)*, у: *Споменица Милана Васића, Бања Лука 2005*, 43-77.

⁷²⁶ D. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast*, Београд 1974, 172-173; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 219-220.

⁷²⁷ А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 69; Ф. Ц. Спахо, *Период турске власти*, 73-75; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 227-237; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 185-187; Детаљније о правном статусу Влаха пре и после Османског освајања са старијом литературом: N. Isailović, *Legislation Concerning the*

У дефтеру Смедеревског санцака 1476. године поменута су нека села источно од Дрине чији становници су имали влашки статус. На челу тих влаха помиње се извесни кнез Малога, син Николе. Брат кнеза Малоге, примићур Тохол, држао је између осталог и село Рогачицу (Станачко) на Дрини. Кнез Никола, зет поменутог Малоге, држао је села Дубац и Црвица у Осату, а примићур Степан, шурак кнеза Малоге, држао је село Драгојевиће у Осату. У надлежност кнеза Малоге било је још село Цирје (код Костојевића). Село Грачаницу код Љубовије држао је „кнез Милош Бојовчевић на обали реке Дрине“. Највеће село источно од Дрине – Буковица, припадала је кнезу Ђурађу. У истом дефтеру уписана су и влашка села на обронцима Таре – Коњска Рика и Дуги Дол. У нахији Бохорина (1528) јавља се једна кнежина на чијем челу је био Драгаш, син Томаша. Власи су уписани у селима Радаљ, Лепоглава, Брасина, Кобиљача, Доња Бохорина, Горња Бохорина, Зајача, Пасковац и Воћњак.⁷²⁸

Поред влаха постојале су и друге повлашћене категорије становништва у османском царству попут војнука, мартолосо и дербенција. Они су попут влаха имали пореске олакшице због помоћне војне службе (војнуци), чувања утврђења (мартолоси) или чувања путева и кланаца (дербенције). Војнука је било у нахији Будимир 1533. године када се помињу у селима: Глогова, Црљенци, Шимуна, Красово, Криженићи, Сопотник, Љубехнић, Осамско, Бачорићи, Слапашница и Ченовићи. Дакле од 27 уписаних села нахије Будимир у 11 села су уписани војнуци. Мартолоси се јављају у тврђави Соко 1516. године када је пописан њихов цемат. Од 10 уписаних мартолоса половина су били муслимани. Села у близини кланаца или код других опасних места са доста разбојника су добијала дербенцијски статус. Они су били у обавези да постављају страже и одговарали су за безбедност путника и њихових ствари. Поред кланаца они су чували и оправљали мостове. Пошто су подаци о дербенцијским селима директно повезани са реконструкцијом путне мреже о њима ће бити више речу у поглављу *Саобраћај*.⁷²⁹

Vlachs of the Balkans Before and After Ottoman Conquest: An Overview, State and Society in the Balkans before and after establishment of Ottoman rule, Belgrade 2017, 25-40.

⁷²⁸ А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије* I, 39, 58, 63-64, 67, 69, 120, 128-130; М. Васић, *Кнежине и кнезови тимарлије у Зворничком санцаку у XVI вијеку*, ГИД БиХ 10 (1959), 261-262; Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 19-20, 39-40; Исти, *Период турске власти*, 73-75; К. Вашић, *Zvornički sandžak*, 78.

⁷²⁹ D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 140; A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 81-84; Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 12; Ф. Ц. Спахо, *Период турске власти*, 76, 81-89; Е. Миљковић, *Крстарећи Османским царством*, 358-359.

ЦРКВЕНЕ ПРИЛИКЕ У СРЕДЊЕМ ПОДРИЊУ

Увод

Један од важних аспеката у животу средњовековног човека била је религија. Утицај цркве на живот дубоко религиозног средњовековног друштва је био велики. Различита верска убеђења су доносила и различите ставове и предрасуде са стране, у односу између оних „правоверних“ према „јеретичима“. На тај начин су верски ставови одређене друштвене групе били опасност за њих саме, јер се религија, као у случају угарских ратова против босанских јеретика, могла искористити за покретање војних похода. И док су војске ратовале за праву веру, црквени великодостојници анатемисали, а владари понекад прогонили или преобраћали непожељно верски оријентисане поданике, са друге стране поједини извори приказују једну другачију и сасвим разнолику слику суживота тих поданика. И поред свих сукоба који се више могу окарактерисати као спорадични, динамика средњовековног друштва и основне животне потребе су приморале људе са различитим верским убеђењима на суживот и сарадњу. За хришћане (православне и римокатолике) је поред присуства свештенства била важна и сама црква (храм) као физички објекат са посебном верском, социјалном, културном и урбаном улогом. Такође, црква је поред места молитве могла бити и место заштите (азил - *ius asyli*), а исто је важило и за *хиџе* босанских крстјана. Због тога морамо узети у обзир и археолошке остатке храмова на овом простору. Слично се може рећи за улогу џамије код исламских верника, а њена урбана улога ће постати актуелна са османским освајањем ових простора.⁷³⁰

Поред мирског свештенства било је и калуђера (монаха) чији је начин живота посвећен духовности. Манастири који су подизани широм средњовековне Србије представљали су специфично насеље у коме су живели монаси или монахиње. За разлику од православних монаха, углавном окренутих подвизничком, усамљеном животу далеко од градова, у западном хришћанству је појава фрањеваца имала кључну улогу у урбанизацији. Они су од средине 14. века боравили у босанским градовима са задатком пропагирања римокатоличке вере.⁷³¹

На простору Средњег Подриња биле су активне три црквене организације: православна, римокатоличка и Црква босанска. Од 15. века са доласком Османлија као нова религија на овом простору јавља се ислам. Као и код других поглавља и овде ће највећи проблем бити мали број сачуваних извора. Дрина је често посматрана као цивилизацијска и верска баријера између римокатоличанства и православља. Међутим, бурна историја овог простора, као и динамичност средњовековног друштва, створили су верску разноликост Средњег Подриња која је видљива из позносредњовековних извора (14-15. век). Сама средњовековна босанска држава је током целог свог постојања била верски специфична територија.⁷³²

---

⁷³⁰ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 79-100; S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1987, 225; *Бабунци, Богомили, Богумили*, у: ЛССВ, 27-28, 51-52 (С. Ћирковић); J. Mrgić, *Transition from Late Medieval to Early Ottoman Settlement Pattern*, 72-81.

⁷³¹ *Манастирски комплекс*, у: ЛССВ, 381-384 (С. Поповић); Д. Ковачевић-Којић, *Фрањевци у градским насељима средњовековне Босне*, Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV), Београд 2007, 238-240.

⁷³² С. Ћирковић, *Историја Босне*, 58-69, 282-288; М. Благојевић, *Подриње*, 36-50.

Православна црква

У тренутку стварања аутокефалне архиепископије у Србији 1219. године простор Средњег Подриња био је подељен политичком границом. Територија западно од реке Дрине била је у саставу босанске бановине и на њој није спроведена епископска подела. На источни део Средњег Подриња наслањала се Моравичка епископија. Њена тачна територија на овом делу се не може одредити, али се сигурно одржала све до 15. века.⁷³³

Истраживаче је до сада највише заокупљало питање православне цркве западно од реке Дрине. Њени почети су углавном везивани за период владавине краља Драгутина који је држао територију северне Босне (Усора и Соли). На основу уговора о веридби Драгутиновог сина Владислава са Констанцом Морозини у коме се помиње епископ Василије, усталило се мишљење да је поменути Василије био православни епископ Босне на територијама под управом краља Драгутина. Детаљна анализа овог извора је утврдила да је у неким ранијим издањима погрешно прочитана дијецеза овог епископа, па је Василије наведен као „*episcopo bassinense/bossinense*“ уместо „*bascinense*“. Према овом читању нема сигурних основа који би указивали да је Василије био епископ баш Босне, или пак мачванске или неке друге епископије. Треба напоменути да се у рукопису око ове речи налази мрља која је могла да настане услед неког преправљања.⁷³⁴ Судаћи по имену свакако се радило о православном епископу. Помен епископа Василија је повезиван са Драгутиновим преобраћањем „*јеретика босанске земље*“, али остаје отворено питање да ли се иза помена овог епископа крије почетак Зворничке, или пак Сребреничке епископије. Међутим, Драгутинова власт се по свој прилици није простирала јужно од Дрињаче и у околини Сребренице. То је била област источне Босне која је последња остала у власти Стјепана I Котроманића када се повлачио пред налетом Шубића.⁷³⁵

Сасвим је извесно да је Драгутинова краткотрајна власт у овом делу Босне радила на сузбијању „јеретика“, али и јачању православља. Уколико не директним успостављањем нове епископије, онда евентуалном изградњом цркава и манастира. Народно предње већи број манастира на овом простору везује за краља Драгутина. Међутим, већина тих манастира потиче из знатно каснијег периода (16-17. век), а недовољан број археолошких ископавања нам не даје поуздане информације да ли су ове цркве изграђене на рушевинама старијих храмова. То је случај и са манастиром Ломница (Ловница) у Доњем Биначу. Манастир Ломница се помиње и у Крушевском поменику. Иако је састављање овог поменика датирано у 15. век, географски подаци тј. „помени“ су могли бити унети и касније.⁷³⁶

Црква у Ломници припада споменицима српске сакралне архитектуре 16-17. века, а у поменутом периоду је црква и осликана. То значи да овај манастир не може бити из средњег века. Међутим, постоје трагови који можда указују на евентуално постојање старије цркве недалеко од данашњег манастира. Имамо народно предање и белешку Ђ. Мазалића да су се уз поток Ломницу, неких пола километра низводно од данашњег манастира, налазили остаци старије цркве. Ове наводе није могуће проверити археолошким ископавањима пошто су на поменутом месту изграђени стамбени објекти. Други могући траг старије цркве на простору Ломнице крије натпис са локалитета Манастириште у Горњим Кијевцима где се помиње „**ЛОМ(Н)ИЧЪНЪ ПОПЪ**“ који је исклесао поменути натпис. Можемо видети на основу приложених снимка у раду М. Ђурђевића да је поменути натпис на том делу оштећен, а с

⁷³³ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 17-34, 55-57; Д. Булић, *Насеља и становништво „земље“ Моравице*, 270-275.

⁷³⁴ Детаљније о овом извору видети: А. Фостиков – Н. Исаиловић, *Уговор о веридби Владислава II Немањића и Констанце Морозини*, Мешовита грађа 39 (2018), 32-36.

⁷³⁵ М. С. Филиповић, *Почеци и прошлост Зворничке епархије*, 52; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 61; А. Фостиков – Н. Исаиловић, *Уговор о веридби Владислава II Немањића и Констанце Морозини*, 33.

⁷³⁶ С. Новаковић, *Српски поменици*, 18, 137; Љ. Шево, *Задужбине краља Драгутина источно од Дрине. Историја и легенда*, Рачански зборник 3 (1998), 37-45.

обзиром на географску дистанцу између Ломнице и места проналаска натписа није искључено да се је у питању неко друго место истог или сличног имена.⁷³⁷

Недалеко од Ломнице налази се манастир Папраћа кога народно предање такође везује за краља Драгутина. Међутим, као и у случају Ломнице архитектура папраћког храма и зидно сликарство прецизно датирају овај манастир у 16. век. Пошто се Папраћа помиње у Крушевском поменику и запису попа Оливера у Чајничком јеванђељу (15. век), а османски извори бележе попа Радицу у селу Папраћа (1528/30), у литератури је изнета претпоставка да је манастир подигнут на темељима неке старије цркве. Ту претпоставку су потврдила нова археолошка ископавања у овом манастиру. Испод данашње манастирске цркве пронађени су остаци мање цркве која је прелиминарно датована у крај 13. и почетак 14. века. Уз цркву је пронађена и некропола стећака. Уколико даља истраживања потврде наведено датовање ова црква би заиста могла да буде једна од црква подигнутих у време краља Драгутина.⁷³⁸

У источном делу Подриња, тачније недалеко од Бајине Баште, уз реку Рачу неких 5 km од њеног ушћа налази се манастир Рача са црквом посвећеном Вазнесењу Господњем. Оснивање овог манастира се такође приписује краљу Драгутину. Међутим, први сигуран помен овог манастира, тачније једног његовог калуђера, потиче из 1516. године. Тада је у рукописној књизи манастира Св. Тројице код Пљеваља потписан Теодор јеромонах Рачанин. У науци још увек није решено питање ктитора, као ни време настанка овог манастира, али архитектура и обрада материјала упућују археологе и историчаре уметности на османски период.⁷³⁹ Свакако је занимљив податак о подизању овог манастира у летописима где стоји да краљ Драгутин „*съзида храмъ възнесеніе, зовом Рачъчъ въ Идрѣх на рѣце Дрине*“. Летописи су настали доста касније, па се не могу узети као неоспорни доказ да је баш краљ Драгутин оснивач споменутог манастира. Такође, нејасан је и помен Јадра и то као области уз Дрину где се манастир налази. Као притока Дрине, река Јадар и њена околина су сигурно улазиле у састав Драгутинове државе и после договора у Дежеву 1282. године, а овде је вероватно грешком означена као област/место око манастира Раче. Међутим, не треба потпуно одбацити могућност да је раније постојало место или мања област под именом Јадар и у околини Бајине Баште.⁷⁴⁰

Године 1528/30. турски извори бележе уз село Рачу манастир Враниште. Манастир се јавља и у каснијим дефтерима, па је крајем 16. века имао пет калуђера. Д. Булић је изнео сумњу да се ови подаци односе баш на Рачу у Подрињу код Бајине Баште пошто топоним Враниште није познат у овом крају, а село Рача се у дефтерима јавља само као прелаз на Дрини.⁷⁴¹ У другој половини 16. века у овом манастиру је формирана рачанска преписивачка школа. Подаци о овом манастиру су далеко бројнији за период 17. века, све док није страдао

---

⁷³⁷ М. Ђурђевић, *Новопронађени средњовековни натпис са локалитета Манастириште у Горњим Кијевцима*, Гласник удружења музејских радника РС 4 (2006), 81-90; Љ. Шево, *Задужбине краља Драгутина источно од Дрине*, 37-45; Године 1604. забележена је баштина у селу Виљуш, нахија Бирче (Бирач), коју држе калуђери манастира Ломница - *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* II, 359.

⁷³⁸ С. Новаковић, *Српски поменици*, 141; О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 159; Љ. Шево, *Задужбине краља Драгутина источно од Дрине*, 42-43; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 193; Овом приликом се захваљујемо археологу Александру Јашаревићу који нам је дао корисне информације о поменути археолошким истраживањима. Резултати овог истраживања још увек нису публиковани.

⁷³⁹ *Археолошки споменици и налазишта у Србији* I, 70-72; О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, 174-175; Љ. Шево, *Задужбине краља Драгутина источно од Дрине*, 38; *Лексикони националних паркова – Тара*, 263.

⁷⁴⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 179; М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 5-6; Име **Рачча** према А. Ломи треба читати као **Рачьча** и на основу тога износи могућност да име реке није потекло од имена животиње (рак) већ неког личног имена - А. Лома, *На именованим врелима* II, 463.

⁷⁴¹ Као прелаз на Дрини Рача се јавља у периоду од 1516. до 1528. године - А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије* I, 347, 617; II, 26, 474; О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, 175; Упореди: Д. Булић, *Насеља и становништво „земље“ Моравице*, 312-313.

у пожару 1688. године, али они нису од великог значаја за наше истраживање.⁷⁴² Недалеко од данашњег манастира Рача, код ушћа истоимене реке у Дрину, на локалитету Црквине (село Луг) вршена су археолошка сондажна истраживања (2003-2004) која је предводио Милоје Мандић. Приликом ових археолошких ископавања пронађени су остаци монументалне грађевине сакралног карактера са 55 гробова. На истом локалитету су пронађена и три фрагментована споменика. До педесетих година прошлог века на овом локалитету су били видљиви зидови висине 1,5m, али услед секундарне употребе археолошких остатака, обрађивања и крчења земљишта археолози су почетком овог века затекли само темеље грађевине. Налази накита у гробовима датирају ову некрополу у период од 13. до 15. века, али непубликовани покретни налази указују на 14-15. век. Ово археолошко откриће је навело истраживаче на претпоставку да је баш на овом локалитету био првобитни положај манастира Раче.⁷⁴³ Недалеко од данашњег манастира на локалитету Орашац, такође су вршена сондажна археолошка истраживања 2004. и 2005. године (М. Мандић, Љ. Мандић, Ј. Ђурић). Ископавања су и на овом локалитету открила сакралну грађевину. Иако нису пронађени покретни налази, локалитет је датован у рановизантијски период.⁷⁴⁴

Археолошким ископавањима је пронађена још једна црква у овом делу Подриња. У селу Својдруг су током сондажних истраживања на локалитету Мраморје (Растиње) поред некрополе (45 споменика) пронађени и остаци једнобродне цркве. Црква и некропола су датовани у период 14-15. века. Поред ове цркве треба поменути и бројне неистражене локалитете (црквине) са записима о остацима неких грађевина. Услед недостатака археолошких истраживања не можемо за већину тих грађевина тврдити да је реч о остацима цркава, а такође је упитна и њихова старост. Ретка археолошка рекогносцирања нису много од помоћи пошто се ради о локалитетима који константо пропадају услед немара мештана и употребе археолошких остатака као грађевинског материјала. Тих *Црквишта* има код села Дуб (локалитет Крст), Костојевићи, Љештанско (Кузмани), Зарожје (Јагодићи), Читлук (на Локви), Зајача (испод Кулишта), Игриште-Манастириште (Јакаљ) и друга.⁷⁴⁵

На овом простору имамо и податке о црквама и манастирима из османског периода за које не можемо сигурно тврдити да су постојали и раније. Године 1536. уз село Царина уписан је манастир који се налазио у селу Ораховица. Сматрамо да овде није реч о данашњим селима Г. и Д. Оровица која су у пописима бележена заједно под именом Г. и Д. Ораховица, већ о селу Ораховица које је у попису уписано „покрај тврђаве Сокол“. Ово село се налазило негде у околини Грачанице и тврђаве Сокол. Сам манастир је вероватно био негде на граници између села Царина и Грачаница/Соколац. Вероватно није реч о локалитету

---

⁷⁴² О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, 174-175; *Лексикони националних паркова – Тара*, 263, 268.

⁷⁴³ Поред средњовековних, на локалитету су пронађени и антички покретни налази па се претпоставља да је средњовековна црква изграђена на темељима античког храма. Даља археолошка истраживања ометају савремени стамбени објекти, њиве и баште у непосредној близини – М. Мандић, *Резултати археолошких ископавања на локалитету Црквина – Бајина Башта*, 2003-2004, Рачански зборник 10/11 (2006), 48-59; Е. Зечевић, *Мраморје*, 140; Д. Булић, *Насеља и становништво „земље“ Моравице*, 314-315.

⁷⁴⁴ М. Мандић - Љ. Мандић - Ј. Ђурић, *Прелиминарни извештај о извршеним археолошким сондажним ископавањима на локалитету Орашац, С. Рача, СО Бајина Башта у 2004. и 2005. години*, Рачански зборник 10/11 (2006), 65-71; *Лексикони националних паркова – Тара*, 226-227.

⁷⁴⁵ Е. Зечевић, *Три Мраморја у околини Бајине Баште*, 136-144; Већина поменутих *Црквина* је у литератури забележена као таква са неким видљивима остацима зидина. Од поменутих локалитета *Црквина* код Зајаче је истражена приликом рекогносцирања, а М. Васиљевић је на основу видљивих остатака закључио да се радило о некој средњовековној рударској згради. Међутим, због назива самог топонима (*Црквина*) не сме се потпуно одбацити могућност да је у непосредној близини постојала нека црква – Љ. Павловић, *Соколска нахија*, 579, 581, 583, 586, 641; М. Vasiljević, *Arheološka rekonstruiranja Podrinja (I)*, 162; О *Црквинама* и *Црквиштима* видети: С. Мишић, *Црквине и црквишта – неми сведоци прошлости*, Студије о средњовековном Полимљу, Ниш 2012, 16-22; Уз локалитет *Црквиште* на Игришту, назван од стране мештана и Манастириште, налазе се антички и средњовековни надгробни споменици - М. Максимовић, *Трагом заборављених богомоља – прилог познавању старије црквене историје ужичког краја*, у: Српска теологија данас 2014. Зборник радова шестог годишњег симпозиона одржаног на Православном богословском факултету 30.маја 2014 (приредио Р. Поповић), Београд 2015, 174-177.

Црквине у селу Грачаница пошто су пронађени само остаци ранохришћанске цркве.⁷⁴⁶ Рановизантијска црква и насеље потврђени су и током обимних археолошких ископавања на локалитету Орловине код Малог Зворника. Једна црква је можда постојала и код села Тегаре у окуци реке Дрине. На омањем узвишењу (локалитет Поткуњица) уз православно гробље пронађени су антички и средњовековни надгробни споменици. У центру узвишења налазе се остаци неке грађевине, вероватно цркве (*црква Ружица*). Потврду за ово могу да пруже само археолошка истраживања чиме би се одредила и старост грађевине.⁷⁴⁷

Строг став деспота Стефана Лазаревића према католицима и његова приврженост православљу упућују нас на закључак да је прелазак Сребренице и њене околине у руке деспота пресудно утицао на јачање православне цркве западно од Дрине. Питање организације православне цркве на овом простору током 15. века, као и пре преузимања Сребренице, није још увек решено. Неколико извора помиње православног митрополита у вези са Сребреницом. Када су се Дубровчани жалили 1415. године на новине у Сребреници које је завео деспот Стефан, послали су писма деспоту и „другима“, тј. митрополиту, војводи Богдану и својим трговцима. Наредне 1416. године приликом спора насталог због пљачке неких дубровачких трговаца у Сребреници, посланство је добило упутство да се обрати и неименованом митрополиту. Нешто касније (1428) приликом ликвидације трговачког друштва из Сребренице међу дужницима је био и Филип, слуга митрополита. Потом 1455. године викар фрањевачког реда у Босни Иван Капистран у писму папи Каликсту III помиње Рашане шизматике и рашког митрополита који прогоне католике и не дозвољавају преобраћање „босанских јеретика“ у римску веру.⁷⁴⁸ Неки истраживачи су на основу ових података указивали на постојање сребреничке митрополије у периоду од 1415. до 1455/9. године, док су други потпуно негирали њено постојање. Пошто су се Дубровчани понекад обраћали црквеним лицима блиским двору за помоћ, њихово обраћање неименованом митрополиту у вези са Сребреницом не мора да значи да је баш у том месту било његово средиште. Такође, није наведено средиште рашког митрополита у писму Ивана Капистрана тако да је и митрополит из околних дијецеза могао имати надлежност над деспотовим поседима преко Дрине. Међутим, чињеница је да су домаћи извори о овој теми веома оскудни, а ни дубровачка грађа нам не нуди много информација пошто православне цркве у унутрашњости Балкана нису спадале у круг интересовања њихових трговаца. Узимајући у обзир извештај викара Ивана види се утицај православне цркве на том простору, па се постојање сребреничке митрополије не може никако потпуно одбацити.⁷⁴⁹

Са друге стране не можемо се сложити са тврдњом А. Ханџића да у Сребреници није било православне цркве, па ни православног становништва, пре 16. века. Присуство православног свештенства се види и из одлука Малог већа о судским споровима. Године 1426. одређена је судска комисија за спор у Сребреници, а међу туженима био је извесни Милобрат калуђер (*chaluger*). Потом се у два судска спора током 1428. године помиње поп Божићко у Зворнику, односно Подзворнику. Исти свештеник се 1434. године налазио у Сребреници. Интересантно је да се у одликама Малог већа два пута (1442. и 1447) јавља и супруга православног попа Љубисава *Popochoviza* (тј. попадија). Након побуне у Сребреници 1427. године Дубровчани су истицали деспоту Стефану како су њихови грађани морали да се склоне у „његове цркве“. Ово се свакако односи на православне цркве у Сребреници и

---

⁷⁴⁶ Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 66-68, 72; Исти, *Период турске власти*, 86; Наводи се и име овог манастира, али није успешно дешифровано - О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, 85, нап. 906.

⁷⁴⁷ *Археолошки споменици и налазишта у Србији* I, 168; С. Милутиновић – М. Васиљевић, *Топографско-историјски речник Подриња*, 118, 170; ALBiH III, *Crkva Ružica* 16.36.

⁷⁴⁸ Е. Fermežin, *Acta Bosnae*, 225; М. Антоновић, *Панство у Србији*, 34, 68-69; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 149.

⁷⁴⁹ М. С. Филиповић, *Почеци и прошлост Зворничке епархије*, 53; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 192-193; Према А. Ханџићу реч је Сребреници на Руднику. Упореди: А. Handžić, *Tuzla*, 101-102; Е. Dedić, *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina*, 374-375; За детаљан преглед извора о митрополиту у Сребреници видети: Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 149-150.

можемо закључити да је било више од једне цркве у овом рударском месту.⁷⁵⁰ И остала рударска места Средњег Подриња су вероватно имала православне поред римокатоличких цркава, које су Дубровчанима биле битније па се чешће помињу у изворима.⁷⁵¹

Више података о црквеној организацији имамо тек почетком 16. века. Током буне због акта (1527) којим се простор Српске цркве и њених архиепископија ставља под јурисдикцију Охридске архиепископије помињу се између осталог зворнички епископ Теофан, босански епископ Марко и херцеговачки епископ Максим. Одлуци о припајању бивше Пећке патријаршије Охридској архиепископији оштро су се супротставили српски архиепископи међу којима су се истицали смедеревски митрополит Павле и већ поменути епископ Теофан. Због њихове побуне они ће бити анатемисани на сабору у Охриду 1532. године, као и сви епископи и митрополити који су их подржавали. Међутим, Павле и Теофан су изгледа имали подршку локалних османских власти, пошто су се бар неко време одржали у својим епархијама. Питање порекла Зворничке епископије још увек није решено, али постоји могућност да је настала на темељима неке старије епископије (Градачке, Мачванске или Сребреничке). У сваком случају духовна јурисдикција поменуте епископије била је у границама Зворничког санцака, као што су се босанска и херцеговачка поклапале са границама истоимених санцака.⁷⁵²

---

⁷⁵⁰ А. Веселиновић, *Одлуке Малог већа*, 176, 212-213, 315, 465, 532; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 64, 149-150; Упореди: А. Handžić, *Tuzla*, 101-113.

⁷⁵¹ М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 16-17; *Исти*, *Црнча у средњем веку*, 84.

⁷⁵² М. С. Филиповић, *Почеци и прошлост Зворничке епархије*, 68-72; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 275-277; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 198-199.

Римокатоличка црква

Дубровачки извори су далеко бројнији када је реч о римокатоличким црквама на простору Средњег Подриња. Свака вест о јереси у Босни изазивала је реакцију римокатоличке цркве, па се њен утицај осећао још од краја 12. века. Успостављена Босанска бискупија имала је бројне потешкоће. Стизале су оптужбе за јерес на рачун босанског владара и саме црквене организације, па је папа Гргур IX (1227-1241) ову бискупију ставио под директну надлежност римске курије, а у Босну је доведен ред доминиканаца. Међутим, тежак положај ове бискупије током 13. века и притисак Угарске су довели до премештања њеног средишта у Ђаково. Велики успех у ширењу римокатоличког утицаја на овом простору су имали и фрањевци. Тај монашки ред је, за разлику од доминиканаца, деловао међу паством. Са самостанима подигнутим унутар великих градова они постају део урбане структуре средњовековне Босне. Успостављање босанске фрањевачке викарије 1339/40. године довело је до јачања римокатоличког утицаја не само у Средњем Подрињу, већ и у целој Босни.⁷⁵³

Изгледа да су фрањевци деловали на овом простору и пре оснивања викарије. Ради истраге против јеретика папа Никола IV је наредио 1291. године да се у Босну, на територију краља Драгутина, пошаљу фрањевци. Краљ Драгутин је писао папи са молбом да пошаље редовнике који би могли да поуче становништво правој вери. Међутим, у науци је већ раније уочено да су ово били уобичајени политички потези краља Драгутина у борби за угарски престо и не могу се прихватити као показатељи његовог верског убеђења или доказ да су фрањевци стигли у Босну на његов позив.⁷⁵⁴

Босанска викарија је била подељена на седам кустодија, а сваку кустодију је чинило неколико самостана. Простор Средњег Подриња захватала је мачванска кустодија која је 1448. године спојена са усорском кустодијом чији је центар премештен у самостан Св. Марије у Зворнику. Према подацима из дубровачког архива Зворник је изгледа постао средиште кустодије још пре 1423. године када се прво помињу „*fratrum de Subtus Suonich*“ (29.01.1423), потом „*fratri Petro custodi conventus fratrum minorum de Sotsuonich*“ (21.04.1423), а затим „*Conuentu fratrum minorum de Subtus Suonich*“ (14.05.1423). Три године касније (1426) у тестаменту Петроја Илића помиње се „*Sancta Maria de Svonich*“. До сада је у науци изнета претпоставка да је самостан Св. Марије у Пољу (код Бијељине) услед Турске опасности премештен у град Зворник као сигурније утврђено место које ће касније постати центар кустодије. Међутим, први помен овог града (1410) који носи име по звонику фрањевачког самостана нас упућује на закључак да је до евентуалног измештања самостана у Пољу дошло доста раније тј. крајем 14. или почетком 15. века. Друга претпоставка везује помен самостана Св. Марије у Пољу за данашње насеље Корач према османским изворима, али иако нема доказа да је овај самостан идентичан са потоњим самостаном Св. Марије у Зворнику ни та могућност се не сме потпуно одбацити.⁷⁵⁵

Попис Бартола Пизинског (1385) у мачванској кустодији помиње следеће самостане: „*Alsan* (Алшан), „*de Biblina* (Бијељина), „*de Lab* (Лаб – дан. Угљевик), „*Mazue* (Мачва), „*S. Marie in Campo* (Св. Марија у Пољу), „*Coscick* (Теочак), „*Verthocrup, de Sreberniza*“. О тачној

⁷⁵³ J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci* I, Sarajevo 1912, 32-35; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 50-77; D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, Rim 1968, 34-43; Д. Ковачевић-Којић, *Фрањевци у градским насељима*, 237-239.

⁷⁵⁴ Т. Smičiklas, CD VII, 24; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 61-62.

⁷⁵⁵ А. Веселиновић – Д. Јечменица, *Србија у дубровачким тестаментима*, 40; Е. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne* 2, 798; Е. Kurtović – А. Ресо, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* 1, 140; J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci* I, 37; D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, 232, 242-243; D. Kovačević- Kojić, *Zvornik*, 30-31; Иста, *Градска насеља*, 58, нап. 20, 286; Иста, *Фрањевци у градским насељима*, 248; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 81-83; Према једном мишљењу поменуто *Campo* не треба тумачити у смислу Поља (лат. *campus*), већ Звон(ик)а (лат. *campanum*). Упореди: Ј. Kujundžić, *Crkva Svete Marije u Zvorniku, Dobri pastir* 23 (1973), 203-204; Везано за само име града Зво(р)ника, оно се можда јавља на једном недатираном епиграфском споменику: Н. Мићић, *Средњовековни натпис из Зворника са поменом имена града*, *Натписи и записи* 2 (2016), 21-33.

локацији поменутих самостана је већ расправљано у науци, па се овде нећемо задржавати на самостанима изван Средњег Подриња. Поред самостана у Сребреници и *Verthocrup* је можда био у овом делу Подриња, ако га прочитамо као *Врхкрупањ*. Знамо да је у Крупњу постојала римокатоличка црква којој су Дубровчани тестаментима остављали новац. Сребренички златар Петко Прибојевић завештао је овој цркви 6 дуката. Темелји те цркве су пронађени у самом Крупњу. Помиње се 1450. године капелан Лука Ђурђевић у Крупњу.⁷⁵⁶

Сребренички самостан Св. Марије је много више заступљен у изворима. Године 1376. помиње се у Сребреници презвитер Марко, капелан Сребренице (*capellanus fori Srebreniçe*), а 1387. године у изворима се први пут јављају фрањевци у овом рударском месту. Дубровачки мајстори су често били ангажовани за разне послове у Сребреници, не само на самостану, већ и за изградњу нових цркава. Утврђено је да су фрањевци у овом рударском месту имали изузетно бројну монашку заједницу. За дубровачке трговце фрањевачки самостани су били важна упоришта у којима би остављали добра на чување или се сами склањали у случају невоље. Уз то они су самостан у Сребреници богато даривали својим тестаментима. Ти бројни дарови су омогућили самостану да располаже знатним материјалним средствима која су користили за кредитно пословање које је било забрањено одредбама фрањевачког реда.⁷⁵⁷ Уз самостан у Сребреници постојао је и лепрозијум – склониште за губавце.⁷⁵⁸

Дубровачки мајстори су 1413. године били ангажовани да доврше градњу једне цркве у Сребреници. Није познато да ли је овде реч о православној или римокатоличкој цркви, али чињеница да се радило о наставку радова на позив Дубровчанина Степка Павловића би указивала на католичку цркву. Потом имамо уговоре из 1453, 1485. и 1504. године који указују да се радило на оправци или доградњи комплекса фрањевачког самостана и цркве у Сребреници. Према једном извору католичка црква у Сребреници је названа црквом светог Фрање (*a la chiesa a san Francescho in Srebrniza*). До сада је у литератури преовладало мишљење да је овде реч о већ поменутој цркви Св. Марије чије је везивање за Св. Фрању доказ колики су печат фрањевци дали сребреничкој цркви. Међутим, иако се не помиње у другим изворима не треба потпуно искључити могућност постојања још једне католичке цркве у овом великом рударском центру пошто је и Ново Брдо имало две цркве – Св. Марије и Св. Николе.⁷⁵⁹

У српској Деспотовини се у односима са римокатоличком црквом могу учити два периода који грубо узевши обухватају владавине деспота Стефана и деспота Ђурђа. Стефан Лазаревић је заузимао строг став према римокатолицима, док је за време његовог наследника дошло до постепеног приближавања Риму које је било условљено тешком политичком ситуацијом у којој се Србија тада налазила. Са друге стране приврженост босанског краља Томаша католичкој вери огледа се и у његовој наредби да становништво обавезно даје братрима храну и другу помоћ. Викар фрањеваког реда је 1453. године писао краљу са молбом да ову наредбу опозове, јер је желео да народ добровољно помаже чланове његовог реда.⁷⁶⁰

Поред фрањеваца и дубровачки трговци су оставили велики печат у ширењу римокатоличке вере на овим просторима. Многи трговци Републике су били стално

---

⁷⁵⁶ А. Веселиновић – Д. Јечменица, *Србија у дубровачким тестаментима*, 176; Ј. Јеленић, *Kultura i bosanski franjevci* I, 37; М. Динић, *За историју рударства* I, 71; М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта у Подрињу*, 150; Д. Мандић, *Франјевачка Bosna*, 232; М. Спремић, *Крупањ и Рађевина у средњем веку*, 64; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 81-83.

⁷⁵⁷ Е. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne* I, 117; М. Динић, *За историју рударства* I, 54; С. Ћирковић, *Једна парница сребреничких фрањеваца*, 30-31; Д. Ковачевић-Којић, *Фрањевци у градским насељима*, 243-244, 250; Иста, *Средњовековна Сребреница*, 17, 18, 145.

⁷⁵⁸ М. Динић, *За историју рударства* I, 96; Д. Ковачевић-Којић, *Здравствене прилике у средњовековној босанској држави*, 223; Иста, *Средњовековна Сребреница*, 64, 144-145.

⁷⁵⁹ А. Веселиновић – Д. Јечменица, *Србија у дубровачким тестаментима*, 38; Е. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne* 3, 651; С. Ћирковић, *Једна парница сребреничких фрањеваца*, 37-38; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 141; Е. Dedić, *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina*, 373.

⁷⁶⁰ М. Антоновић, *Панство и Србија*, 34, 65-66.

настањени у великим рударским центрима Средњег Подриња. Како би се задовољиле њихове верске потребе у тим градовима су изграђене и римокатоличке цркве. Већ смо поменули цркве у Сребреници, Зворнику и Крупњу, а у цркви Св. Марије у Црнчи су изгледа боравили и фрањевци (*S. Maria in Zrnza; S. Maria delli fratri minori in Zrniza*). Влахуша Јунаковић је према тестаменту (1449) имао кућу у којој су становали фрањевци. Паскоје Марота је 1464. године цркви у Црнчи између осталог оставља и део кола у Црвеној реци. Ово показује да је црква Св. Марије имала удела у рударењу. Поменута црква се можда налазила на локалитету Црквина низводно од ушћа Крупинске реке у Дрину. На овом локалитету су пронађени остаци грађевине са апсидалним делом окренутим западу, али су уништени изградњом стамбених објеката. Римокатоличка црква је постојала и у Зајачи којој су Дубровчани тестаментом остављали новац. Нема писаних трагова о цркви у Бохорини, али се помиње Мароје, брат једног свештеног лица.⁷⁶¹

Дубровчани су често тестаментом остављали један део своје имовине или новца црквама које су се налазиле у местима где су најчешће боравили. Дешавало се да Дубровчани из Сребренице и Зворника оставе богате поклоне и црквама у околини, најчешће у рударским местима преко Дрине. Као што су већ поменуте цркве у Црнчи и Крупњу. Током 15. века грађена је и црква у малом месту Чагаљ, које је лежало негде у близини Сребренице. У тестаменту Дабижива Латинице 1430. године, поред даривања цркве Св. Марије у Сребреници и цркве Св. Петке у Београду, одређује да његови синови доврше цркву Св. Николе у Чагљу, а уколико то не учине – да су проклети! Међутим, црква није била потпуно завршена ни 1452. године када је Влахуша, син Дабижива, у свом тестаменту наложио да епитропи продају његове поседе у Сребреници и плате трећину трошкова за поменуту цркву Св. Николе у Чагљу. Цркву је требало уредити као што је његов отац завештао у свом тестаменту.⁷⁶²

У писмима папе Климента VI 1346. године краљу Стефану Душану и босанском бану Стјепану II Котроманићу помиње се католичка парохија у Липнику. На потесу Подлипник постоји локалитет Црквиште где су уочени темељи неке грађевине која је по народном предању „римска црква“. На овом простору није било археолошких истраживања која би потврдила да је поменута грађевина заиста римокатоличка црква.⁷⁶³ У селу Постоње, недалеко од тврђава Мали и Велики град у кањону Трешњице, налазе се остаци неке цркве која није православна. Није познато ни када је ова црква саграђена, а једино сондажна истраживања могу дати одговор на то питање.⁷⁶⁴

Иако немамо директних потврда у изворима, морамо претпоставити да је свако место са сталном дубровачком насеобином имало бар једну римокатоличку цркву. Јачање фрањевачког реда, а самим тим и римокатоличке вере на простору средњовековне Босне био је директан одговор на деловање Цркве босанске која је окарактерисана као јеретичка. То јачање римокатоличке цркве на овом простору омогућило је њено реорганизовање средином прве половине 15. века. Према писмима (1434) папе Еугена IV обавештава се становништво Дежевице, Крешева, Фојнице, Јајца и Сребренице о избору фрањевца Стјепана Радошевића за бискупа бискупије *Biduanensi/Capirinensi et Visocinensi*. Наведена места свакако представљају утицајне фрањевачке центре као и област деловања ове бискупије на простору Босне и Сребренице која тада није била у власти краља Твртка II. У каснијем писму (1440) папе Еугена IV поменута бискупија је названа *Srebrinisensis et Vissocconensis*. Ово је навело

⁷⁶¹ М. Динић, *За историју рударства I*, 73; М. Vasiljević, *Arheološka rekonisciranja Podrinja (I)*, 168-169; М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 17, 31; Исти, *Црнча у средњем веку*, 84; Р. Ћук, *Пословање Дубровчана у Подрињу*, 169.

⁷⁶² С. Ћирковић – Р. Ћук – А. Веселиновић, *Србија у дубровачким тестаментима у XV веку*, 15-16; А. Веселиновић – Д. Јечменица, *Србија у дубровачким тестаментима*, 54, 176; М. Динић, *За историју рударства I*, 33-34; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 284-286; Иста, *Средњовековна Сребреница*, 89.

⁷⁶³ Т. Smičiklas, CD XI, 264-265; М. Vasiljević, *Arheološka rekonisciranja Podrinja (I)*, 168; Г. Томовић, *Средњи век*, у: *Азбуковица*, 60, 62; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 71.

⁷⁶⁴ V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, 158; М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта*, 152.

неке истраживаче на закључак да је у периоду између 1434. и 1440. године дошло до премештања средишта ове бискупије у Сребреницу. Поменути бискупија последњи пут се помиње наредне 1441. године. Још пре састављања папиног писма из 1440. године Сребреницом су завладали Турци. Мало је вероватно да је центар ове бискупије био баш у Сребреници, а у прилог томе иде и недостатак било каквих помена овог бискупа у дубровачким изворима. Вероватно је сам назив ове бискупије одређивао њен територијални опсег. Папа је писмом о промени бискупа обавестио и краља Твртка, па је било важно истаћи и оне територије дијецезе који нису под његовом контролом, тј. Сребреница.⁷⁶⁵

После османског заузимања ових простора Сребреница је, уз Ново Брдо, била насеље са значајним бројем римокатолика. Управо су становници ова два града изнели жалбу на православно свештенство које је од римокатолика узимало верске порезе. Султан је 1498. године издао ферман којим је наредио да се ствар испита и врати на пређашње стање, а потом да се поменути ферман остави становницима Сребренице. Очигледо је утицај римокатоличке цркве у овом месту још увек био јак, свакако захваљујући фрањевцима. Већ је султан Мехмед II издао берат о заштити цркве и имовине „*kaluđerima manastira u majdanu Srebrenici*“, а потом је то потврдио и његов наследник Бајазит II 1499. године. Повеље добијене од турских султана братство манастира је брижљиво чувало, а када је у јануару 1624. године Сребреницу и самостан посетио Луј Жедоан имао је прилике да види повластице султана Мехмеда II Освајача као и стари сто од јеловине за којим је наводно поменути султан обедовао на дан када је ушао у град Сребреницу. Постојала је и повеља (*ahd-nama*) којом је султан Мехмед II гарантовао заштиту и слободу вероисповести фрањевцима у Босни. Дипломатичка анализа ове *ahd-name* је утврдила да се ради о фалсификату са реалним историјским садржајем, односно да је настала на основу аутентичног документа Бајазита II и по узору на *ahd-name* 16. века.⁷⁶⁶

---

⁷⁶⁵ J. V. F. Fine, *Mysteries about Newly Discovered Srebrenica-Visoko Bishopric in Bosnia (1434-1441)*, East European Quarterly 8-1 (1974), 29-43; С. Ћирковић, *Једна парница сребреничких фрањеваца*, 39; Е. Dedić, *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina*, 377-379.

⁷⁶⁶ Н. Šabanović, *Turski dokumenti u Bosni*, 197-200; В. Бошков, *Турски документи о односу католичке и православне цркве*, 13; В. Вошков, *Питање аутентичности фојничке ahd-name Mehmeda II iz 1463. godine*, Godišnjak društva istoričara BiH 28-30 (1977-1979), 88, 91-92; А. Handžić, *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni*, 8-11; Према Луј Жедоану султан Мехмед је био у Сребреници 1462. године (!) - М. Караулац, *Приче француских путника*, 82.

Црква босанска

У овом поглављу нећемо улазити у догматска питања Цркве босанске, нити ћемо дубље улазити у њену организацију. Циљ нам је да прикажемо њено присуство на простору Средњег Подриња на основу расположивих извора. Јасно је да су припадници Цркве босанске од стране великих црквених организација (православне и римокатоличке) сматрани за кривоверце, односно јеретике. За чланове Цркве босанске (**кръстѧне**) су поред општих назива *infideles* и *haeretici*, коришћени још и називи *patareni* у латинским, и **ѡбоуѧни** у српским изворима. Представници Цркве босанске нису учествовали у раду државног сабора (станка), али се кроз изворе може уочити њихова значајна улога у политичком и друштвеном животу средњовековне босанске државе. Поред дипломатских мисија, њима је поверна и улога у арбитарским телима која су требала да утврде „невјеру“ властеле, а могли су бити и неформални саветници великаша. Та улога је постала све присутнија од 15. века са процесом распада или децентрализације средњовековне босанске државе.⁷⁶⁷

Термином *крстјани* савременици су означавали припаднике духовног staleжа Цркве босанске, али никако лаике. Крстјани су имали два хијерархијска чина - нижи чин су били *старци*, а виши *гости*. Чланови црквене хијерархије су називани *стројницима*, што се односило подједнако на старце и госте. На челу Цркве босанске налазила се особа која је носила титулу *дјед* (**епискѡпъ цркве босанске**). Иако се мало зна о самој организацији Цркве босанске на основу извора се може наслутити њен монашки карактер. Једно обележје монашког живота био је живот у заједници, а извори помињу *хиже* (*domos patarinorum*) као њихова пребивалишта.⁷⁶⁸

Подаци о тим кућама патарена су малобројни да би се утврдио њихов тачан број и распоред, али се неке од њих јављају и на простору Средњег Подриња. Поред верских центара Цркве босанске оне хиже на важним саобраћајницама су биле и свратишта за путнике и трговце. Дубровачки трговци су у првој половини 15. века више пута користили патаренске хиже као преноћишта. Раније поменуто Љубсково на територији жупана Драгише Дињичића у дубровачким уговорима о превозу робе се више пута наводи као место где бораве патарени. Тако да је према дубровачким изворима хижа у Љубскову била најпосећенија од стране трговаца пошто се налазила на путу за најважнији рудник у том делу Балкана.⁷⁶⁹

Као што смо раније навели тачна локација Љубскова није позната осим да се место налазило на територији Драгише Дињичића на путу за Сребреницу, а дубровачки извори нам показују да су ту боравили крстјани и да је ту била њихова хижа (*domos christianorum* – 1412). Та хижа је 1415. године названа *domos Radouchi* што је највероватније било име крстјанина који је био њен старешина. Са друге стране *locum Ruxin/Ruxen patarino ad Glupscoio* се вероватно односи на неко мање место у околини.⁷⁷⁰ Што се тиче саме околине Љубскова она се у дубровачким изворима наводи као „*patarenorum contratas*“.⁷⁷¹ У науци је

⁷⁶⁷ М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, 240; S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, 219; Исти, *Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве: Босанска црква*, Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 214-220; P. Ćošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo 2005, 12-14, 74-75, 288.

⁷⁶⁸ S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, 217-222; Исти, *Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве*, 221-223; P. Ćošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, 14-15, 115-116.

⁷⁶⁹ Треба оставити могућност да је било више од једне хиже у овом месту и његовој околини - М. Динић, *Из Дубровачког архива* III, 184-187; E. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne* 1-2, 565, 635, 638, 639, 653, 656, 668, 669, 671, 694-695, 712, 716, 916-917; M. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 314-315, 321.

⁷⁷⁰ E. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne* 2, 638; M. Динић, *За историју рударства* I, 35; Исти, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 696.

⁷⁷¹ DAD, *Diversa Cancellariae* 41, f. 36v; Издања овог извора приредили су М. Динић и Е. Куртовић, али се њихова издања разликују баш код поменуте речи *contratas* које нема у Куртовићевом издању. Увидом у снимак документа можемо видети да иза „*ad Glupscoio ad patarenorum*” заиста стоји реч која је скраћена титлом где су прва два слова благо умрљана мастилом, а предзадња два благо прекрижена хоризонталним

већ више пута расправљано о употреби термина *contrata* за области у којима бораве крстјани као евентуални доказ о територијалној организацији Цркве босанске. Сама употреба речи *contrata* не може бити доказ за постојање одређеног подручја које припада некој хижи, у овом случају Љубскову, пошто *contrata* може бити и предео без јасно дефинисаних граница. У сваком случају имамо веома мало извора да би смо извукли било какве закључке о територијалној организацији Цркве босанске.⁷⁷²

Иако је коришћење крстјанских хижа за чување робе или преноћиште људи било пре свега последица чисто економских потреба трговаца, ипак показује један више него толерантан однос између крстјана и претежно римокатоличких трговаца који су хижама давали предност, чак и над „краљевим кућама“. Разлог за то треба тражити у чињеници да су хиже у Босни уживале неповредиво право на азил (*ius asyli*), које није могао да наруши ни сам владар пошто би његови политички противници били унутар хижа заштићени „патаренским слободинама“ (*per la franchicia dei patareni*). Са друге стране било је негативних примера у односима крстјана и правоверних хришћана. Почетком 13. века почеле су оптужбе против босанског владара и црквене организације у његовој држави за јерес, а са њим и велики римокатолички притисак на Босну и њене становнике. Посебан вид тог притиска била је могућност да се јеретици и остали неверници продају у робље, што је било строго забрањено за правоверне хришћане. Крајем 13. века имамо вести о продаји робља са простора Средњег Подриња. Међутим, треба бити обазрив приликом извођења закључака о верској припадности лица чија је продаја регистрована у Дубровнику. Дешавало се да ропци одводе и продају правоверне хришћане који су касније морали да доказују своју правоверност како би се докопали слободе.⁷⁷³

Уз уговор о продаји робља, или приликом ослобађања од ропског статуса, обично је навођено и место одакле роб/робиња потиче, тачније жупа или земља. Тако се у Дубровачким изворима из жупе Треботићи помињу: *Obrada de Trebotich* (1282), *Smoletam de Trebotich* (1282), *Tollisclauam de Trebotich* (1283) и *Alegretus de Trebotiç* (1300). Из жупе Осат била је *Radosclauam de Osat* (1283), а из Сребренице *Negoda de Srebreniça* (1300).⁷⁷⁴

Везано за црквене прилике у Сребреници треба се осврнути на већ раније поменути интерполацију Владислава Граматика у рукопису Живота деспота Стефана Лазаревића. Под 1425. годином након излагања о одређивању наследника деспотског престола на сабору архијереја и властеле, говори о Сребреници као граду који је *повраћен од Босне, одвојио се од Србије, али је убрзо умирен и бунтовници његови кажњени; а ови су сви богумилске јереси*. У литератури је више пута расправљано о овом помену богумила, али ми нећемо улазити дубље у то питање које носи догматски карактер и излази из тематских оквира нашег рада. Свакако се у овом тексту види непријатељски став аутора према противницима Деспотовине, изграђен политичким превирањима око Сребренице у првој половини 15. века. У сваком случају се не можемо сложити са ставом М. Петровића да се у богумиле

линијама - намерно или случајно(!?). И поред замрљаности слова изгледа да је Динићево читање тачно, а Куртовић је вероватно сматрао да је у питању грешка писара па целу реч није унео у своје издање извора иако су прецртана само два слова усправним линијама, док је за остале грешке писар користио водоравне линије за прецртавање - М. Динић, *Из Дубровачког архива* III, 186; Упореди: Е. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne* 2, 716; Овом приликом се захваљујемо Невену Исаиловићу који нам је уступио снимке овог документа и дао корисне сугестије у читању.

⁷⁷² С. Ћирковић, *Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве*, 227; Р. Ћошковић, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, 145-146, 249-251.

⁷⁷³ Р. Џивковић, *Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geografiju srednjovjekovne Bosne*, 333-335; С. Ћирковић, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, 225.

⁷⁷⁴ Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278-1301*, 77, 85, 109-110, 173; Ј. Луčić, *Spisi dubrovačke kancelarije* IV, 53; Р. Џивковић, *Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geografiju srednjovjekovne Bosne*, 336.

Владислава Граматика могу сврстати и римокатолици у Сребреници.⁷⁷⁵ У одлукама Малог већа у Сребреници се три пута (1418, 1419. и 1425. год.) помиње Никола патарен.⁷⁷⁶

У изворима је забележено више крстјана/стројника који су били у служби Павловића или Косача, али за власелу Дињичиће/Ковачевиће на простору Средњег Подриња имамо само један такав случај. Године 1450. извесни Радоња крстјанин (*Radogna crestianin/cristianin*) био је један од посланика војводе Петра Дињичића у Дубровнику. Свакако је било више припадника Цркве босанске на територији ове властеле, о чему најбоље сведочи пример Љубскова, али се њихова евентуална дипломатска или саветодавна улога код феудалних господара те територије није у већој мери очувала у изворима.⁷⁷⁷ Остао је сачуван надгробни споменик крстјанина Остоје у селу Згуња у Осату. Натпис у селу Згуња гласи: „а се лежи ѿстоѣ крѣ(с)тиѣнѣ на Згѣно“ и датиран је у 16. век на основу помена крстјанина Остоје у османским изворима. Наиме, у 16. веку помиње се баштина Остоје крстјанина и Владислава крстјанина у селу Доња Згуња у нахији Осат. Иста баштина у поменутом селу јавља се и у попису Босанског санџака 1604. године, али је тада била у поседу Мехмеда, сина Ферхадовог. Не знамо када је тачно први пут евидентирана баштина поменутих крстјана Остоје и Владислава, али се не помиње у првом сумарном дефтеру санџака Босне из 1468. године. Свакако ово датирање споменика отвара питање опстанка Цркве босанске и њених припадника током 16. века, али нас мали број сачуваних извора спречава да му посветимо више пажње. Неких 20 метара од поменутог споменика у селу Згуња налази се још један споменик, али са веома оштећеним натписом где се може уочити реч „строиниѣ“. Овај споменик се датира у 15. век. Без обзира на све изнете нејасноће око поменутих натписа на споменицима они више него очигледно потврђују присуство крстјана у околини села Згуња, тј. некадашњој жупи Осат.⁷⁷⁸

Промена односа централне власти према Цркви босанској наступила је за време владавине краља Томаша. Поступно је Римокатоличка црква заменила Цркву босанску у свим улогама које је она раније обављала, али искључиво на територијама које су биле под непосредном управом краља (*contrata del Re*). У другој половини 1459. године краљ Томаш је започео покрштавање и прогон крстјана на поседима под његовом директном контролом. Међутим, изгледа да обим ових краљевих акција у преобраћању или протеривању верски непожељних поданика није био толико велики. Крстјани су остали забележени и у турским изворима у првим деценијама њихове власти, али су ти помени крстјана далеко ређи на простору Средњег Подриња у односу на остале делове Босне. Први сачувани сумарни дефтер Босне (1468/9) у нахији Треботић бележи пусто село Врбово уз које стоји назив - крстјани. Поред већ поменуте баштине крстјана Остоје и Владислава, други османски дефтер, такође оквирано датиран у 16. век, бележи баштине крстјана у селима Пећи и Клокотница (нахија Осат) и три баштине у насељу Штитарево (нахија Хртар). У селу Г. Татовница (вероватно на десној обали Дрине преко пута села Татиница) у нахији Хртар спомиње се земља коју држе војници крстјани (15. и 16. век).⁷⁷⁹

⁷⁷⁵ Са старијом литературом видети: Р. Џошковић, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, 110-111; Упореди: М. М. Петровић, *Владислав Граматик о богумилима у Сребреници*, 437-441.

⁷⁷⁶ А. Веселиновић, *Одлуке Малог већа*, 40, 48, 159; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 64.

⁷⁷⁷ М. Динић, *Из Дубровачког архива* III, 229; У раду П. Тошковића Љубсково је вероватно грешком наведено као место на територији Павловића. Положај Љубскова у домену Дињичића/Ковачевића потврђују дубровачки извори – М. Динић, *За историју рударства* I, 34, нап. 19; Упореди: Р. Џошковић, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, 256.

⁷⁷⁸ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* II, 597; А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 43, 166; Т. Окић, *Bosanski kristijani (bogumili) prema nekim neobjavljenim osmanskim izvorima*, *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke* 21-22 (2003), 156; Ђ. Бешлигић, *Novopronađeni natpisi na stećcima*, *Naše starine* 9 (1964), 138-140; Према М. Веги у првом натпису крстјанин није био ознака редовника Цркве босанске већ презиме покојника, а други натпис је читао као „ѣ трониниѣ“. Упореди: М. Вега, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* IV, 140-141.

⁷⁷⁹ А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 257; Т. Окић, *Bosanski kristijani (bogumili) prema nekim neobjavljenim osmanskim izvorima*, 156-161; Р. Џошковић, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, 205-210, 421.

Исламизација

Процес исламизације се може пратити од 15. века са доласком Османлија на ове просторе. Интензитет тог процеса је зависио од многих фактора, а најбоље се може видети на основу османских дефтера. Сама османска територијална организација била је условљена бројем муслиманског становништва (величина нахије), а у урбаним срединама касабе су са својом структуром биле значајни центри исламизације. Већ први османски дефтер Босанског санџака бележи уз имена тимарника „нови муслиман“, а касније је уз имена неофита уписиван еуфемистички псеудоним „син Абдулаха“ (божји роб), што је такође била ознака нових муслимана.⁷⁸⁰

Исламизација је углавном на лествици друштвене хијерархије текла од врха ка дну. Зато не треба да чуди да је управо властела била први друштвени слој који је већој мери прихватио веру освајача. Са простора Средњег Подриња имамо примере потомака властеле Ковачевића и Станчића који су прешли на ислам. Према првом дефтеру из 1468/69. године у Босанском санџаку било је 46% хришћана спахија. Реч је свакако о бившој властели (углавном ситној) и њиховим потомцима који су успели да задрже део својих некадашњих поседа у замену за верну службу новом господару. Временом је њихов број опадао, али ту не треба мислити искључиво на исламизацију пошто је било хришћана спахија којима су поседи одузимани због неизвршавања дужности (нпр. одзива у ратни поход).⁷⁸¹ Исламизација је била слабог интензитета на овим просторима све до почетка 16. века. Тај убрзани процес исламизације био је изгледа повезан са кризом која је наступила за хришћанске породице. Поред додатних пореских оптерећења након укидања влашког статуса становништво се борило и са slabим приносима житарица који су доводили до појаве глади.⁷⁸²

У селу Жеп у нахији Вратар забележен је 1468/69. године нови муслиман Хошкадем који је заједно са браћом Вукашином и Вукачом био уписан у листи топџија и зидара који су ослобођени неких намета због послова на оправци тврђаве - највероватније Кличевац. Релативно мали број хришћана спахија и конвертита на простору Средњег Подриња у најранијим дефтерима је према А. Ханџићу последица миграције ситне властеле северно од Саве или фрагментарности турских дефтера за прве деценије османске власти. У прилог овоме иду бројна пуста насеља у нахијама Велетин, Комић и Треботић, а делови дефтера Смедеревског санџака из 1476. године који бележе околину Сребренице нису сачувани.⁷⁸³ Везано за простор нахија Осат и Бирач уочено је да је процес исламизације у овом делу био далеко мањег интензитета у односу на простор централне Босне. У Бирачу је у првој половини 16. века само село Јасиковица имало претежно муслиманско становништво, али је у целој нахији број муслиманских домаћинстава био тек 7%. Још мање муслиманских домова било је у нахији Осат. У дефтеру из 1468/69. године није забележено ниједно муслиманско домаћинство у овој нахији. Потом у првој половини 16. века након што је нахија проширена спајањем са нахијом Треботић имамо у дефтерима забележена муслиманска домаћинства. Села у којима је било више муслиманских домова била су Сутиска (15 кућа), Радовчићи (14 од 21 куће) и Шљивице (5 од 9 кућа). Углавном интензитет исламизације до 1530. године у нахији Осат био је 18% становништва. Са друге стране у нахији Вратар до 1530. године

---

⁷⁸⁰ А. Handžić, *O islamizaciji u sjeveroistočnoj*, 16; Ф. Ц. Спахо, *Период турске власти*, 76; Ј. Мргич, *Transition from Late Medieval to Early Ottoman Settlement*, 72-74; Иста, *Северна Босна*, 201-202; Детаљније о процесу исламизације видети: Е. Милковић, *Classification and Stratification of Population in the Ottoman Empire: Social and Confessional view*, БИГ 10 (2019), 91-99.

⁷⁸¹ Тимар у нахији Хртар на Дрини је одузет извесном Петрићу због неизвршавања војних обавеза 1473. године, а 1471. године одузет је тимар неком Ивку посаднику тврђаве Кличевац јер се годину дана није појавио на служби - А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 42, 168; Ј. Мргич, *Северна Босна*, 201; Е. Милковић, *The Christian Sipahis in the Serbian Lands*, 109-112.

⁷⁸² На простору Босанског санџака конвертити су плаћали од 45 до 25% мањи порез - Н. Моаџанин, *Islamizacija seljaštva u Bosni od 15. do 17. stoljeća*, 58-62; О феномену глади у српским средњовековним земљама видети: С. Мишић, *Глад у средњовековним српским земљама*, 9-20.

⁷⁸³ А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 246; А. Handžić, *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni*, 15-16.

исламизација је обухватила 81% домаћинстава. Пусту простор Треботића и Бирача који је у каснијем периоду насељен новим становништвом може донекле да објасни спорији процес исламизације на овом простору. Међутим, нахија Осат, односно простор раније жупе Осат, није опустео у истом интензитету 1468/69. године. Вероватно је на простору Осата био већи утицај хришћанске цркве, и то највероватније православне због близине границе са Деспотовином. То би успорило процес исламизације на овом простору.⁷⁸⁴

Везано за попис из 1476. године интересантан је пример села Скугрићи у нахији Кушлат. Ово село је уписано као тимар Радивоја Опрашића и представља једино село са муслиманским становништвом на овом простору. Село Скугрићи је имало 44 куће и 14 нових муслимана међу којима и „Доган, брат Радивоја“.⁷⁸⁵ Касније је овај простор припао Зворничком санџаку, па нам пописи из 1528. и 1533. године могу дати информације о исламизацији, док попис из 1519. године не бележи податке о броју и конфесији домаћинства, већ само приходе. Према попису влаха 1528. године који су насељавали 9 села у нахији Кушлат било је око 26% муслиманског становништва. У наредном попису из 1533. године број муслимана је износио мало више од 1/3 пописаног становништва. Већ поменуто село Скугрићи према овом попису било је доста мање са само 15 кућа, од тога 8 муслиманских. Најбројније муслиманско насеље у нахији Кушлат било је село Побуђе (20 муслиманских и 1 хришћанска кућа), а било је и чисто муслиманских села као што је село Орловићи.⁷⁸⁶

Нахија Шубин помиње се у попису 1476. године као „зијамет нахије Шубин у поседу Искендер-бега“. Пописано је укупно 42 села без муслиманског становништва. Међутим, ситуација се променила почетком 16. века. Попис влаха 1528. године у нахији Шубин бележи само три села (Осмача, Храсно Поље и Чавуш), али је проценат муслиманског становништва у тим селима био веома висок (око 63%). У селу Осмача примићур села био је извесни Јусуф син Абдулаха. Потом према попису из 1533. године можемо видети да су муслимани чинили око 25% укупног пописаног становништва нахије Шубин. Поред поменутог села Осмаче још су села Јошева, Брђани и Брадићи имали већинско муслиманско становништво.⁷⁸⁷

Нахија Будимир (тј. област Лудмера) се не помиње у попису 1476. године пошто је вероватно била део султановог хаса (несачувани део дефтера). Међутим, у попису из 1533. године било је само 22 муслиманска домаћинства у овој нахији. Није било села са више од четири муслиманска домаћинства. У поређењу са околним нахијама (Кушлат и Шубин) изгледа да је исламизација на овом простору била најслабија.⁷⁸⁸

У нахији Крупањ је према попису из 1533. године уписано само 13 насеља у којима је евидентирано 16 муслиманских домаћинства (око 8%), а попис влаха 1528. године бележи 39 села где је број муслиманских домаћинства био око 11%. Нешто већи број муслимана био је у нахији Бохорина. Према попису влаха (1528) у девет села поменуте нахије било је око 16% муслиманских домаћинства, а у наредном попису (1533) у 11 пописаних села муслимани су чинили 15%.⁷⁸⁹

За саму Сребреницу немамо најраније изворе о процесу исламизације. Турци се у овом богатом рударском граду доста рано јављају. Извесни трговац Јусуп био је деспотов цариник 1435. године, а међу дужницима Луке Соркочевића били су Ахмак и Хаџија. Такође,

---

⁷⁸⁴ A. Husić, *Neke karakteristike prihvatanja islama u Bosanskom sandžaku početkom 16. stoljeća*, POF 60 (2011), 227-228.

⁷⁸⁵ A. Handžić, *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni*, 15; Е. Миљковић-Бојанић, *Зеамет Кушлат*, 369-370.

⁷⁸⁶ A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 85-86, 112; Isti, *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni*, 18; Е. Миљковић-Бојанић, *Зеамет Кушлат*, 369-375.

⁷⁸⁷ A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 84-87, 111-112, 182; Isti, *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni*, 18; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 46-47, 168, 177; У селу Осмач био је и тимар (3200 акчи) Хаџи Мехмеда диздара тврђаве Сребреница који је 1560. године смењен са дужности - Е. Kovačević, *Muħimme defteri. Dokumenti o našim krajevima*, 61.

⁷⁸⁸ A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 81-84.

⁷⁸⁹ A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 94-96; Isti, *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni*, 17-18;

нису сачувани делови који се односе на Сребреницу у попису 1476. године. Први дефтер на основу кога можемо извући податке о верској ситуацији у Сребреници и њеној околини је из 1533. године. У самој Сребреници било је 36 муслиманских домаћинстава (око 16%). Оближње Сасе имало је процентуално нешто већи број муслимана (23%), али је у целој околини убележеној као нахија Сребренице било око 16% муслиманских кућа. Међутим, до наредног дефтера из 1548. године број муслимана се на простору нахије Сребреница скоро удвостручио (30%). Сам урбани карактер Сребренице пре турског освајања условио је и ток исламизације у овом месту. Процес попримања оријентално-исламске урбане физиономије у Сребреници је био спор, а самим тим и процес исламизације у њој. Фрањевачки самостан Св. Марије је скоро читав век пре турског заузимања Сребренице предано радио на учвршћивању римокатоличке вере у том месту и околини. Ту везу становништва са фрањевцима, тј. римокатоличком црквом, нове власти нису могле да покидају, а насилна исламизација није била политика ране османске империје. Фрањевци у Сребреници су чак добили и потврду о слободи исповедања вере од султана. На тај начин се муслиманска касаба у Сребреници развила поред средњовековне вароши где је утицај римокатоличке, али делом и православне цркве био јак.⁷⁹⁰

У првој половини 16. века у рудницима Средњег Подриња имамо закупце државних прихода (муката), најчешће царина, за које можемо утврдити да су прва генерација муслимана. Тако су 1532. године Хусејин, син Радичин и Ејнебег, син Балабанов закупили приходе сребреничких рудника. Исте године помињу се Сефер Борнић и Јахја, син Стјепанов, а 1544. године Мехмед, син Бабића. Свакако су сви поменути били из Сребренице, али у случају осталих рудника (Бохорине и Крупња) било је конвертита из других крајева који су закупљивали државне приходе.⁷⁹¹

У околини тврђаве Сокол и на простору Азбуковице процес исламизације се може пратити од почетка 16. века. Први муслимани забележени су 1516. године, и то међу мартолозима тврђаве Соко. Од 10 уписаних мартолоса половина су били муслимани, а код четворице је име оца уписано као Абдулах, па је јасно да се ради о новим муслиманима. У подграђу соколске тврђаве било је 7 муслиманских домаћинстава од укупно 43 куће. И овде је реч о новим муслиманима. У наредним пописима у нахији Осат само су Буковица и Трешњица имале муслиманско становништво, а у нахији Соко муслимани се јављају у селима: Крупина, Селанац, Црнча, Велика Река и Вољевци. У Буковици је 1528. године било само 2 муслиманска домаћинства са 7 табија, а у наредном попису (1530) муслимани овог села (8 уписаних имена) били су организовани у посебан џемат (скупина). Потом је према следећем попису (1536) број муслимана у овом великом селу опао на само два домаћинства и њихов џемат се не помиње. Џемат муслимана Буковице бројао је 1559. године 7 домаћинстава, а 1572. године 5 домаћинстава. Дакле, број муслимана у овом селу био је процентуално мали пошто је село крајем 15. и током 16. века увек бројало преко 100 кућа. Ипак можемо установити да су неки од поменутих нови муслимани. Тако се помињу Евренос син Абдулаха (1528-1530), Али син Абдулаха (1536) и Хасан син Абдулаха (1559). Евреносов син Сефер биће пописан у више пописа овог места (1528, 1530, 1559 – нежењен, 1572). И за Трешњицу можемо видети да се од 1528. године јавља прва генерација муслимана и њихових потомака, али је Трешњица била далеко мање село од Буковице. Углавном исламизација овог дела Подриња обухватила је мање од 20% становништва до краја 16. века.⁷⁹²

Процес исламизације се може најбоље видети на примеру села Дона. У овом селу није било муслимана 1476. године, али се следећи пут помиње тек 1536. године са само три домаћинства без муслимана. Наредни попис (1559) бележи само 6 муслиманских

⁷⁹⁰ Н. Šabanović, *Turski dokumenti u Bosni*, 197-200; А. Handžić, *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni*, 8-10, 26, 32; Д. Ковачевић-Кojiћ, *Средњовековна Сребреница*, 95.

⁷⁹¹ Иман, син Вуксанов из Грачанице био је закупник државних прихода на скели Љубовија преко Дрине - А. Handžić, *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni*, 16-17.

⁷⁹² Ф. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 19-31, 43-46; Исти, *Период турске власти*, 76.

домаћинстава и 1 муџереда (неожењен), а уз имена тројице стоји „син Абдулаха“. Село ће остати искључиво муслиманско и 1572. године, али ће и даље бројати само 7 домаћинстава. Тада неће бити помена „синова Абдулаха“ пошто је процес исламизације у овом селу завршен.⁷⁹³

---

⁷⁹³ Ф. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 51-54; *Исти, Период турске власти*, 85.

ПРИВРЕДНИ ТОКОВИ

Увод

Није тешко закључити из до сада изнетих података да су основне привредне граде Средњег Подриња биле рударство и трговина, па ће о њима у овом поглављу бити највише речи. Управо из тог разлога је о тим привредним гранама највише писано у научној литератури током проучавања Средњег Подриња. Приликом изучавања привредних токова ми ћемо проблему приступити из угла историјске географије. Посматраћемо географски положај и природни амбијент рудника, као и њихову узајамну повезаност. За рударски простор Средњег Подриња посебно је важно питање односа људи укључених у производњу хране и оних који су се посветили другим пословима. Процењује се да је у преиндустријском средњовековном друштву мали проценат популације могао живети без учешћа у производњи хране. Међутим, ограничени број сачуваних извора нас спречава да детаљно проучавамо овај проблем. Извађена и пречишћена руда постала је предмет интересовања трговаца који су редовно посећивали важне рударске центре, а што се Дубровчана тиче они су често били и стално настањени у већим рудницима попут Сребренице. Храну за становнике тих већих рудника је обезбеђивала земљорадња, као и сточарство. Све заступљене привредне гране зависиле су од путева који су имали важну улогу у развоју тих привредних града, али и развоју самих насеља.⁷⁹⁴

---

⁷⁹⁴ Г. Шкриванић, *Путеви*, 13-29; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, 61-62; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 34-35.

Рударство

Као главна привредна грана Средњег Подриња током средњег века рударство је утицало на живот становника свих насеља на овом простору, чак и оних без рударске производње. Средње Подриње је било најпознатије по рудама среброносног олова из којих је сребро било главни, а олово споредни производ. Рударске активности на овом простору су започеле још у антици. Рудне жице у околини Сребренице су у великом броју избијале на површину, па нису могле да остану незапажене од стране Илира. Међутим, активнија експлоатација руде на овом простору почиње тек са доласком Римљана, који су због богатства рудних жила сребром цео простор назвали - *Argentaria*. Римско рударство је потврђено и на десној обали Дрине.⁷⁹⁵

Иако можемо претпоставити да су Словени након доласка на ове просторе вадили руду у неким плитким коповима, ипак о средњовековном рударству можемо говорити тек са доласком Саса. Пре доласка немачких рудара локално становништво је сасвим сигурно било упознато са старим римским јамама које је могло да искористи као путоказ за даље трагање и вероватно копање нових јама. Изгледа да је развој средњовековног рударства у Подрињу текао од истока ка западу. Претпоставка је да су немачки рудари Саси прешли из Србије у Босну, јер су препознали потенцијал рудника Сребренице. Присуство ових рудара остало је до данашњих дана забележено и у имену насеља Сасе. Немачки рудари су управо у овом месту започели експлоатацију руде, пратећи трагове античке Домавије и њених рудокопа.⁷⁹⁶

На месту Домавије, локалитет Градина, пронађени су са обе стране једне широке улице око 20 темеља порушених зграда који су приписани рударској колонији. Међутим, немачки рудари су центар свог деловања померили 2 km узводно, где спајањем Хаџића (Димничког) потока и Дубочке реке настаје Сашка река. Ти потоци су били идеално место на коме су рудари Саси могли да примене своја знања у коришћењу водене снаге за рударске послове. О томе сведоче и бројна троскишта управо на том месту. Римски рудари, за разлику од средњовековних, нису користили водену снагу за топљење руде, па су она троскишта настала даље од река и потока вероватно из римског периода. Поред експлоатације старих римских јама, Саси су трагали и за новим рудним жилама. То трагање их је одвело на запад преко врхова Кварца у долину Црвене реке. Ту су постојали сви идеални природно-географски услови за настанак једног средњовековног рударског насеља и његов урбани развој. Нове јаме на обронцима Кварца су омогућиле већи прилив среброносне руде, брзи планински потоци су пружали неопходну енергију за покретање кола у обради руде, а оближње шуме потребно гориво за њено топљење.⁷⁹⁷

У Сребреници се обављала екстрактивна и прерађивачка индустрија као и у осталим рудницима Србије, Босне и Европе. У изворима се могу наћи помени различитих занимања везаних за рударске послове, што посредно говори о подели рада и његовој комплексности. Најбројнији радници у рудницима звали су се рупници (*laborante fossarum*) који су радили на копању и вађењу руде. Поред ових рупника било је и других радника који су били специјализовани за одређене послове, нпр. за превоз руде (*фурници, трајбари, хунтари...*). *Шафари* су обезбеђивали материјал за рад и били су распоређени на послове око јама или око топионица. *Хутмани* су били нека врста стручних надзорника који су између осталог и усмеравали рад у руднику, а *урбурари* су били надзорници који су заступали интересе владара, тј. носиоца регалних права над рудником. У топионицама најважнији су били *валтурци* (обухвата све стручне топионичаре) који су заједно са *шафарима* и *шмионичарима* радили на топљењу руде. Пре топљења руда је морала да прође кроз процес припреме.

⁷⁹⁵ V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, 11-12, 163-165; E. Imamović, *Srebrenica i okolica u rimsko doba*, 15-17; С. Ферјанчић, *Дрина у праисторији и антици*, 25-27.

⁷⁹⁶ С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 21-34; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 14, 23.

⁷⁹⁷ V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, 28-29, 166; M. Ramović, *Obim rudarske djelatnosti u srebreničkom kraju*, 33-36; С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 45-46.

Пристигла руда је прво морала да буде одвојена од јаловине, а тај посао је обављао *избиралац*, који би потом прослеђивао руду *половчару* и *плакаоничару* на прање. После прања руду је ситнио *тарач* и потом је руда ишла на пржење које је надгледао *роштар*. Рударска производња и техника у подрињским рудницима је била иста као у осталим рудницима средњовековне Србије и Босне.⁷⁹⁸

Јаловина је након процеса одвајања од руде одлагана на местима која се називају халдишта. Сачуване депоније јаловине у околини Сребренице углавном су у непосредној близини рударских радова, па је логично закључити да је сам процес одвајања јаловине од руде обављан на том месту. Потом је очишћена руда ношена на пржење и топљење које се одвијало у долинама река и потока. О томе нам сведоче локације бројних троскишта (остатака од отопљене руде), а водена снага река и потока је могла да се искористи у покретању мехова за постизање високих температура.⁷⁹⁹

Већ је раније напоменуто да су процене геолога о обиму рударске производње у Сребреници током антике и средњег века исувише ниске. Сами дубровачки извори о промету и трговини сребром побијају те нереалне процене.⁸⁰⁰ Са друге стране детаљна теренска геолошка истраживања су убележила и све старе рударске радове на простору Сребренице и Саса (јаме, шљакишта, халдишта...). Исто је урађено и за неке друге руднике Средњег Подриња, али са мање прецизности.⁸⁰¹ За околину Сребренице и Саса (цео рударски ревер) поред шљакишта (троскишта) и каменолома тачно су обележени и раздвојени различити типови старих рудокопа: поткопи и ходници (затворени и отворени), раскопи, свртњеви и нискокопи. Међутим, главна методолошка препрека код коришћења ових података јесте чињеница да није направљена разлика између римских и средњовековних рудокопа. Иако је било покушаја у литератури да се ова два временски раздвојена, и веровано дисконтинуирана, периода експлоатације руде разликују по висини и ширини отвора рударских рупа или по нагибу и профилу, на самом терену је тешко направити ту разлику без релевантних покретних налаза. Такође, остаци римских јама су сигурно изнова експлоатисани и проширивани у средњем веку. Међутим, очигледно је географско преклапање различитих типова рударских јама за које не можемо прецизно утврдити време настанка. Дакле на истој географској локацији могу се наћи различити типови рудокопа. Узимајући у обзир коришћење античких рудокопа током средњег века, као и наставак коришћења истих у турском периоду за наше истраживање неће битно утицати недостатак хронолошких референци у доступним подацима о просторном распореду старих рударских радова.⁸⁰²

Поред горе наведених занимања било је и специјалиста за рудна поља који су се називали маршајдери. Они су били нека врста „геометра“ и одређивали су положај рударских јама. Упоредна анализа положаја рударских радова и њиховог природног окружења биће предмет нашег даљег истраживања. За околину рудника Сребреница и Сасе имамо најдетаљније информације о остацима старих рударских радова. Већ смо напоменули да се експлоатација руде на овом простору одвијала од истока ка западу. Немачки рудари Саси су

---

⁷⁹⁸ С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 59-60; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 27.

⁷⁹⁹ М. Радовић, *Rudne parageneze u oblasti Srebrenice*, 11-14 (карта на крају рада); С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 57-58; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 129-138.

⁸⁰⁰ Према проценама М. Радовића у Сребреници се добијао 1 kg сребра на 10 тона руде, а укупна производња Римљана и Саса у Сребреници према његовим проценама била је око 120 тона сребра, што се лако може побити на основу Дубровачких извора о извозу сребра из Сребренице - М. Радовић, *Obim rudarske djelatnosti u srebreničkom kraju*, 38-39; *Isti, Rudne parageneze u oblasti Srebrenice*, 13; Д. Ковачевић-Којић, *О рударској производњи у средњовековној Босни*, 118-120.

⁸⁰¹ Географски приказ старих рударских и топионичарских радова за Црнчу, Крупањ, Зајачу и Бохорину дао је В. Симић, али са далеко мање детаља - V. Simić, *Rudarstvo u Podrinju*, *Rudarski glasnik* 12-2 (1973), 3-6.

⁸⁰² Детаљни географски приказ старих рударских радова у околини рудника Сребренице и Сасе дао је М. Радовић, док су карте са локалитетима дате на крају његових радова: М. Радовић, *Obim rudarske djelatnosti u srebreničkom kraju*, 33-41; *Isti, Rudne parageneze u oblasti Srebrenice*, 11-13; О разликама између римских и средњовековних рудокопа видети: Е. Имамовић, *Srebrenica i okolica u rimsko doba*, 16.

у трагању за рудом пратили старе римске рудокопе, али своје насеље нису подигли на месту античке Домавије, већ јужније на саставу Ханџића потока и Дубочке реке – рудник Сасе. То место је било ближе рударским јамама у подножју Лисца, а простор уз поменуте потоке био је погоднији за средњовековну обраду руде. На том простору од данашњег насеља Сасе до Бјеловачке реке евидентирано је 5 великих троскишта. Неколико троскишта је забележено код локалитета Градина (Домавија), али су она сасвим сигурно везана за римски период. Римљани нису користили водену снагу приликом топљења руде, па за троскишта која се налазе ван водотокова можемо претоставити да су из античког периода. До рудника Сасе најближе рударске јаме пронађене су на обронцима Лисца и дуж Беговог гаја на удаљености од 100 до 900 m. Уз источне обронке Лисца има и великих депонија јаловине, као и уз Сашку реку близу топионица. Процес одвајања јаловине, као што смо раније напоменули, обављан је близу рударских јама, јер је на тај начин са руде скидан непотребан терет пре него што је транспортована до топионица. Међутим, топионице код Сашке реке биле су релативно близу рударских јама. У околини Саса од рударских радова најбројнији су свртњеви (пинге), али било је и раскопа и поткопа са подужим ходницима.⁸⁰³

На локалитету Рашке њиве евидентирано је неколико груписаних свртњева, као и поткопа са приступачним и делом запуштеним ходницима. Овај локалитет је значајан, јер је на њему обављана и прерађивачка индустрија о чему сведоче два халдишта и једно троскиште. Са Високог брега (кота 709) спушта се преко овог локалитета Оштри поток који је сигурно коришћен за топионице.⁸⁰⁴

Пратећи рудне жиле средњовековни рудари су се у трагању за рудом кретали ка западу. Поново су велику улогу имали потоци до којих се руда спуштала на обраду. Велика концентрација рударских радова видљива је у околини Мајданског потока од Ступа на Кварцу до Кривога бријега. Међутим, и поред очигледно опсежних радова, где се раскопи и ходници само на локалитету Кудривога мере у стотинама метара дужине, у долини Мајданске реке имамо само два мала троскишта. Мало је вероватно да је руда са овог простора транспортована до околних топионица удаљених и преко 3 km. Вероватно је шљака са троскишта у долини Мајданске реке временом нестала услед природних непогода (поплаве) или секундарне употребе шљаке. Ово је још један доказ да количина шљаке није показатељ обима рударске производње.⁸⁰⁵

Између Ступа на Кварцу и Шарампова имамо још једну већу скупину свртњева и поткопа са дужим ходницима. Уз њих имамо и једно веће троскиште које нам говори да је руда из околних јама претапана на овом месту. Троскиште се наслања на Црвену реку и околне потоке који су могли да пресуше током лета, али изгледа да то није много утицало на рад ове топионице. Бројни свртњеви на западним обронцима Кварца и у околини Бање Губер су гравитирали ка троскиштима на средњем и доњем току Црвене реке и самој Сребреници (0.5-2 km).⁸⁰⁶

Остале рударске јаме у околини Витловца су, и поред мањег троскишта близу халдишта код Бјелаве, гравитирале великим троскиштима на Крижевици (Гостиљ, Фојхар и Солоћуша) на удаљености од 0,8 до 1,5 km. Пошто вероватно нису сачувана сва троскишта поменуте раздаљине нам не дају потпуну слику рударске активности, па не можемо у потпуности реконструисати ни пословне миграције рудара. Такође, немамо ни хронолошке оквири коришћења рударских јама и троскишта током средњег века. О нестанку троскишта

---

⁸⁰³ V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, 28-29; M. Ramović, *Rudne parageneze u oblasti Srebrenice*, 11-13 (карта на крају рада); С. Ђирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 60.

⁸⁰⁴ M. Ramović, *Rudne parageneze u oblasti Srebrenice*, 11-13 (карта на крају рада); ТК25, Zvornik 477-4-1.

⁸⁰⁵ M. Ramović, *Rudne parageneze u oblasti Srebrenice*, (карта на крају рада); Вршене су процене рударске производње, а самим тим и потрошње шумских ресурса, на основу депонија шљаке - С. Вуковић – М. Вуковић, *Процена потрошње дрвета као металуршког горива у старом и средњем веку*, 482-489.

⁸⁰⁶ M. Ramović, *Rudne parageneze u oblasti Srebrenice*, (карта на крају рада); У околини Сребренице код Црвене реке помиње се 1438. године *Cholisse senza aqua*. Сам топоним упућује на место где су се налазиле топионице (Коло - Колиште), а недостатак воде упућује на променљивост водостаја код потока који се уливају у Црвену реку и који су могли да пресуше током лета - М. Динић, *За историју рударства I*, 97.

најбоље нам говори пример самог града Сребренице. Крајем 19. века од Солоћуше до Чичевца евидентирано је чак 11 троскишта, а у истраживањима Геолошког завода нешто више од шест деценија касније само је 5 троскишта евидентирано на поменутом простору.⁸⁰⁷

И поред несталих троскишта из до сада изнетих података можемо видети просторну комплексност једног рударског центра. Линеарни процес екстракције руде у планини, потом њена обрада и пренос до топионица у граду или ближој околини је више него упрошћен. Као што није постојало једно место екстрактивне, тако није постојало ни једно место прерађивачке индустрије. Истраживања су евидентирала преко 20 троскишта у околини рудника Сребренице и Сасе, а вероватно их је било далеко више. Свако троскиште било је део прерађивачке индустрије рудника, а заједно са свим свртњевима, поткопима и другим рударским радовима чини део једног широког рударског комплекса. Ширење рударске експлоатације имало је за последицу и стварање веће урбане агломерације. Ово је важило и за остале руднике Средњег Подриња. За сваку од тих рударских јама, топионица или неког другом локалитета везаног за рударску производњу, могао се односити помен рудника Сребренице у писаним изворима. То значи да је рудник Сребреница заједно са рудником Сасе захватао простор од преко 20 квадратних километара. Посматран из тог угла постаје јасан и однос Сребренице са рудником Сасе који се готово и не помиње у првој половини 15. века, јер га је прекриво име већег рудника Сребренице. Ипак рудник Сасе је и поред очигледног примата Сребренице задржао своју посебност, која се огледала у засебном закону за овај рудник.⁸⁰⁸

Поред Сребренице и Саса имамо још неколико мањих рудника у њиховој ближој околини који се јављају тек након турског освајања, па можемо претпоставити да су постојали и раније. У попису Босанског санџака 1468/69. године у нахији Осат имамо мали рудник гвожђа Даљегошта. Овај рудник је престао са радом већ 1485. године када се у поменутом месту рударство више не помиње. Не можемо ништа рећи о месту екстракције и обраде руде гвожђа у овом руднику. Сасвим је извесно да је постојао и пре турског освајања и да се налазио у домену породице Ковачевић/Дињичић, а гвожђе је имало широку примену у изради оруђа и оружја током средњег века.⁸⁰⁹ Потом у попису из 1519. године имамо „*село Ђевање код Зворника, на реци Дрини, рудник сребра и олова*“. Не можемо много тога рећи о овом руднику пошто остаци старог рударства у околини села Ђевање нису пронађени. Године 1519. у селу је пописано 14 рудара, али већ 1533. године нема помена рудника. Постоји могућност да је овај мањи рудник био активан и пре турског освајања, иако се рударство у њему изричито не помиње. У дубровачким изворима везано за царину деспота Стефана 1417. године помиње се само место *Diagne* код Костијерева. Према попису из 1533. године Ђевање је било у нахији Будимир, а према турским изворима у овој нахији било је још рудника. Документа о закупима рудника откривају да је у периоду од 1468. до 1479. године у оквиру нахије Будимир налазили рудници Будимир и Љубодиње. Није познато да где су се тачно налазили ови рудници, као ни да ли је рударство било присутно и у селима Хлаповићи и Мратинци где се плаћала филурија или су само становници ових села били ангажовани у неким од рудника. У закуп је 1527. године издата царина у Хранчи и Бохорини. Хранча је село у нахији Будимир забележено 1519. и 1533. године без рударске производње.

---

⁸⁰⁷ L. Pogatschnig, *Stari rudokopi u Bosni*, 125-130; M. Ramović, *Rudne parageneze u oblasti Srebrenice*, (карта на крају рада); Сам топоним Витловац упућује на рударску активност, као и оближња Шуберковица (отвор за вентилацију на руднику) - С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 46; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 28.

⁸⁰⁸ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 13-25; Б. Зарковић, *Појава урбаних агломерација на тлу средњовековне Србије*, 101-116; Троскишта на Копаонику и Руднику су на неким местима била удаљена од рудокопа и више километара, али и то може бити последица неочуваности депонија троскишта - М. Vranić, *Uticaj srednjovekovnog rudarstva na životnu sredinu centralnog Balkana*, 725-726.

⁸⁰⁹ У поменутом попису село Даљегошта имало је само 7 домова што сигурно није био укупан број свих кућа у овом селу већ само рударских домаћинстава - А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 44; А. Handžić, *Rudnici u Bosni*, 30-31; Село Даљегошта се четири пута помиње у Рачанском поменику - *Поменик манастира Раче*, 46б, 53б, 70а, 161а; А. Лома, *На именованим врелима II*, 467.

Сигурно је реч о мањим рудницима, вероватно гвожђа и/или олова, чији обим производње није био велики ни за време Деспотовине.⁸¹⁰

У уводном поглављу смо показали да је обим рударске производње Сребренице изискивао огромне ресурсе угља и да подаци из османских извора о угљарским пећима показују географски простор са кога су се црпели поменути ресурси. Године 1548. на простору нахија Сребренице, Шубина, Будимира и Кушлата било је укупно 2352 угљарске пећи. Неке од тих пећи су сигурно радиле за мање руднике у нахији Будимир, али је већина ресурса била усмерена ка Сребреници. Међутим, изгледа да је производња дрвеног угља варијала током 16. века, а вероватно и раније. Према дефтеру из 1519. године у нахији Будимир је на име паљења угљена узимано 350 акчи. Од сваког оцака се узимало по 2 акче, па је према томе у нахији Будимир било 175 оцака, што је скоро дупло мање него 1548. године (303 оцака у нахији Будимир).⁸¹¹ Такође, сам процес паљења ђумура био је строго законски регулисан од стране османских власти, а сигурно су исти прописи важили и раније. Сачувана је жалба раје Зворничког санцака, везано за руднике Средњег Подриња, како им емин рудника узима 2 акче по кући месечно на угљарском хасу. Тачније 24 акче годишње без обзира да ли имају оцаке направљене или не. Порта је пресудила да емин може да узима по закону само 2 акче по оцаку као раније. Изгледа да ни превоз угља од оцака до рудника, тј. топионица, није био линеаран. Према једном податку 1476. године наплаћиван је бац на дрвени угаљ у мањим местима без рударске активности (Турија, Поклица и Мргановићи) у околини Сребренице.⁸¹²

Остаци старе рударске и топионичарске делатности евидентирани су у околини Црнче још крајем 19. века. Само на Јагодњи у подножју Мачковог камена на локалитету Велики мајдани регистровано је 10 скупина рударских радова, а уз поток Пресека пет троскишта. Потом уз Коларичку и Крупинску реку има више депонија троскишта, а око Липничке главе и локалитета Мајдани има остатака старих рударских јама. Троскишта је било и у долини Велике Реке близу њеног ушћа у Дрину, али и северније код ушћа Мале реке. О обиму рударских радова најбоље сведочи Језерска јама из Селанца која показује да су средњовековни рудари силазили и до 187 метара дубине. Према једном тестаменту (1449) рударске јаме око Црнче су биле и у Шуповици/Шиповици (*fosse in Supouiza/Scipouiza*) коју нисмо успели да убицирамо. Међутим, као и у случају поменутих остатака старог рударства у околини Сребренице, и са овим теренским подацима осталих подрињских рудника треба бити обазрив. Појединачних троскишта било је далеко више пошто су бројна мања троскишта евидентирана групно, а сами подаци о броју рударских јама су варијали и остају без прецизних хронолошких оквира. Рударство је у овом крају остало као домаћа радност мештана све до пред крај 19. века где су углавном коришћене старе јаме из средњовековног или османског периода. Ово је важило за све руднике, а не само за околину Црнче.⁸¹³ Пратећи писане извора можемо закључити да је рударење у овом крају кренуло од Липника и његових рудокопа, па се проширило према Великој реци, Јагодњи и Селанцу. Такође, урбани центар је са Липника померен 2 километра јужније према Дрини, те се у изворима среће искључиво назив Црнча. Као и у случају Сребренице, сви околни рудокопи су били део рудника Црнче. Разлог за премештање урбаног центра са Липника до Црнче нису били исти као у случају Сребренице и Саса где су се рудари премештали у трагању за рудом или

---

⁸¹⁰ Е. Dedić, *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina*, 279, нап. 1073; А. Handžić, *Dva popisa Zvorničkog sandžaka*, 26-27, 82; Isti, *Tuzla*, 246; Isti, *Rudnici u Bosni*, 30.

⁸¹¹ Од сваког оцака је узимано по 2 акче ресума који се плаћао власнику земље где је оцак паљен. Ово је “стари закон” и вероватно је важио за време Деспотовине - *Kanuni i kanu-name*, 119; N. Filipović, *Sedam dokumenata*, 441-442; А. Handžić, *Dva popisa Zvorničkog sandžaka*, 26; Isti, *Rudnici u Bosni*, 19; Ресум за оцак у Руднику и Црнчи је 1516. године износио 8 акчи по оцаку – D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 25.

⁸¹² *Kanuni i kanu-name*, 119; N. Filipović, *Sedam dokumenata*, 441-442; А. Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, 88.

⁸¹³ М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта*, 149, 153-154; V. Simić, *Rударство u Podrinju*, 3-4, 7-13; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 88; А. Узелац, *Прилози за Лексикон градова и тргова*, 187-188; Р. Ђук, *Пословање Дубровчана у Подринју*, 169.

погодним местима за њену обраду. Распоред јама и троскишта упућује нас на закључак да се рударска производња ширила од Липника ка истоку (Селанац) и северу (Јагодња), а урбани центар је премештен ка југу. Црнча се налазила на главном прометном путу уз Дрину, довољно близу рударских радова и довољно далеко од штетних гасова топионица.⁸¹⁴ У литератури је до сада преовладало мишљење да је до премештања рударског центра са Липника у Црнчу дошло је због тога што бакроносна руда Липничке главе има мало сребра у поређењу са оловном рудом Црнче (!) и Селанца, па су се рудари премештали ближе богатијим рударским лежиштима. Међутим, нити има рударских радова у непосредној близини данашње Црнче, нити је удаљеност од Селанца до Црнче повољнија за рударе од удаљености Селенац-Подлипник.⁸¹⁵

У околини Црнче можемо уочити три географске локација где се обављао процес екстракције руде и њене прераде. Руда са Липничке главе је топлена у долини Коларичке и Велике реке на удаљености до 1 km. Око Велике реке троске има и на потоцима Брезовица и Рудни. Дубровачки трговац Паскоје Марота је имао млин и неке непокретности у Великој реци (*Uelicha Riecha*). Са Мајдана у Селанцу руда је прерађивана на троскиштима која су евидентирана дуж Крупинског потока и Крупинске реке до 800 метара удаљености. Руда са поменутих рудокопа на Јагодњи претапана је у долини потока Присека (до 600m). Након обраде, метали (углавном сребро и олово) су допремани до Црнче за даљи промет. Троскишта код Липника и Селанца су били на око 2-3 km удаљености од Црнче, али су најудаљенија места за прераду била на Јагодњи (8,5-9 km).⁸¹⁶ Овако велика удаљеност рударских радова од урбаног центра рудника би нас упућивала на закључак да је Јагодња засебан рудник. Она је то сигурно била у другој половини 15. века, пошто се 1451. године помиње судска комисија која је требала да реши спор у месту *Jagodna glava*, а након турског освајања наводи се у оквиру једне мукате рудник Јагодина/Јагодња Глава. Током 16. века рударство је замрло у овом крају пошто се јавља само село Јагодња (Глава) у дефтерима 1528 (изван дефтера), 1530. и 1572. године. Међутим, између Селанца и Рујевца на 2-3km од троскишта на Јагодњи налазе се село Суботићи и засеок Вашариште. Име указује на средњовековни седмични трг и могући привредни центар за продају метала са Јагодње (Главе). Све ово нам пружа бољи увид у динамику рударске производње, а сам трг Суботићи се налазио на путу који је од Црнче преко Јагодње водио ка Крупњу.⁸¹⁷

Према распореду сачуваних старих рудокопа и троскишта изгледа да је рударска производња у Крупњу била сконцентрисана на обронке Борање. Рударске јаме су пронађене на простору од Павитњака до Брезове косе. Одатле је руда спуштана до топионица које су према депонијама троскишта биле распоређене код састава Змајевца и Мале реке, које граде Чађавицу, као и на Коловачком и Ђурђевом потоку, који образују Кржаву. У долини Кржаве и данас постоји локалитет који носи име Троска. Потом су добијени метали одвожени путевима који су водили долином Чађавице и Кржаве ка Крупњу. Поменуте топионице биле су удаљене 3 до 4 km од Крупња, а било је топионица и у самом граду пошто је раније било троске и на обали Богоштице. Сам Крупањ се у изворима први пут помиње 1415. године, а извори које имамо у периоду до коначног пада Деспотовине углавном се односе на дубровачку насеобину у овом месту. Након турског освајања 1527. године помиње се рудник гвожђа у Крупњу који је издат у закуп, а 1533. године у попису Зворничког санцака помиње

---

⁸¹⁴ М. Динић, *За историју рударства I*, 46-47; V. Simić, *Rударstvo u Podrinju*, 3-4; Г. Томовић, *Средњи век*, 59-60; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 69-72; А. Узелац, *Прилози за „Лексикон градова и тргова“*, 187-188.

⁸¹⁵ О распореду рударских радова у овом крају видети: V. Simić, *Rударstvo u Podrinju*, 3-4; Упореди: Г. Томовић, *Средњи век*, 59-60; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 71.

⁸¹⁶ М. Динић, *За историју рударства I*, 73, нап. 20; М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта*, 149, 153-154; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 78, 87-88; V. Simić, *Rударstvo u Podrinju*, 3-5.

⁸¹⁷ Ф. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 93-96; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 469; М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта*, 149, 153-154; Ф. Спахо, *Период турске власти*, 88; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 87-88; V. Simić, *Rударstvo u Podrinju*, 3-5; А. Handžić, *Rudnici u Bosni*, 31; ТК25, *Zvornik 477-2-3*.

се „село Крижево, другим именов Крупањ – рудник гвожђа“. Године 1548. овај рудник је имао 30 рударских пећи за топљење гвожђа. Ове пећи су вероватно биле на месту већ поментих троскишта пошто се атар села Кржево простире од Крупња до Коловачког и Ђурђевог потока.⁸¹⁸ Изгледа да су Црнча и Крупањ обезбеђивали потребно гориво за топионице на обронцима Јагодње и Борање, где се око извора Ђурђевог потока налази потез Ђумурана, а северозападно од Мачковог камена се налази Црначка шума. У дефтеру за Смедеревски санџак (1516) сачуван је канун за руднике Рудник и Црнча где се наводи да је од сваког оцака узимано по 8 акчи ресума, што је за 6 акчи више него у околини Сребренице.⁸¹⁹

На основу одлука Малог већа можемо видети да се повећава број дубровачких трговаца, не само у Крупњу, већ и у оближњој Бохорини и Зајачи након првог пада Деспотовине. Узимајући у обзир раније изнете податке о распореду рударских постројења осталих рудника можемо извести закључак да су Бохорина и Зајача један рудник пошто се налазе веома близу један другог. Средњовековна Бохорина била је на месту данашњег села Горња Борина које је само 4 km удаљено од Зајаче. Међутим, писани извори разликују два рудника – Бохорину (*Bochorina*) и Зајачу (*Sacza/Saeza*).⁸²⁰ У долини Боринске реке евидентирано је више троскишта и старих рударских јама. На падинама брда Злоступ и Цип налази се велики број старих рудокопа. Једна од већих јама под Злоступом у народу је позната као Звекара са главним ходником дужуне око 200 метара. Потом на другој страни Боринске реке у засеку Васићи евидентирано је старо троскиште и пронађене су керамичке цеви за воду, али није познато из ког су периода. Такође, приликом рекогносцирања још крајем 19. века евидентирана су стара рударска окна на вису Костајница изнад Боринске реке. Према Н. Мићићу ово се односи на Костајнички вис и околна брда. Иако је овај вис далеко од Боринске реке, узимајући у обзир све могуће грешке поменутог рекогносцирања, сасвим је могуће да су поменута рударска окна на том месту. Међутим, у том случају ова окна припадала би руднику Зајача. Дуж Боринске реке и околних потока евидентирано је више троскишта, а топионичарска шљака је пронађена и на локалитету Варошиште где је можда био и центар средњовековне Бохорине. Пронађена шљака показује да је у руднику вађено олово са примесама сребра. Од Варошишта сви поменути рудокопи у долини Боринске реке нису били даљи од 3 km.⁸²¹

Оближња Зајача је поред поменутих рударских јама на Костајничком вису имала окна и на локалитетима Рупе, Рупине и Рупни До на левој обали Штире. У долини Штире евидентирано је 6 троскишта. Као у случају Бохорине и Крупња и оловна руда у Зајачи била је среброносна. Средњовековни рудари су добро познавали технику одвајања сребра из ових оловних руда. У дубровачким изворима се више пута помиње „*arzenti che si fano in Saezia*“.⁸²² Недалеко од Борине и Зајаче налази се још једна група рударских радова на Костајнику (кота 748) и испод Малог Ципа, а у горњем току Ципљанске реке и два троскишта. Тешко је рећи ком рударском центру су више гравитирали ови рудокопи око Костајника пошто се засебни рудник тог имена не помиње у изворима, али на основу споменутих троскишта видимо да је руда топљена у непосредној близини. То је свакако било економичније од њеног превоза до

---

⁸¹⁸ А. Handžić, *Dva popisa Zvorničkog sandžaka*, 94; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 3; V. Simić, *Rudarstvo u Podrinju*, 3-5; А. Handžić, *Tuzla*, 246; М. Спремић, *Крупањ и Рађевина у средњем веку*, 60; С. Мишић, *Корпићење унутрашњих вода*, 133; А. Узелац, *Прилози за Лексикон градова и тргова*, 184-185; ТК25, *Zvornik 477-2-3*.

⁸¹⁹ *Kanuni i kanu-name*, 119; D. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 25; ТК25, *Zvornik 477-2-3*.

⁸²⁰ С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Којић - Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 95; А. Узелац, *Прилози за Лексикон градова и тргова*, 183-185.

⁸²¹ V. Simić, *Rudarstvo u Podrinju*, 3-5; М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 17-18; Н. Мићић, *Борина*, 49-50, 65-66; ТК25, *Zvornik 477-1-2*, *Zvornik 477-2-1*; За локалитет код Васића (Јазића) упореди: М. Vasiljević, *Arheološka rekoznisciranja Podrinja (I)*, 163-165.

⁸²² Поред олова и сребра у овом делу Подриња има богатих налазишта антимоана. Ова руда се не помиње у изворима, али је сигурно била позната средњовековним рударима - М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 26, нап. 113.

Бохорине или Зајаче (7-8 km). Дефтер из 1533. године помиње само село Костајник у нахији Рађевини без рударске активности.⁸²³

Пре горе поменутих рудника у изворима се 1312. године јавља рудник Трешњица (данас Д. Трешњица). Дубровчани су се изгледа кратко задржали у овом месту пошто се рудник у каснијем периоду не помиње. При ушћу потока Скакавац, код места Перило, видљиви су улази у рударска окна, као и на локалитету Рудачка коса. Потом на локалитету Кућиште или Вигњиште на западним обронцима Вучјака, вероватно у долини Вучјачког потока, пронађени су остаци згуре, троске и темељи неких зграда. Највероватније да су на том месту биле средњовековне топионице. Мање од километра јужније од ових топионица у шумовитим брдима наилазимо на топоним Угљарице.⁸²⁴

Рударство на простору од Љубовије до Бајине Баште је најмање познато, јер се не јавља чак ни у писаним изворима. Знамо само на основу налаза остатака старог рударства записаних у литератури и топонимије да је и овај крај имао руднике. На простору Торничке Бобије источно од коте 1272 m откривено је неколико старих поткопа за које се претпоставља да су из времена Деспотовине. Поред поменутих рудокопа остаци старих јама су пронађени и на простору Радља, Рујевца, Постења и око града Сокола. У Радљу је рударске рупе на месту званом Рупача засула током времена река Радаљ. У близини је и локалитет Златарица. То нам говори да је рударска активност у овом делу Подриња захватала далеко шири простор. У недостатку релевантих података не можемо до краја реконструисати рударску активност, па ће будућа истраживања овог простора захтевати детаљна реконгносцирања, али и сондажна ископавања.⁸²⁵

Посао рудара био је веома тежак и носио је бројне опасности. Одрони у окнима и отровни гасови могли су бити смртоносни за рударе. Међутим, подрињски рудари су били веома успешни у свом послу, а њихово знање и умеће је било познато и изван Балканског полуострва. Краљ Алфонсо V је 1452. године покушао преко Дубровчана да пронађе добре стручњаке из крајева *Bosine aut Strebernize* који су вични трагању за среброносним жилама.⁸²⁶ Према сачуваним изворима у Сребреници, а вероватно и у осталим подрињским рудницама, било је разлике у обављању рударских послова у односу на Ново Брдо и неке друге руднике. Удружени власници јама (гварици) су у Новом Брду продавали руду влатурцима за топљење, док је у Сребреници било гварика који су у својој режији топили руду.⁸²⁷

Сложеност и важност рударског пословања у средњовековној Србији и Босни су условили његово законско регулисање. Утврђено је да познати закон деспота Стефана Лазаревића за Ново Брдо није важио у Сребреници, али јесте у неким другим рудницама. Тачније, рударско право већих рудника је преузимамо и прилагођавано мањим рудницама. О рударском праву у Сребреници знамо само на основу османских извора. Пре тога имамо 1424. године помен „*alo sachon, zoe alo rason de Srebeniza*“ и 1445. године дубровачки посланици код деспота су се позивали на сребренички закон. Ово се, како је утврдио М.

---

⁸²³ А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 155; V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, 156; Isti, *Rudarstvo u Podrinju*, 3-5; М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта*, 149; М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 32-33; ТК25, *Zvornik 477-1-2*, *Zvornik 477-2-1*; Из друге половине 15. века имамо помен неколико неубицираних подрињских рудника (Поп, Караман и Козија Глава), па се можда неки од њих односи на Костајник – А. Handžić, *Rudnici u Bosni*, 31.

⁸²⁴ М. Динић, *За историју рударства I*, 46; V. Simić, *Rudarstvo u Podrinju*, 3-5; М. Васиљевић, *Arheološka rekognisciranja u Podrinju (II)*, 224; ТК25, *Zvornik 477-1-4*.

⁸²⁵ V. Simić, *Rudarstvo u Podrinju*, 3-5; М. Васиљевић, *Arheološka rekognisciranja u Podrinju (II)*, 222; М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 18.

⁸²⁶ Напуљски краљ је поменуте стручњаке тражио преко трговца Матка Цидиловића који је дуже време живео и радио у Сребреници, али и у Крупњу: Е. Kurtović – А. Ресо, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne 2*, 551; М. Динић, *За историју рударства I*, 26; М. Спремић, *Крупњак и Рађевина*, 63; Д. Ковачевић-Кojiћ, *Средњовековна Сребреница*, 29.

⁸²⁷ В. Đurđev, *Da li je poznati rudarski zakon despota Stefana važio i za Srebrenicu?*, Radovi sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije po početak XX vijeka, Zenica 1999, 216; Д. Ковачевић-Кojiћ, *Средњовековна Сребреница*, 28-32.

Динић, вероватно не односи на неки кодификовани зборник, већ на одредбе које је владар прописивао за Дубровчане у Сребреници.⁸²⁸ Пре доношења посебних закона рударски и остали послови у градовима били су регулисани према правилима обичајног права. На неписано обичајно право се можда односи термин *uzansa*, чије право значење још увек није познато. У Сребреници је 1423. године састављен уговор о купопродаји куће једног Дубровчанина уз гаранције „*segondo la usanza de Srebruniza*“, војводе Богдана, кнеза Добрушка и пургара.⁸²⁹

Политика османске администрације била је да у највећој мери искористи затечене законске регулативе након заузимања одређене територије. Тако су остали сачувани турски закони рудника Сребренице, Саса и Црнче из 1488. године који представљају турска издања старијих закона ових рудника, као и Стари саски закон. Уз турски канун за Сребреницу (1488) стоји да га је прогласио „војвода Ковач“, а уз канун за рудник Сасе (1488) наводи се „Ковачогли“ (тј. син Ковача - Ковачевић). Свакако је овде реч о старом закону који је важио пре турског освајања Сребренице, а у науци је устаљено мишљење да је стари закон из времена Деспотовине потврдио неко из породице Ковачевић (Дињичић), јер су они наводно држали Сребреницу пре турског освајања.⁸³⁰ Међутим, иако је краљ Томаш заузео Сребреницу и друге подрињске градове 1458. године, након смрти деспота Лазара, у писму упућеном сплитском посланику у Милано изричито се наводи да је четири града предао Ковачевићима, али је Сребреницу задржао за себе. Турци су Сребреницу заузели највероватније у првој половини 1459. године, а мало је вероватно да је Твртко Ковачевић дошао у посед Сребренице у тако кратком периоду.⁸³¹ Једини члан породице Ковачевић (Дињичић) које је према расположивим изворима имао неку власт у Сребреници био је Петар Ковачевић. Он је у периоду 1443-1444. године био у служби деспота Ђурђа и изгледа је у његово име за кратко време управљао Сребреницом. То је било време када је Сребреница током 1444. године неколико пута мењала господаре. Турци су је заузели још током првог пада Деспотовине, а потом је овај рудник заузео Петар Ковачевић у име деспота за време Дуге војне. Након повлачења угарске војске назад у Угарску османски одреди су поново заузели Сребреницу, а за мање од два месеца касније град је заузео босански краљ. Сматрамо да је војвода Петар Ковачевић за време своје кратке управе над Сребреницом потврдио ранији закон, вероватно из времена деспота Стефана, који ће Турци потом преузети.⁸³² Друга могућност је да поменути војвода Ковач у турском тексту закона рудника Сребренице није члан породице Ковачевић/Дињичић већ представник деспотове управе – власти Сребренице. Међутим, иако би се име војводе као управника власти и града Сребренице морало наћи на тако важном документу, не можемо објаснити зашто турски препис тог закона не би поменуо име деспота или босанског краља.⁸³³

⁸²⁸ М. Динић, *За историју рударства* I, 99; В. Ђурђев, *Da li je poznati rudarski zakon despota Stefana važio i za Srebrenicu?*, 211-217; С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Којић - Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 86; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 128-129;

⁸²⁹ Поменути термин се често јавља и у турским изворима у вези са градовима на Балкану - М. Динић, *За историју рударства* I, 16, нап. 64; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 129.

⁸³⁰ F. Spaho, *Turski rudarski zakoni*, 172-194; N. Beldiceanu, *Les actes* II, 210-215; В. Ђурђев, *Da li je poznati rudarski zakon despota Stefana važio i za Srebrenicu?*, 213; С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Којић - Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 144; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 35; Утврђено да су османске власти затечене законске прописе на освојеним територијама прилагођавале својим интересима и потребама – Е. Миљковић – А. Крстић, *Трагови српског средњовековног права у раним османским канунима и кануннамама*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, Београд 2009, 301-319.

⁸³¹ У писму се помиње да је краљ за себе задржао Сребреницу и два града, али је један од њих можда био Зворник, а други према претпоставци М. Динића Теочак - В. Макушев, *Историјски споменици Јужних Словена и околних народа* II, Београд 1882, 204-205; М. Динић, *За историју рударства* I, 84-85; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 517; А. Јаковљевић, *Између османског и угарског крајишита*, 243-247.

⁸³² Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 52-54, 141, 202; М. Максимовић, *Срби и „Дуга војна“*, 66, нап. 80; Детаљније у поглављу о политичкој историји Средњег Подриња.

⁸³³ Према изворима по имену знамо за следеће војводе у Сребреници: Богдан, Радич, Радослав, Брајан и Милош. Поред војне власти војводе су обављале и неке цивилне послове - М. Динић, *За историју рударства* I, 93; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 125.

Раније смо поменули да је Сребреница као већи рударски и урбани центар бацила у сенку рудник Сасе или могућност да га је потпуно припојила у административном и привредном погледу. Из турских извора се јасно изводи закључак да су Сребреница и Сасе два одвојена рудника, а као доказ да је Сасе задржало извесну посебност и пре турског освајања јесте засебни закон за овај рудник. Касније (1585) ова два рудника ће чинити једно управно-финансијско подручје (еманет) које је издато у закуп за 5.088.634 акче на шест година.⁸³⁴

Рударска насеља су често била погодно место за ковнице новца. Ковница у Сребреници је радила још у 14. веку и била је активна у првој половини 15. века, а претпоставља се да је примерак новца који носи имена деспота Ђурђа и краља Томаша кован управо у овом месту. Након турског освајања ковница је наставила са радом, те је 1519. године њен приход био 400.000 акчи. У наредном периоду рад ковнице је опао са девалвацијом османске монете. Како је показао Н. Филиповић сребреничка ковница је издавана у закуп од стране османских власти попут ковнице у Новом Брду.⁸³⁵

Улога Дубровчана није била велика само у трговини, као што ћемо објаснити у наредном поглављу, већ је била запажена и у рударству. Они су организовали и финансирали рударску производњу. Неизвесност и ризик организовања рударских послова најбоље осликава у свом тестаменту Стипка Серголовић (1434) када каже за своје делове јама у Сребреници „*voglio che se Dio, concedera e valerano alguna cosa*“.⁸³⁶

---

⁸³⁴ N. Beldiceanu, *Les actes* II, 210-215; N. Filipović, *Rudnici i kovnice novca*, 249-251; С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Којић - Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 86; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 34-35; К. Вашић, *Zvornički sandžak*, 278.

⁸³⁵ А. Handžić, *Rudarstvo u Bosni*, 29; N. Filipović, *Rudnici i kovnice novca*, 251; В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, 193; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 39-42.

⁸³⁶ А. Веселиновић – Д. Лечменица, *Србија у дубровачким тестаментима*, 150; С. Ћирковић, *Дубровчани као предузетници у рударству Србије и Босне*, 124-125; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 33-34.

Трговина

Као и у осталим крајевима средњовековне Србије и Босне главни носиоци трговине на свим важнијим трговима били су Дубровчани. Убрзо након успона рударства у овом крају они су се укључили у трговину користећи свој капитал, пословне везе и велико искуство. На тај начин су допринели развоју насеља Средњег Подриња и њиховом повезивању са осталим урбаним центрима. То потврђује и податак да су из Дубровника послати гласници 1381. године у Сребреницу, Црнчу и Сремску Митровицу. Дакле, трговци поменутих места су били у сталним пословним везама. Поред Дубровчана, трговином су се бавили и домаћи људи, али у мањем обиму. Такође, домаћи трговци су тежили да придобију дубровачко грађанство што им је пружало додатне пословне могућности. За Дубровчане важнија места су имала своје сталне конзуле који су деловали као старешине дубровачке насеобине. Такође, они су били посредници између домаћих власти и Дубровчана, преносили су наређења владе и решавали су заједно са двојицом судија све међусобне спорове дубровачких грађана. Године 1398. исти конзул је обављао дужност у Поткушлату и Сребреници.⁸³⁷

Дубровчани су врло брзо препознали економски потенцијал зараде у Сребреници и осталим рудницама Средњег Подриња, па су се укључили у трговину металима, најчешће сребром. Поред тога што су поседовали далеко већи капитал од домаћих људи, Дубровчани су врло често формирали трговачка друштва. Главни мотив за удруживање трговаца била је, како показују извори, трговина сребром због његове високе вредности. На тај начин су трговци располагали далеко већим капиталом, који су могли да уложе и остваре веће приходе, али и да рашире своју пословну мрежу на више привредних центара. Тако је један члан друштва обично остајао у Дубровнику, док су остали чланови боравили у различитим местима ради обављања посла или су то чинили преко заступника (прокуратора) или фактора (помоћника).⁸³⁸

Једно такво трговачко друштво основала су браћа Јаков и Николина Цријевић са Дамњаном Ђурђевићем. Ово друштво је имало две стране које су делиле имовину од 1400 дуката на пола. Једна половина је припадала браћи Цријевић, а друга Дамњану. Имовина друштва се састојала и од „баштина и поседа“ које су купили у Сребреници за 300 дуката. Поменути Дамњан Ђурђевић је у Србији био познат као Жуњевић и Шаиновић. Своје послове започео у Приштини, Новом Брду и Руднику. Потом је ступио у службу деспота Ђурђа као дипломата, а као поверљиви човек српског двора наставио је да обавља дипломатске мисије и за деспота Лазара Бранковића. Као члан поменутог трговачког друштва обављао је послове у Подрињу.⁸³⁹ Колико су трговачка друштва у Средњем Подрињу била бројна најбоље се може видети из одлука Малог већа где су парничне стране често означене као ортаци (*socium*). Као у случају поменуте браће Цријевић често су у заједнички трговали рођаци. У Крупњу су 1450. године трговачке послове водила браћа Милутин и Мароје Новаковић. Старијег Милутина само годину дана раније налазимо као тужену страну у једном спору за који треба судити „*in Srbrniza aut Zrnza*“, а три године касније опет као тужену страну у Сребреници. То показује да су њихови послови били раширени на цело Средње Подриње. Сребреница је у сваком погледу била урбани и економски центар целог Средњег Подриња тако да се тешко може наћи дубровачки трговац

⁸³⁷ М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I*, 181; Исти, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 688-706; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 159-199, 238-240; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 72.

⁸³⁸ Целокупно пословање трговачког друштва је било заједничко, а чланови друштва су међусобно делили евентуалну добит или штету на једнаке делове. Често су заједно трговали и чланови једне породице - Д. Ковачевић, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 65-75; Иста, *Средњовековна Сребреница*, 43-45.

⁸³⁹ Успомену на овог трговца и дипломату у Подрињу можда чувају топоними Дамњанова башча и Шаиновац у Радљу и Шаиновац у селу Коренити. Међутим, треба истаћи да друга могућа етимологија везује ова места за турску реч *Şahin* (тур. Соко) – М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 24-25; ТК25, *Zvornik 477-1-2*.

који је живео и/или радио у неком од мањих подрињских рудника и тргова, а да није имао пословне везе у Сребреници.⁸⁴⁰

Пре оснивања сваког трговачког друштва било је важно да се уговорене стране тачно договоре око својих права и обавеза како би се спречиле касније несугласице. Тако је Влахуша Јунаковић, један од познатијих трговаца у Црнчи, основао 1442. године друштво са Николом Паскојевићем у вредности од 452 дуката како би трговали „*in Zrnza et alliis locis partium Sclauonie*“. Уговор је поништен да би истог дана састављен нови са изменом да је Никола преузео на себе да са уложеним новцем тргује у Црнчи и другим местима у Србији. Такође се обавезао да ће становати са Влахушом у његовој кући у Црнчи. Кућу у Црнчи имао је и један од богатијих дубровачких трговаца италијанског порекла Иван Албертов (*Goan de Alberto*). Он у Подрињу није пословао само у Црнчи, већ и у Сребреници, Зајачи и Бохорини. Било је и трговаца који су стално настањени у неким другим местима Србије и Босне, али су често долазили и пословали у Средњем Подрињу. Тако је Радивој Вукчић Жужорина, стално настањен у Трепчи, саставио свој тестамент у кући поменутог Ивана Албертова у Црнчи.⁸⁴¹

Сама трговина на релацији Дубровник – Србија/Босна је била караванског типа. О обиму те трговине најбоље сведочи чињеница да је само један караван 1435. године превозио 530 kg сребра из Сребренице у Дубровник. Најмање десет таквих каравана је само из Сребренице стизало у Дубровник током године. Године 1444. помиње се 48 литара (15,7 kg) *argenti fini*, што је био само један део сребра које је војвода Стефан Вукчић Косача отуђио на путу из Сребренице ка Дубровнику. Потом је 1448. године војвода Стефан отуђио још 20 литара сребра (6,5 kg) од једног другог каравана из Сребренице. Иако је ово био само део сребра који је караван превозио, можемо закључити да је било и мањих каравана на путу за Дубровник. Највећи део тог сребра је од Дубровника преко мора стизао до италијанских градова. Горе помешто трговачко друштво браће Цријевић и Дамњана Ђурђевића је пласирало сребро из рудника Средњег Подриња за жито у Апулији средином 15. века. Имамо још раније податке да је сребро из Средњег Подриња стизало до Италије. Трговац из Црнче Богдан Прибојевић Округли продао је 1371. године сребро једном млетачком трговцу. Исти трговац је две године касније (1373) између осталог имао у Сребреници депоновано 47 литара и 5 унци сребра (15,5 kg). О обимном извозу сребра из Сребренице у Венецију говори и трговачка књига браће Кабужић. У њиховом трговачком пословању јасно је раздвојено *argento de Srebreniza*, од сребра другог порекла.⁸⁴²

Поред сребра из Сребренице и других рудника Средњег Подриња (Сасе, Црнча итд.) је извожено и олово. Трговина овим металом се ретко помиње у изворима, па је могуће да су је, због ниже вредности, Дубровчани препустили домаћим људима. Знамо да се у Сребреници поред сребра добијало и олово (тврдо олово). Са друге стране Дубровчани су своје потребе за овим металом могли да задовоље у руднику Олово где је овај метал био далеко бољег квалитета. Интересантан је податак који говори о превозу олова из рудника Олово у Сребреницу и указује на пословне везе између ових рударских центара. Млетачки трговци Јакоп и Занин де Белтраме, који су били удружени са дубровачким трговцем Петром Примовићем, послали су 1422. године из Олова у Сребреницу олово у вредности од 167 литара сребра. Сребреница је у то време била у власти деспота Стефана, који је олово одузео од млетачких поданика, јер је тада био у рату са Венецијом око градова у Зети.⁸⁴³ Изгледа да је трговина оловом из Сребренице постала распрострањенија тек од краја 15. и почетка 16. века, јер су Турци ограничили извоз сребра. Тада имамо чешће помене превоза олова и

⁸⁴⁰ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 555, 559, 583; М. Спремић, *Крупањ и Рађевина у средњем веку*, 61-62; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 42-57, 196.

⁸⁴¹ Р. Ђук, *Пословање Дубровчана у Подрињу*, 168-169, 172-175; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 187.

⁸⁴² Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге браће Кабужић*, 14, 34-36, 44, 73-76; Е. Kurtović – А. Ресо, *Izvori za historiju srednjovekovne Bosne* 1, 429; 2, 488; Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta)* 1, 31; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 688-689; М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 28; Исти, *Црнча у средњем веку*, 83; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 36, 45-46.

⁸⁴³ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 21.

оловне глеђи (*terra gletta*) из Сребренице ка Дубровнику. Превоз робе је и тада био преко караванске станице Љубсково.⁸⁴⁴ Глета, или оловна глеђ, била је још један извозни артикал рударства у Средњем Подрињу. Реч је о оксидној оловној руди која се у изворима назива *gletta* или *terra gletta*, и настаје као узгредни производ обраде среброносне оловне и сребрне руде. Глета се користила за прављење лекова и у козметици, а њеном даљом прерадом могло се добити заостало сребро. Тако се у рударским местима Средњег Подриња среће назив „глетвиште“ за старе рударске радове.⁸⁴⁵

Дубровчани нису своје производе нудили домаћем становништву само на трговима, већ су са јачањем дубровачких колонија и са њиховим, готово сталним, боравком у тим местима отварали и радње (*botege*) за продају робе. Те радње су биле вероватно концентрисане око градског трга, а у Сребреници се помиње и трговачка улица (*via di merchado*) која је водила ка тргу. У тим радњама је продавана различита роба широке потрошње - прехрамбени и други производи. Који производи су продавани на овим трговима најбоље можемо видети на основу турских закона о царини у Сребреници и другим рударским центрима Средњег Подриња. Реч је старим законима које су Турци преузели након освајања овог простора. Ти извори садрже одредбе о висини дажбина на различиту увезену или извезену робу. На трговима је продавана следећа роба: житарице, вино, месо, риба, со, маслиново уље, восак, пиринач, репа, јаја, мед, хлеб, лук, купус, ораси, вуна, ланено платно, мошт (шира), даске, дрво за огрев итд. Знамо да је Сребреница имала свој пазарни дан (*dies foris*), а сам топоним Панађуриште у предграђу Сребренице сведочи да се одржавање панађура у овом месту усталило. У једном писму 1417. године помиње се да су трговци продавали рударима жито, вино, месо и друге производе. Према „старом закону“ забележеном након турског освајања није се узимала царина на намирнице „*donete izvana u varoš za jelo i pilo*“, а које нису продаване на тргу у Сребреници.⁸⁴⁶ Прехрамбени производи су до Сребренице и Саса стизали са десне обале Дрине, али и из удаљенијих крајева. Године 1443. у Фочи су украдени товари са рибом „*in zelatina*“ која је требала да стигне у Сребреницу. Продавано је оружје и ратна опрема. Трговцу Радоју Милковићу је код Високог украден један од четири мача које је носио на продају у Сребреницу (1424). Поред тога постојала је и локална производња оружја.⁸⁴⁷

Восак није само продаван на трговима већ је био и предмет извоза. Тако су Дубровчани поред метала из Средњег Подриња извозили и восак. У тестаменту (1403) трговца Томка Брзичића стоји да је послао у Дубровник поред сребра и 2400 литара воска (око 785 kg) и још око 800 литара (око 262 kg) по Веселку Бабчићу. Паскоју Маротићу је 1444. године у Сребреници украдено 900 литара (око 295 kg) воска. Трговина воском није престала ни са доласком Турака. Почетком 16. века у Дубровник су из Сребренице стизали восак и коже. У Сребреници и Црнци се помињу свећари, што нам говори да је у овим местима постојала и прерађивачка делатност.⁸⁴⁸

---

⁸⁴⁴ Е. Kurtović – А. Ресо, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* 3, 1042-1043, 1072; Олово из Сребренице разликовало се од меког олова која је било бољег квалитета и нешто скупље, а вадило се у руднику Олово – В. Нграбак, *Dovoz bosanskog olova u Dubrovnik 1463-1520. godine*, *Hercegovina* 5 (1986), 31-32; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 14.

⁸⁴⁵ Постоје две етимологије за глету. По немачкој речи *Glätte* по којој је оксидна оловна руда названа глетва; док би *terra gletta* из Дубровачких извора могло бити од италијанске речи *ghettare*, тј. отопљена земља – Г. Томовић, *Средњи век*, 55-56; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 72-73; С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Којић - Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 76-77.

⁸⁴⁶ Према Старом саском закону царина се у Сребреници није узимала ни од ствари намењених рударској опреми. У турском издању овог Старог саског закона забележеног за време султана Сулејмана I (1520-1566) наводи се место *Sirenica*, али је вероватно искварено име Сребренице - Ф. Спахо, *Turski rudarski zakoni*, 193; *Kanuni i kanu-name*, 123-124; N. Beldiceanu, *Les actes* II, 210-215; М. Динић, *За историју рударства I*, 66; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 48, 57-58.

⁸⁴⁷ Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 1, 346; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 59-61.

⁸⁴⁸ Е. Kurtović – А. Ресо, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* 3, 1066; Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 1, 708; Поменути тестамент је састављен 30. септембра 1403. године у Сребреници, а регистрован је 9. јануара 1403. године у Дубровнику - С. Ћирковић, Р. Ћук, А. Веселиновић, *Србија у дубровачким*

Трговина металима и рударство су покренули урбанизацију насеља у Средњем Подрињу, а са урбанизацијом у тим насељима се јавила потреба за различитом увозном робом. То је отворило нове могућности за дубровачке трговце, који су домаћим људима нудили најчешће тканине којих није било у локалној производњи. Углавном се радило о италијанским тканинама које су биле посебно цењене. Године 1419. у селу Милошевић код Сребренице људи Драгише Дињичића су одузели један товар сукна у вредности од 15 литара сребра (4,9 kg), а 1432. године на путу за Сребреницу је опљачкана нека роба међу којом је било и финог сукна. Године 1445. десила се хаварија 5 товара тканина у Босни које су путовале из Дубровника према Средњем Подрињу. Поред тканина продаване су и животињске коже, па чак и оне од веверице.⁸⁴⁹

Поред Дубровчана у трговину су били укључени и домаћи људи који су често од Дубровчана узимали зајмове који су достигали износе од неколико стотина дуката. Сребреница се заједно са осталим великим рударским центрима ретко помиње у књигама задужења управо због значајне дубровачке колоније у овом великом руднику. Домаћим људима је било лакше да за своје послове узимају кредите код Дубровчана настањених у Сребреници него да одлазе до Дубровника. Ово је важило и за сва места Средњег Подриња чији становници су лако могли да ступе у контакт са кредиторима у Сребреници или неком другом већем руднику. Кредитори би водили прецизну евиденцију својих дужника, а једна таква књига дужника (*liber debitorum*) је украдена у Сребреници 1447. године. Међутим, било је случајева да се нека од тих мањих места јављају у књигама задужења, па је тако у августу 1477. године регистровано задужење Радивоја Микојевића из Грабовице код Сребренице и Радашина Брајновића из Саса од 170 дуката.⁸⁵⁰

Важан сегмент средњовековне трговине и организације привредног живота на овом простору биле су царине. За владаре царине су биле велики извор прихода који су често издавали у закуп појединцима или удруженим трговцима. Најчешћи закупци царина били су Дубровчани. Закупом царине били су обухваћени сви извори прихода владара: проценат од руде, приход од ковнице и пијачне таксе. Давањем царине у закуп владар је унапред добијао износ годишње закупнине или у ратама. У средњем веку царина се није плаћала приликом преласка границе већ у месту продаје робе, па су тако сви већи градови и тргови имали своју царину. Царина је у Сребреници као и осталим местима износила 1/10 од вредности робе. Конкретно за Сребреницу имамо пример да је царина плаћана у роби, а не у новцу. На овај начин цариници су заобишли проблем инфлације царина, јер са растом вредности робе расте и вредност царине. Године 1424. Дубровчанин Марин Држић жалио се влади на поступке сребреничких цариника Николе и Ивка Сараке, такође Дубровчана. Они су Марину, на име царине узели 1/10 тканина које је купио у Подвисоком, а Марин се жалио јер се раније није узимала царина за тканине купљене у Босни и продаване у Сребреници која је тада била у Србији.⁸⁵¹

Царина у Сребреници издавана је у закуп још у првој половини 14. века. Влада је више пута писала својим грађанима „*gabelotis in Srebernica*“, али ти подаци не нуде информације о висини царине. Углавном се дубровачка влада трудила да преко цариника спречи све „новине“ које су се ишле на штету њених трговаца. Дубровчанин Драгоје Бевењутић је држао царину у Сребреници до 1389. године када је намирио своја дуговања према краљу Твртку. Не знамо колики је био цео износ царине тада, али је последња рата била 100 литара сребра (32,7 kg). Исте године краљ Твртко је Дубровчанима Драгоју

тестаментима, 15; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 82; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 47, 65.

⁸⁴⁹ Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 1, 160, 186, 486; М. Спремић, *Јадар*, 28; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 47.

⁸⁵⁰ Е. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* I/1, 425; Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 2, 788; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 49.

⁸⁵¹ Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 1, 348; А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1-2 (1984), 10; С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 91; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 16.

Гучетићу и Новаку Маћедолу издао царину Сребренице и Понора на две године. Износ царине био је 425 литара сребра годишње (139,4 kg).⁸⁵² Јасно је из извора да су Сребреница и Понор груписани у једну царину (*gabelle de Srebernica et Ponor*). Понор се налазио у близини Сребренице, али се његова ближа локација не може са сигурношћу одредити. На путу који је водио ка Сребреници код Поджепља (Видети поглавље: *Саобраћај*) постоји локалитет и извор Понор, што је свакако могућа локација овог места. Висина царине у Сребреници порасла је на 3100 литара (1016,4 kg) сребра годише до 1417. године, када је деспот Стефан издао царину Марину Градићу, Бенку Гундулићу и Јакши Водопији.⁸⁵³

Царину у Крупњу држала су браћа Тома и Богдан 1447. године када је покренут неки спор против њих. У Црнци се 1440. године помиње Љубиша цариник (*Liubissam gabelloto*), а можда је реч о Љубиши Владојевићу званом Брада који је био један од угледнијих дубровачких трговаца у овом месту и уједно кнез Црнце. О локацији царине у Црнци можда сведочи локалитет Догање (итал. *dogana* - царина). Да закупац царине може бити и кнез тог места да се види на примеру Зајаче, где је кнез Жуњ Челубовић био и један од закупаца царине. Кнез Жуњ је 1446. године закупио царину у Зајачи заједно са Јаковом Цријевићем. Царину у Бохорини држао је Дубровчанин „*Milan Cherra gabellotto*“ против кога је 1445. године вођен неки спор.⁸⁵⁴

Пошто велика рударска насеља попут Сребренице нису могла да подмире све потребе за намирницама била су упућена на околину. Тако су домаћи људи 1417. године били ослобођени плаћања царина на прехрамбену робу. Ова одредба је остала забележена и у турским канунима током 16. века и важила је за прехрамбене производе и рударску опрему који се нису продавали на тргу, већ су били за личну употребу.⁸⁵⁵ Главни извозни артикал са ових простор било је сребро па су се владари увек трудили да оно буде оцарињено. Босански краљ Твртко II је 1428. године увео систем болања сребра. Сребро је печачено, тј. болано, што је био знак да је за њега плаћена царина. Ова пракса наплате царине се односила и на сребро које је из Србије, преко Босне, ишло у Дубровник. Свакако су Дубровчани протествовали против ове мере, али је она остала на снази и у наредном периоду. Трговци су избегавали плаћање овог намета кријумчарењем сребра (понекад и фалсификовањем краљевог жига), или транзитом преко земље херцега Стефана како би избегли територије под контролом босанског краља.⁸⁵⁶

Поред горе наведених царина постојале су и провозне (транзитне) или мимоходне царине (*gabella di passo*). Таква царина постојала је код прелаза Дрине у месту Костијерево. Године 1414. трговци су се жалили на цариника који је заустављао караване на прелазу Дрине (*parezo dela Drina*) и наплаћивао 12 перпера по товару робе, а на том месту се раније није узимало више од 6 гроша (пола перпера). Неколико година касније цариници оптужени да су узимали више на царини код Костијерева су изјавили да та царина није доносила више од 10 литара сребра (око 3,29 kg) годишњег прихода. Истом приликом изјавили су да нису криви за нове царине, јер су их увели по деспотовом наређењу. Реч је о „новинама“ деспота Стефана на које се дубровачка влада жалила. На постојање царине указује и село Царина које се јавља у турским пописима као дербенд од 1530. године. Село се налази на путу од Дрине

---

⁸⁵² Ј. Тадић, *Писма и упутства* I, 330-333; М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике* I, 83; II, 555; Д. Јечменица, *Два писма краља Стефана Твртка I о дугу сребреничког цариника Драгоја Бенвенутића*, ГПБ 2, 55-60; М. Динић, *За историју рударства* I, 52-53, 64-65; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 15-16.

⁸⁵³ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I-1, 169-172; N. Lonza – Z. Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392*, 229; М. Динић, *За историју рударства* I, 53, 64-65; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 15-16, 20-21; ТК25, *Zvornik* 477-3-3.

⁸⁵⁴ А. Веселиновић, *Мало Веће о Србији*, 449, 491, 528; Г. Томовић, *Средњи век*, 56; М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 16-17, 29-30; Исти, *Крупна и Рађевина у средњем веку*, 64; Исти, *Црнча у средњем веку*, 83-84, 88.

⁸⁵⁵ *Капиви и капивате*, 123-124; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 191.

⁸⁵⁶ Болање сребра било је на снази и 1434. године - Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 127-129, 175; А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, 18-19;

према Ваљеву, тако да уколико је заиста на овом месту постојала нека царина у средњем веку, највероватније се радило о мимоходној царини.⁸⁵⁷

---

⁸⁵⁷ А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, 24-26; Г. Томовић, *Средњи век*, 56; Ф. Ц. Спахо, *Период турске власти*, 86; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 24.

Земљорадња и сточарство

Током средњег века већина становника је живела на селу и била је укључена у производњу хране. Аграрна производња у преиндустријском друштву је изискивала далеко више радне снаге. Према неким проценама преко 80-90% становника је живело на селу и било је ангажовано у производњи хране. Простор Средњег Подриња спада у област огранака Динарида испресецаних речним долинама. Како смо већ раније напоменули рељеф овог простора условљавао је и привредне делатности његових становника кроз историју. Довољно је да погледамо рељефну карту овог простора и да закључимо да су природни услови већег дела Средњег Подриња више погодвали сточарству него земљорадњи. Изузетак су уски жупни предели уз реке. Међутим, као и на другим географским просторима Балкана претежно земљорадничко и претежно сточарско становништво бавило се и једном и другом делатношћу. Тешки услови живота, гладне године, ратови, болести и друге пошести приморали су средњовековног човека да се прилагоди и прошири своју делатност бавећи се често земљорадњом и сточарством. Једна је била главна, а друга пратећа делатност.⁸⁵⁸ Уз то не смемо никако посматрати Средње Подриње као „изоловано острво“ у средњовековном друштву. Природно-географска ограничења у привредним делатностима једног географског простора могла су се надоместити у размени са другим еколошким зонама. Плодна подручја у долини Спрече, данашње Семберије, а вероватно и Мачве, могла су да пруже додатни прилив хране. Како је од раније истакнуто у литератури, управо ови простори ће се са делом Средњег Подриња наћи под истим административним оквирима. Зворнички санџак ће обухватити просторе са различитим привредним могућностима у 16. веку.⁸⁵⁹

Река Дрина и њене притоке су створиле покрај својих корита мање или веће алувијалне равни. То су уједно биле области са најплоднијим земљиштем, а близина реке је олакшавала наводњавање. Велики утицај на земљорађу имали су и климатски услови. Било да се радило о озимим или јарим усевима утицај временских прилика на њихов род зависио је и од географског положаја. У појасу умерено континенталне климе, где спада и простор Средњег Подриња, главна опасност за житарице су кишне зиме, хладна влажна пролећа и кишовита лета. Велика количина падавина у неколико узастопних година могла је драстично да смањи принос житарица. Временске прилике су утицале и на почетак сетве. Јесења сетва која је била крајем октобра и почетком новембра морала је да се одложи после сушног лета до првих киша како би земља омекшала, али ако би раније почео кишни период или први снег сетва је морала да се раније заврши, односно прекине. Пролећна сетва у континенталном делу Балкана могла је да се обави тек у периоду од марта до краја маја, након што се отопи снег и осуши расквашено земљиште.⁸⁶⁰

У средњем веку од житарица највише су се гајиле озима и јара пшеница, оvas, раж, јечам и просо. Ради бољег рода често је мешано семе пшенице и јечма чиме би се добила посебна биљна структура – „сумјесица“. Свака од ових житарица различито је реаговала на климатске промене и захтевала је различите врсте земљишта. Од наведених пољопривредних култура пшеница је била најосетљивија на климатске промене. Поред пшенице и винова лоза је захтевала посебне климатске услове, састав земљишта и додатну радну снагу. Садила се углавном на брдовитом терену на 200 до 300 метара надморске висине како би се заштитила од раног мрза који је карактеристичан за ниже пределе. На тај начин се подаци из извора о

---

⁸⁵⁸ С. Ћирковић, *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, 61-62; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 274; Д. Гавриловић, *Рељеф*, 178-191; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 34-35; Е. Милковић, *Everyday life in the sanjak of Smederevo during the first century of the Ottoman Administration: Urban vs. Rural*, 11-12.

⁸⁵⁹ Е. Милковић-Бојанић, *Подриње у првом веку турске власти*, 8; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 273-289.

⁸⁶⁰ Е. Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine*, 292; М. Благојевић, *Земљорадња*, 115-116, 120; Ј. Мргић, *Wine or Raki*, 615-617, 621-624.

производњи вина и узгоју пшенице и винове лозе могу повезати са климатским карактеристикама одређеног географског простора.⁸⁶¹

Треба напоменути да је и температура ваздуха битно утицала на род, како житарица тако и винове лозе. Ово је важно, као што смо напоменули у поглављу о клими Средњег Подриња, јер хронолошки оквири нашег истраживања улазе у климатски период постепеног општег захлађења. Температура ваздуха је уз падавине један од најважнијих фактора који утичу на раст вегетације. Од ње зависе све животне функције биљака и цео развој, од клијања до сазревања плода. Рађена су детаљна климатска истраживања на простору Западне Србије која су између осталог указала да је клима тог региона у котлинама и долинама погодна за гајење пољопривредних култура. Релјеф је такође утицао на пољопривредну производњу пошто су пољопривредне културе успевале на одговарајућој надморској висини, а давале су бољи род уколико је геолошки састав и квалитет земљишта био погодан. Међутим, са постепеним захлађењем смањивала се и надморска висина на којој су житарице успевале.⁸⁶²

Питање утицаја надморске висине на земљорадњу Средњег Подриња већ смо покренули у поглављу о селима. Дефтери из првих година османске власти пружају увид у то да су неки предели на већим надморским висинама обрађивани, иако је род у тим селима сигурно био мањи. Уз село Годемила (данас Горње и Доње Годомиле) и село Стара Гора наведено је по три хаса (*hassa*) њива према дефтеру из 1468/69. године. Реч је о тимариотској резерви, а у овом случају осликава властелинску резерву која је прихваћена и заведена у прве турске дефтере. Као што смо раније навели, реч је о њивама које су током позног средњег века обрађиване на обронцима планине Бокшанице, иако су се поменута села налазила на 950 до 1080 метара надморске висине.⁸⁶³ Обрадива површина у околини села Стара Гора морала је бити на потезу од Бабљака до овог села укључујући Живаљевско и Добро Поље. Ово потврђује и познији дефтер из 1604. године где су поред прихода од пшенице, мјешанице и зоби уз ова села наведени називи њива и мезри које су обрађиване. Овај простор иако на надморској висини од преко 900 m био је окружен високим врховима Бокшанице и Деветка што је створило микро климу која је уз погодан састав тла омогућила услове за земљорадњу.⁸⁶⁴

Још мање података од земљорадње имамо о виноградарству на простору Средњег Подриња. Знамо да су Дубровчани на тргу у Сребреници, између осталог, продавали и вино, а према већ поменутом кануну за Сребреницу (1488) стоји да становници овог места који сеју жито или гаје винограде подлежу плаћању десетине. Први дефтер Босанског санџака (1468/69) бележи винограде у нахијама Осат (села Даљегоста, Брезовица и Одрат) и Вратар (села Жеп, Татиница, Д. Врело, Стари Брод и Прибчил). У оквиру османског зеамета Кушлат 1476. године узгајана је винова лоза у селима Кушлат, Кравице, Подград, Д. Заложина и Бужине. У селу Подград убележен је један хаса винограда. Шири (непреврело вино) је чинила 14% прихода овог зеамета. Османски извори из прве половине 16. века бележе и винограде код Зворника покрај Дрине на површини мало већој од 20 хектара. У већ поменутом селу Стара Гора уписан је и ушур од шире што говори да је и овом селу узгајана

---

⁸⁶¹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 98-103; Ј. Мргић, *Wine or Raki*, 613-637; М. Штетић, *Виноградарство*, 40-42.

⁸⁶² М. Благојевић, *Земљорадња*, 84-87, 91-103; Ј. Мргић, *Wine or Raki*, 615-617, 621-624; Видети о климатским карактеристикама Западне Србије са изотермном картом тог региона – Љ. Ђирковић, *Климатске особине Западне Србије*, 114-128.

⁸⁶³ А. Алић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 74, 166; Д. Ковачевић-Кojić, *Privredni razvoj srednjovekovne bosanske države*, 117-118; Е. Миљковић-Бојанић, *Сеоска привреда у Смедеревском санџаку*, 119.

⁸⁶⁴ У селу Стара Гора баштине Бравча Лука и Двориште Ковачевића као и три парцеле њиве Смољац; у селу Подастрани биле су њиве Подложница, Ложница, Премовина, Прејаковићи, Орашница, Орсов Брестак и Младица, а било је и њива у месту звано Добро Поље које се налази источно од села Кутузери - *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* II, 559, 563-564; Љ. Гавриловић, *Клима*, 192-203.

винова лоза и поред велике надморске висине. Ушур је износио 30 медри тако да је укупна производња шире у овом селу била око 2460 литара годишње.⁸⁶⁵

Нешто више података из дефтера имамо за простор Азбуковице. Од пољопривредних култура највише прихода доносила је производња житарица као што су пшеница, јечам, раж, просо, зоб (овас) и сумјесица. Поменуте житарице коришћене су за људску исхрану, с тим да су јечам користили само најсиромашнији слојеви, а зоб су у исхрани користили само у крајњој невољи. Жито је прерађивано у млиновима. То су углавном били мали поточни млинови који су радили преко целе, или чешће током пола године. Скоро свако село на простору Азбуковице имало је макар један млин. Изузетак су села Дона и Кошље, али је реч о селима са малим бројем становника, па су она вероватно користила млинове околних села. То је велика разлика у односу на простор Осата и Вратара у Босанском санџаку где је 1468/69. године у Вратару пописано 6 млинова у 4 насеља, од тога један неисправан, а у нахији Осат није убележен ниједан млин. Међутим, овај дефтер бележи само млинове који су били део спахијске „*хаса земље*“, али не и тзв. рајинске млинове. У оквиру зеамета Кушлат (1476) уписани су млинови у 5 села. Од житарица, изузев зоби, се добијало брашно за хлеб, а од проса се правила нека врста каше. Од осталих култура треба издвојити конопљу, купус, лук, бостан и ситно поврће.⁸⁶⁶

На основу ових података из турских дефтера можемо утврдити и производњу на простору Азбуковице од 1530. до 1572. године. Уз свако насеље наведена је висина прихода (ушур) у турским акчама, а обрачун пореских давања је изнет за житарице у старој мери *лукно*, а за ширу у *медрима*. Први проблем са употребом ових података јесте што смо географски ограничени на простор Азбуковице, јер само за тај део Средњег Подриња имамо доступне изворе у континуитету. Треба имати на уму да подаци из дефтера представљају само житарице и друге производе који су опорезовани, али никако укупну годишњу производњу пописаног места. Дефтери нису бележили ни све изворе хране који су узгајани/коришћени од стране сеоског становништва. Већ је наглашено у литератури да је од тачности података из дефтера зависило функционисање османског војног система, тј. приходи спахија коњаника. Према једној претпоставци уписивана је просечна производња житарица у периоду од три године.⁸⁶⁷ Већ смо раније истакли проблеме са коришћењем старих мера. Лукно је стара мера коју су Турци преузели. Током друге половине 15. и 16. века тежина ове мере је варирала. У првој половини 15. века тежина једног лукна износила је 92,36 kg. Потом је ова мера скоро удвостручена у Смедеревском санџаку и износила је 179,592 kg и као таква је забележена у турским изворима из 1528/30, 1536, 1560. и 1574. године. Медра је кроишћена као мера за вино/ширу у турским дефтерима. Она је варирала од области до области. У Босанском санџаку једна медра износила је око 10,25 литара, а у Смедеревском санџаку била је око 56,5 литара.⁸⁶⁸

---

⁸⁶⁵ Како бисмо добили укупну производњу у једном месту количину шире морамо помножити са осам, пошто је за ушур узимана 1/8, а потом са 10,25 колико је литара износила једна медра у Босанском санџаку. У Смедеревском санџаку једна медра била је 56,5 литара. Опширније у даљем тексту - *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* II, 563-564; D. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 154; A. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 44, 163, 167-168; E. Миљковић-Бојанић, *Зеамет Кушлат*, 373; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 48, 64; Детаљније о виноградарству Северне Босне и околине Зворника видети – J. Мргић, *Северна Босна*, 294-297.

⁸⁶⁶ A. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 43-48, 163-168; M. Благојевић, *Земљорадња*, 98-103; Ф. Ц. Спахо, *Период турске власти*, 80; E. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 78-79, 89.

⁸⁶⁷ Из чисто економских разлога пописивачи су највероватније узимали просечни износ у току године – V. McGowan, *Food supply and taxation on the Middle Danube (1568-1579)*, *Archivum Ottomanicum* 1 (1969), 147; H. W. Lowry, *The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source for Social and Economic History*, 12-17; J. Мргић, *Северна Босна*, 282-283.

⁸⁶⁸ Од наведеног лукна у турским изворима разликује се лукно које је употребљавано за мерење на трговима; Ф. Ц. Спахо, *Период турске власти*, 80; Лукно и медра у Смедеревском санџаку детаљно су обрађени од стране Душанке Бојанић, а средњовековно лукно у радовима M. Благојевића – D. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 36, 41-42, 54-55, 86, 153, 170; *Лукно*, у: ЛССВ, 375-376 (M. Благојевић); M. Штетић, *Виноградарство*, 55-56.

Табела бр. 15 – Оквирна процена производње у селима на простору Азбуковице током 16. века

Пољопривредна производња на простору Азбуковице				
Година	1530	1536	1559	1572
Пшеница	729.143 kg	642.939 kg	211.200 kg	180.310 kg
Јечам	826.841 kg	416.653 kg	157.322 kg	161.633 kg
Раж	271.543 kg	242.808 kg	30.171 kg	47.412 kg
Просо	531.592 kg	201.143 kg	96.980 kg	98.416 kg
Зоб	807.446 kg	350.563 kg	40.947 kg	67.527 kg
Сумјешница	316.082 kg	412.343 kg	83.331 kg	33.045 kg
Шира	99.892 l	31.866 l	29.832 l	46.556 l
Свиње	2974	2074	2904	3192
Кошнице	1856 акчи	1242 акче	1793 акче	2219 акчи
Број домаћинства	567	392	318	389

Како бисмо добили адекватан оквир пољопривредне производње жита и вина на овом простору морамо пребацити поменуте мере у килограме и литре. Према одредбама смедеревских кануна утврђено је да је висина пореских давања житарица износила 1/8 укупног прихода, па морамо пописане приходе помножити са 8 како бисмо добили колико је житарица произведено у одређеном месту. Резултате овог прорачуна смо приказали путем табела и графикана (Табела бр.15). Поново морамо напоменути да је ова процена ограничена и не може се безрезервно прихватити. Османске власти су уписивале процењену, а не стварну, производњу житарица само пописаних друштвених категорија (иако је реч о најбројнијој популацији - раја), а изворима смо просторно ограничени на један део Средњег Подриња и свакако старе мере одликује непрецизност. Због свих ових недостатака са методолошке стране је боље, поред општег прегледа, посматрати и поједина насеља одвојено у временским оквирима које дозвољавају извори. Уз то морамо видети однос броја становника и њихове годишње потребе за храном са годишњом производњом исте, тј. да ли су села на посматраном простору могла да остваре неки производни вишак.⁸⁶⁹ Пионирски рад Б. МекГауана је поставио методолошке смернице у овој врсти истраживања процене производње на основу дефтера. Његов метод је коришћен од стране других аутора од којих треба издвојити Ненада Моачанина који је у неким сегментима прилагодио и допунио МекГауанов метод.⁸⁷⁰

Оно што се може одмах приметити јесте општи пад у производњи житарица током 16. века, а нарочито у периоду између 1536. и 1559. године. У том периоду од 23 године производња житарица је опала за 72%. Свакако, производња житарица уско је повезана са демографијом овог простора. Поред давања на име десетка и salarije једна петина произведеног жита се морала оставити као семе за наредну годину. Процене су да је за исхрану човека током године било потребно од 200 до 280 kg жита са површине од око пола хектара на једнопољном, односно једног хектара на двопољном систему, као и производња

⁸⁶⁹ Н. W. Lowry, *The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source for Social and Economic History*, 12-17; Ф. Ц. Спахо, *Период турске власти*, 80; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 78-89; Ј. Мрѓић, *Северна Босна*, 282-283.

⁸⁷⁰ Б. МекГауан је анализирао производњу и извршио поређење четири подунавска санџака (Сремског, Сегединског, Смедеревског и Ђулског) с краја 16. века. Један од недостатака овог рада је хронолошка вертикала, пошто је коришћен само по један дефтер из сваког санџака - В. McGowan, *Food supply and taxation on the Middle Danube (1568-1579)*, 139-196; Н. Моачанин је у свом раду о Славонији и Срему модификовао МекГауанов метод - Н. Моачанин, *Slavonija i Srijem u razdoblju Osmanske vladavine*, Slavonski Brod 2001, 157-163.

поврћа са 35-40 m².⁸⁷¹ Године 1530. села на простору Азбуковице произвела су укупно 4060 лукна пшенице (729.143 kg), 4604 лукна јечма (826.841 kg), 1512 лукна ражи (271.543 kg), 2960 лукна проса (531.592 kg), 4496 лукна зоби (807.446 kg) и 1760 лукна сумјешнице (316.082 kg). Дакле најзаступљеније су биле јечам, зоб и пшеница. У наредном попису (1536), само шест година касније производња житарица је била далеко мања: 3580 лукна пшенице (642.939 kg), 2320 лукна јечма (416.653 kg), 1352 лукна ражи (242.808kg), 1120 лукна проса (201.143 kg), 1952 лукна зоби (350.564 kg) и 2296 лукна сумјешнице (412.343 kg). Потом имамо драстичан пад у производњи житарица 1559. године када је произведено 1176 лукна пшенице (211.200 kg), 876 лукна јечма (157.322 kg), 168 лукна ражи (30.171kg), 540 лукна проса (96.980 kg), 228 лукна зоби (40.947kg) и 464 лукна сумјешнице (83.331kg). Дефтер из 1572. године бележи производњу 1004 лукна пшенице (180.310 kg), 900 лукна јечма (161.633 kg), 264 лукна ражи (47.412 kg), 548 лукна проса (98.416 kg), 376 лукна зоби (67.526 kg) и 184 лукна сумјешнице (33.045 kg) - видети табелу бр.15.⁸⁷²

Прво можемо приметити да је 1530. године по роду пшеница била иза јечма и зоби, да би 1536. године била доминантна житарица. Исто тако видљив је општи пад у производњи свих житарица осим сумјешнице између ова два пописа – пшеница 12%, јечам 50%, раж 10%, просо 63%, зоб 57%, а сумјешница је повећана за 24%. Затим у периоду од 1536. до 1559. године приметан је општи пад производње житарица који се може изразити у процентима: пшеница 68%, јечам 63%, раж 88%, просо 52%, зоб 89% и сумјешница 80%. Према попису из 1572. године производња житарица била је ралативно стабилна у односу на 1559. годину, али и даље веома ниска у односу на прву половину 16. века. Поменути пад у производњи жита није јединствен за простор Средњег Подриња, јер је потврђен и у другим крајевима балканског дела Османског царства. Са несташицом жита расле су и цене производа. Лукно жита коштало је 1476. године само 9 акчи, а 1560. године чак 56 акчи. Овај раст цена био је већи од инфлације, што објашњава несташицу и потражњу за овим производима. Иако простор Средњег Подриња, као и остатак Смедеревског санџака, у другој половини 16. века престаје да буде гранично подручје и поприште ратова имамо пад производње. Број становника се у селима на посматраном простору од 1536. до 1559. године смањило за 14%, а производња жита за 72%! То значи да овај пад у производњи није директно сразмеран паду броја становника, као и у осталим деловима Смедеревског санџака. Пре ће бити да је повезан са општим климатским променама које су наступиле у другој половини 16. века, као што је уочено на примеру Северне Босне.⁸⁷³ Климатске промене остале су спорадично забележене и у нашим летописима. Већ почетком века (1503) летописац бележи „**БИЈСТ ЗЛА ЗИМА**“ односно „**ЗИМА ЛЮТА И СИЉЖНА**“. После јаке зиме уследила је глад, а већ 1508/9. године летописац је записао „**БИЈСТ СОУША И ГЛАДЬ И ТОУГА**“. Јула месеца 1510. године снег је пао на планинама. Потом узастопно имамо помен суше за лето 1583. и 1584. године, као и кугу „**ПО ВСЕИ ЗЕМЛИ СРБСКОИ**“ 1584/85. године. Наредне, 1586. године на Васкрс је забележен велики снег. Иако се ове вести могу окарактерисати као спорадичне белешке, оне говоре о тенденцији климатских промена које су видљиве на далеко већем простору током друге половине 16. века.⁸⁷⁴

⁸⁷¹ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 89; J. Koder, *Land Use and Settlement*, 165; J. Мргић, *Северна Босна*, 275; Друге процене говоре о 300 kg жита у коју су укључени исхрана, сетва и порез, па се и та процена поклапа са горе изнетом – М. Pavlović, *Postclassical defterology: possibilities of socio-economic research in contemporary Ottoman studies*, Istraživanja 26 (2015), 77.

⁸⁷² Прорачуни производње житарица су урађени на основу преведених делова дефтера Смедеревског санџака. Дат је збир пореских давања свих села у лукнима помножен са 8 пошто су пореска давања износила 1/8 рода, а у загради је приказана укупна производња у килограмима - Ф. Џ. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 12-114; Упоредити прорачуне за 1530. годину са: Ф. Џ. Спахо, *Период турске власти*, 80.

⁸⁷³ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 84-87; J. Mrgić, *Wine or Raki*, 615-617, 621-624, 627-630.

⁸⁷⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 117, 259, 269; В. Нгабак, *Prethodna procena klimatskih perioda na Balkanu*, 20-36; V. Ducić, *Rekonstrukcija klimata u Srbiji*, 35-96, 125-136; С. Мишић, *Глад у средњовековним српским земљама*, 10-12; Подаци из летописа могу се делимично потврдити и путем већ поменутог Атласа сушних година. Овај атлас бележи благо сушне године на простору углавном северног дела

Сличан пад можемо уочити и за производњу слатког непревредног вина – шире. Према мишљењу неких аутора реч је о правом вину које је тако забележено у османским дефтерима. У сваком случају реч је о продукту винове лозе који се користио, не само за пиће, већ и за прављење пекмеца. Поред тога дефтери у скоро свим селима Азбуковице бележе и пристојбе на винску бурад. Према дефтеру из 1530. године у селима Азбуковице произведено је укупно 99.892 литара шире. Потом је производња опала за 70% према дефтеру из 1536. године (31.866 литара). Наредни попис бележи још већи пад 1559. године на 29.832 литара, а потом благи пораст на 46.556 литара у дефтеру из 1572. године. Као и у случају житарица, опадање производње шире, а самим тим и узгоја винове лозе може се повезати са климатским факторима.⁸⁷⁵

Иако се пад производње житарица и вина (шире) може поредити са падом производње у осталим крајевима овог дела Балкана, можемо изнети и неке уочене разлике које одвајају простор Азбуковице од других посматраних територија које су делиле исте или сличне климатске услове у овом периоду. Према попису из 1604. године у нахијама Босанског санџака доминантна пољопривредна култура била је сумјешница (*mahlut*), док је пшеница била на трећем месту.⁸⁷⁶ Мешање пшенице и јечма значило је већу отпорност на временске прилике и успешнију сетву, али ова пракса изгледа није примењивана у великој мери у овом делу Подриња током 16. века. На простору нахија Горње и Доње Тузле између 1548. и 1600. године уочен је пад у производњи пшенице и пораст у производњи јечма и крупника (озиме пшенице). У Азбуковици пшеница је била главна пољопривредна култура и крајем 16. века, док се крупник (тур. *каплуца*) изричито не помиње у дефтерима овог простора. У дефтеру 1530. године три главне житарице биле су јечам (24%), зоб (23%) и пшеница (21%), а сумјешница је чинила тек 9% прихода. У следећем дефтеру (1536) иако су се приходи од сумјешнице повећали она је чинила само 18% укупних прихода од житарица. Пшеница је била заступљена 28%, јечам 18% и зоб 15%. У наредним пописима проценат заступљености сумјешнице је опадао, као и приходи од ње, супротно ситуацији у Босанском санџаку или неким другим крајевима Смедеревског санџака.⁸⁷⁷ Према дефтеру из 1559. године пшеница је чинила 34% прихода, јечам 25%, просо 15%, сумјешница само 13%, а остале житарице 13%. Слична је ситуација и према дефтеру из 1572. године – пшеница 30%, јечам 27%, просо 16%, сумјешница 5% и остале 22%. Дакле и поред тога што су пшеница и јечам најзаступљенији сумјешница није много сејана на овом простору. Са друге стране производња шире је од средине до краја 16. века била у благом порасту (35%), али и даље није била ни 50% ушура из 1530. године. У погледу заступљености житарица простор Азбуковице био је далеко ближи простору земље Моравице него осталим крајевима Смедеревског, или пак Босанског санџака. Ове географске разлике у производњи жита и вина нам говоре да ће нека будућа истраживања морати да посвете више пажње микро и макро регионалним разликама у климатским променама и њиховом утицају на пољопривредне културе. То ће изискивати детаљну анализу, нама недоступних и још увек необјављених дефтера, као и упоредну анализу различитих географских области овог дела Балкана.⁸⁷⁸

Балкана у континуитету од 1500. до 1522. године. Потом 1583. година није означена у атласу као нарочито сушна, али 1584. година јесте, док је наредна била сушна на простору целог Балкана. Прецизност ових података, како смо раније истакли се може довести у питање, али нам пружа оквирну слику о климатској ситуацији на Балкану у датом периоду - <http://kage.ldeo.columbia.edu/TRL/OWDA/> (30.07.2023).

⁸⁷⁵ Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 12-114; Д. Војанић, *Турски закони и законски прописи*, 170, 172; Ф. Ц. Спахо, *Период турске власти*, 80-89.

⁸⁷⁶ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* II, 521-622; Од раније је у науци уочено да се подаци о пољопривредној производњи из овог дефтера (1604) морају узети са резервом због околности у коме је попис настао. Претпоставља се да се да су ти подаци преузети из неког ранијег пописа из друге половине 16. века. Није сачувана ни канунама која је ишла уз овај дефтер. Видети: Ј. Мргић, *Северна Босна*, 283.

⁸⁷⁷ У Ваљевској нахији сумјешница је била заступљена 30% - Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 88.

⁸⁷⁸ Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 12-114; Д. Војанић, *Турски закони и законски прописи*, 170, 172; А. Handžić, *Tuzla*, 328-332; Д. Булић, *Моравице*, 137-141; Ј. Мргић, *Wine or Raki*, 613-637.

Поред житарица неопходних за производњу хлеба гајени су још и сочиво (леће), бостан, лук, купус и репа, а у Растишту је узгајан и боб. Појединачно воће није бележено у османским дефтерима, тако да о воћарству Средњег Подриња не можемо много тога рећи. Једини пут је топонимија, тачније села која се јављају у турским дефтерима на простору Средњег Подриња (Шљивица, Трешњица, Јагодња, итд.). Карактеристичан је топоним Воћњак у нахији Бохорина (1533), а данас истоимено село између Тршића и Лознице. Од индустријских биљака гајене су лан и конопља. Лан се јавља у околини Кушлата 1476. године, а продаван је и на сребреничком тргу. Нема помена узгоја лана на простору Азбуковице, као ни на простору Смедеревског Осата, али су зато у свим селима јавља конопља као индустријска биљка.⁸⁷⁹

Што се сточарства тиче имамо само податке о узгоју ситне стоке на простору Азбуковице. Пошто замо да је порез на свиње износио 1 акчу на две свиње можемо израчунати колико је свиња узгајано у селима Азбуковице. Свиње су узгајане у скоро свим селима Азбуковице. Није их било у селима Дона и Ораховица, пошто су то била муслиманска села у другој половини 16. века. Највиши порез за свиње убележен је у Буковици 1559. године од 700 акчи, што значи да је у том селу било 1400 свиња. То значи да је број свиња у Буковици био скоро пола од укупног броја свиња у свим селима Азбуковице (табела бр.15). Узгој свиња се може упоредити са узгојем житарица пошто свиње, као и живина, не могу да варе целулозу попут крава и оваца. Међутим, процене су да тек производња од преко 750 kg жита по глави становника може да обезбеди довољно вишка за исхрану стоке, а то као што ћемо видети у наставку рада није увек био случај. Недостатак сточне хране услед слабог рода житарица лако је решен коришћењем жирородних шума којих је било доста на овом простору. У селима Гуњаци и Д. Постење наводи се и приход од храста.⁸⁸⁰ Немамо податке о власима и њиховим катунима на простору Средњег Подриња пре турског освајања, али се становништво на овој територији сигурно бавило и узгојем крупне стоке. Свиње су узгајане и у селима смедеревског Осата, па је тако уписан порез на свиње у Растишту, Добротину и Дугини. Године 1421. извршена је пљачка 50 волова, 180 грла ситне стоке и једног коња у Сребреници. На тргу у Сребреници су се према већ поменутом „закону војводе Ковача“ продавали овце, свиње, јаганти и говедина. Нека од те стоке, ако не и сва, узгајана је у селима око Сребренице. Ова стока је клана у сребреничкој кланици, па су месари морали да плаћају 1 аспру за 4 заклане овце и 1 аспру по говечету. Језик бика традиционално је припадао кнезу. О присуству перадарства на овим просторима говоре нам само подаци о продаји јаја на тргу у Сребреници као и кратка белешка у кануну за влахе Смедеревског санџака да војводе не смеју да отму од становништва ни једну кокошку.⁸⁸¹ Узгој оваца у нахији Осат забележен је у једном ферману упућеном сребреничком кадији 1596. године. Повод за издавање фермана била је жалба раје поменуте нахије да су спахије узимале већи износ на име цизије и овчарине.⁸⁸²

Посебно развијена привредна грана било је пчеларство. Мед је био важан део исхране средњовековног човека као замена за шећер, а восак је био један од најважнијих производа ових простора. Немамо много података о производњи меда пре доласка Османлија, али је она сигурно била заступљена као узгредна делатност код већине становника. Мед је као и многи други производи продаван на тргу у Сребреници, а већ поменути закон војводе Ковача бележи да се од кошница узима десетина. Као што је случај са житарицама, и о пчеларству

---

⁸⁷⁹ А. Handžić, *Dva popisa Zvorničkog sandžaka*, 96; Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 12-114; Е. Миљковић-Бојанић, *Зеамет Кушлат*, 375; Иста, *Смедеревски санџак*, 91-92; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 57.

⁸⁸⁰ Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 12-114; Исти, *Период турске власти*, 80; В. McGowan, *Food supply and taxation on the Middle Danube (1568-1579)*, 155.

⁸⁸¹ N. Beldiceanu, *Les actes* II, 211-212; *Kanuni i kanu-name*, 121; Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta)* 1, 264; Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, 9-24, 58-61; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 96; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 57.

⁸⁸² Дефтером прописана овчарина износила је једну акчу на две овце, а спахије су узимале 5 акчи на две овце - М. Букановић, *Маглајски документи А. Махмутагића*, 447-448.

имамо више података само за простор Азбуковице. Иначе, пчеларство је током 16. века било заступљено у готово сваком селу Смедеревског санцака, а изузетак су села са развијеним виноградарством. Важно је напоменути да је и пчеларство грана уско везана за климатске прилике и географске карактеристике простора. Први природни услов за пчеларство била је близина медоносних биљака (липа, кестен, воће, бели босиљак, итд.). Лучење нектара ових биљака зависило је од многих фактора, али је температура ваздуха била примарна. Најповољнији температурни услови били су од 16-30 °С. Такође, пчелињаци су захтевали поред благе климе и простране ливаде у долинама заклоњеним од јаког ветра, идеално од 200 до 300 метара надморске висине.⁸⁸³

Имајући све ово у виду можемо закључити да је и пчеларство, поред виноградарства и узгоја житарица, било условљено климатским променама које су наступиле током 16. века. Међутим, за разлику од ушура шире и жита, ушур од кошница је у наведеном периоду био у порасту. Исто се може приметити и на простору нахија Горње и Доње Тузле у Зворничком санцаку, где је ушур од кошница био у благом порасту између 1548. и 1600. године. Давања раје предвиђала су да предају сваку десету кошницу, а уколико их је било мање од десет онда 1/10 вредности сваке кошнице. У Смедеревском санцаку ова дажбина је изгледа убирана само у новцу. Према кануну за Сребреницу и Сасе та дажбина је износила 1,5 акчу по кошници што је вероватно важило и за Босански и Зворнички санцак, а у Смедеревском санцаку он је износио 1 акчу по кошници. То значи да износ ушура у нашој табели (табела бр.15) осликава број кошница на простору Азбуковице. Према дефтеру из 1530. године у селима Азбуковице укупни ушур на кошнице износио је 1856 акчи, а толико је било и кошница. Потом је број кошница 1536. године опао за 33% (1242 кошнице), што је можда у вези са падом броја становника између ова два пописа за 31%. Потом у наредном попису (1559) имамо укупно 1793 кошнице, а 1572. године чак 2219 кошница. Колико је меда и воска свака кошница могла да произведе не можемо ни претпоставити, јер је то зависило од много фактора,⁸⁸⁴ али можемо приметити да села Азбуковице у просеку имају више кошница него села око Тузле. Немамо задовољавајући одговор на питање зашто раније поменуте климатске промене нису имале исти утицај на пчеларство као на житарице и винову лозу. Свакако ће то бити задатак за будућа истраживања нашег средњовековног пчеларства и климатских промена. Оно што је свакако утицало на то да пчеле боље поднесу хладне периоде била је њихова покретљивост, а можда и умешност пчелара. Потврђено је да су средњовековни пчелари знали за селидбу пчела ради максималног искоришћења медоносног биља, а кошнице су се могле привремено склонити на заклоњено место током зиме уз обезбеђену храну.⁸⁸⁵

Процене производње по глави становника

Као што смо раније поменули, било је више радова који су се бавили проценама производње хране на основу османских дефтера. Важан сегмент те процене био је однос производње хране и броја становника. Метод постављен од стране МекГауана, а модификован од стране Моачанина, смо преузели и прилагодили потребама нашег истраживања. Ови аутори су пороизводњу хране наведене у дефтерима прерачунали у „економски пшенични еквивалент“ (*Economic Wheat Equivalent*), пошто нису све намирнице

---

⁸⁸³ Р. Катић, *Сточарство*, 66-69; *Пчеларство*, у: ЛССВ, 606-608 (Ђ. Бубало); Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 95; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 113.

⁸⁸⁴ Према једној процени производња меда је износила 12 kg меда по кошници, али је не можемо прихватити пошто се односи на простор Грчке - Н. Моачанин, *Slavonija i Srijem u razdoblju Osmanske vladavine*, 52, нап. 87.

⁸⁸⁵ Д. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 172; А. Handžić, *Tuzla*, 339-340, 344-358; Р. Катић, *Сточарство*, 66-69; *Пчеларство*, у: ЛССВ, 608 (Ђ. Бубало); Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 95.

имале исту нутрициону вредност.⁸⁸⁶ Такође, износећи све проблеме са израчунавањем оквирног броја становника по кући као основној пореској јединици у Османском царству, МекГауан је закључио да је боље посматрати свако домаћинство као произвођача хране без одређења његове величине. Међутим, за разлику од његовог рада наше истраживање је ограничено на један мањи простор где смо процену коефицијента домаћинства (пуног, удовичног и самачког) одредили у поглављу о демографији Средњег Подриња. Зато ћемо у нашем истраживању посматрати годишњу производњу житарица по глави становника (*per capita per annum*).⁸⁸⁷

Како бисмо добили процену производње хране по глави становника морамо све житарице у једном селу, а које нису пшеница, помножити са 0,7 како бисмо их изједначили са пшеницом у нутриционим вредностима („пшенични еквивалент“). Од сабраних вредности укупне производње мора се одузети 1/4 за семе и 10% које ће пропасти на путу до млина или због птица и глодара. Потом се одбије 1/8 на име пореза и остатак се подели на број кућа, тј. на број становника у селу. Према већ изнетим подацима за исхрану једног човека било је потребно 200-300 kg жита годишње као егзистенцијални минимум.⁸⁸⁸ Међутим, МекГауан и Моачанин су поред житарица у „економски пшенични еквивалент“ претварали и остале пољопривредне и сточарске производе поменуте у дефтерима. Пшенични еквивалент за узгој свиња се добија тако што се број свиња помножи са 90 (просек у kg по грлу) и помножи са фактором 5,4, а затим подели на број становника. Иако једноставан, овај прорачун је доста несигуран због многих пратећих утицаја па ће на нашој табели бити представљен само број грла уз свако село (Табела бр.16). Остале прорачуне такође не можемо прихватити у нашем истраживању пошто дефтери не дају податке о њиховој тачној производњи већ су углавном базирани на односу цене и ушура. Наравно било је и производа који се не јављају у дефтерима, али су сигурно били део исхране људи (говедина, млечни производи, живина и друго).⁸⁸⁹

---

⁸⁸⁶ В. McGowan, *Food supply and taxation on the Middle Danube*, 153-157; N. Moacanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju Osmanske vladavine*, 157-163; Код неких аутора овај метод није примењиван и посматране су све житарице подједнако. Видети: Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 89-90.

⁸⁸⁷ В. McGowan, *Food supply and taxation on the Middle Danube*, 157-164.

⁸⁸⁸ Према МекГауану и Моачанину за сетву је требало одвојити 1/3 приноса, а према Е. Миљковић-Бојанић 1/5 приноса - В. McGowan, *Food supply and taxation on the Middle Danube*, 153-171; N. Moacanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju Osmanske vladavine*, 157-163; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 89; Количина остављеног семена је зависила од много променљивих фактора, али ми смо се определили за 1/4 приноса јер је то податак наведен у Дубровачким изворима – М. Благојевић, *Земљорадња*, 130, 304.

⁸⁸⁹ В. McGowan, *Food supply and taxation on the Middle Danube*, 153-171; N. Moacanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju Osmanske vladavine*, 54-55, 157-163.

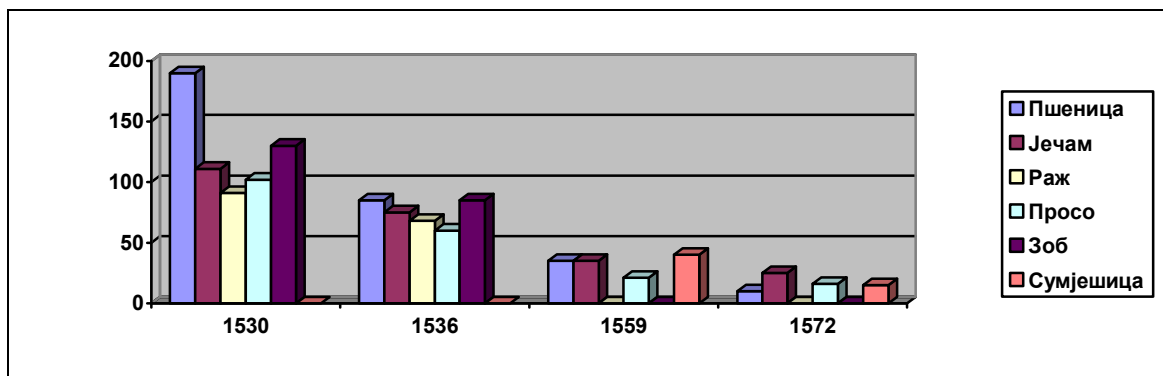

Табела бр. 16 – Оквирна процена пољопривредног производног вишка у селима на простору Азбуковице током 16. века (према методологији МекГауан-Моачанин)

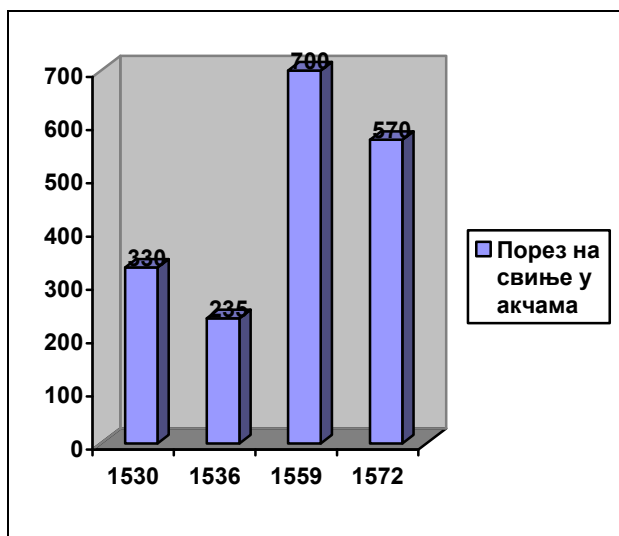
Пољопривредна производња на простору Азбуковице по селима					
		1530	1536	1559	1572
Буковица	Бр. становника	~590	~588	~456	~500
	Производни вишак житарица <i>per capita</i>	710 kg	413 kg	190 kg	83 kg
	Свиње (број грла)	660	470	1400	1140
Црнча	Бр. становника	~190	~82	~71	~79
	Производни вишак житарица <i>per capita</i>	813 kg	920 kg	303 kg	162 kg
	Свиње (број грла)	246	22	66	80
Грачаница	Бр. становника	~73	~83	-	~62
	Производни вишак житарица <i>per capita</i>	1004 kg	2065 kg	-	133 kg
	Свиње (број грла)	128	100	-	120
Трешњица	Бр. становника	~65	~67	~63	~63
	Производни вишак житарица <i>per capita</i>	1006 kg	408 kg	333 kg	137 kg
	Свиње (број грла)	158	110	90	516
Кошље	Бр. становника	~33	~32	~32	~45
	Производни вишак житарица <i>per capita</i>	1097 kg	716 kg	202 kg	90 kg
	Свиње (број грла)	118	70	70	66
Г. Постоње	Бр. становника	~35	~40	~43	~48
	Производни вишак житарица <i>per capita</i>	1287 kg	229 kg	303 kg	279 kg
	Свиње (број грла)	212	90	40	70
Д. Постоње	Бр. становника	~33	~50	~40	~41
	Производни вишак житарица <i>per capita</i>	1196 kg	696 kg	287 kg	358 kg
	Свиње (број грла)	164	90	70	24
Селенац	Бр. становника	~67	~51	~45	~40
	Производни вишак житарица <i>per capita</i>	1146 kg	492 kg	226 kg	146 kg
	Свиње (број грла)	202	102	90	68
Крупина	Бр. становника	~108	~83	~51	~69
	Производни вишак житарица <i>per capita</i>	1394 kg	1399 kg	333 kg	269 kg
	Свиње (број грла)	82	100	58	70
Велика Река	Бр. становника	~336	~136	~151	~167
	Производни вишак житарица <i>per capita</i>	526 kg	711 kg	232 kg	141 kg
	Свиње (број грла)	200	120	300	40

На нашој табели (Табела бр.16) приказали смо прорачуне према горе наведеним методолошким критеријумима за 10 села на територији Азбуковице. Посматрајући производњу жита у највећем селу на овом простору - Буковици, видимо да је она у сталном опадању док је број становника само незнатно опао. Раж и зоб су престали да се сеју између 1536. и 1559. године, док је сумјешница први пут забележена те 1559. године, али је њен род био исувише низак да би надоместио мањак осталих житарица. Од 1559. године није

забележен ни ушур од шире, али је такса на винску бурад и даље постојала. Једино је у порасту било свињогојство и пчеларство. Сада морамо видети да ли је овако ниска производња жита била довољна да задовољи потребе у аутоконзумацији становника овог села и да ли је уопште било производног вишка житарица. Године 1530. у Буковици је било око 590 становника, а производни остатак по глави становника износио је 710 kg годишње. Затим, само шест година касније (1536), у истом селу било је 413 kg по глави становника. Имајући у виду горе изнете податке да је за исхрану једног човека било потребно око 200-300 kg жита годишње, онда можемо закључити да је ово село у провој половни 16. века остваривало производни вишак који се могао продати на тржишту или бити делом искоришћен за исхрану домаћих животиња. Међутим, у наредним пописима из друге половине 16. века ситуација је сасвим другачија. Године 1559. када је Буковица имала око 456 становника производни остатак је био око 190 kg по глави. Дакле већ средином 16. века род житарица је био на самој граници да задовољи потребе појединца за храном током једне године. Наредни попис (1572) бележи да је сваком становнику остало тек 83 kg жита што није покривало исхрану ни за пола године!⁸⁹⁰

Графикон 6. – Висина ушура у лукнима за село Буковицу

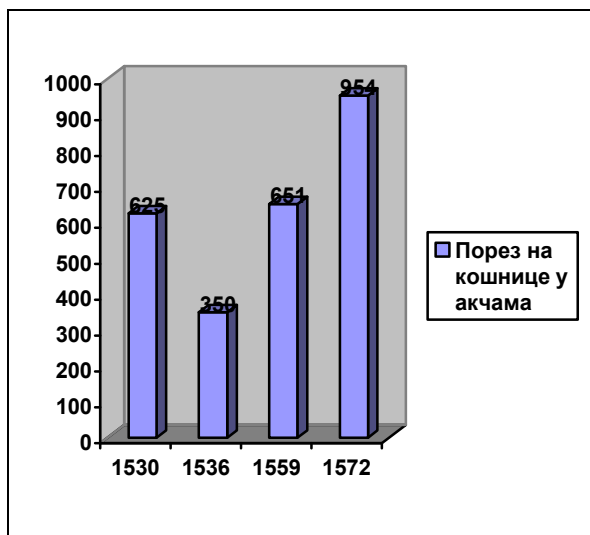

Графикон 7. - Висина пореза на свиње у Буковици

Проблем недостатка хране ово село је решило, можда набавком жита са стране, или вероватније усредсређивањем своје привреде ка сточарству, односно свињогојству које је евидентирано у дефтерима (графикон бр.7 и табела бр. 16). Поред свињогојства у успону је било и пчеларство па је у овом селу 1572. године било чак 954 кошнице, односно 43% свих

⁸⁹⁰ Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 23-32; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 89.

кошница у области Азбуковице (Графикон бр.8). Буковица, као ни остала места у окружењу, није могла крајем 16. века да одвоји житарице за исхрану сточног фонда, јер их није било довољно ни за исхрану људи. У том случају жирородно дрвеће оближњих шума је обезбеђивало храну за свиње. Поред свиња сигурно су узгајане и овце, али оне се посебно не бележе у дефтерима Смедеревског санцака тако да о њиховом броју не можемо ништа рећи.⁸⁹¹

Графикон 8. - Висина пореза на кошнице у Буковици

Међутим, иако су сва села на овом простору имала општи пад у производњи житарица у другој половини 16. века, што се тиче свињогојства и пчеларства нису сва села делила судбину Буковице. То можемо видети на примеру села Велика Река у близини Црнче. Ово село је по броју становника 1530. године (~336 становника) било одмах иза Буковице, али је број његових становника драстично опао у наредном периоду, а то је био случај и са Црнчом. У селу је било 200 свиња и 216 кошница према попису из 1530. године, али је 6 година касније било само 120 свиња и 100 кошница. Узрок је пре свега пад броја становника којих је 1536. године било око 136. Потом 1559. године, иако је број становника остао приближно исти (~151), приходи од житарица су били у паду, али се број свиња повећао на 300 и кошница на 192. Наредни попис (1572) бележи око 167 становника и само 40 свиња и 25 кошница. У погледу остатка житарица по глави становника у 1530. години он је износио 526 kg по глави становника, 1536. године 711 kg, 1559. године 232 kg и 1572. године само 141 kg. Дакле већ крајем 16. века село је једва подмиривало потребе за храном, а смањењем сточног фонда та храна се није могла надоместити тим путем.⁸⁹² Према неким проценама производња жита од преко 400 kg годишње по глави становника омогућила би продају тог вишка на најближем тргу ради куповине других потребштина. Тек са 750 kg жита *per capita* можемо говорити о регуларној исхрани стоке производним вишком. Ниједно село на простору Азбуковице није прешло 400 kg *per capita per annum* у другој половини 16. века. Буковица је, као што смо раније поменули, већ 1559. године била испод 200 kg годишње, а 1572. године су само Крупина, Горње и Доње Постоње били изнад егзистенцијалног минимума производње. Као последица ове несташнице хране долазило је до миграција становништва, али и до убрзаног процеса исламизације.⁸⁹³

⁸⁹¹ Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 23-32; В. McGowan, *Food supply and taxation on the Middle Danube*, 191.

⁸⁹² Ф. Ц. Спахо, *Период турске власти*, 88-89.

⁸⁹³ Наше процене не одскачу од МекГауанових процена за Смедеревски санцак (1572), иако је он посматрао производњу по просечном домаћинству - В. McGowan, *Food supply and taxation on the Middle Danube*, 155, 189-191; За исламизацију видети: N. Moacanin, *Islamizacija seljštva u Bosni od 15. do 17. stoljeća*, 58-60.

Можемо нешто рећи и о селима у околини Бајине Баште, тачније на простору Осата у Смедеревском санцаку. Село Растиште (Храстиште) на малој висоравни изнад Перућачког језера се помиње у дефтерима из 1525. и 1528. године. Према првом дефтеру село је имало само 6 кућа (~30 становника), а према другом 7 домаћинстава и 3 неожењена (~38 становника). Иако је реч о селу на већој надморској висини (700 m) и са малим бројем становника, ово село је 1525. године произвело чак 169.535 kg житарица (50% сумјесица, 25% пшеница и 25% јечам). Производни остатак по глави становника износио је чак 2591 kg жита у пшеничном еквиваленту према горе наведеном прорачуну. Већ у наредном дефтеру (1528) село је производило 48.849 kg жита (41% пшеница, 32% сумјесица и 26% јечам), производни остатак по глави становника износио је 625 kg жита што је много реалнији износ. Вероватно је први дефтер забележио очекивани приход пошто су у селу уписане четири мезре (Сладина, Пожорина, Блата и Боровина), али село очигледно није имало довољно становника да обрађује цео тај простор. У Растишту је било 43 кошнице 1525. године, а њихов број је у наредном дефтеру опао на 22. Смањено се и број свиња са 136 у првом дефтеру, на 80 грла у другом.⁸⁹⁴ Село Добротин на левој обали Дервенте према Црвици, се јавља само у дефтеру из 1528. године подељено у два села Горња Добротина и Мала Горња Добротина. У овом селу је за разлику од Растишта узгајано 5 житарица (пшеница, јечам, зоб, раж, просо), а сумјесица само у Малој Горњој Добротини која је изгледа била засеок овог села. Оба уписана села су имала 21 домаћинство и 4 неожељена пунолетна мушкарца (~109 становника). Укупна производња износила је 137.927 kg житарица, а производни вишак је износио 613 kg (*пшенични еквивалент*) по глави становника. Село Дукње/Дугина (друго име Дугње/Дугиње) је данашња Дугиња засеок села Доња Црвица. Јавља се у дефтерима из 1528. године када је имало 12 домаћинстава и 2 неожељена (~62 становника) и 1559/60. године када је имало 6 домаћинстава и 4 неожењена (~34 становника). Према првом дефтеру село је производило 90.515 kg житарица (31% пшеница, 28% јечам, 18% раж, 14% зоб и 8% просо). Производни вишак је износио 686 kg житарица по глави становника. У наредном дефтеру (1559/60) забележени принос је био 32.327 kg, док је производни остатак по глави становника износио 430 kg житарица. Уколико изузмемо податке о селу Растиште из 1525. године можемо видети сличности овог простора са Азбуковицом, уз ограничење да смо ова села могли да посматрамо у далеко ужим хронолошким оквирима. Пошто дефтери још увек нису у целости објављени спречени смо да сагледамо и друга села која се евентално могу убицирати на овом простору.⁸⁹⁵

---

⁸⁹⁴ Село Храстине из дефтера насталог 1559/60. године је можда идентично са овим селом, али то не можемо сигурно тврдити. Горе поменуте мезре села Растиште нисмо успели да убицирамо у његовој околини - А. Аличих, *Турски пописи неких подручја Западне Србије* I, 614; II, 402; III, 165; ТК25, *Višegrad* 527-2-1.

⁸⁹⁵ На простору раније земље Моравице је 1528/30. године просечна производња по глави становника износила нешто преко 900 kg жита по глави становника - А. Аличих, *Турски пописи неких подручја Западне Србије* II, 364, 369; III, 89; Д. Булић, *Насеља и становништво земље Моравице*, 140; ТК25, *Valjevo* 478-3-4.

Остала занимања становништва

Развој рударства и трговине допринео је јачању занатске производње у овом крају. Као у случају трговине, и занатство је усавршавано доласком вичних занатлија из приморја, најчешће Дубровника. Тако се на примеру Сребренице може видети да је у њој између 1413. и 1459. године боравило око 170 дубровачких занатлија разних струка забележених у судским парницама. Пошто је у урбаним центрима Средњег Подриња све било подређено рударству, онда не треба да чуди зашто се од свих занатлија највише помињу златари. Поред тих „ковача злата“ (*aurifaber*) јављају се још и бројна друга занимања која сведоче, не само о привредним делатностима овог краја, већ и о степену урбанизације.⁸⁹⁶

У урбаним центрима Средњег Подриња развиле су се разне занатске струке. Свакако су занимања, па и занати везани за рударство, односно обраду метала, били доминантни на простору Средњег Подриња. То су били ковачи, златари и ковничари. О ковачима на овом простору немамо много података, иако се радило о распрострањеном и преко потребном занату у области обраде метала. Године 1437. помиње се извесни ковач Ратко за кога се изричито тврди да је „*habitatorem et civem Strebernize*“. Узимајући у обзир потребу за оруђем од метала и њиховом поправком, можемо претпоставити да је скоро свако село имало мању ковачницу. Временом је дошло до гранања ковачког заната у нове подструке. Многи су се специјализовали у изради оружја, које је у средњем веку углавном било од метала. Оружарски занат се највише јавља у близини рудника који су обезбедили неопходне материјале за израду оружја. У Средњем Подрињу било је мачара, лукара, тулара и самострелара, а локална топонимија нам открива још два таква занимања – село Штитари и село Сулица. Свакако је на овом месту била развијена израда штитова, односно сулица (лагана копља за бацање).⁸⁹⁷

Златарско занимање било је везано за широк круг активности – пречишћавање злата и сребра у рудницима, израде накита и других предмета од племенитих метала и извлачење златних нити за украшавање тканина. Нема писаних извора који говоре изричито о јувелирима, али о постојању ових занатлија као и њихових радионица за израду накита и украса посредно нам говоре археолошка истраживања. Те радионице се сигурно прво јављају у урбаним местима близу рудника попут Сребренице. Дубровачки златар Драгоје Бенвенутић се јавља у Кушлату и Сребреници још средином 14. века. Рано се појављују и златари међу домаћим становништвом. Извесни златар Пјерко, син покојног Микоја се 1380. године са Јакшом Петерковићем из Сребренице задужио на 42 дуката. Знамо да су се златари поред свог посла често бавили и трговином. Петрко Прибојевић, златар, имао је своју радњу (*statione*) са житом у Сребреници, а поседовао је и делове рударских јама. Само у Сребреници евидентирано је око седамдесет златара у периоду од 1413. до 1459. године.⁸⁹⁸ У Бохорини је 1445. године подигнута тужба против златара Михоча Витковића. Један други златар Михоч Воковић био је активан у Подрињу током четрдесетих година 15. века. Јавља се у Зајачи, Крупњу и Сребреници. Да је златара било и у мањим местима потврђује нам надгробни споменик (15. век) златара Дивца сахрањеног са својом женом у селу Мршићи код Власенице.⁸⁹⁹

⁸⁹⁶ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 58-62, 66; А. Фостиков, *Занатство*, 59-63.

⁸⁹⁷ Село Штитарево се јавља у дефтеру из 1468. године - А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 68; М. Динић, *За историју рударства* I, 20-21; *Оружје у:* ЛССВ, 474-476 (Н. Лемајић); Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 61-62, 104; А. Фостиков, *Занатство*, 40-42, 51-53, 78-86; Године 1430. мачар из Сребренице Видосав Дивчић је примио шегрта на петогодишњу службу и учење заната - Е. Kurtović – А. Ресо, *Izvori za historiju srednjovekovne Bosne* 1, 206.

⁸⁹⁸ А. Веселиновић – Д. Јечемница, *Србија у дубровачким тестаментима*, 175-179; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 14, 18, 58-59; А. Фостиков, *Занатство*, 64-65.

⁸⁹⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* III, 6; М. Vego, *Zbornik srednjovekovnih natpisa BiH* IV, 53; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало Веће*, 494, 509, 515, 531, 551; М. Спремић, *Јадар*, 16; Исти, *Крупњак*, 61.

Златари су такође били ангажовани и у раду ковнице. Рударска места су често била погодна и за ковнице новца. Ковница у Сребреници радила је још током друге половине 14. века. Први поуздан податак о њој имамо из 1387. године, али смо већ раније изнели претпоставку да је ова ковница могла бити активна и три деценије раније када су се Дубровчани жалили на ковање лажног новца. Сребреничка ковница је радила и током 15. века за време деспота Стефана и деспота Ђурђа. У Дубровачким изворима помињу се 1436. године и „*grossi de Srebreniza*“. У списку дужника дубровачког трговца Луке Соркочевића налазио се и Радован ковничар (1443). Претпоставља се да је примерак новца који носи имена деспота Ђурђа и краља Томаша кован баш у Сребреници. Након турског освајања ковница је наставила са радом, а 1519. године њен приход је био 400.000 акчи. У наредном периоду рад ковнице је опао са девалвацијом османске монете. На основу расположивих извора, за разлику од ковнице у Новом Брду, сребреничка ковница никада није издавана у закуп од стране османских власти.⁹⁰⁰

Можемо видети и утицај немачких рудара Саса на занатство које није везано за обраду метала, пошто се за кројаче и обућаре користе немачки називи шнајдер (*snaidner*) и шустер (*suster*). У Средњем Подрињу се након трговине тканинама развијала и производња истих. О томе сведочи велики број кројача, кожухара (крзнара) и подстригача сукна. Дакле, у урбаним центрима на овом простору се поред рударства и трговине развила и занатска производња. Израда одеће и њено украшавање везом рађено је на јединствен начин у изворима назван „*modum de Srebreniza*“. Попут златара, ни кројачи не остају везани за једно место већ своје послове обављају на ширем простору Средњег Подриња. У Бохорини се помињу сукнар Остоја и кројач Радивоје звани Влах. Извесни кројач Радоња боравио је 1449. године у Црнчи и Сребреници, док су подстригачи сукна Радивоје и Радоња радили у Сребреници и Зајачи. У Крупњу и Зајачи су 1436. године тужени *snaidaros* Добрашин, Цветко и Радоња. Године 1450. подигнута је тужба против кројача Николе Цветковића, а исте године у Крупњу бораве капације Милутин и Лука. О развоју текстилног занатства у Зајачи поред бројних кројача и сукнара говори посредно и боравак Петра Пантеле, познатог дубровачког произвођача тканина, у овом месту.⁹⁰¹

На основу података изнетих у претходном поглављу видели смо да је на простору Средњег Подриња било развијено пчеларство, а поред меда главни продукт пчеларства био је и восак. У Сребреници се помињу свећари Радовац, Радоје и Радојко. У априлу 1439. године Тома свећар је радио у Црнчи.⁹⁰² Било је и других занимања попут пекара, месара, клесара, градитеља итд. Вични каменари и клесари су унајмљивани и у Дубровнику за изградњу и оправку сакралних објеката. Поред занатлија било је и других занимања која су захтевала шире образовање или посебну стручност. У Сребреници се јављају тројица дубровачких рачуновића чија су знања била преко потребна у једном великом урбаном центру са обимним трговачким прометом. Ту су још и писари попут Драгоша, који је био писар кнеза Сребренице.⁹⁰³

Поред трговаца и занатлије су се удруживале како би проширили и олакшали своје пословне могућности. Године 1427. удружују се кројачи Радоје и Милат, а 1433. године кројачи Јурко и Павко. Петко Прибојевић је 1434. године заједно са Антуном Маројевићем и његовим помоћником обављао златарски занат у Сребреници. Занатлије су се често укључивале и у трговину, што им је пружало додатну зараду. У насељеним местима су отворане занатске радње. Тако извори у Сребреници помињу кланицу. Своје радње су

⁹⁰⁰ Е. Kurtović – А. Ресо, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* 1, 298; А. Handžić, *Rudarstvo u Bosni*, 29; В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, 193; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 39-42, 60; А. Фостиков, *Занатство*, 64-65.

⁹⁰¹ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало Веће*, 362, 498, 558-559; М. Спремић, *Јадар*, 28-29; Исти, *Крупнањ*, 61-62; Исти, *Црнча*, 82; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 59, 131.

⁹⁰² Године 1421. забележена је крађа 24 кошнице у Сребреници - Е. Kurtović, *Ispisi (Lamenta de foris)* 1, 264; М. Спремић, *Црнча*, 82; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 212-214.

⁹⁰³ М. Спремић, *Јадар*, 28-29; Исти, *Крупнањ*, 60-62; Исти, *Црнча*, 82; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 59-63, 212-214.

свакако имали и неки од берберина који се јављају у Сребреници и Црнчи. Њихова појава у овим градским центрима је свакако доказ урбане културе.⁹⁰⁴

---

⁹⁰⁴ Р. Ћук, *Пословање Дубровчана у Подрињу*, 171; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовјековна Сребреница*, 58-66.

Саобраћај

Извори за реконструкцију путних комуникација се могу поделити у неколико група: савремени средњовековни извори (у првом реду дубровачки), османски извори, путописи, картографски извори, подаци добијени археолошким истраживањима и топонимија. Неке средњовековне комуникације почивале су на античким путевима, а уз опрез, треба поменути и њихово поклапање са савременим путним комуникацијама. Уколико путеве посматрамо као карике које повезују насеља, постаје јасно да је сама путна мрежа као и њена важност у великој мери зависила од насеља; њихове величине, типа, положаја, привреде и броја становника. Путеви су такође зависили од географских карактеристика терена кроз које су пролазили.⁹⁰⁵

У центру Средњег Подриња налази се Сребреница, као велико градско насеље и други по богатству рудник на Балкану у позном средњем веку. У савременим средњовековним изворима, заједно са Новим Брдом, често се назива „*civitas*“, док се мања рударска места искључиво наводе као „*mercata*“. Тако важан град морао је бити добро повезан са осталим насељима, како на ширем простору, тако и на регионалном нивоу. То потврђују извори из Дубровника, чији су трговци током друге половине 14. и прве половине 15. века редовно посећивали овај град. Данас то није случај, те се Сребреница налази изван главних путних комуникација, што и одговара малом граду без великих привредних капацитета. Већ током 17. века путописац Евлија Челеби наводи за Сребреницу да је то „*осамљен крај у унутрашњости земље, далеко од главног друма*“. Дакле, ово је добар показатељ колико су се путеви током времена мењали.⁹⁰⁶

Исто тако треба бити обазрив и са османским изворима и нововековним путописима. Иако су се средњовековни и нововековни путеви у већини случајева поклапали, њихова важност и прометност није била иста. Османско освајање означило је извесне промене у структури насеља, њиховој важности, броју становника, успону или стагнирању привреде. Све то је условило промене у путној мрежи. Дошло је до формирања нових путних праваца, који су повезивали нова насеља централног типа. Неке старе путне комуникације, које су током средњег века биле прометне линије дубровачких каравана од 16-17. века, постају стазе које се ретко користе. Трудимо се да у даљем тексту укажемо на те разлике између средњовековних и османских путних праваца, а ослањајући се на већ изнете податке о привреди и насељима на овом простору. Путну мрежу смо приказали и на нашој карти (Карта бр. 1).⁹⁰⁷

Путеви који су водили од обала Јадранског мора ка унутрашњости Балканског полуострва често су пратили токове већих река Јадранског и Црноморског слива. На тај начин је лакше савладан динарски планински систем. Од тих путних праваца издвајају се два којима се стизало из Дубровника у Средње Подриње. То су Неретљански пут (*via Narente*) и Дрински пут (*via Drine*).⁹⁰⁸

Путеви преко планине Таре

Главна траса средњовековног Дринског пута ишла је долином реке Дрине до Устипраче где се, на излазу из земље Дрине, пут рачвао у два правца. Један крак овог пута је пратио долини реке Праче према Борачу и даље до Гласинца, а други је наставио да прати ток реке Дрине преко села Међеђа до скеле код Бродара и ушћа Лима. Од Бродара пут је водио десном обалом реке Лим за Прибој, а даље од Бродара левом обалом Дрине стизало се

⁹⁰⁵ Питање извора за путну мрежу детаљније је обрађено у уводном поглављу ове дисертације.

⁹⁰⁶ Е. Čelebi, *Putoris*, 99; Б. Дробњаковић, *Саобраћај на Дрини*, 19-21; М. Динић, *За историју рударства* I, 17; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 13-25, 69-108; ТК50, Zvornik 477-4.

⁹⁰⁷ Г. Шкриванић, *Путеви*, 43-53; Е. Миљковић, *Крстарећи Османским царством*, 339-359.

⁹⁰⁸ Г. Шкриванић, *Путеви*, 13-15, 43, 53.

до места Душће, где се прелазила река и настављало се до Вишеграда.⁹⁰⁹ Одатле је један пут ишао на исток преко Добруна, Вардишта, Кремне и Биоске до Ужица и Западне Мораве, па се потом спајао са чувеним Цариградским друмом. Други пут је од Вишеграда водио на север преко села Бабин Поток (*Babin potoch* – 1488. године) десном обалом Дрине до тврђаве Хртар. На том месту се прелазила река код села Стари Брод, па се одатле планинском стазом преко села Стара Гора стизало до тврђаве Вратар.⁹¹⁰ Од Хртара на исток је ишао други пут који је пратио долину Кука потока, који се 1604. године помиње као Обрашница, а вероватно се и у средњем веку тако звао. Исте године у османском дефтеру босанског санџака се наводе села којима је 1579/80. године потврђен дербенџијски статус царском наредбом. То су села Горње Обрамље (данас Обравње) и Превој чији становници чувају пролазе, пут и мост који су сами саградили. Овде треба поменути и топоним Градину између села Обравње и Влаховићи, као и топоним Градац северно од Влаховића. Ове топониме треба истражити због могућих остатака средњовековних утврђења која су чувала овај пут.⁹¹¹

Пут који је од Вишеграда преко Таре водио у Средње Подриње користили су Дубровчани као један од путева за Сребреницу. То посредно потврђује већ раније поменута парница сребреничких фрањеваца. Након рочишта у Сребреници 30. децембра 1426. године оптужени трговац Домко Никшић се није појавио па му је послат позив преко курира. Курири су требали да га траже „*chominzando di Noui e Gurgeuaç e Sabochoe fin Vneza e intorno questi logi oltra Drina uno miglio latino etc*“. Дакле курири су га тражили у зони од Новог преко Ђурђевца, Забуковја(!?) па до Уништа и унутар тих места с оне стране Дрине у дубини до једне латинске миље. Судије су биле обавештене којим путем је Домко кренуо из Сребренице неколико дана пре 30. децембра, па су наведена места засигурно била на том путу. Курири су га пронашли 2. јануара 1427. године у Забуковју. Поред Ђурђевца, утврђења на Дрини, можемо сигурно убицирати још само Уништа, јужно од Вишеграда, код раније поменутог прелаза Душће. Према томе Нови се налазио између Сребренице и Ђурђевца, а Забуковје између Ђурђевца и Уништа. За Нови и Ђурђевац Сима Ћирковић наводи да су то „позната места јужно од Сребренице“, а на основу текста који даје у напомени видимо да је под местима с оне стране Дрине сматрао да се ради о рудницима Средњег Подриња. Немамо податке о насељу или тврђави Нови на простору око Сребренице, а две најближе локације су Нови у Прачи и Нови код Горажда. Обе тврђаве су доста далеко пошто су курири из Сребренице требали да крену у потрагу за Домком почевши од (*chominzando di*) Новог. За Забуковје можемо једино рећи да се налазило негде на обронцима планине Таре, где је ишао пут од Ђурђевца до Уништа (Вишеграда), а тај пут је детаљније описан у даљем тексту.⁹¹² Везано за овај помен Новог треба поменути и карте Франческа Роселија и Хенрика Мартела настале крајем 15. века. На њима је преко пута Ђурђевца, источно од Дрине убележен град Нови (*Noui*). Иако се овај картографски топоним вероватно односи на Нови Пазар, ипак оставља могућност постојања неког другог насеља у Подрињу, пошто се ради о честом називу за новоподигнута насеља или тврђаве. Не треба искључити могућност да је Нови

---

⁹⁰⁹ У марту 1406. године помиње се брод код места Душће (*locum dicti Dusçe ad parezium Drine*) – Е. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne* 3, 533; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 694.

⁹¹⁰ А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 43; Е. Kurtović– А. Ресо, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* 2, 885; Г. Шкриванић, *Путеву*, 125; *Вратар* у: Лексикон градова и тргова, 77-78 (С. Рудић); М. Максимовић – М. Војновић, *Путне везе Ужица са Полимљем и Подрињем*, 43-48, 59; ТК50, *Višegrad* 527-1.

⁹¹¹ Данас не постоји село Превој у долини Кука потока, али само име упућује на закључак да се ради о превоју код потеса Стара Караула. Такође, није познато где се налазио поменути мост. Вероватно између ова два села, али је свакако био мањих димензија пошто се ради о потоку – *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* II, 466-467, 487; ТК25, *Višegrad* 527 2-3.

⁹¹² Е. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne* 2, 946; С. Ћирковић, *Једна парница сребреничких фрањеваца*, 34, нап. 13; ТК25, *Višegrad*, 527-2-3; Вероватно је и караван за Сребреницу, кога су власи допратили до Подвишеграда, наставио пут преко Таре. Пошто се Вишеград налазио ван пута Горажде-Борач-Рогатица-Сребреница – Е. Kurtović – А. Ресо, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* 1, 236.

можда био назив за тврђаву Клотијевац, која се не помиње у писаним изворима под тим именом, али је свакако била на путу од Сребренице до Ђурђевца.⁹¹³

Северно од Хртара се ишло десном обалом Дрине до села забележених у првом османском дефтеру овог простора 1468/69. године и села која по имену подсећају на средњовековну старину (Штитарево). На том простору од Капетановића према Каменици до почетка прошлог века били су видљиви остаци неког старог пута. Није познато из ког периода је та калдрма, али свакако морао је постојати средњовековни пут од Хртара до Браковичког града код Рујишта. Овај пут је ишао од тврђаве Хртар према северу, преко села Капетановићи, тако да је пролазио између врха Стражевац и Градине код Поздерчића. Потом је код Рујишта заламао ка Штитареву и Слапу, где се код ушћа Жепе прелазила река и ишло даље према Вратару. Од Рујишта пут је даље пролазио поред Браковичког града до Каменице и даље према Брусници. Северно од Старог Брода, а јужно од Слапа, извори бележе још једну скелу која је спајала села Татницу и Штитарево. Међутим, овај прелаз спомиње тек османски извор с почетка 17. века, па можемо претпоставити да није био толико прометан или није постојао у средњем веку. Већ поменуто село Стари Брод је 1468/69. године наведено уз друго име Милиндол, а такса за скелу преко Дрине била је везана за варош Хртар, али је јасно да се односила на тај прелаз код Старог Брода. На тај начин је сам прелаз код Старог Брода био уско повезан са оближњим Хртаром. Када је значај ове тврђаве и њеног подграђа опао након турског освајања и прелаз код Старог Брода је почео све ређе да се користи, а заменио га је прелаз код Татинице.⁹¹⁴

Из Кука потока преко поменутог Превоја стизало се до Заовина, где се пут гранао у више праваца. Заовине имају централно место у путној мрежи на планини Тари. Такву улогу ово планинско насеље дугује пре свега свом географском положају, јер у средњем веку, а ни касније, овде није било већег насеља. Један пут је ишао на исток и спуштао се у долину Ђетиње и даље ка Ужицу. Други пут је ишао на југ поред остатака рановизантијског утврђења на локалитету Град – Заовине и водио је све до Вардишта, а одатле до Добруна и даље за Полимље. Трећи пут је ишао на север преко Митровца на Тари стрмом стазом до Перућца. Од Заовина се ишло и ка северозападу до села Растиште одакле се преко топонима Варда стизало до Предовог крста и кањона Бруснице, где је пронађен и један натпис-путоказ из 16-17. века.⁹¹⁵ Код Бруснице пут се спајао са горе описаним путем из правца Рујишта и ишао је према Јагоштици и другим селима на обронцима Звијезда и Таре. До неприступачних села на овом делу планине Таре, као и на осталим кршним пределима Средњег Подриња, стизало се кроз природне или вештачке усеке у стенама које народ назива *козли*. Један такав пролаз постојао је од Растишта према Орловом вису преко села Козла и Козланског потока.⁹¹⁶ Иза Каменице и Јагоштице са Таре се спушта у велики кањон Дрине. Традиционално занимање становника овог краја са обе стране реке Дрине била је сеча и обрада дрвета све до 19. века. Дебла су спуштана преко *точила* до реке где су повезивана у сплавове и одвожена даље низводно. Због овог занимања на току Дрине од Старог Брода до Перућца било је више прелаза преко реке, али она нису играла велику улогу у саобраћајној мрежи овог простора због конфигурације терена. Са друге стране овде видимо и велику

⁹¹³ М. Војновић, *Босна на картама Балканског полуострва из друге половине 15. века*, 346-347.

⁹¹⁴ А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 43, 68; *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* II, 479, 485, 567; М. Коцо, *Вишеград*, 123.

⁹¹⁵ Г. Шкриванић, *Путеви*, 129; Топоним Варда се налази 1 km западно од Растишта и представља археолошки локалитет на коме су пронађени трагови средњовековног каменолома. Само име топонима упућује на средњовековно стражарско место уз пут - *Варда*, *Вардиште*, у: ЛССВ, 68 (С. Мишић); *Лексикони националних паркова – Тара*, 33; ТК25, *Višegrad* 527 2-3; Натпис из кањона Бруснице који представља путоказ ка месту Предов крст још увек није објављен. Посебну захвалност дугујемо Бориши Чолићу који нам је уступио снимке поменутог натписа, као и Александру Ломи и Гордани Томовић у реконструкцији и датирању уклесаног текста; М. Максимовић – М. Војновић, *Путне везе Ужица са Полимљем и Подрињем*, 60.

⁹¹⁶ Растиште се први пут јавља 1525. и 1528. године у турским дефтерима, а потом у Крушевском (*Храстишта*) и Рачанском поменику (*Храстица*) - С. Новаковић, *Српски поменици*, 150; А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије* I, 614; II, 402; *Поменик манастира Раче*, 156а; А. Лома, *На именованим велима* II, 469.

улогу саме реке у саобраћајној мрежи Средњег Подриња, поготово у овим неприступачним пределима кањона реке Дрине. До високих гора ради сече дрвета стизало се уским стазама просеченим кроз шуму – *крчаницима*. Поред ових било је и других мањих путева на планини Тари, али су они имали више карактер планинских стаза.⁹¹⁷

Са Растишта се други пут спуштао ка Дрини дуж реке Дервенте до данас потопљеног Седачког поља. Ту је био прелаз преко реке забележен у попису из 1604. године код села Седаче на левој обали Дрине. На десној обали реке код ушћа Дервенте било је село Тихово, које се помиње код Ј. Перетића на путу од Вишеграда преко Таре за Сребреницу. Ово место данас не постоји, а наводи се под именом Тихиње-Тихање са прелазом преко Дрине у османским дефтерима из 1516, 1523, 1525, као и у дефтеру насталом после 1528. године. Пут је даље ишао до Перућца, пролазећи поред топонима Доња Дервента.⁹¹⁸ На овом делу и данас постоји локални пут усечен у кањон Дрине, али је у средњем веку пут ишао ближе уз реку, јер није било Перућачког језера и ниво воде је био нижи. На излазу из Перућца, уз пут који је ишао низводно паралелно са Дрином, налази и једна од највећих средњовековних некропола у овом делу Подриња. Поред велике некрополе (према последњој евиденцији 85 стећака) на овом простору, можда на супротној страни реке Дрине, било је насеље Перућица (Перућац) уписано са 116 домова, 14 неожењених и 2 засеока у сумарном дефтеру санцака Босне (1468/69).⁹¹⁹

Од Перућца, где се такође прелазила река, пут је пратио десну обалу Дрине до следеће скеле код ушћа реке Раче. На овом месту река се прелазила до села Скелани на левој обали Дрине, а неких три километара узводно био је још један прелаз код Црвене Стене и близу ушћа реке Пилице. Ово је вероватно прелаз који се помиње у османским дефтерима 16. века као Брежица (Брезица), јер се код ушћа Пилице налази топоним Подбријежје.⁹²⁰ Пратећи реку Рачу један пут је ишао до манастира Рача, али није ишао даље од Градине, где су пронађени остаци утврђења из 6-7. века. Даљи пут уз реку Рачу спречава непроходни кањон, који се простире од Шљивовице до Копривне. Вероватно је и раније коришћен пут за Кремну преко брда источно од манастира Рача, који се и данас користи. Од ушћа Пилице један пут је ишао ка истоименом месту. Пролазио је поред Градине код Обајгоре и даље је водио долином Солотуше према тврђави Солотник, а други крак тог пута је настављао према селу Дуб. Из Обајгоре преко Солотника се стизало до Биоске, где је пролазио пут од Добруна преко Кремне и Стапара за Ужице. Иако се не помиње у савременим средњовековним изворима, Солотник је свакако имао улогу да чува поменути пут.⁹²¹ Село Врбовик (Доњи Врбовик) је забележено у дефтерима из 1476, 1528. и 1559/60. године. Према А. Аличићу то село се налазило на месту Солотуше, али вероватнија убикација овог места је данашње село Заглавак. У дефтерима из 1528. и 1559/60. године ово село је уписано као дербенд који чува

⁹¹⁷ *Точила* су усеци у стени кроз које су спуштана дебла до реке Дрине. Има их доста на западним обронцима планине Таре – Б. М. Дробњаковић, *Саобраћај на Дрини*, 48-51; D. J. Deroko, *Drina*, 27-28; Љ. Павловић, *Соколска нахија*, 484, 488, 530; М. Максимовић – М. Војновић, *Путне везе Ужица са Полимљем и Подрињем*, 60; ТК.25, Вишеград, 527-2-1, 527-2-2.

⁹¹⁸ Топоними Дервенд и хидроними Дервента указују на постојање пута пошто су у османском периоду села са дервенцијским статусом чувала путеве и опасне кланце - *Лексикони националних паркова – Тара*, 201; М. Максимовић – М. Војновић, *Путне везе Ужица са Полимљем и Подрињем*, 61-62.

⁹¹⁹ Д. Пантелић, *Војногеографски опис Србије*, 109; А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 43, 164-165; Исти, *Турски катастарски пописи* I, 347, 617; II, 26, 474; *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* II, 604; *Лексикони националних паркова – Тара*, 201; М. Максимовић – М. Војновић, *Путне везе Ужица са Полимљем и Подрињем*, 61; За водостај и ток реке Дрине пре изградње бране код Перућца видети стару топографску карту – *A Monarchia III. katonai felmérése (1:200,000), Zvornik 37-44* - <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/3felmeres.htm> (21.11.2023).

⁹²⁰ А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије* I, 347, 617; II, 26, 474; Б. Дробњаковић, *Саобраћај на Дрини*, 26-36.

⁹²¹ Град у Обајгори се налази у засеоку Ђурићи. Евидентиран је као средњовековни град, али је са њега однет камен и није археолошки испитиван. У подножју узвишења налази се и локалитет Црквиште - *Археолошки споменици и налазишта у Србији* I, 66; Љ. Павловић, *Соколска нахија*, 561; *Лексикони националних паркова – Тара*, 66; М. Максимовић – М. Војновић, *Путне везе Ужица са Полимљем и Подрињем*, 48-49, 61-62; ТК50, Ужице 528-1.

путеве ка Зворнику и Новом Пазару преко планине Волујар. Ово нам потврђује коришћење овог пута од Новог Пазара преко Ужица до Зворника током прве половине 16. века, а постојање тврђаве Солотник упућује на закључак да се у средњем веку више користио пут који је водио испод ове тврђаве од Ужица према Дрини.⁹²²

Дуж десне обале реке Дрине ишло се од прелаза код Раче па све до Рогачице. Пут је пролазио испод остатака раносредњовековног утврђења Вишесава и кроз село Црвицу. Овде је вероватно постојао још један прелаз преко реке, на шта упућује двојни топоним Црвица са обе стране Дрине.⁹²³ Следећа скела за прелаз Дрине била је код Рогачице према Петричу на левој обали реке. Петрич се помиње у османском дефтеру из 1468/9. године као трг са скелом. У каснијем дефтеру из 1523. године поред прелаза код Петрича помиње се и мезра Пусто Поље са напоменом да се налази „с ове стране Дрине“. Ова мезра је вероватно поље код Рогачице које данас носи назив Поље. До Рогачице је стизао и пут из правца Ужица преко села Дуб и долином Дервенте. Овај пут је пролазио поред Градине код Пилице и још једне неистражене Градине на десној обали Дервенте. Даље од Рогачице пут је водио десном обалом Дрине испод остатака тврђаве Козјак, где су видљиви и природни усеци у стени који су олакшавали пролаз кроз ове тешко проходне пределе.⁹²⁴

Преко Гласинца и Борача за Средње Подриње

Неретљански пут је из долине реке Неретве преко Иван планине улазио у земљу Босну. Потом је из Врхбосне овај пут водио у два правца. Један је преко Ходидједа и Гласинца ишао обронцима Јавора до Зеленог Јадра и даље до Сребренице. Други пут је из Врхбосне водио на север до Олова и Кладња настављајући долином Дрињаче све до њеног ушћа у Дрину. Први пут се код Ходидједа и Гласинца спајао са раније поменутиим путем који је ишао од Устипраче преко Борача и Праче. Кладањ и Гласинац су били последње станице каравана у земљи Босни.⁹²⁵

Зна се да је Гласинац био важна станица за караване на њиховом путу у Средње Подриње. Ту су дубровачки трговци најмили нове поноснике за даљи пут. Преко Гласинца је водио и стари римски пут који је био основа за каснији средњовековни пут. Реконструисан је на основу остатака старе калдрме и миљоказа. Тај пут је ишао од села Берковина и Алајбеговине преко Краљевог поља према Студеном Јадру, а потом је настављао даље према Дрињачи и према античкој Домавији. Овај римски пут је у овој деоници (Гласинац-Студени Јадар) коришћен и у средњем веку, а током османског периода постао је прометнији правац који је ишао од Гласинца, преко Хан-Пијеска и Хана Поглед, према Власеници и ту се одвајао у два правца - према Јадру и Кладњу. Тај пут је данас магистрални правац Соколац – Власеница. Године 1428. састављен је уговор о превозу робе караваном до Подзворника преко „*locum dictum Ecclesia de Glasinaç*“.⁹²⁶

Друга важна станица где су Дубровчани најмили нове поноснике био је Борач на територији Павловића. До Борача се стизало Дринским путем преко Горажда. Из извора можемо видети да су из Борача трговци ишли ка Сребреници (*via de Streberniza*) или ка

⁹²² Данас постоји само село Волујац северозападно од Ужица, али је сигурно овим именом означаван нешто шири планински простор од 16. до 19. века, а можда и раније - А. Аличих, *Турски катастарски пописи* II, 451; III, 112; М. Максимовић – М. Војновић, *Путне везе Ужица са Полимљем и Подрињем*, 49-51.

⁹²³ *Археолошки споменици и налазишта у Србији. Западна Србија* I, 59; *Лексикони националних паркова – Тара*, 173; Прелаз код Црвица је код Б. Дробњаковића забележен као „данашњи прелаз“, а сама Црвица се помиње у дефтерима 1476. и 1528/30. године – А. Аличих, *Турски катастарски пописи* I, 67; Б. Дробњаковић, *Саобраћај на Дрини*, 36; TK50, Valjevo 478-3.

⁹²⁴ А. Аличих, *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије* II, 26; Isti, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 74; *Археолошки споменици и налазишта у Србији* I, 19-22, 66; Љ. Павловић, *Соколска нахија*, 561; М. Максимовић – М. Војновић, *Путне везе Ужица са Полимљем и Подрињем*, 55, 62; TK50, Užice 528-1.

⁹²⁵ М. Динић, *За историју рударства* I, 37; Г. Шкриванић, *Путеви*, 53-58.

⁹²⁶ Е. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne* 2, 938-939; Н. Krešeljakić, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, 107; Е. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u BiH*, 69-70; Г. Шкриванић, *Путеви*, 56.

Зворнику преко Перина на Дрињачи (*via de Perinum*). За први пут не можемо одредити тачно која траса је коришћена, али оба пута су од Борача водила на север и раздвајала су се негде у подножју Бокшанице и Деветка. Овај пут за Сребреницу је вероватно ишао даље преко Жепе и Вратара, а за Перин се ишло преко Бирача.⁹²⁷ Оба пута су засигурно пролазила преко Рогатице, али се ово насеље ретко помиње у средњовековним изворима. Бележи се у дубровачким изворима 1425. године (*locum qui dicitur Rogatice*) као место код Борача у једном уговору о превозу робе караваном чији је циљ била Сребреница. Изгледа да су околни тргови (Борач и Прача) кочили развој Рогатице, тако да њен успон почиње тек од друге половине 15. века. Пут за Сребреницу се одвајао негде код Видове Горе и водио је даље преко Жепе, а други пут се пробијао обронцима Деветка и код села Жљебови се спајао са путем који је из централне Босне водио преко Гласинца.⁹²⁸

Из Врхбосне је средњовековни и каснији османски пут, након Гласинца пролазио поред поменутог села Жљебови, које је познато као хан из османског периода, као и оближњи Мачковац. У дубровачком архиву се неколико пута помиње место „*Slebi, Slieb* - Жљеб, али његову убијацију отежава чињеница да име није ретко. Један документ бележи ово место између Горажда и Борача, тако да га не можемо идентификовати са селом Жљебови, али уколико узмемо у обзир чињеницу да је ово чест топоним можемо претпоставити да су дубровачки извори сачували помен више од једног насеља са овим именом.⁹²⁹ Потом се пролазило преко Краљевог поља и дуж превоја на Краљевој гори, где се налази извор Краљева чесма и топоним Караула. Овде је почињала област Бирач и ту се пут одвајао у два правца. Први је ишао на север преко Власенице у долину Дрињаче где се спајао са путем који је водио из Кладња према Перину и Зворнику. Ово је пут којим је Дубровачки караван 1445. године ишао од Борача за Перин, односно Зворник. Други пут се спуштао поред неистражене Градине ка селу Оцак, а онда према Студеном Јадру. Пут је пратио ток реке Студени Јадар пролазећи поред тврђаве Бирач на десној обали и неистражене Градине на левој обали и настављао даље до места Милићи, где се спајају Студени и Зелени Јадар. Одатле пут је настављао према Сребреници или на север према Кушлату.⁹³⁰

Од села Милићи један пут је водио на исток до Сребренице уз Буковичку реку. Постојање овог пута потврђује топоним Дервента на ушћу Буковичке реке у Зелени Јадар. На важност овог пута у османском периоду упућује велики број дербенцијских села записаних 1604. године са обе стране реке Зелени Јадар. То су била села Дубачко, Забрђе, Костровац, Копривно, Буковица, Помол, Вишњица, Д. и Г. Брсине, Штедрић-Веселица и Штедра.⁹³¹ Пут је стизао са западне стране најпре до потока Казани, одакле је избијао до Црвене реке у чијој долини лежи Сребреница. Међутим, ово није био главни средњовековни пут за Сребреницу који су користили Дубровчани. На основу дубровачких извора знамо да се до Сребренице стизало у етапама. Њихови каравани су се на путу за Средње Подриње заустављали, не само у Гласинцу, Горажду и Борачу, већ и у Љубсковој и Ликодри. Као што смо раније навели,

⁹²⁷ Е. Kurtović – А. Ресо, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* 2, 459; М. Динић, *За историју рударства* I, 37-38; О могућем помену Бирача у овом извору видети поглавље: *Жупе и нахије*.

⁹²⁸ Е. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne* 2, 881; Рогарица је вероватно раније носила име Топлик и под тим именом се јавља у Дубровачким изворима – Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 97; Опширније о Рогачици видети: Б. Храбак, *Рогатичани у пословном животу XV и XVI столећа*, у: Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 145-149.

⁹²⁹ Постоји и село Жљеб код Вишеграда, али се оно налази изван главних путева - Н. Креšeljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, 107; М. Динић, *За историју рударства* I, 38; Исти, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 695-696; Е. Kurtović, *Konj*, 536-537 (табела на крају књиге са изводима из извора).

⁹³⁰ Овим путем је прошао француски путописац Кикле 1658. године. Он помиње да је прошао кроз Гласинац, хан Мачковац, Краљеву гору, Краљево поље, а потом је два пута прешао реку Јадар (Студени Јадар) и стигао у место Јадар, где се налази Муса-пашин нурџхан (данас Нова Касаба) - М. Караулац, *Приче француских путника*, 111-113; Г. Шкриванић, *Путеву*, 56-57.

⁹³¹ Уз горе уписана дербенцијска села треба додати и села Невестине, Г. Равне и Г. Јадар која нисмо успели да убицирамо, али су се сигурно налазила на овом простору, јер су заједно пописана са осталим селима - *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* II, 366-372; TK25, Zvornik 477-3-2.

утврђено је да су се ова два насеља налазила једно близу другог, јужно од Сребренице у области Драгише Дињичића, уколико се не ради о истом насељу. На основу једног уговора из септембра 1415. године видимо да је Љубсково било на путу за Сребреницу, а већи значај тог пута у односу на горе поменти потврђује и често помињање овог места у периоду од 1407. до 1426. године. На основу тога следи да је из Гласинца морао постојати још један пут који је водио према Сребреници источним обронцима Јавора. Он је свакако био економичнији због мање раздаљине, али се може само посредно реконструисати. Чињеница да велике караванске станице Љубсково и Ликодра још увек нису прецизно убициране нас спречава да детаљније одредимо трасу овог пута. На постојање овог пута поред индиректних вести из дубровачких извора сведочи и путописац Евлија Челеби.⁹³²

Од Сребренице ишло се на југ долином потока Чичевац до места Доњи и Горњи Јадар, данас Зелени Јадар на истоименој реци. Ту је постојао трг забележен у дефтеру из 1468/69 године. Одатле се преко села Јасенова и Парабучја ишло кроз широки потез Подравно. До Подравна се из Сребренице могло стићи и преко Ораховице, а река Зелени Јадар се прелазила код Слаповића и Бучја. Од Подравна пут је водио у два правца. Један је ишао на запад левом обалом Зеленог Јадра остављајући тврђаву Кличевац на десној обали те реке. Према свом положају, дубоко у кањону, Кличевац није могао да има директну контролу над овим путем осим ако није постојала још нека кула осматрачница на левој обали Зеленог Јадра. Тај пут је код села Ђиле водио ка Поджепљу преко Карауле и шуме Батура, а други пут је настављао левом обалом Зеленог Јадра и пролазио испод брда Вардиште (западно од Кличевца) и ишао даље до Дервенте и Милића. Други пут од потеза Подравно је био главна релација Дубровчана на путу ка и од Сребренице. Наставио је ка југозападу преко топонима Крчевине и обронака планине Сушице. Тим путем се стизало до села Поджепље. Ово место помиње се и у путописима из 17. века, а у дефтеру из 1604. године је забележено како становници овог села чувају дербенд на планини Радави. Ова планина се налази источно од Поджепља тако да су горе описани путеви пролазили са јужне и северне стране ове планине. Један пут је водио кроз шуму Батура у њеном подножју, а други са јужне стране кроз шуму Радаву. Поджепље се код путописца Бартоломеја Кашића на путу од Рогатице до Сребренице јавља као „*Roserye*“, а код анонимног руског путописца на путу од Сарајева до Београда као „*Поченје*“.⁹³³

Као што смо напоменули овим путем је пролазио и Евлија Челеби у 17. веку. Он је из Сребренице ишао преко планине Равно. Ова планина данас не постоји под тим називом, али се на основу топонима Подравно може закључити да је то старије име планине Сушице (источни обронак планинског масива Јавор). Евлија је након планине Равно, где га је задивило високо дрвеће, стигао у хан „*Почиње*“ (вероватно идентично са већ поменутиим Поджепљем – *Roserye*, *Поченје*) који лежи високо у планини. Потом је наставио даље кроз планинске пашњаке до хана Оцак. Овај хан вероватно није истоветан са насељем Оцак код Власенице, јер Евлија наводи да се налази у близини хана Мачковац. Тај хан више одговара топониму Доњи Оцак код села Кошутица, јужно од Мачковца. Овим путем је поред Челебије пролазио и француски путописац Луј Жедоан у 17. веку, али он није оставио много података. Путовао је од Сарајева према Сребреници у јануару 1624. године, по великој хладноћи и снегу. Наводи да је након Сарајева прешао једну од најврлетнијих планина по имену Мокра. Овде свакако мисли на обронке Романије, а кроз хан Мокро у њеном подножју је пролазио и Челебија.⁹³⁴

⁹³² Е. Čelebi, *Putopis*, 99-102; Е. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne* 2, 694; М. Динић, За историју рударства I, 34-35; Исти, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 696; ТК50, Zvornik 477-3.

⁹³³ Е. Fermeđžin, *Acta Bosnae*, 347; Ф. Милобар, *Два савремена извештаја о Босни из прве половине XVII стољећа*, ГЗМ 16 (1904), 259; А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 16-17, 43-44; Г. Шкриванић, *Путеви*, 113; ALViH III, *Kličevac* 16.129; ТК25, Zvornik 477-3-4, 477-4-3.

⁹³⁴ Планина Равно се помиње и у извештају Маријана Маравића 1655. године, као и у анонимном руском путопису из 17. века – Ф. Милобар, *Два савремена извештаја о Босни*, 253; Е. Čelebi, *Putopis*, 99-101; М. Караулац, *Приче француских путника*, 81-82; Г. Шкриванић, *Путеви*, 113.

Узимајући у обзир поменуте путописе и дубровачке изворе видимо да се пут код Поджепља гранао у два правца. Један пут је ишао ка западу, преко велике шуме Студена гора и спајао се код Жљебова или Кошутнице са путем који је ишао од Гласинца на север према Јадру. Други пут је водио ка југоистоку у долину реке Жепе. Пут је наставио левом обалом реке Жепе поред села Пуртићи и Крнићи, где има остатака старог пута. Даље се ишло поред села Калдрма испод Градине преко села Стоп до села Жепа. Пратећи реку Жепу пут је настављао до њеног ушћа и прелаза Слап, где се спајао са путевима који су водили преко планине Таре. Сама река Жепа се прелазила код села Кула близу чувеног моста из османског периода, и стизало се до тврђаве Вратар на десној обали реке. Одатле пут је водио преко Старе Горе на југ према Рогатици (*Rogatiza*), као што смо раније навели, а потом даље до Борача и Устипраче, где се спајао са путем „*via Drina*“. Један крак овог пута се од Старе Горе одваја према прелазу Стари Брод. Од Рогатице један пут је водио и преко планине Семећ (*Semetz*) до Вишеграда. Дакле, најбржи и најекономичнији путеви до Сребренице за Дубровчане биле су релације Гласинац-Жљебови-Поджепље-Сребреница, односно Рогатица-Жепа-Поджепље-Сребреница у зависности од тога да ли су из Дубровника ишли Дринским или Неретљанским путем.⁹³⁵

Пут долином реке Дрињаче ка Подрињу

Северно од Милића, где се спајају Студени и Зелени Јадар, пут је водио на север левом обалом реке Јадар. Код данашњег места Нова Касаба се прелазило на десну обалу реке и пут је водио даље на север до тврђаве Кушлат. Ту се Јадар улива у Дрињачу и на том месту пут је прелазио на леву обалу Дрињаче до Костијерева, мимоходне царине деспота Стефана (1417). И овај пут је постојао у античком периоду и посведочен је на основу остатака римских миљоказа и калдрме на релацији од Жљебова па све до Дрињаче. Скела за прелаз Дрине била је код Костијерева (*Chostireuo*) и Ђевања (*Diugne*), одакле се ишло у Србију или даље преко Београда или Митровице у Угарску. Промене су настале током прве половине 16. века када је скела померена северније, јер се 1548. године јавља прелаз код Новог Села ближе Зворнику.⁹³⁶ Новембра 1396. године Дубровчани су Стефану Лазаревићу и кнегињи Милици препоручили неке своје трговце који су пошли у Србију преко Подкушлата (*Подѣкѣчлатъ*), јер због „*воискѣми восаньсѣѣми не могуше индѣ проки*“. Ту код ушћа Јадра у Дрињачу овај пут се спајао са путем који је водио из Кладња долином Дрињаче. Од Костијерева и Кушлата се ишло и на север левом обалом Дрине у Зворник.⁹³⁷ Код Г. Шкриванића је наведено да се пут левом обалом Дрине према Зворнику у дубровачким изворима назива „*via di Poglia*“, али увидом у снимак извора можемо видети да се ово не односи на околину Зворника, већ на околину Бишћа.⁹³⁸

Пут који је водио из земље Босне преко Кладња у Усору посведочен је у дубровачким изворима. Дубровачки посланици су 1432. године пратили краља Твртка II само „*ad montem Cladagn*“ на његовом путу у Усору. Поменута планина Кладањ је вероватно данашња планина Коњух, северно од насеља Кладањ. Планине су често узимане као природне границе, те не треба да чуди зашто Дубровчани овде помињу планину, а не истоимено

⁹³⁵ P. Matković, *Putovanja po balkaskom poluostrvu XVI stoljeću II*, 200; B. Kuripešić, *Putopis*, 29; V. Palavestra – M. Petrić, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Žepi*, 147-148; M. Petrić, *Porijeklo stanovništva Žepe*, 32-33.

⁹³⁶ M. Динић, *За историју рударства I*, 38, 66; A. Handžić, *Tuzla*, 226; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовјековна Сребреница*, 24.

⁹³⁷ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1*, 182; M. Караулац, *Приче француских путника*, 111-113; M. Динић, *За историју рударства I*, 38, 66; E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u BiH*, 69-70; J. Мргић, *Северна Босна, 256-257*; ALBiH II, *Kučlat* 06.120, III, *Birač* 16.17; TK50, *Kladanj* 476-4, *Zvornik* 477-3.

⁹³⁸ DAD, *Lettere e commissioni di Levante* 10, fol. 198; N. Jorga, *Notes II*, 278; Овом приликом се захваљујемо Невену Исаиловићу који нам је уступио снимке овог документа и дао корисне сугестије у читању. Упореди: Г. Шкриванић, *Путеви*, 56-57.

насеље.⁹³⁹ Од Кладња се ишло левом обалом реке до топонима Раскршће, где је један пут заламао на север поред Градине на коти 855 m и преко планине Коњух избијао у долину Спрече. Други пут је наставио долином Дрињаче поред врха Дервента и даље до села Трново, где су се два пута одвајала према Власеници. Један је ишао од ушћа реке Тишће преко села Друм, а други је преко Јасена и Грабовице пролазио поред тврђаве Велетин и заламао ка Власеници. Од села Трново пут је настављао даље левом обалом Дрињаче до села Добрићи. Ту се један пут одвајао ка северу до доњег тока Спрече, а други је настављао левом обалом Дрињаче. Пут је водио поред града Перина, где су пронађени остаци старог пута. Поред археолошких остатака, пут испод тврђаве (врх Вишеград) и кроз варош Перина потврђују и дубровачки извори, који указују да је Перин био важна караванска станица са два (*alberga*) преноћишта.⁹⁴⁰ На десној обали Дрињаче налазило се још једно утврђење непознатог имена. Четири километра низводно од ових утврђења смештене су још две неистражене Градине на десној обали Дрињаче, а десет километара низводно код села Лијешња стоји топоним Градацац, на левој обали Дрињаче. Данас на овом делу тока Дрињаче (од Добрића до ушћа Јадра) нема важнијих магистрала, а уз остатке Перина пролазе само колски путеви и планинске стазе. Међутим, на основу дубровачких извора и археолошких остатака знамо да је поред Перина пролазио прометни средњовековни пут за Костијерево и Зворник.⁹⁴¹

Путеви у околини Сребренице

Морао је постојати још један пут од Костијерева, односно од ушћа Дрињаче, који је ишао узводно левом обалом Дрине преко Лудмера. Овај пут је пролазио поред врха Градац до Братунца, где је такође постојала скела за прелаз на десну обалу Дрине код данашње Љубовије. Други пут је стизао у Братунац од реке Јадар долином Кравице. Он је ишао од Коњевића долином Кравице и Глоговске реке. Од Братунца пут се спуштао на југ преко Пећишта долином Крижевице до Сребренице. Код села Гостиљ један пут се одвајао за Сасе и даље до Дрине, а до Саса се могло стићи и пратећи долину Сашке реке узводно.⁹⁴²

Преко трга у месту Јадар (Зелени Јадар), јужно од Сребренице, водио је пут долином реке Зелени Јадар ка средњовековној жупи Осат. Тај пут је вероватно код села Осмач заламао ка југу и спајао се са путем који је ишао од Клотијевца, преко Ђурђевца левом обалом Дрине. Мањи путеви су водили до села јужно од Зеленог Јадра, а сигурно је постојао и пут који је водио у Клотијевац са северне стране преко села Љесковик. О постојању пута уз Дрину сведочи и топоним Варда (данас Кицељ) забележен на аустријској специјалној карти код села Пећи.⁹⁴³ Други пут из Сребренице је водио испод Куле Прибићевац и према топониму Друм код Скендеровића. Потом је преко Пазарић хана ишао у правцу Токољака и Крњића, а до Дрине је избијао код ушћа Бујаковића потока и Скелана. Изнад Скелана, где је био прелаз преко Дрине, постоји неистражена Градина на коти 830 m. Од Скелана један пут се одвајао до Даљегошта, где је био мањи рудник гвожђа, а други пут је настављао до трга Петрич и још једне скеле на Дрини. Пут је даље ишао преко села Жлијебац, поред топонима Град, уз леву обалу Дрине све до скеле Факовић-Бачевци, где се спајао са путем који је ишао

---

⁹³⁹ Кладањ је био на граници између земље Босне и Усоре, али и на граници између земље Босне и земље Подриње – М. Динић, *За историју рударства* I, 74; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 17-18.

⁹⁴⁰ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 24.

⁹⁴¹ М. Динић, *За историју рударства* I, 38, 43-44; Г. Шкриванић, *Путеви*, 57-58; За утврђење на десној обали Дрињаче везује се легенда о проклетој Јерини, али је име самог утврђења у средњем веку вероватно било Коријен како се данас назива село у његовом подножју - ALBiH III, *Jerinin Grad* 16.118, *Perin* 16.235; TK25, *Kladanj* 476-2-4; *Zvornik* 477-1-3.

⁹⁴² Прелаз „*Bratanč*“ близу Црнче помиње се 1381. године – М. Динић, *За историју рударства* I, 38; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 85; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 24.

⁹⁴³ ALBiH III, *Đurđevac (Gradina)* 16.60, *Klotijevac* 16.133; Habsburg Empire (1869-1887) - Third Military Survey 1:25000, *Europe in the XIX. century (with the Third Military Survey)*, 19.4333, 43.9635 - <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-thirdsurvey/> (01.08.2023).

долином Млечванске реке. Даље се ишло левом обалом Дрине до још једне скеле код ушћа Грабовичке реке преко пута Горње Трешњице и Дрлаче. Ту је на Дрину избијао пут од тврђаве Шубин долином Грабовичке реке. Одатле је пут опет пратио ток Дрине, а код Бјеловца и Братунца се спајао се са путевима који су од Саса и Сребренице водили ка Дрини. Код оба ова места постојале су скеле за прелаз реке.⁹⁴⁴

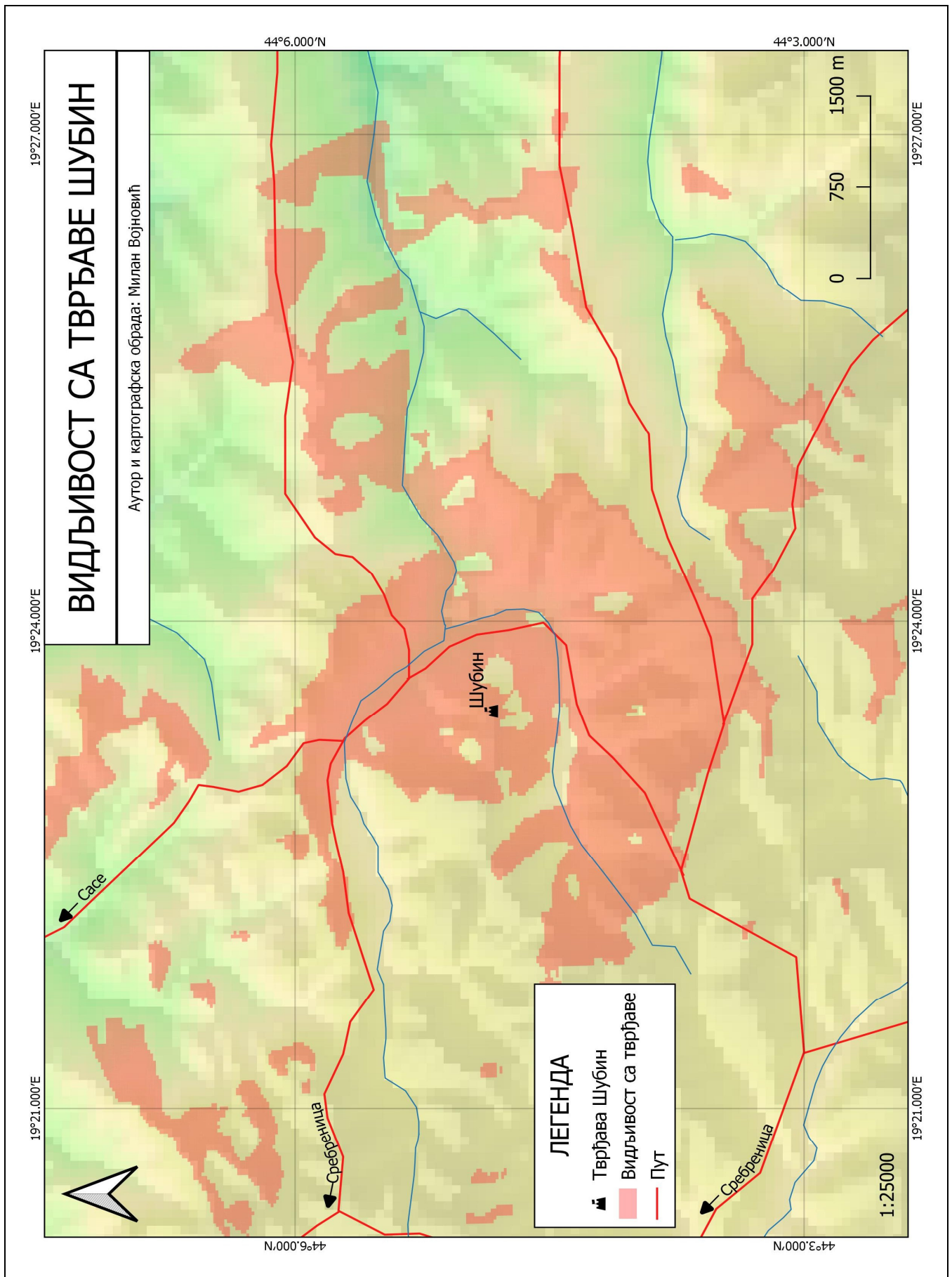
На први поглед изгледа да тврђава Шубин, према свом положају, нема велику улогу у контроли средњовековних путева. Међутим, ова тврђава није контролисала само један, ваћ два пута која су од бродова на Дрини водила ка Сребреници. Један пут је ишао од Дрине долином Грабовичке реке и пролазио је северно од Шубина уз Стожерску реку. Потом је пролазио испод врха Шарампов и Куле Прибићевић, а одатле се спуштао ка Сребреници. Преко села Димнићи овим путем се стизало у Сасе. Други пут је ишао долином Млечванске реке и пролазио је јужно од Шубина. Пут је преко Коријена избијао до Пазарић хана, а одатле се настављало даље према Сребреници. Контролу коју је Шубин имао на своје окружење можемо видети на основу прорачуна видљивости путем ГИС-а (QGIS, алат: *Viewshed Analysis*). Узимајући да је посматрач стојао на кули, урађен је прорачун видљивости са 11,7 m висине у радијусу од 5 km. Ово би свакако био минимални распоред видљивости са тврђаве Шубин пошто је у прорачун узета само један кула. Са друге стране сама видљивост могла је бити ограничена и другим факторима као што су климатски (магла) или природни (шуме и вегетација). У сваком случају на основу приложене карте (Карта бр. 16) можемо видети распон видљивости са тврђаве Шубин која је контролисала саобраћај од Дрине ка Сребреници.⁹⁴⁵

---

⁹⁴⁴ А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*, 44, 74; Б. Дробњаковић, *Саобраћај на Дрини*, 776; ТК50, Zvornik 477-4, Višegrad 527-2, Užice 528-1, Valjevo 478-3.

⁹⁴⁵ ALBiH III, *Šubin* 16.299.

Карта бр. 16 – Видљивост са тврђаве Шубин – прорачун путем програма QGIS (*Viewshed Analysis*)

Путеви источно од Дрине

Након преласка реке код Петрича стизало се у Рогачицу. Ово место је у турском дефтеру (1476) забележено са другим именом Станачко. Могуће је да други назив места потиче од речи *стан*, којом су се означавала места у којима су каравани одмарали, или ноћивали.⁹⁴⁶ Даље се ишло десном обалом Дрине поред тврђаве Козјак, често паралелно са путем на левој обали Дрине. Овај главни пут је пратио ток Дрине све до Малог Зворника. Од овог пута одвајали су се путеви ка истоку преко Борање, Јагодње, Соколских планина и Повлена. Они су водили до села и рудника на овим планинама, али и даље ка Ваљевоу, Ужицу и Поморављу. Први такав пут ишао је од Рогачице на исток, па је један крак тог пута заламао на југ ка Ужицу, а други је настављао даље ка Косјерићу. Други пут је од Рогачице водио на север преко Повлена за Ваљево. Овај пут вероватно није пратио исту трасу као данашњи регионални пут Рогачица-Ваљево преко Дебелог брда, већ се ишло преко села Јакаљ и Варда.⁹⁴⁷

Од ушћа Трешњице пут је водио узводно и заламао око хоронима Бошковац, где се налазе остаци Малог и Великог Града. Испод остатака ових утврђења се спајају Требућа и Трешњица и ту се прелазила река. Један пут је водио према селу Горње Кошље и даље према путу који је од Ужица водио за Ваљево. Другим путем се из Трешњице, преко села Савковићи, стизало до Торника у подножју Бобије. Од овог пута се одвајао један крак који је ишао преко Бошковца до остатака горе поменутог утврђења и даље према Дрини до Буковичког поља. Остаци калдреме на Бошковцу потврђују постојање овог пута. На врху Кулина изнад Торника постоје остаци утврђења. На Бобији су источно од коте 1272 m пронађени остаци старих рударских радова, а под планином и остаци старе калдрме. Рудници на Бобоји нису поменути у писаним средњовековним изворима, али њихово постојање и значај потврђују археолошки остаци и топонимија.⁹⁴⁸ Од Торника пут је преко Оровичке реке и села Оровица водио до Љубовије. Избијао је на Љубовију код старог моста (Латинска ћуприја) у подножју тврђаве Ђурим.⁹⁴⁹

Између Врхпоља и Љубовије средњовековни пут уз реку Дрину је контролисала тврђава Немић. Не помиње се у писаним изворима, али су на брду изнад села Поднемић сачувани остаци града. На основу покретног археолошког материјала је утврђено да је град био у употреби у антици и раном средњем веку, док његова употреба у позном средњем веку није извесна без детаљних археолошких ископавања. Такође, није познато у каквој је вези ова тврђава са оближњим Баурић градом.⁹⁵⁰

На локалитету Двориште изнад скеле код Љубовије вероватно се налазило мање утврђење, које је штитило прелаз преко Дрине.⁹⁵¹ Од ушћа реке Љубовије ишао је пут узводно њеном десном обалом. Код села Горња Љубовића одвајао се пут за тврђаву Соко, а други пут је настављао долином Љубовије преко Латинске ћуприје до тврђаве Ђурим. Пут за Соко је пролазио између Сенокоса и Козловца, а до пре неколико деценија на тој релацији су

⁹⁴⁶ А. Аличић, *Турски пописи неких подручја Западне Србије* I, 64; М. Динић, *Караванска трговина*, 305-330; *Стан* у: ЛССВ, 696 (Д. Ковачевић-Којић).

⁹⁴⁷ *Археолошки споменици и налазишта у Србији* I, 59; М. Максимовић – М. Војновић, *Путне везе Ужица са Полимљем и Подрињем*, 54-56; ТК50, Valjevo 478-3.

⁹⁴⁸ Љ. Павловић, *Соколска нахија*, 609, 618; *Археолошки споменици и налазишта у Србији* I, 56; М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта*, 149, 153; Isti, *Arheološka rekognosciranje u Podrinju (II)*, 222; Према Г. Томовић име насеља Торник може да указује на постојање средњовековног седмичног трга, али узимајући у обзир овај планински простор вероватнија је могућност да се ради о називу насталом од пастирског/сточарског термина – тор; М. Максимовић – М. Војновић, *Путне везе Ужица са Полимљем и Подрињем*, 66, нап. 88; Упореди: Г. Томовић, *Средњи век*, 56.

⁹⁴⁹ *Археолошки споменици и налазишта у Србији* I, 58-59; С. Милутиновић - М. Васиљевић, *Топографско-историјски речник Подриња*, 124, 136.

⁹⁵⁰ *Археолошки споменици и налазишта у Србији* I, 57, 66.

⁹⁵¹ На овом локалитету је приликом рекогносцирања утврђено само камење повађено након орања, а на основу причања мештана претпоставља се да камење потиче са неког мањег утврђења - М. Vasiljević, *Arheološka rekognosciranje Podrinja (I)*, 169-170.

били видљиви трагови калдрме ширине 1,5 m. Тврђава Ђурим је према свом положају имала важну улогу у контролисању пута кроз кланац Прослоп. Северно од Ђурима топографске карте бележе топоним Царина. Одатле се преко Пецке ишло даље за Ваљево. Други пут за Ваљево је од тврђаве Ђурим настављао уз реку Љубовићу поред топонима Град-камен. Даље је пролазио кроз превој Медведник-Кулина и избијао на пут који је од Рогатице преко Повлена водио за Ваљево. Један од ових путева преко Соколских планина је користио и француски путописац Луј Жедоан 1624. године на свом путу од Сребренице до Ваљева.⁹⁵² Поменуто Латинска ђуприја, или Римски мост како се још назива, према архитектонским карактеристикама није старији од 16. века. У његовој близини су се изгледа налазили остаци још једног моста, али се не зна из ког је периода. Међутим, путеви који су туда пролазили сигурно су коришћени током средњег века, као и у новом веку. Поменуто село Царина, које можда осликава средњовековно место где је плаћана такса за промет робе, је могло било бити и мањи трг у средњем веку. Царина се помиње у дефтерима Смедеревског санцака 1530, 1536 и 1559. године када су становници овог села чували дербенд Прослоп куда је пролазио пут из Љубовиће према Пецки и Ваљеву. Поред Царине овај пут су чували и становници села Гуњак (Гуњаци) и Драгодол.⁹⁵³

Од ушћа Грачанице пут је водио за тврђаву Соко, а уз овај пут се налазе остаци тврђаве Микуљак на брду изнад ушћа Грачанице. Од Сокола се ишло на север поред врха Рожањ до Петрине стене и остатака тврђаве Петрич. Од ове тврђаве и њеног подграђа, које је археолошки евидентирано, ишло се у два правца. Први пут је водио на исток и спајао са са путем који је преко Царине и Пецке долазио до Ваљева. Други пут од Петрича ишао преко Шљивове и Сређице (Средица – седмични трг?) до Крупња. Од тврђаве Сокол је постојао и пут преко села Лазе. Тај пут је водио кроз Склопове у долину Богоштице и даље према Крупњу. Ови путеви су посведочени археолошким истраживањима и рекогносцирањима око тврђаве Соко, јер су пронађени остаци старе калдрме на путу до ушћа Грачанице, ка тврђави Петрич преко села Лазе и ка Латинској ђуприји.⁹⁵⁴

На јужним обронцима Јагодње налазили су се важни средњовековни рудници Црнча и Липник. Од главног пута који је пратио ток Дрине до ових рудника и тргова је водило више путева дуж Крупинске и Велике реке. Одатле се одвајало више мањих путева који су спајали рударске јаме са топионицама у долинама ових река и њихових притока. Један пут је ишао долином Крупинске реке преко Селенца и Великог Мајдана до села Суботићи (седмични трг) и топонима Вашариште. Одатле је пут пролазио поред Градине (766 m) и настављао даље до Града (822 m) на Јагодњи, где се налазе остаци тврђаве Суводањ. Ова тврђава није археолошки истаживана, али је свакако према свом положају била задужена за чување наведеног пута. Од ове тврђаве пут се спуштао ка Крупњу и улазио у град са југозападне стране. Од Крупња један пут је водио на запад преко Ликодре и Градине у Толисавцу до планине Влашић и Ваљева, а други је водио преко Костајника ка Зајачи.⁹⁵⁵

Испод поменутог Суводања је пролазио и пут који је спајао тврђаву Соко са Зворником. Тај пут се преко Мачковог камена, Кошутњих стопа и обронака Борање спуштао ка Дрини код Малог Зворника, где се прелазила река и улазило у Зворник. Са овим путем се спајао пут из Црнче узводно Великом реком. У атару села Цулине преко пута Костијерева пронађени су остаци мањег утврђења које је вероватно контролисало прелаз преко Дрине. Утврђење је озидано римском опеком, али старо српско гробље у непосредној близини упућује на закључак да је коришћено и у средњем веку. Прелаз преко Дрине постојао је изгледа и код Ђевања (*Diagne*), на само три километра узводно од ушћа Дрињаче и

⁹⁵² М. Караулац, *Приче француских путника*, 82-83; *Археолошки споменици и налазишта у Србији I*, 57-58; Г. Томовић, *Средњи век*, 54; М. Васиљевић, *Соко град*, 134.

⁹⁵³ Ф. Ц. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља*, 71-79; С. Милутиновић - М. Васиљевић, *Топографско-историјски речник Подриња*, 136; М. Васиљевић, *Соко град*, 23-24, 134.

⁹⁵⁴ *Археолошки споменици и налазишта у Србији I*, 58; М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта*, 147; Isti, *Arheološka rekognosciranje u Podrinju (II)*, 213, 226; Isti, *Археолошка истраживања на Соко-граду*, 27, 135-136; ТК25, *Zvornik 477-2-4*.

⁹⁵⁵ Г. Томовић, *Средњи век*, 61-63; М. Васиљевић, *Соко град*, 22-31.

Костијерева. Дрина се на том месту прелазила према ушћу Борањске реке, одакле је водио пут поред Градине на десној обали. Приликом изградње асфалтног пута већи део утврђења на овом локалитету је миниран, али су приликом рекогносцирања уочени неки делови темеља. Споменуто утврђење је, према свом положају, штитило улаз у долину Борањске реке као и скелу на Дрини. Одатле је пут водио према руднику и тргу познатом на основу дубровачких извора под именом Трешњица (данас Доња Трешњица). Поред трагова старог рударства у Трешњици, пронађени су на Ерић-Брду остаци зидина неког утврђења. Из Трешњице пут је водио даље преко обронака Борање за Крупањ.⁹⁵⁶

Следећи прелаз преко Дрине био је код Зворника, а даље низводно река је била пловна за бродове плитког газа. Пут је ишао десном обалом Дрине преко Орловина код Малог Зворника, где су пронађени остаци великог утврђења из рановизантијског периода. Нешто северније ишао је пут преко села Радаљ и истоимене реке за Крупањ. У Радљу је 1452. године боравио деспот Ђурађ на свом путу за Подриње.⁹⁵⁷ Северно од Радља други пут је пратио ток Боринске реке до средњовековног рудника Бохорина (данас Г. Борина). Код топонима Раскршће један пут је ишао на север до Зајаче и даље ка Дрини. Тај пут је даље настављао на север према Мачви и Сремској Митровици (*Sancti Demetrii*). Други пут од Бохорине је ишао поред остатака тврђаве Костајник и водио је ка Крупњу. Ово утврђење је свакако имало улогу заштите пута између ових рудника. До Крупња се овим путем стизало са севера. Поред већ описаних путева који су спајали Крупањ са Ваљевом, Соколом, Црнчом и Радљем, постојао је и пут који је од Крупња водио ка Јадру и пролазио је поред утврђења Јеринин град у Толисавцу пратећи ток Ликодре.⁹⁵⁸

---

⁹⁵⁶ Код К. Лиречека и Г. Шкриванића назив прелаза *Diuagne* транскрибован је као Дивање, иако нема насеља под тим именом у Подрињу - К. Лиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 295-296; Г. Шкриванић, *Путеви*, 57; М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта*, 148; Isti, *Arheološka rekognosciranje Podrinja (I)*, 166-167; Љ. Павловић, *Соколска нахија*, 663.

⁹⁵⁷ Б. Дробњаковић, *Саобраћај на Дрини*, 772-773; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 376; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 114.

⁹⁵⁸ *Археолошки споменици и налазишта у Србији I*, 41, 48; М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта*, 149, 153.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Пробијајући се кроз Динариде водена снага реке Дрине је издубила своје корито које је у борби са чврстима стенама кривудало на путу ка северу и равници Панонске низије. У средњем току Дрина је својом препознатљивом окуком раздвојила обронке Деветка, Јавора, Сушице и Глогове планине на западу од обронака Борање, Јагодње, Соколских планина и Таре на истоку. Унутар тих стена низале су се рудне жиле сребра, олова и других метала. Оне ће постати основни природни потенцијал привреде овог простора, а самим тим и покретач урбанизације Средњег Подриња. Рудници и урбани центри Средњег Подриња су зависили и од осталих природних потенцијала овог простора. Становништво овог простора је, бар у првој половини 15. века, углавном било у порасту што је довело до веће потражње хране. Она се у веће урбане центре, попут Сребренице, морала довозити са стране. За рад рудника било је неопходно и гориво. Сребреничке топионице су користиле шуме, не само у близини града, већ и у залеђу, на обронцима Глогове планине. Иако се интензитет коришћења не може прецизно одредити, наше оквирне процене говоре да је за рад рудника Сребренице, у време њеног највећег успона, било потребно између 480 и 600 хектара шуме годишње.

Посматрајући простор Средњег Подриња из угла историјске географије можемо видети детаље регионалне историје средњовековне Србије и Босне. Средње Подриње је било територија на којој су се преплитали утицаји, не само Србије и Босне, већ и Угарске и Османског царства. Децентрализованост средњовековне босанске државе довела је до тога да су за овај простор, поред владара, били заинтересовани и локални великаши. Привлачило их је богатство рудника Сребренице, па се нису устручавали ни да узурпирају регална права владара. Пратећи политичку историју овог простора кроз 14. и прву половину 15. века видимо да су сви владари и великаши који су контролисали Сребреницу имали власт и над простором Лудмера према Јадру и тврђави Кушлат. Узимајући у обзир чињеницу да је цео тај простор коришћен за израду ћумура и уско повезан са привредом Сребренице, можемо га назвати њеним економским залеђем, односно градском жупом. Другим речима, рудници Сребреница и Сасе нису могли да постигну своје производне капацитете само са горивом из оближњих шума, те им је за то био потребан много већи простор. Из извора се на основу односа великашке породице Дињичић/Ковачевић са Сребреницом и Деспотовином могу извући закључци о граници између Босне и Србије након преласка Сребренице у руке деспота Стефана. Супротно досада застуљеном мишљењу у литератури, деспот Стефан након добијања Сребренице од угарског краља Жигмунда (1411) није контролисао целу окуку Дрине северно од Жепе, а јужно од ушћа Дрињаче. Са Сребреницом, деспот је добио и њено економско залеђе све до прелаза Костијерево и Ћевања, али су у саставу Босне, односно у власти породице Дињичић, остали Осат, Жепа и Јадар. Граница се у наредном периоду свакако мењала услед сукоба између Србије и Босне. Проширена је у корист Србије ка средњем току Дрињаче где се вероватно налазила Тишница, тврђава забележена уговором у Тати (1426), а 1468/69. године уписана као село у нахији Велетин. Затим је уследило ново територијално проширење за време деспота Ђурђа када је у састав Србије између осталог дошао и Зворник са околином.

Судбина породице Дињичић/Ковачевић била је уско везана за Сребреницу и Средње Подриње. Поседи ове породице налазили су се у непосредној близини Сребренице, али и уз саму границу са Деспотовином. Сви главни путеви из Дубровника према Сребреници, али и осталим рудницима Средњег Подриња, водили су преко поседа Дињичића/Ковачевића. За дубровачке трговце је најважније било обезбедити сигуран пролаз до рудника, па су се трудили да одрже добре односе са овом породицом чак и поред повремених пљачки каравана на њиховој територији. Односи Дињичића/Ковачевића са српским деспотима, у недостатку извора, не могу се до краја анализирати, али су се кретали од изразито непријатељских до савезничких, што је зависило од општих политичких прилика на Балкану у датом тренутку. Међутим, из извора видимо да се деспот Стефан, а касније и деспот Ђурађ, трудио да одржи добре односе са босанском властелом чији су се поседи тада граничили са Србијом.

Мали број сачуваних савремених средњовековних извора нас је приморао да прилагодимо методологију нашег истраживања. Пратећи територијално-управну организацију пратили смо и промене настале османским освајањем овог простора. Треботићи и Осат представљају једине жупе посведочене у изворима на простору Средњег Подриња. Налазиле су се у центру области Ковачевића, а Осат је био подељен политичком границом на две жупе које је раздвајала река Дрина. Треботићи су играли важну улогу у политичким превирањима унутар босанске државе током средине 14. столећа. Анализирајући повеље босанских владара закључили смо да је жупа Треботићи имала засебну управну организацију изван *земље* Босне. У каснијем периоду територија Треботића, захваљујући властеоској породици Ивахна Прибиловића ће гравитирати ка Усори. Једина у изворима посведочена *земља* на овом простору била је *земља* Подриње. Формирана релативно касно, вероватно никада није успела да оствари потпуну управну организацију. И поред редовног навођења у интитулацији босанских владара све до пада под османску власт, *земља* Подриње је изгубила сваку посебност приликом осамостаљивања великаша током прве половине 15. века. Није остала забележена ни у османском административном систему. Уместо Подриња османски извори бележе територије властеоских породица Ковачевића и Павловића, као и босанског краља (Краљева *земља*). На источној обали реке Дрине *земља* Подриње наслањала се на *земљу* Моравице. Нажалост, за тај простор имамо знатно мање извора него за територију западно од реке Дрине, а то се највише односи на територијално-управну организацију. Ипак, пратећи расположиве изворе успели смо да укажемо на економску везу између свих средњовековних рудника са обе стране реке Дрине. Привредна повезаност територије источно и западно од Дрине остала је и након турског освајања овог простора. Становници села источно од Дрине су радили у рудницима Сребренице и Саса, па су у судско-територијалној организацији потпадали под надлежност сребреничког кадије.

Проучавање међусобног односа насеља Средњег Подриња показује динамичност урбаног простора и његову повезаност са руралним залеђем. Насеља су ницала на погодном географском простору који је требао да задовољи потребе њихових становника. Важан природни фактор у Средњем Подрињу, поред обрадивих површина, била су и налазишта руде, која су диктирала и урбани простор Средњег Подриња. Праћењем богатства рудокопа, потока за њену обраду и путних комуникација померали су се и урбани центри. Пратећи изворе можемо закључити да је прелазак урбаног центра из Липника у Црнчу био условљен погоднијим положајем на главном путу уз реку Дрину. Такође, ширење тих рударских градова у правцу рудних налазишта довело је до настанка и ширења урбаних агломерација. Са нестанком природних потенцијала и/или услед других пошаста (рат, глад, болест...) долазило је до процеса деурбанизације. Промене код сеоских насеља праћене су највише на примеру Азбуковице, пошто за тај простор имамо више доступних извора.

Управо на примеру Азбуковице смо указали на одређене регионалне разлике у пољопривредној производњи овог простора у односу на неке територије које су до сада у литератури анализирани. Посебан акценат је стављен на повећање производње вина/шире и смањење приноса сумјешнице у периоду од средине до краја 16. века, који нису својствени за цео простор Западног и Централног Балкана. Доступни извори су нам омогућили да пратимо и однос производње житарица са проценом аутоконзумације становника у датом периоду. Према нашим проценама села Азбуковице су до краја 16. века производила минимум неопходних житарица за исхрану становника, а у неким селима и испод минимума.

Рудници источно и западно од реке Дрине су чинили једну привредну целину. То најбоље показује мобилност трговаца који су били у сталном покрету од места до места без обзира на град/рудник у коме су били стално настањени. У центру те урбане и привредне мреже била је свакако Сребреница. Географски распоред остатака старих рударских радова нам ближе открива динамичност и децентрализованост рударске привреде током средњег века. Као што није постојало једно место екстрактивне, тако није постојало ни једно место прерађивачке индустрије. Рударске јаме и топионице биле су распоређене на великом простору, а њихов положај је диктирало природно окружење.

Историјско-географско истраживање Средњег Подриња представља приказ средњовековне регионалне историје овог простора. Пружа нам увид у политичке промене, друштвену структуру, урбанизацију и привреду које су спојене са природним окружењем овог простора. Домети овог истраживања било су углавном ограничени малобројношћу сачуване и доступне писане грађе, а у извесној мери и малим бројем преведених османских дефтера. Након што смо објединили све изворе и поставили сигурне методолошке смернице за њихову анализу, успели смо да направимо скромни допринос у проучавању историје Средњег Подриња. Поред тога, наше истраживање је отворило простор за нека нова истраживања која ће моћи да анализирају шире географске и хронолошке оквире у односу на тему нашег рада.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Необјављени извори:

- Državni arhiv u Dubrovniku (=DAD)⁹⁵⁹
  - *Diversa Cancellariae* (Div. Canc.)
  - *Diversa Notariae* (Div. Not.)
  - *Lettere e commissioni di Levante* (Lett. di Lev.)
  - *Praecepta rectoris* (Praecepta rect.)

Објављени извори:

- Аличић А., *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV-XVI век* I-III, Чачак 1984-1985.
- Аличић А., *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69*, Mostar 2008.
- Beldiceanu N., *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale a Paris* II, Paris 1964.
- Беšлагич Ш., *Novopronađeni natpisi na stećcima*, *Naše starine* 9 (1964), 133-144.
- Војанић Д., *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast*, Beograd 1974.
- Бошков В., *Турски документи о односу католичке и православне цркве у Босни, Херцеговини и Далмацији (XV – XVII век)*, Споменик САНУ 131, Одељење историјских наука 7, Београд 1992, 7-95.
- Брокијер, Bertarandon de la, *Putopis. Putovanje preko mora kroz Palestinu, Malu Aziju, Srbiju i Francusku*, Beograd 2002.
- Vego M., *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I-IV*, Sarajevo 1962-1970.
- Веселиновић А., *Дубровачко Мало веће о Србију (1415-1460)*, Београд 1997.
- Веселиновић А. – Јечменица Д., *Србија у дубровачким тестаментима 1414-1436*, Београд 2016.
- Gelcich J. - Thallóczy L., *Diplomatarum relationae Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887.
- Georgius A., *De re Metallica*, Translated from the first latin edition of 1556 by H. C. Hoover and L. H. Hoover, London 1912.
- Gundulae J., *Chronica ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451)*, dig. N. Nodilio, Zagrebiae 1893.
- *Decreta regni Hungariae, Gestze und Verordnungen Ungarns 1301-1457*, eds. F. Döry – G. Bónis – V. Bácskai, Budapest 1976.
- Динић М., *Одлуке већа Дубровачке републике I – II*, Београд 1951-1964.
- Динић М., *Грађа за историју Београда у средњем веку II*, Београд 1958.
- Динић М., *Из Дубровачког архива III*, Београд 1967.
- Długossii J., *Historiae Polonicae Libri XII*, Tomus IV, Cracoviae 1877.
- Ђукановић М., *Маглајски документи А. Махмутагића*, *Анали Филолошког факултета* 6 (1966), 445-454.
- Елезовић Г., *Турски извори за историју Југословена*, *Браство* 26 (1932), 49-125.
- Zimmermann F. - Warner C. - Müller G., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen III*, Hermannstadt 1902.
- Zlatović S., *Izveštaj o Bosni god. 1640 Pavla iz Rovinja*, *Starine JAZU* 23 (1890), 1-38.

---

⁹⁵⁹ Захвајемо се Невену Исаиловићу који нам је уступио снимке докумената из Дубровачког архива и дао корисне сугестије у читању.

- Ipoly A., Nagy E., Veghely D., *Codex Diplomaticus patrius Hungaricus VII*, Budapestini 1880.
- Исаиловић Н., *Повеља краља Твртка Котроманића Шибенику*, ГПБ 4 (2011), 31-47.
- Исаиловић Н., *Повеља бана Стјепана II Котроманића кнезу Ивану Нелипчићу*, ГПБ 12 (2019), 9-39.
- Јечменица Д., *Два писма краља Стефана Твртка I о дугу сребреничког цариника Драгоја Бенвенутића*, ГПБ 2, 53-62.
- Јечменица Д., *Стонска повеља бана Стефана II Котроманића*, ГПБ 3 (2010), 29-46.
- Јечменица Д., *Повеља бана Твртка кнезу Влатку Вукославићу*, ГПБ 4 (2011), 9-19.
- Јечменица Д., *Повеља бана Твртка кнезу Павлу Вукославићу*, ГПБ 4 (2011), 21-29.
- Јиречек К., *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892), 1-118.
- Jorga N., *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle* II, III, Paris 1899, 1902. (N. Jorga, *Notes* II, III)
- *Kanuni i kanu-name za bosanski, hercegovački, zvrnički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, ur. priir. В. Ђурђев, Н. Филиповић, Н. Њађибегич, М. Мујић и Н. Шабановић, Сарајево 1957.
- Караулац М., *Приче француских путника са пута по отоманској Босни*, Нови Сад 1998.
- Кинам Јован, *Епитоме*, ВИИИЈ IV, Београд 1970, 1-105.
- Ковачевић-Којић Д., *Трговачке књиге браће Кабуџић (Caboga) 1426-1433*, Споменик САНУ 137, Одељење историјских наука 11, Београд 1999.
- Ковачевић Е., *Muhimte defteri. Dokumenti o našim krajevima*, Сарајево 1985.
- Крстић А., *Повеља краља Стефана Томаша којом се обавезује на верност Угарској против Турака*, ГПБ 8 (2015), 95-106.
- Крстић А. – Исаиловић Н., *Донација деспота Ђуриша Вуковића (Бранковића) Павлу Биринију из Вероне: проблем аутентичности*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 4 (2016), 195-227.
- Курпешић В., *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Banja Luka 2006.
- Kurtović E., *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1-I-2*, Сарајево 2017.
- Kurtović E., *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341-1526)* 1-3, Сарајево 2019.
- Kurtović E. – Peco A., *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370-1529)* 1-3, Сарајево 2021.
- Kurtović E., *Ispisi za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga tužbi Državnog arhiva u Dubrovniku: Lamenta de foris I-L, 1370-1483)* 1-3, Сарајево 2022.
- Lašvanin Nikola, *Ljetopis*, ur. Ignacije Gavran, Сарајево-Zagreb 2003.
- Laszowski E., *Monumenta Habsburgica II*, Zagreb 1916.
- Levental Z., *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, Gornji Milanovac 1989.
- Лемајић Н., *Уговор у Тати између деспота Стефана Лазаревића и Жигмунда Луксембуршког*, Радови Филозофског факултета 8, Источно Сарајево 2007, 443-448.
- Lonza N. – Šundrica Z., *Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392*, Zagreb – Dubrovnik 2005.
- Lonza N., *Odluke dubrovačkih vijeća 1395-1397. Reformationes consiliorum civitatis Ragusii 1395-1397*, Zagreb – Dubrovnik 2011.
- Луčić Ј., *Spisi dubrovačke kancelarije II-IV*, Zagreb 1984-1993.
- Љубић Ш., *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike I-X*, Zagreb 1861-1891.
- Макушев В., *Прилози к српској историји XIV и XV века*, Гласник СУД 32 (1871), 164-208.

- Макушев В., *Историјски споменици Јужних Словена и околних народа II*, Београд 1882.
- Mályusz E., *Zsigmond-kori Oklevéltár II*, V, Budapest 1956, 1997 (E. Mályusz, ZsO II).
- Matković P., *Dva italijanska putopisa po Balkanskom poluotoku iz XVII veka*, Starine JAZU 10 (1878), 201-256.
- Matković P., *Putovanja po balkaskom poluotoku XVI stoljeću II*, Rad JAZU 56 (1881), 141-242.
- Matković P., *Putovanja po balkaskom poluotoku XVI stoljeću III*, Rad JAZU 62 (1882), 45-133.
- Miklosich F., *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae 1858.
- Милобар Ф., *Два савремена извјештаја о Босни из прве половине XVII стољећа*, ГЗМ 16 (1904), 251-266.
- Михаиловић, Константин из Островице, *Јаничарева успомена или Турска хроника*, ур. Ђ. Живановић, Београд 1986.
- Михаљчић Р., *Повеља краља Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу*, ССА 1 (2002), 117-129.
- Михаљчић Р., *Повеља краља Остоје којом потврђује раније даровнице Дубровнику*, ССА 7 (2008), 163-173.
- Михаљчић Р., *Повеља краља Стефана Твртка Твртковића којом Дубровчанима потврђује Сланско приморје*, ГПБ 4 (2011), 75-88.
- Мићић Н., *Средњовековни натпис из Зворника са поменом имена града*, Натписи и записи 2 (2016), 21-33.
- *Monumenta Cartographica Jugoslaviae I -II*, приредио Г. Шкриванић, Београд 1975, 1979.
- *Monumenta Ragusina – Libri reformationum I, IV, V*, ed. J. Gelcich, Zagrabiae 1879, 1896, 1897.
- Мргић-Радојчић Ј., *Повеља бана Стјепана II Котроманића кнезу Вуку и Павлу Вукославићу*, ССА 1 (2002), 79-92.
- Мргић-Радојчић Ј., *Повеља бана Твртка кнезу Вуку Хрватинићу*, ССА 2 (2003), 167-184.
- Мргић-Радојчић Ј., *Повеља бана Стјепана II Котроманића великом кнезу Гргуру Стјепанићу*, ССА 3 (2004), 19-33.
- Мргић-Радојчић Ј., *Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 4 (2005), 99-114.
- Мргић-Радојчић Ј., *Повеља бана Твртка Котроманића којом даје “вјеру господску” кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 4 (2005), 115-118.
- Мргић Ј., *Писмо кнеза Драгише Дињичића кнезу Вукашину и војводи Вукмиру Златоносовићу*, ССА 6 (2007), 201-207.
- Мргић Ј., *Повеља босанског бана Стјепана Котроманића којом кнезу Вукославу Хрватинићу даје жупе Бањицу и Врбању са градовима*, ГПБ 1 (2008), 11-22.
- Nagy I. – Nyáry A., *Magyar diplomaciai emlékek Mátyás király korából : 1458-1490 I-II*, Budapest 1875-1877.
- Nakaš L. – Župarić D. – Lalić A. – Dautović Dž. – Kurtović E., *Codex diplomaticus regni Bosnae. Povelje i pisma stare bosanske države*, Sarajevo 2018.
- Новаковић Р., *Бранковићев летопис*, Београд 1960.
- Новаковић С., *Буркард и Бертрандон де-ла-Брокијер о Балканском полуострву XIV и XV века*, Годишњица НЧ 14 (1894), 1-66.
- Новаковић С., *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 2005.
- Новаковић С., *Српски поменици*, Гласник СУД 42 (1875), 1-152.

- Новаковић С., *Хаџи Калфа или Ђатиб-Челебија турски географ XVII века о балканском полуострву*, Споменик СКА 18 (1892), 1-132.
- *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* I-III, об. А. Аличић, С. Бузов, Л. Газић, А. Курусовић, Сарајево 2000.
- Орбин М., *Краљевство Словена*, Београд 1968.
- Пантелић Д., *Војногеографски опис Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. године*, Споменик СКА 82 (1936), 1-144.
- *Поменик манастира Раче*, пр. Т. Јовановић, Бајина Башта 2005.
- Поповић Р., *Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника*, ССА 6 (2007), 35-54.
- Порфиригенит Константин, *Спис о народима*, прев. и комент. Б. Ферјанчић, ВИИИЈ II, Београд 1959.
- Порчић Н., *Два писма краља Милутина о закупу тргова Мачва и Липник*, ССА 10 (2011), 3-16.
- Порчић Н. – Исаиловић Н., *Документи средњовековних владара Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Београд 2019.
- Пуцић М., *Споменици срђбски I-II*, Београд 1858, 1862.
- Раќки F., *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU I (1867), 124-163.
- Рудић С., *Повеља бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 2 (2003), 69-83.
- Рудић С., *Повеља краља Стефана Дабиче Дубровнику*, ССА 6 (2007), 167-182.
- Самарџић Р., *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, Београд 1961.
- Скарић В., *Попис боснаских спахија из 1123. (1711.) године*, GZM 42 (1930), 1-99.
- Skok P., *Etimološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I, Zagreb 1971.
- Smičiklas T., *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* I-XVIII, Zagreb 1904-1990.
- Spaho F., *Turski rudarski zakoni*, GZM 25 (1913), 133-194.
- Спахо Ф. Џ., *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља из XV и XVI века*, Љубовија 1990.
- Стојановић Љ., *Старе српске повеље и писма* I-1, I-2, Београд – Сремски Краловци 1929, 1934.
- Стојановић Љ., *Стари српски родослови и летописи*, Београд- Ср. Карловци 1927.
- Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи* I–VI, Београд 1982-1988².
- Тадић Ј., *Писма и упутства дубровачке републике* I, Београд 1935.
- Томовић Г., *Надгробни натписи из Подриња*, ИЧ 29-30 (1982-83), 47-62.
- Тошић Ђ., *Двије босанске повеље из XV вијека*, ИЧ 40-41 (1993-1994), 19-42.
- Тошић Ђ., *Писмо дубровачког посланика Ивана Гундулића о смрти кнеза Павла Раденовића*, у: Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 357-366.
- Truhelka Ć., *Fojnička hronika*, GZM 21 (1909), 443-460.
- Thallóczy L. – Aldásy A., *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, Budapest 1907.
- Theiner A., *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* II, Romae 1860.
- Ђирковић С. – Ђук Р. – Веселиновић А., *Србија у дубровачким тестаментима у XV веку*, Мешовита грађа 22 (2004), 9-80.
- Fejér G., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* X-5, Budae 1844.
- Fermeđžin E., *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis*, Zagrabiae 1892.
- Frankói V., *Mátyás király levelei* I, II, Budapest 1893, 1895.

- Filipović N., *Sedam dokumenata iz Kodeksa br. 1 Orijentalog instituta u Sarajevu*, POF 3-4 (1952-53), 437-454.
- Филозоф К., *Живот деспота Стефана Лазаревића*, у: Старе српске биографије XV и XVII века, Београд 1936, 43-125.
- *Физиолог. Средњовековни медицински списи (избор)*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 24, прир. М. Лазић – Љ. Котарчић, Београд 1989.
- Фостиков А. – Исаиловић Н., *Уговор о веридби Владислава II Немањића и Констанце Морозини*, Мешовита грађа 39 (2018), 7-46.
- Handžić A., *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Sarajevo 1986.
- *Хиландарски медицински кодекс бр. 517. Превод*, прир. Р. Катић, Београд 1989.
- Čelebi E., *Putopis – odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1973.
- Чремошник Г., *Канцеларијски и нотарски списи 1278-1301*, Београд 1932.
- Šabanović H., *Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća*, Istorijsko-pravni zbornik I-2 (1949), 177-208.
- Šidak J., *O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću*, Studije o „Crkvi bosanskoj” i bogumilstvu, Zagreb 1975, 249-260.
- Шишић Ф., *Летопис попа Дукљанина*, Београд – Загреб 1928.
- Šurmin Đ., *Hrvatski spomenici I*, Zagreb 1898.

Карте и атласи:

- *A Monarchia III. katonai felmérése (1:200.000)*, преузето са интернет адресе - <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/3felmeres.htm> (21.11.2023).
- Delisle, Guillaume, *Carte particulière de la Hongrie de la Transylvanie, de la Croatie et de la Sclavonie, dressée sur les observations de M. le comte Marsilli [1717]*, - Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, CPL GE DD-2987 (3237) - <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84695252> (19.11.2023).
- *Бенералштабна карта Краљевине Србије 1:75.000*, Београд 1893.
- *Историјски атлас*, гл. редактор М. Благојевић, Београд 1997.
- *Karta prirodne potencijalne vegetacije SFR Jugoslavije 1: 1.000.000*, Skoplje 1983.
- Marsili, Luigi Ferdinando, *Mapa potamographica in qua fluvii ac fluvioli nominatiores fere omnes qui in monarchia Hungariae ad Danubium sive immediate sive mediate confluent, lacus item paludes idea generali repraesentantur [ca. 1700-1730]* - Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE DD-2987 (3218) - <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53040406n> (15.07.2023)
- *Old World Drought Atlas* - <http://kage.ldeo.columbia.edu/TRL/OWDA/> (19.11.2023).
- Quad, Matthias, *Hungariae Loca Praecipua Recens Emendata, Atque Edita Pera Ioannem Sambucum Pannonium [1592]*, u: Fascicvlvs geographicvs: complectens praecipuarum totius orbis Regionum tabulas circiter centum una cum earundem Enarrationibus, Coln am Rein 1608, 74.
- Topografske karte 1: 50 000, Vojnogeografski institut, Beograd 1971-1986. (TK50)
- Topografske karte 1: 25 000, Vojnogeografski institut, Beograd 1971-1986. (TK25)
- Habsburg Empire (1869-1887) - Third Military Survey 1:25000, *Europe in the XIX. century (with the Third Military Survey)* – <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-thirdsurvey/>(10.08.2023).

Литература:

- Ágoston G., *Where Environmental and Frontier Studies Meet: Rivers, Forests, Marshes and Forts along the Ottoman-Hapsburg frontier in Hungary*, The Frontiers of the Ottoman World, Oxford 2009, 57-79.
- Алексић А., *Удешавање Дрине за пловидбу. Кратки преглед радова који су до сада вршени на Дрини*, Београд 1889.
- Алексић А., *Мачва са нарочитим погледом на поплавне прилике*, Гласник СУД 72 (1891), 1-105.
- Anđelić P., *Originalni delovi dviju bosanskih povelja u falzifikatima Ivana Tomke Marnavića*, GZM-arheologija 26 (1971), 347-360.
- Анђелић П., *Varones regni и државно вијеће средњовијековне Босне*, Прилози 11-12 (1975/76), 29-48.
- Anđelić P., *Ubikacija oblasti Trebotića i teritorijalno-politička organizacija bosanskog Podrinja u srednjem веку*, u: *Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982, 173-204.
- Антоновић М., *Панство и Србија у XV веку*, Додатак ИГ 1-2 (1993), 3-82.
- *Arheološki Leksikon Bosne i Hercegovine I-III*, Beograd 1988. (ALBiH)
- *Археолошки споменици и налазишта у Србији. Западна Србија I*, ур. Ћ. Бошковић, Београд 1953.
- Babić A., *Društvo srednjovjekovne bosanske државе*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1987, 21-83.
- Бабић М., *Годишњи извештај о раду Музеја Семберије за 2005-2008. годину*, Гласник удружења музејских радника РС 6 (2008), 9-27.
- Babić M., *Stari grad Srebrenica*, Stari gradovi Bosne i Hercegovine, ur. F. Mulabegović, Sarajevo 2012, 128-131.
- Baker A., *Geography and History: Bridging the Divide*, Cambridge 2003.
- Bašić K., *O kadilucima i kadijama Zvorničkog sandžaka u XVII stoljeću*, Anali GHB 41 (2020), 99-121.
- Bašić K., *Zvornički sandžak u XVII stoljeću*, Sarajevo 2021.
- Begović B., *Doprinos šuma i šumarstva Busovačkog regiona razvitku bosanske metalurgijske industrije u prošlosti*, Sarajevo 1975.
- Bejtić A., *Nova Kasaba u Jadru*, GDI BiH 11 (1960), 225-249.
- Bešlagić Š., *Stećci. Kataloško – topografski pregled*, Sarajevo 1971.
- Бешлагич Ш., *Stećци у околини Власенице*, Старица 23 (1972), 107-124.
- Bešlagić Š., *Stećci oko Kušlata i Nove Kasabe*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne 9 (1972), 65-75.
- Благојевић М., *Планине и паињаџи у средњовековној Србији (XIII и XIV век)*, ИГ 2-3 (1966), 3-93.
- Благојевић М., *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.
- Благојевић М., *Сеченица (Σετζενίτζαβ), Стримон (Στρυμόνος) и Тара (Τάρα) у делу Јована Кинама*, ЗРВИ 17 (1976), 65-75.
- Благојевић М., *Тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској*, Историјски гласник 1-2 (1976), 7-47.
- Благојевић М., *Босанско Завршије*, Зборник ФФ у Београду XIV-1 (1979), 129-144.
- Благојевић М., *Перпера и литра у доба кнеза Лазара*, ИГ 1-2 (1981), 47-61.
- Благојевић М., *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, ИГ 1-2 (1987), 29-43 (=Крајишта средњовековне Србије, Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699, ур. В. Чубриловић, Београд 1989, 27-46).

- Благојевић М., *Град и жупа – међе градског друштва*, Социјална структура градских насеља (XII-XV век), Београд – Смедерево 1992, 67-84.
- Благојевић М., *Насеља у Мачви и питања српско-угарске границе*, Ваљево – постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 78-92.
- Благојевић М., *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997.
- Благојевић М., *Сродствена терминологија и друштвена хијерархија у средњовековној Србији*, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901-2001, Београд 2001, 115-129.
- Благојевић М., *Жупа Моравице и земља Моравице*, Свети Ахилије у Ариљу. Историја, уметност, Београд 2002, 13-23.
- Благојевић М., *Влашки кнезови, примићури и черлници у држави Немањића и Котроманића (XIII-XIV век)*, у: Споменица Милана Васића, Бања Лука 2005, 43-77.
- Благојевић М., *Подриње између српских средњовековних држава*, у: Дрина, Београд 2005, 29-67.
- Благојевић М., *Спорови око средњовековних међа*, ЗМС за историју 71-72 (2005), 7-28.
- Благојевић М., *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011.
- Благојевић М., *Човек и природна средина*, Споменица академика Милоша Благојевића (1930-2012), Београд 2015, 27-40.
- Blanchard I., *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages Vol. 3*, Stuttgart 2005.
- Божанић С., *Чување простора: међе, границе и разграничења у српској држави од 13. до 15. века*, Нови Сад 2013.
- Божић И., *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952.
- Војановски, I., *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo 1974.
- Војановски I., *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988.
- Boškov V., *Pitanje autentičnosti fojničke ahd-name Mehmeda II iz 1463. godine*, Godišnjak društva istoričara BiH 28-30 (1977-1979), 87-104.
- Brodel F., *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, Tom I, Beograd – Podgorica 2001.
- Brodel F., *Strukture svakodnevice: moguće i nemoguće. Materijana civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka I*, Beograd 2007, 11-13.
- Brodel F., *Vreme sveta. Materijana civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka III*, Beograd 2007, 8-10.
- Булић Д., *Насеља и становништво „земље“ Моравице (XIV - средина XVI века)*, Београд 2014 (необјављена докторска дисертација).
- Васиљевић М., *Топографија археолошких налазишта и споменика у Подрињу*, Годишњак историјског архива Шабац 5 (1967), 121-156.
- Vasiljević M., *Rekognisciranja u Podrinju i sondažna ispitivanja*, Arheološki pregled 14 (1972), 164-189.
- Vasiljević M., *Rekognisciranje Podrinja (I)*, Arheološki pregled 15 (1973), 133-158.
- Vasiljević M., *Rekognisciranje Podrinja (II)*, Arheološki pregled 16 (1974), 145-150.
- Vasiljević M., *Arheološka rekognisciranja Podrinja (I)*, Arheološki pregled 18 (1976), 161-177.
- Vasiljević M., *Arheološka rekognisciranja u Podrinju (II)*, Arheološki pregled 21 (1980), 205-228.
- Васиљевић М., *Соко град*, Шабац 1998.
- Васиљевић М., *Археолошка истраживања на Соко-граду 2002 године*, Museum 4 (2003), 21-46.
- Васић М., *Кнежине и кнезови тимарлије у Зворничком санџаку у XVI вијеку*, ГИД БиХ 10 (1959), 247-278.

- Васовић М., *Јован Цвијић о значају и перспективама Подриња*, Јован Цвијић и Подриње, Лозница 2004, 21-33.
- Vego M., *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1957.
- Вељковић Ж. – Војновић М., *Нудмир и Лудмер: још једном о топониму*, *Philologia Mediana* 13 (2021), 661-670.
- Веселиновић А., *Забрана и прекид трговине у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1-2 (1983), 25-41.
- Веселиновић А., *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1-2 (1984), 7-37.
- Веселиновић А., *Граница између Србије и Босне у XV веку*, у: Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 87-99.
- Веселиновић А., *Држава српских деспота*, Београд 2006.
- Војновић М., *Границе и жупе „земље“ Дрине*, Браничевски гласник 9 (2014), 17-32.
- Vojnović M., *Medieval Landscape and Micro Historical Geography in the vicinity of fortress Hrtar*, *Иницијал* 4 (2016), 125-139.
- Војновић М., *Босна на картама Балканског полуострва из друге половине 15. века*, *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive*, у: Е. Duranović, Е. Dedić, N. Rabić, Sarajevo 2019, 333-356.
- Vranić M., *Uticao srednjovekovnog rudarstva na životnu sredinu centralnog Balkana*, *Etnoantropološki problemi n.s.* 16-3 (2021), 723-738.
- Vujičić D., *Hidronimi (imena voda) u lijevom slivu Drine*, Sarajevo 1982.
- Вуковић С. – Вуковић М., *Процена потрошње дрвета као металуричког горива у старом и средњем веку на примеру среброносних рудника у Шумадији*, *Геолошки анали Балканског полуострва* 51 (1988), 481-491.
- Вучићевић С., *Шума и животна средина*, Београд 1999.
- Гавриловић Д., *Геолошка грађа*, у: Дрина, Београд 2005, 170-177.
- Гавриловић Д., *Релеф*, у: Дрина, Београд 2005, 178-191.
- Гавриловић Љ., *Клима*, у: Дрина, Београд 2005, 192-203.
- Гавриловић Љ., *Дрина и њене притоке*, у: Дрина, Београд 2005, 205-247.
- Gašparović R., *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka*, Sarajevo 1970.
- Goldstein I., *Granica na Drini – značenje i razvoj mitologema*, *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo 2003, 109-138.
- Грђић-Бјелокосић Ј., *Баналачки (раднички, дунђерски) језик*, ГЗМ 12 (1900), 587-591.
- Dankoff R., *An Ottoman mentality. The World of Evliya Çelebi*, Leiden-Boston 2006.
- Dedić E., *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina*, Sarajevo 2021.
- Deroko D. J., *Drina – geografsko-turistička monografija*, Beograd 2004.
- Димитријевић Р. – Симоновић П., *Биљни и животињски свет*, у: Дрина, Београд 2005, 262-281.
- Динић М., *О Николи Алтомановићу*, Посебна издања СКА 40 (1932), 1-46.
- Динић М., *Растислалићи. Прилог историји распадања српског царства*, ЗРВИ 2 (1953), 139-144.
- Динић М., *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955 (= Из српске историје средњег века, Београд 2003, 230-304).
- Динић М., *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I-II*, Београд 1955-1962.
- Динић М., *Однос краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955), 49-82.
- Динић М., *Из наше раније прошлости*, ПКЈИФ 30 (1964), 235-246.
- Динић М., *Власти за време Деспотовине*, Зборник ФФ у Београду 10-1 (1968), 237-243.

- Динић М., *Област краља Драгутина после Дежева*, у: Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 123-145.
- Динић М., *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, у: Из српске историје средњег века, Београд 2003, 688-710.
- Динић М., *Сребреник крај Сребренице*, у: Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 357-367.
- Динић-Кнежевић Д., *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995.
- Драшковић М. - Павковић Н., *Народна ношња из Осата*, Чланци и грађа за културну историју источне Босне 1 (1957), 151-178.
- Дробњаковић Б. М., *Саобраћај на Дрини*, Посебна издања Географског друштва 15 (1934), 1-72 (=Средње Подриње, Јадар и Рађевина – Насеља, порекло становништва и обичаји, пр. Б. Челиковић, Београд 2011, 741-816).
- Дробњаковић Б., *Воденице на Дрини и њеним притокама*, Средње Подриње, Јадар и Рађевина, Београд 2011, 881-897.
- Dusić V., *Rekonstrukcija klimata u Srbiji u predinstrumentalnom periodu*, Beograd 1995 (текст необјављене магистарске тезе).
- Дуцић В. – Радовановић М., *Клима Србије*, Београд 2005.
- Đurđev B., *Da li je poznati rudarski zakon despota Stefana važio i za Srebrenicu?*, Radovi sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije po ročetka XX vijeka, Zenica 1999, 211-217.
- Ђурђевић М., *Новопронађени средњовјековни натпис са локалитета Манастириште у Горњим Кијевицима*, Гласник удружења музејских радника РС 4 (2006), 81-90.
- Engel P., *Neki problemi Bosansko-ugarskih odnosa*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 16 (1998), 57-72.
- Engel P., *The Realm of St Stephan. A History of Medieval Hungary 895-1526*, London – New York 2001.
- Engel P. – Tóth C. N., *Itineraria regum et reginarum (1382–1438)*, Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 1, Budapest 2005.
- Živković P., *Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geografiju srednjovjekovne Bosne*, Prilozi 10/2 (1974), 333-340.
- Živković P., *Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Sarajevo 1981.
- Živković P., *Usorska vlasteoska porodica Zlatonosović i bosanski kraljevi (posljednja decenija XIV i prve tridecenije XV stoljeća)*, Historijski zbornik 39 (1986), 147-162.
- Živković P. - Jakić I. – Brandić M., *Uloga bosanskog kralja u Konavoskom ratu (1430-1433)*, Povijesni zbornik: godišnjak za kulturu i povijesno nasledje 3 (2008), 7-45.
- Живковић Т., *Портрети српских владара (IX-XII век)*, Београд 2006.
- Zanini P., *Značenje granice*, Beograd 2002.
- Зарковић Б., *Тргови и урбанизација Србије у средњем веку*, Косовска Митровица 2017.
- Зарковић Б., *Појава урбаних агломерација на тлу средњовековне Србије*, Урбанизација у Источној и Југоисточној Европи, Београд 2019, 101-116.
- Зечевић Е. – Вуксан М., *Локалитети са стећцима – рекогносцирање у области Бајине Баште*, Гласник САД 11 (1996), 264-274.
- Зечевић Е., *О појму стећак*, Гласник САД 17 (2001), 143-152.
- Зечевић Е., *Мраморје - стећци у Западној Србији*, Београд 2005.
- Зечевић Е., *Позносредњовековни надгробни споменици Средњег Подриња*, Ужички зборник 31-1 (2007), 5-28.
- Зечевић Е., *Три Мраморја у околини Бајине Баште – прва истраживања*, Гласник САД 33 (2017), 121-147.
- Зиројевић О., *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984.

- Иванишевић В., *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.
- Иконовић В., *Значај картографског метода у проучавању геопростора*, Гласник СГД 74-1 (1994), 73-84.
- Iles L., *The Role of Metallurgy in Transforming Global Forests*, Journal of Archeological Method and Theory 23 (2016), 1219-1241.
- Imamović E., *Srebrenica i okolica u rimsko doba*, Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne 17 (2002), 7-36.
- Inalcik H., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge 1994.
- Исаиловић М., *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево 1989.
- Исаиловић Н., *Брачни планови Котроманића и државна политика Босне половином XV века*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд 2011, 203-214.
- Исаиловић Н., *Један непознати извор о предаји градова Хрвоја Вукчића Хрватинића угарском краљу Жигмунду 1410 године*, ИЧ 64 (2015), 135-158.
- Isailović N., *Legislation Concerning the Vlachs of the Balkans Before and After Ottoman Conquest: An Overview*, State and Society in the Balkans before and after establishment of Ottoman rule, Belgrade 2017, 25-42.
- Исаиловић Н., *Помени српског имена у средњовековним босанским исправама*, Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума, Бања Лука – Источно Сарајево 2018, 261-282.
- Исаиловић Н. – Јаковљевић А., *Шах Мелек (Прилог историји турских упада у Босну 1414. и 1415. године)*, у Споменица академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 441-463.
- *Историја српског народа I-II* (ИСН I-II), Београд 1981, 1982.
- Јаковљевић А., *Између османског и угарског крајишита – османско запоседање Подриња и угарска опсада Зворника 1464. године*, Пад Босанског краљевства 1463. године, Београд - Сарајево - Бања Лука 2015, 227-257.
- Јанковић М., *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.
- Jelenić J., *Kultura i bosanski franjevci I*, Sarajevo 1912.
- Јеремић Р., *О пореклу становништва тузланске области*, Гласник Географског друштва 7-8 (1922), 141-157.
- Јеремић Р. – Тодић Ј., *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika II-III*, Београд 1939.
- Јиречек К., *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, у: Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 207-303.
- Јовановић В. С., *Ново Брдо срњедњовековни град*, Ново Брдо, Београд 2004, 10-161.
- Јовановић Д., *Осат – име, границе и величина*, у: Културно-историјско наслеђе Сребренице кроз вијекове, Сребреница 2012, 236-241.
- Јовановић М., *Сребреница*, Река Дрина и Подриње, Београд 2000, 243-274.
- Јовановић Р., *Положај и административно-територијалне промене*, у: Азбуковица. Земља, људи и живот, Љубовија 1985, 9-10.
- Калић-Мијушковић Ј., *Хумска властееоска породица Санковићи*, ИЧ 11 (1960), 17-54.
- Калић Ј., *Дунав у ратовима XV века*, у: Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 109-127.
- Калић Ј., *Словени и Византијско урбано наслеђе*, Социјална структура градских насеља (XII-XV век), Београд – Смедерево 1992, 21-33.
- Катић Р., *Медицина код Срба у средњем веку*, Београд 1958.
- Катић Р., *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978.
- Катић С., *Потрошни материјали у османском рударству и металургији*, ИЧ 58 (2009), 197-207.

- Klaić N., *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 2019.
- Kovačević D., *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961.
- Ковачевић Д., *Пад босанске државе према Дубровачким изворима*, ГДИ БиХ 14 (1963), 205-220.
- Ковачевић-Којић Д., *Средњовјековни катун по дубровачким изворима*, Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961. године, Сарајево 1963, 121-142.
- Ковачевић- Којић Д., *Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku*, GDI BiH 16 (1965), 19-35.
- Ковачевић-Којић Д., *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978.
- Ковачевић-Којић Д., *О рударској производњи у средњовјековној Босни*, ГДИ БиХ 34 (1983), 113-122.
- Ковачевић-Којић Д., *Privredni razvoj srednjovekovne bosanske države*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1987, 87-190.
- Ковачевић-Којић Д., *Poslovne knjige dubrovačkih trgovaca (XV vek)*, Med srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik, Ljubljana 2006, 451-461.
- Ковачевић-Којић Д., *Средњовјековни градови Србије и Босне прије и послје успостављања османлијске власти*, Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV), Београд 2007, 183-191.
- Ковачевић-Којић Д., *Изглед Сребренице у дубровачким изворима (1352-1460)*, Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV), Београд 2007, 203-218.
- Ковачевић-Којић Д., *Здравствене прилике у средњовековној босанској држави*, Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV), Београд 2007, 219-224.
- Ковачевић-Којић Д., *Фрањевци у градским насељима средњовековне Босне*, Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV), Београд 2007, 237-252.
- Ковачевић-Којић Д., *Домаћи становници – дубровачки грађани у градским насељима средњовјековне босанске државе*, Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV), Београд 2007, 417-427.
- Ковачевић-Којић Д., *Средњовековна Сребреница XIV – XV вијек*, Београд 2010.
- Ковачевић – Којић Д., *Однос града и села у XV вијеку – Примери Новог Брда и Сребренице*, Глас САНУ 420, Одељење историјских наука 16 (2012), 139-146.
- Ковачевић М., *Израчунавање броја становника средњовековног града Новог Брда*, Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, ур. М. Мацура, Београд 2001, 271-274.
- Ковачевић М., *Релеф*, у: *Азбуковица. Земља, људи и живот*, Љубовија 1985, 12-15.
- Koder J., *Land Use and Settlement: Theoretical Approaches*, General Issues in the Study of Medieval Logistics. Sources, Problems and Methodologies, ed. J. F. Haldon, Leiden 2006, 159–183.
- Коматина П., *Константин Порфиригенит и рана историја Јужних Словена*, Београд 2021.
- Коџо М. М., *Вишеград у српској и босанској средњовековној држави*, Београд 2003.
- Krekić B., *Cirkulacija informacija između Dubrovnika i Bosne u prvoj polovini XV vijeka*, Godišnjak društva istoričara BiH 39 (1988), 50-56.
- Krešeljaković H., *Vareš kao glavno središte gvozdenog obrta u Bosni i Hercegovini do 1891.*, GZM 54 (1942), 409-451.
- Krešeljaković H., *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1957.
- Krešeljaković H., *Stari bosanski gradovi*, Naše starine 1 (1953), 7-45.
- Крстић А., *Српски градови и тргови у угарској грађи из времена „Дуге војне“ (1443-1444)*, ИЧ 65 (2016), 113-146.
- Kujundžić J., *Crkva Svete Marije u Zvorniku*, Dobri pastir 23 (1973), 203-210.
- Kurtović E., *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009.

- Kurtović E., *Neke dileme o vojvodskoj tituli u srednjovekovnoj Bosni*, Zbornik o Pavlu Anđeliću, Sarajevo 2008, 305-323.
- Kurtović E., *Konj u srednjovekovnoj Bosni*, Sarajevo 2014.
- Lazić A., *Režim Drine*, Beograd 1952.
- Latal E., *Stari željezni majdani u okolici Ljubije*, GZM 45 (1933), 165-180.
- Le Gof Ž., *Srednjovekovno imaginarno*, Sremski Karlovci – Novi Sad 1999.
- Le Roy Ladurie E., *Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate Since the Year 1000*, London 1972.
- *Лексикони националних паркова – Тара*, ур. тома М. Радовановић, Београд – Бајина Башта 2015.
- *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, ур. С. Мишић, Београд 2010.
- *Лексикон српског средњег века (ЛССВ)*, ур. С. Ћирковић – Р. Михаљчић, Београд 1999.
- Лома А., *Лудмер*, Српски језик III, 1-2 (1998), 13-28.
- Лома А., *На именованим врелима II*, Ономатолошки прилози 18 (2005), 457-471.
- Loma A., *Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstanin Porphyrogenetos*, ЗРВИ 38 (1999-2000), 87-161.
- Лома А., *О Вишеградима и Тарама, још једном*, Милешевски записи 11 (2016), 41-57.
- Lovrenović D., *Na klizištu povijesti (sveta krana ugarska i sveta krana bosanska) 1387-1463*, Zagreb-Sarajevo 2006.
- Lowry H. W., *The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations*, Studies in Defterology. Ottoman society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries, Istanbul 1992, 3-18.
- Мазалић Ђ., *Звоник (Зворник) стари град на Дрини*, ГЗМ X (1955), 73-118.
- Максимовић Љ., *Северни Илирик у VI веку*, ЗРВИ 19 (1980), 17-57.
- Максимовић М., *Срби и „Дуга војна“ 1443/1444. године*, Војноисторијски гласник 1 (2013), 45-70.
- Максимовић М., *Трагом заборављених богомоља – прилог познавању старије црквене историје ужичког краја*, у: Српска теологија данас 2014. Зборник радова шестог годишњег симпозиона одржаног на Православном богословском факултету 30.маја 2014 (приредио Р.Поповић), Београд 2015, 168–179.
- Максимовић М. – Војновић М., *Путне везе Ужица са Полимљем и Подрињем (14-17. век)*, Ужички зборник 41 (2017), 39-72.
- Маликовић Д., *Павловићи и Турци*, у: Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 171-201.
- Mandić D., *Franjevačka Bosna*, Rim 1968.
- Мандић М., *Резултати археолошких ископавања на локалитету Црквина – Бајина Башта*, 2003-2004, Рачански зборник 10/11 (2006), 48-64.
- Мандић М. - Мандић Љ. - Ђурић Ј., *Прелиминарни извештај о извршеним археолошким сондажним ископавањима на локалитету Орашац, С. Рача, СО Бајина Башта у 2004. и 2005. години*, Рачански зборник 10/11 (2006), 65-71.
- Mann M. E., *Little Ice Age*, Encyclopedia of Global Environmental Change I, Chichester 2002, 504-509.
- Mann M. E., *Medieval Climatic Optimum*, Encyclopedia of Global Environmental Change I, Chichester 2002, 514-516.
- Марић Р., *Из нумизматичке збирке Народног музеја*, Старинар 5-6 (1956), 349-355.
- Марковић Ј., *Географске области СФРЈ*, Београд 1972.
- Marshall J. D., *Why study regions?*, Journal of Regional and Local Studies 5 (1985), 15-27.

- Medarević M. - Banković S. - Pantić D. - Petrović N., *Stanje bukovih šuma u Srbiji*, Bukva u Srbiji, Beograd 2005.
- Мијатовић Ч., *Деспот Ђурађ Бранковић I*, Београд 1880.
- Митровић К., *Вук Гргуровић између Мехмеда II и Матије Корвина (1458-1465)*, Браничевски гласник 2 (2004), 19-30.
- Мишић В. – Којадиновић В., *Прилог познавању шумске вегетације клисуре Дрине (Национални парк Тара)*, Ужички зборник 14 (1985), 265-285.
- Мишић С., *Дубраве у средњовековној Србији*, БИГ 3 (2012), 96-100.
- Мишић С., *Хумска земља*, Београд 1996.
- Мишић С., *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју IV/2-3 (1997), 133-146.
- Мишић С., *Коршићење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2007.
- Мишић С., *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, у: Моравска Србија. Историја, култура, уметност, Крушевац 2007, 7-19.
- Мишић С., *Насељеност Црне Реке и Тимока у XV веку*, Браничево у историји Србије, Пожаревац-Београд 2008, 175-188.
- Мишић С., *Градови и тргови српског средњег века*, Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља, Београд 2010, 11-14.
- Mišić S., *Territorial Division and Representatives of the Local Administration in the Medieval Bosnian State in 13th and 14th century*, БИГ 1 (2010), 69-86.
- Мишић С., *Обнова Деспотовине и њене границе (1444-1459)*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд 2011, 63-73.
- Мишић С., *Црквине и црквита – неми сведоци прошлости*, Студије о средњовековном Полимљу, Ниш 2012, 16-22.
- Мишић С., *Топономастика као извор за историјску географију*, Студије о средњовековном Полимљу, Ниш 2012, 22-33.
- Мишић С., *Територијално-управна организација Полимља (12-14. век)*, Студије о средњовековном Полимљу, Ниш 2012, 35-49.
- Мишић С., *Жупа и нахија Сенице у средњем веку*, Студије о средњовековном Полимљу, Ниш 2012, 59-70.
- Мишић С., *Граница земаља Косача у Полимљу*, у: Студије о средњовековном Полимљу, Ниш 2012, 70-76.
- Мишић С., *Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)*, Студије о средњовековном Полимљу, Ниш 2012, 77-84.
- Мишић С., *Насељеност Полимља у средњем веку*, Студије о средњовековном Полимљу, Ниш 2012, 111-131.
- Мишић С., *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, Београд 2014.
- Мишић С., *Инокосне породице и задруге у средњовековној Србији*, Гласник Завичајног Музеја - Пљевља 10 (2015), 9-28.
- Мишић С., *Сеоске међе у средњовековној Србији*, у: Споменица академика Милоша Благојевића, Београд 2015, 41-56.
- Мишић С., *Село и жупа у средњовековној Србији*, Село Балкана. Континуитети и промене кроз историју, ур. С. Рудић - Ш. Ћаловић-Шијаковић, Београд 2017, 23-33.
- Мишић С., *Српско село у средњем веку*, Београд 2019.
- Мишић С., *Глад у средњовековним српским земљама – узроци и последице (Прилог методологији истраживања)*, Пошаста на тлу средњовековних српских земаља (епидемије - непогоде - глад), Београд 2021, 9-20.

- Милић Ч., *Планина Тара. Пример квантификације крашког процеса*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ 32 (1980), 87-114.
- Милутиновић С. – Васиљевић М., *Топографско-историјски речник Подриња*, Годишњак историјског архива Шабац 22 (1988), 101-181.
- Миљковић-Бојанић Е., *Подриње у првом веку турске власти у српским земљама*, Рачански зборник 5 (2000), 7-15.
- Миљковић-Бојанић Е., *Сеоска привреда у Смедеревском санџаку (1476-1560)*, ИЧ 48 (2001), 117-136.
- Миљковић-Бојанић Е., *О значају османских пописних књига као историјских извора – на примеру дефтера Смедеревског санџака*, ИЧ 49 (2002), 123-138.
- Миљковић-Бојанић Е., *Зеамет Кушлат 1476. године*, у: Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 367-378.
- Миљковић-Бојанић Е., *Смедеревски санџак 1476-1560. Земља – насеља – становништво*, Београд 2004.
- Миљковић Е. – Крстић А., *Трагови српског средњовековног права у раним османским канунима и кануннамама*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, Београд 2009, 301-319.
- Миљковић Е., *Крстарећи Османским царством: путеви и градови*, Теме – часопис за друштвене науке 34-1 (2010), 339-361.
- Миљковић Е., *Османске пописне књиге дефтери као извор за историјску демографију: могућности истраживања, тачност показатеља и методолошке недоумице*, Теме - часопис за друштвене науке 34-1 (2010), 363-373.
- Miljković E., *The Christian Sipahis in the Serbian Lands in the Second half of the 15th century*, БИГ 1 (2010), 103-119.
- Miljković E., *Who was rich and who was poor? Creation of the new Serbian „elite“ in the Serbian 15th century society*, БИГ 2 (2011), 129-142.
- Миљковић Е., *Огњиште које се не гаси – Српска породица у првом веку османске владавине*, Београд 2013.
- Miljković E., *Classification and Stratification of Population in the Ottoman Empire: Social and Confessional view*, БИГ 10 (2019), 91-100.
- Miljković E., *Everyday life in the sanjak of Smederevo during the first century of the Ottoman Administration: Urban vs. Rural*, The Balkans Everyday Life and Culture, Lyon 2020, 1-17.
- Мићић Н., *Борина – прошлост и порекло становништва*, Доња Борина 2014.
- Моаџанин Н., *Islamizacija seljaštva u Bosni od 15. do 17. stoljeća : demistifikacija*, Zbornik Mirjane Gross – U povodu 75. rođendana, Zagreb 1999, 53-63.
- Моаџанин Н., *Slavonija i Srijem u razdoblju Osmanske vladavine*, Slavonski Brod 2001.
- Моаџанин Н. – Јурин Старчевић К., „*Novi“ Evlija Čelebi: autograf „Putopisa“*, Књижевна смотра 173-3 (2014), 77-90.
- Мргић-Радојчић Ј., *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002.
- Мргић-Радојчић Ј., *Средњовековни човек и природа*, Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004, 163-182
- Mrgić- Radojčić J., *Rethinking the territorial development of the medieval Bosnian state*, ИЧ 51 (2004), 43-64.
- Mrgić J., *Transition from Late Medieval to Early Ottoman Settlement Pattern. A Case Study in Northern Bosnia*, Südost-Forschungen 65–66 (2006–2007) 50–85.
- Мргић Ј., *Северна Босна 13-16 век*, Београд 2008.
- Mrgić J., *Some consideration on woodland resource in medieval Serbia and Bosnia*, БИГ 1 (2010), 87-101.
- Mrgić J., *Wine or Raki – the Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia*, Environment & History 17 (2011), 613-637.

- Мргјић Ј., *Последња два Котроманића и Деспотовина*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд 2011, 195-201.
- Мргјић Ј., *Проучавање „централних насеља“ у историјској географији византијског царства на Балкану и могућности примене нове методологије*, *Византијски свет на Балкану II*, ур. Б. Крсмановић, Ј. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 285–297.
- Мргјић Ј., *Zemlja i ljudi. Iz istorije životne sredine zapadnog Balkana*, Београд 2013.
- Мргјић Ј., *Историја животне средине (Environmental History) у делима Милоша Благојевића*, Споменица академика Милоша Благојевића (1930-2012), Београд 2015, 57-64.
- Мргјић Ј., *The Center of the Periphery: the land of Bosnia in the heart of Bosnia*, у: *The Balkans and the Byzantine World before and after the Captures of Constantinople, 1204 and 1453*, ed. V. Stanković, Lexington Books 2016, 155-170.
- Мргјић Ј., *Landscapes and settlements of Southeast Europe. Premodern Bosnia and Serbia*, у: *Landscape in Southeastern Europe*, ed. L. Mirošević, G. Zaro, M. Katić, D. Brit, Zürich 2018, 69-87.
- Мргјић Ј., *Župe i zemlje, sela i gradovi (Jedan istorijsko-geografski osvrt na srpski srednji vek)*, у: *Између Подунавља и Средоземља. Тематски зборник посвећен проф. др Синиши Мишићу поводом његовог 60. рођендана*, Пожаревац – Ниш 2021, 477-491.
- Murphey R., *Ottoman Warfare 1500-1700*, London 1999.
- Мутапчић Е., *Управно-правни положај Сребренице у средњем вијеку*, у: *Културно-историјско наслеђе Сребренице кроз вијекове*, Сребреница 2012, 176-197 (=исто, у: *Srebrenica kroz minula stoljeća II*, Tuzla-Srebrenica 2012, 11-36).
- McGowan B., *Food supply and taxation on the Middle Danube (1568-1579)*, *Archivum Ottomanicum* 1 (1969), 139-196.
- Николић В., *Дистрибуција базе Осат у ономастици и лексици*, *Радови ФФ Пале* 3-4 (2001-2002), 243-263.
- Nikolić V., *Jedno interesovanje Vuka Karadžića za istoriju istočne Bosne*, *Ћlanci i građa za istoriju istočne Bosne* 4 (1965), 145-150 (= исто, у: *Зборник за историју БиХ* 3 (2002), 161-172).
- Nikolić P., *Osnovi geologije II – istorijska geologija*, Београд 1990.
- Nurdberg M., *Dinamični srednji vek*, Београд 2012.
- Окић Т., *Bosanski kristijani (bogumili) prema nekim neobjavljenim osmanskim izvorima*, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 21-22 (2003), 143-166.
- Oruç H., *Administrative Division of the Bosnian Sandjak in the 16th Century*, *OTAM* 25 (2009), 99-147.
- Павловић Б., *Екологија градске средине у античкој и средњовековној Србији*, *Здравствена заштита* 34/6 (2005), 7-10.
- Павловић Ј., *Соколска нахија*, *Средње Подриње, Рађевина и Јадар*, Београд 2011, 475-714.
- Pavlović M., *Postclassical defterology: possibilities of socio-economic research in contemporary Ottoman studies*, *Istraživanja* 26 (2015), 66-81.
- Palavestra V. – Petrić M., *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Žepi*, *Radovi – Naučno društvo БиН, Odeljenje istorijsko-filoloških nauka* 8 (1964), 139-179.
- Палавестра В., *Хистројска усмена предања из Босне и Херцеговине*, Београд 2003.
- Раšалић Е., *Античка насеља и комуникације у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1960.
- Petrić M., *Porijeklo stanovništva Žepe*, *GZM - Etnologija* 19 (1964), 15-37.
- Петровић В., *Градски метох*, у: *Споменица академика Милоша Благојевића (1930-2012)*, Београд 2015, 139-150.
- Петровић М. М., *Владислав Граматик о богумилима у Сребреници*, у: *Словенско средњовековно наслеђе*, Београд 2001, 437-441.
- Pogatschnig L., *Stari rudokopi u Bosni*, *GZM* 2 (1890), 125-130.

- Поповић М., *Средњовековна утврђења у Босни и Херцеговини. Прилог проучавању фортификационих структура*, Зборник за историју БиХ 1 (1995), 33-53.
- Поповић М., *Утврђења Земље Павловића*, у: Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 91-112.
- Поповић М. – Милошевић Г., *Живот на селу*, Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004, 64-79.
- Пурковић М., *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978.
- Rabić N., *Odnosi Bosne i Srbije u vrijeme Stjepana II Kotromanića*, Historijska traganja 5 (2010), 165-186.
- Радић Р., „Хроника о турским султанима“ као извор за историју Босне, у: Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 327-344.
- Радић Р., *Болести и лечење*, Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004, 394-418.
- Радић Р., *Босна у историјском делу Критовула са Имброса*, ЗРВИ 43 (2006), 141-154.
- Радонић Ј., *Критовул, византијски историк XV века*, Глас СКА 138 (1930), 59-83.
- Радонић Ј., *Споразум у Тати и српско-угарски односи од XIII до XVI века*, Глас СКА 187 (1941), 117-232.
- Ramović M., *Obim rudarske djelatnosti u srebreničkom kraju tokom rimskog doba i srednjeg vijeka*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne V (1961), 33-41.
- Ramović M., *Rudne parageneze u oblasti Srebrenice (Istočna Bosna)*, Sarajevo 1963.
- Petrovics I., *John Hunyadi, defender of the southern borders of the Medieval Kingdom of Hungary*, Vanatica 20-2 (2010), 63-75.
- Рибар Т., *Западне стране у средњовековној босанској држави*, Београд 2010.
- Rizaj S., *Rударство Kosova i susednih krajeva*, Priština 1968.
- Ристановић С., *Река Дрина*, Река Дрина и Подриње, Београд 2000, 5-15.
- Ристановић С., *Шуме – велико природно богатство слива Дрине*, Река Дрина и Подриње, Београд 2000, 59-66.
- Ристановић С., *Крупањ*, Река Дрина и Подриње, Београд 2000, 230-231.
- Ристић А., *Употреба рановизантијских утврђења у периоду раног средњег века на простору централног Балкана*, Београд 2023 (необјављена докторска дисертација).
- Рокаи П., *Последње две године балканске политике краља Жигмунда (1435-1437)*, Годишњак ФФ у Новом Саду XII-1 (1969), 89-108.
- Рокаи П., *Боравак угарског краља Владислава I код Крушевца 1444. године*, Зборник ФФ у Београду XV-1 (1985), 145-150.
- Рудић С., *Босанска властела у XV веку – просопографска студија*, Београд – Бања Лука 2021.
- Савић М., *Шљакишта на Новом Брду и Качикољу*, Старинар 5-6 (1954-1956), 283-294.
- Sarajevski D., *Ludmer*, Sarajevo 1952.
- Szabó P., *Woodland and Forests in Medieval Hungary*, Oxford 2005.
- Simić V., *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951.
- Simić V., *Rударство у Подрињу*, Rudarski glasnik 12-2 (1973), 1-13.
- Simić V., *Rударство олова у Подрињу*, Rudarski glasnik 3 (1974), 79-81.
- Симић В., *Рударство гвожђа средњовековне Србије и Босне*, Београд 1988.
- Скарић В., *Стара босанска властела у данашњој топономастици*, Гласник ГД 7-8 (1922), 125-136.
- Скарић В., *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939.
- Смиљанић А., *Босански жупани у XV вијеку*, Зборник за историју БиХ 6 (2009), 29-46.

- Спахо Ф. Ц., *Период турске власти*, Азбуковица. Земља, људи и живот, Љубовија 1985, 69-88.
- Спремић М., *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије – међусобна повезаност*, Ваљево. Постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 93-110.
- Спремић М., *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.
- Спремић М., *Јадар у средњем веку*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 3-42.
- Спремић М., *Крупань и Рађевина у средњем веку*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 43-67.
- Спремић М., *Црнча у средњем веку*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 69-90.
- Спремић М., *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 91-105.
- Спремић М., *Борбе за Смедерево 1458-1459 године*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд 2011, 215-227.
- Станковић С., *Географски положај слива Дрине*, у: Дрина, Београд 2005, 11-19.
- Станковић С., *Језера*, у: Дрина, Београд 2005, 248-261.
- Степић М., *Подриње као европски трансгранични регион*, у: Дрина, Београд 2005, 435-452.
- Thallóczy L., *Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije*, GZM 5 (1893), 175-229.
- Thallóczy L. - Šufflay M., *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca*, Zagreb 1916.
- Томовић Г., *Морфологија ћириличних натписа на Балкану*, Београд 1974.
- Томовић Г., *Средњи век*, у: Азбуковица. Земља, људи и живот, Љубовија 1985, 53-68.
- Томовић Г., *Територија Србије на картама до 1600. године*, Србија и суседне земље на старим географским картама, Београд 1991, 21-52.
- Тошић Ђ., *Босна и Турци од Косовске до Ангорске битке*, Зборник за историју БиХ 1 (1995), 85-97.
- Тошић Ђ., *Трбињска област у средњем вијеку*, Београд 1998.
- Тошић Ђ., *Гласинац у Земљи Павловића*, у: Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 77-90.
- Trbojević B. - Savić S. - Ognjanović S. - Beleslin B., *Ендемска струма данас*, Glasnik Instituta za štitastu žlezdu i metabolizam 6/8 (2003), 7-18.
- Ћирковић Љ., *Климатске особине Западне Србије*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ 29 (1977), 105-133.
- Ћирковић С., *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
- Ћирковић С., *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964.
- Ћирковић С., *Средњи век*, у: Шабац у прошлости 1, Београд 1970, 83–114.
- Ћирковић С., *Русаика господа*, ИЧ 21 (1974), 5-17.
- Ћирковић С., *Проблеми изучавања етничких односа у средњем веку*, Прилози 11-12, Сарајево (1975-1976), 267-270.
- Ћирковић С., *Мере у средњовековном рударству Србије и Босне*, Zbornik Historijskog instituta JAZU 8 (1977), 133-141.
- Ћирковић С., *Босанска црква и босанској држави*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1987, 195-254.
- Ћирковић С., *Једна парница сребреничких фрањеваца (Уз јубилеј босанске фрањевачке провинције)*, Годишњак ДИ БиХ 40-41 (1989-1990), 30-40.
- Ћирковић С., *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 56-78.

- Ћирковић С., *Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка новог века*, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 79-103.
- Ћирковић С., *Дубровчани као предузетници у рударству Србије и Босне*, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 113-134.
- Ћирковић С., *Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве: Босанска црква*, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 214-239.
- Ћирковић С., *Сугуби венац. Прилог историји краљевства у Босни*, у: *Работници војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 277-305.
- Ћирковић С., *Сеоска општина код Срба у средњем веку*, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 341-348.
- Ћирковић С., „*Насељени градови*“ *Константина Порфирогенита и најстарије територијална организација*, ЗРВИ 37 (1998), 9-32.
- Ћирковић С., *Мерење и мере у средњовековној Србији*, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 135-170.
- Ћирковић С. - Ковачевић-Којић Д. - Ћук Р., *Старо српско рударство*, Београд - Нови Сад 2002.
- Ћирковић С., *Земља Мачва и град Мачва*, Прилози за КЈИФ 74 (2008), 3-20.
- Ћоровић В., *Сребреница за владе деспота Стефана (1413-1427)*, ПКЈИФ 2 (1922), 1-47.
- Ћоровић В., *Деспот Ђурађ према Конавоском рату*, Глас СКА 110 (1923), 26-39.
- Ћоровић В., *Хисторија Босне I*, Београд 1940.
- Ћошковић Р., *Црква босанска и XV. stoljeću*, Sarajevo 2005.
- Ћук Р., „*Колоније*“ у српским средњовековним градовима, Србија и Медитерански свет у позном средњем веку – одабрани радови Руже Ћук, ур. С. Рудић, Београд 2019, 155-165.
- Ћук Р., *Пословање Дубровчана у Подрињу*, Србија и Медитерански свет у позном средњем веку – одабрани радови Руже Ћук, ур. С. Рудић, Београд 2019, 167-177.
- Ћук Р., *Дубровачка породица Бенвенутић у српским земљама у средњем веку*, Србија и Медитерански свет у позном средњем веку – одабрани радови Руже Ћук, ур. С. Рудић, Београд 2019, 385-400.
- Узелац А., *Прилози за „Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља“*, БИГ 1 (2010), 181-188.
- Ферјанчић С., *Дрина у праисторији и антици*, у: *Дрина*, Београд 2005, 23-28.
- Filipović E., *The Ottoman conquest and the depopulation of Bosnia in the fifteenth century, State and Society in the Balkans before and after establishment of Ottoman rule*, Belgrade 2017, 79-101.
- Filipović E., *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386-1463)*, Sarajevo 2019.
- Филиповић М. С., *Доњи Бирач (Неколико етнолошких бележака)*, Гласник ЕМ у Београду 15 (1940), 33-40.
- Филиповић М. С., *Град и предео Бирач*, ЈИЧ V 1-2 (1939), 212-214.
- Филиповић М. С., *Почеци и прошлост Зворничке епархије*, Богославље VIII (XXIII) 1-2 (1964), 49-132.
- Filipović N., *Rudnici i kovnice novca u Rumeliji i Bosni krajem XVI i u prvoj plovini XVII stoljeća*, Балканика 20 (1989), 243-259.
- Fine J. V. F., *Mysteries about Newly Discovered Srebrenica-Visoko Bishopric in Bosnia (1434-1441)*, East European Quarterly 8-1 (1974), 29-43.
- Fodor P., *The Sigmurd and the Dragon. The Ottoman Empire and Hungary (1390-1533)*, у: *Fight Against the Turk in Central Europe in the First Half of the 16th century*, Budapest 2004, 9-35.

- Фостиков А., *Примена нових технологија у историјској географији: апликација ХГИС-а и његове могућности*, Браничевски гласник 9 (2014), 7-16.
- Фостиков А., *Занатство средњовековне Србије*, Београд 2019.
- Hadžidedić N., *Majdani ili samokovi u Očeviji*, GZM – Etnologija 22 (1967), 177-195.
- Handžić A., *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku*, POF 16-17 (1966-67), 5-48.
- Handžić A., *Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku*, GDI BiH 18 (1968-1969), 141-196.
- Handžić A., *Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni*, Prilozi X-2 (1974), 155-161.
- Handžić A., *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975.
- Handžić A., *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću*, POF 25 (1975), 133-168.
- Handžić A., *Rudnici u Bosni od druge polovine XV do dopočetka XVII stoljeća*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II, Sarajevo 1987, 7-38.
- Hrabak B., *Prethodna procena klimatskih perioda na Balkanu i okolnim morima i oblastima 1450-1600*, Zbornik FF u Prištini IVb (1967), 15-37.
- Храбак Б., *Рогатичани у пословном животу XV и XVI столећа*, у: Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 145-159.
- Храбак Б., *Отимачина и хајдучија херцеговачке властеле у XIV и XV веку*, у: Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 279-304.
- Hoensch J. K., *Itinerar König und Kaiser Sigismund von Luxemburg 1368-1437*, Warendorf 1995.
- Hoffer A., *Položaj nekih mesta u povelji Sigismunda od god. 1426*, GZM 5 (1893), 553-554.
- Hoffmann R. C., *An Environmental History of Medieval Europe*, Cambridge 2014.
- Husić A., *Trebotić i utvrda Kličevac u vrijeme osmanske vladavine*, Anali Gazi Husrevbegove biblioteke 21-22 (2003), 119-134.
- Husić A., *Neke karakteristike prihvatanja islama u Bosanskom sandžaku početkom 16. stoljeća*, POF 60 (2011), 221-240.
- Цвијић Ј., *Балканско полуострво*, Београд 1987.
- Cook E. R., R. Seager, Y. Kushnir, K. R. Briffa, U. Büntgen, D. Frank, P. J. Krusic, W. Tegel, G. van der Schrier, L. Andreu-Hayles, M. Baillie, C. Baittinger, N. Bleicher, N. Bonde, D. Brown, M. Carrer, R. Cooper, K. Čufar, C. Dittmar, J. Esper, C. Griggs, B. Gunnarson, B. Günther, E. Gutierrez, K. Haneca, S. Helama, F. Herzig, K. Heussner, J. Hofmann, P. Janda, R. Kontic, N. Köse, T. Kyncl, T. Levanič, H. Linderholm, S. Manning, T. M. Melvin, D. Miles, B. Neuwirth, K. Nicolussi, P. Nola, M. Panayotov, I. Popa, A. Rothe, K. Seftigen, A. Seim, H. Svarva, M. Svoboda, T. Thun, M. Timonen, R. Touchan, V. Trotsiuk, V. Trouet, F. Walder, T. Ważny, R. Wilson, C. Zang, *Old World megadroughts and pluvials during the Common Era*, Science Advances 1-10 (2015) - <http://advances.sciencemag.org/content/1/10/e1500561.full.pdf+html> (19.11.2023).
- Шабановић Х., *О организацију турске управе у Србију у XV и XVI веку*, ИГ (1955), 59-78.
- Шабановић Х., *Управна подела југословенских земаља под турском владавином до Карловачког мира 1699. године*, Годишњак ИД БиХ 4 (1952), 171-204.
- Šabanović H., *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982.
- Шево Љ., *Задужбине краља Драгутина источно од Дрине. Историја и легенда*, Рачански зборник 3 (1998), 37-47.

- Škrivanić G., *Bitka na Tari (1150)*, Vesnik vojnog muzeja JNA 6-7 (1962), 25-36.
- Шкриванић Г., *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, ИЧ 20 (1973), 125-137.
- Шкриванић Г., *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.
- Штетић М., *Виноградарство у средњовековној Србији*, Београд 2021.
- Шуица М., *Османлијски јахачи апкалице*, Пошасти на тлу средњовековних српских земаља (епидемије - непогоде - глад), Београд 2021, 43-56.

СПИСАК ПРИЛОГА

Илустрације:

- Слика 1. - Слив реке Дрине, гроф Луиђи Фердинанд Марсиљи (са. 1700-1730)
- Слика 2. – Процес пржења руде, детаљ из књиге *De re Metallica* (1556)
- Слика 3. – Заједничка монета - динар деспота Ђурђа Бранковића и краља Стефана Томаша
- Слика 4. – Помен робиње Негоде из Сребренице 1300. године у Дубровачком архиву
- Слика 5. – Остаци тврђаве Клотијевац, поглед са Дрине (фото. М. Максимовић - 2023)
- Слика 6. – Сребреница и Ђурђевац на карти Франческа Роселија

Графикони:

- Графикон 1. - Просечна надморска висина убицираних сеоских насеља у подрињским нахијама према османском дефтеру из 1468/69. године
- Графикон 2. – Просечна надморска висина убицираних села у нахијама Зворничког санцака 1519/33. године
- Графикон 3. – Подела породица у Буковици 1476. и 1528. године
- Графикон 4. – Структура задружних породица села Буковица 1476. године
- Графикон 5. – Оквиран број становника села Буковица током 16. века
- Графикон 6. – Висина ушура у лукнима за село Буковицу
- Графикон 7. - Висина пореза на свиње у Буковици
- Графикон 8. - Висина пореза на кошнице у Буковици

Табеле:

- Табела бр. 1 – Подриње у интитулацији босанских владара
- Табела бр. 2 – Процена времена путовања од Сребренице
- Табела бр. 3 – Структура породица на простору Азбуковице 1476. и 1528. године
- Табела бр. 4 – Насеља нахије Осат 1468/69. године
- Табела бр. 5 – Насеља нахије Треботић 1468/69. године
- Табела бр. 6 – Насеља нахије Вратар 1468/69. године
- Табела бр. 7 – Насеља нахије Велетин 1468/69. године
- Табела бр. 8 – Насеља нахије Комић 1468/69. године
- Табела бр. 9 – Насеља нахије Шубин 1519. и 1533. године
- Табела бр. 10 – Насеља нахије Сребреница 1519. и 1533. године
- Табела бр. 11 – Насеља нахије Будимир 1519. и 1533. године
- Табела бр. 12 – Насеља нахије Кушлат 1519. и 1533. године
- Табела бр. 13 – Насеља нахије Крупањ 1533. године
- Табела бр. 14 – Насеља нахије Бохорина 1533. године
- Табела бр. 15 – Оквирна процена производње у селима на простору Азбуковице током 16. века
- Табела бр. 16 – Оквирна процена пољопривредног производног вишка у селима на простору Азбуковице по глави становника током 16. века (према методологији МекГауан-Моачанин)

Карте:

- Карта бр. 1 – Прегледна карта Средњег Подриња – градови и путеви (15. век)
- Карта бр. 2 – Насеља нахије Осат према дефтеру Босанског санцака 1468/69. године
- Карта бр. 3 – Насеља нахија Треботић, Велетин и Комић према дефтеру Босанског санцака 1468/69. године
- Карта бр. 4 – Насеља нахије Кушлат према дефтеру Зворничког санцака 1519. и 1533. године
- Карта бр. 5 – Насеља нахије Будимир према дефтеру Зворничког санцака 1519. и 1533. године
- Карта бр. 6 – Насеља нахије Вратар према дефтеру Босанског санцака 1468/69. године
- Карта бр. 7 – Насеља нахија Бохорина и Крупањ према дефтеру Зворничког санцака 1533. године
- Карта бр. 8 – Насеља на простору Азбуковице према дефтеру Смедеревског санцака 1476. године
- Карта бр. 9 – Насеља на простору Азбуковице према дефтеру Смедеревског санцака 1528. године
- Карта бр. 10 – Насеља на простору Азбуковице према дефтеру Смедеревског санцака 1530. године
- Карта бр. 11 – Насеља на простору Азбуковице према дефтеру Смедеревског санцака 1536. године
- Карта бр. 12 – Насеља на простору Азбуковице према дефтеру Смедеревског санцака 1559. године
- Карта бр. 13 – Насеља на простору Азбуковице према дефтеру Смедеревског санцака 1572. године
- Карта бр. 14 – Насеља нахија Сребреница и Шубин према дефтеру Зворничког санцака 1519. године
- Карта бр. 15 – Насеља нахија Сребреница и Шубин према дефтеру Зворничког санцака 1533. године
- Карта бр. 16 – Видљивост са тврђаве Шубин – прорачун путем програма QGIS (*Viewshed Analysis*)

БИОГРАФИЈА

Докторанд Милан (Жељко) Војновић рођен је 12. октобра 1989. године у Београду. Основну школу и Гимназију је завршио у Смедеревској Паланци. Основне академске студије уписао је 2008. године на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Дипломирао је 30. августа 2012. године, одбранивши дипломски рад под називом *Босна и Србија у првој половини 15. века*. Исте године уписао је мастер академске студије на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Мастер академске студије је успешно завршио 30. септембра 2013. године одбранивши мастер рад под називом *Средњовековна „земља“ Дрина – историјско-географско истраживање*. Докторске студије историје уписао је школске 2013/2014. године на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Свој радни век је започео као наставник историје у више основних и средњих школа. Области истраживања и интересовања Милана Војновића су историјска географија и картографија Балканског полуострва; историја средњовековне босанске државе, политичка, друштвена и културна историја српског народа у средњем веку и историја Подриња. Објавио је неколико научних радова из наведних области и учествовао је на неколико научних скупова. Био је један од сарадника на изради Енциклопедије Републике Српске и био је ангажован на картографској обради историјских карата за неколико публикација. Године 2020. стекао је истраживачко звање истраживач сарадник.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Милан Војновић

Број индекса 5i13-13

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Средње Подриње – историјско-географско истраживање (14. – почетак 16. века)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

_____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Милан Војновић _____

Број индекса _____ 5i13-13 _____

Студијски програм _____ Докторске академске студије историје _____

Наслов рада _____ Средње Подриње – историјско-географско истраживање (14. –
_____ почетак 16. века) _____

Ментор _____ проф. др Јелена Мргић _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

_____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Средње Подриње – историјско-географско истраживање (14. – почетак 16. века)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

_____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.

